EMPATİ ÇAĞI

Daha Anlayışlı Bir Toplum İçin
Doğadan Dersler

FRANS DE WAAL

AKILÇELEN
kitaplar

EMPATİ ÇAĞI HAKKINDA

"Bağlılık... Sözde realistlere unutamayacakları bir öğüt veriyor: İçinizdeki maymunun sesine kulak verin."
–O, The Oprah Magazine

"Gündemin her zaman en sıcak konularından... Bütün hayvanların –insanların ve diğerlerinin– bencil ve başkalarına karşı duyarsız oldukları düşüncesini çürüten en önemli bilimsel araştırmalardan biri."
–The Economist

"De Waal, doğamızın Hobbes'un öngördüğü yabani 'doğal durumda' olduğu düşüncesini ve doğal durumun gerçekten olup olmadığını ciddi biçimde sorguluyor."
–The Atlantic.com

"Düşündüren ve düşündürürken de keyif veren bir kitap."
–January Magazine (Kurgu dışı 2009 yılı en iyi kitap adayı: *Empati Çağı*)

"Frans de Waal, eşsiz bilgi birikimini ve kendine özgü kuşatıcı düşünce sistemini on yıllardır yazdığı kitaplarına bir yenisini daha ekleyerek beyenimize sunuyor. Bu muhteşem kitabında, bizim yalnızca bilişsel yeteneklerle donanmış bir tür olmadığımızı, empatinin de en az bilme yetimiz kadar etkili olduğunu ve empati insaniyet köklerimizin insanlığımızdan çok daha derinlere uzandığını gösteriyor."
–Robert M. Sapolsky, Zebralar Neden Ülser Olmazlar ve *Bir Primatın Anıları* adlı kitapların yazarı.

"İnsan doğasının sanıldığından çok daha iyi olduğunu harika bir üslupla anlatıyor."
–Kirkus Reviews

"Tanımlamalarının bilgi verici olması ve çalışmasının ortaya konuş biçimi, sizi sayfalar ilerledikçe kitaba daha fazla bağlıyor."
–Booklist

Empati Çağı

Daha Anlayışlı Bir Toplum İçin Doğadan Dersler

Frans De Waal

Çeviri
Kadir Yılmaz

AKILÇELEN
kitaplar

AKILÇELEN KİTAPLAR
Yuva Mahallesi 3702. Sokak No: 4 Yenimahalle / Ankara
Tel: +90-312 396 01 11 (pbx) Faks: +90-312 396 01 41
www.akilcelenkitaplar.com
bilgi@akilcelenkitaplar.com
Yayıncı Sertifika No: 12382
Matbaa Sertifika No: 13268

Kitabın özgün adı ve yazarı: The Age of Empathy: Nature's Lessons for a Kinder Society, Frans de Waal

© 2009, Frans de Waal

© This translation published by arrangement with Harmony Books, an imprint of The Crown Publishing Group, a division of Random House, Inc.

© Türkçe yayım hakları Akılçelen Kitaplar'ındır. Yayıncının yazılı izni olmadan hiçbir biçimde ve hiçbir yolla, bu kitabın içeriğinin bir kısmı ya da tümü yeniden üretilemez, çoğaltılamaz ya da dağıtılamaz.

ISBN: 978-605-5069-26-1

ANKARA, 2014

Çeviri : Kadir Yılmaz
Yayına Hazırlık : A. Gazi Vural, Boğaç Erkan
Sayfa Düzeni : Özlem Çiçek Öksüz
Kapak tasarımı : Mehmet Yaman
Baskı : Sözkesen Matbaacılık Tic. Ltd. Şti.
İvedik Organize Sanayi Matbaacılar Sitesi
1518. Sokak No: 2/40
Yenimahalle – Ankara

Kapak ve Genel Tasarım:
lodos
Business Design & Development

FRANS DE WAAL'İN DİĞER KİTAPLARI

Primates and Philosophers (Primatlar ve Filozoflar), (2006).

Our Inner Ape (İçimizdeki Maymun), (2005).

My Family Album (Aile Albümüm), (2003).

The Ape and the Sushi Master (Büyük Maymun ve Suşi Ustası), (2001).

Bonobo, (1997).

Good Natured (İyi Huylu), (1996).

Peacemaking Among Primates (Primatlarda Arabuluculuk), (1989).

Chimpanzee Politics (Şempanze Siyaseti), (1982).

Beni her zaman gülümseten Catherine'e...

İÇİNDEKİLER

Önsöz **9**

Bölüm 1: Biyoloji, Sol ve Sağ **11**

Evrimsel Mizaç 14

Şımartılmış Çocuk 20

Maço Köken Mitleri 32

Bölüm 2: Öteki Darwinizm **48**

Aydınlanmış Kişisel Çıkar Düşüncesi 53

Enron ve Bencil Gen 64

Bölüm 3: Konuşan Bedenler **78**

Karşılıklı Benzeşim Sorunu 80

Taklit Etme Sanatı 90

Hisseden Bir Beyin 107

Dert Ortağı Fare 113

Kedi Oscar 118

Empati İçin Bir Yüz Gerekir 126

Bölüm 4: Başkasının Yerinde Olmak **136**

Sempati 141

Başkasını Teselli Etmek 150

Suya Atlamak 162

Kırmızı Başlıklı Kız 172

Sıcacık Bir Tatmin Duygusu 183

Bölüm 5: Güneşi Balçıkla Sıvamak 187
Ontogeni (Bireyoluş) ve Filogeni (Türoluş) 190
Geri Zekâlı Ahmaklar 197
Mutlu Hayvanlar 205
Kendi Küçük Dünyalarında 217
Sarı Kar 224
İşaret Eden Primatlar 235

Bölüm 6: Adalet Adalettir 245
Tavşan mı Avlansın Geyik mi? 246
Göz Ovuşturma Güveni 253
Benim İçin En Son Ne Yaptın? 262
Hayvanları Kapsamayan Evrim 272
Sonuncular Birinci, Birinciler de Sonuncu Olacak 281
Maymun Parası 297

Bölüm 7: Eğri Omurga 308
Rus Matruşkası 313
Karanlık Taraf 322
Görünmez "Yardımcı" El 336

Kaynakça 345

Dizin 373

Teşekkür 379

Yazar Hakkında 381

Önsöz

Açgözlülüğe hayır, empatiye evet!

2008 küresel finans krizi, yeni Amerikan başkanının seçimiyle birlikte toplumda âdeta bir deprem etkisi yarattı. Bu etki sayesinde, pek çok insan büyük bir kumarhanede, bir avuç mutlu azınlığın zenginleşmesi adına geri kalanlarımız için en küçük bir kaygı bile duymadan insanların parasının ellerinden alındığı kötü bir kâbustan uyanmaya başladıklarını hissetti. Bu kâbus, Reagan-Thatcher ikilisinin toplumdaki herkesin adım adım zenginleşeceği ve üstü yalanlarla kaplı güven telkinlerini içeren, piyasaların kendi kendini düzenlemede mükemmel olduğu söylemleriyle birlikte bundan çeyrek yüzyıl kadar önce başlamıştı. Artık buna kimse inanmıyor.

Amerikan siyaseti, artık iş birliği ve sosyal sorumluluğu vurgulayan yeni bir söylemle dengeye ulaşmış görünüyor. Bu söylemdeki vurgu, ondan hangi maddi refahı elde edeceğimizden çok, bir toplumu neyin birleştirdiği ve neyin yaşamaya değer olduğuna yönelik. Barack Obama'nın Chicago'daki Northwestern Üniversitesinin mezunlarına hitap ettiği konuşmada belirttiği üzere, empati zamanımızın en önemli temasıdır: "Bence empati eksikliğimiz hakkında daha fazla konuşmamız gerekiyor... Ne zaman kendi vagonunuzu sizinkinden daha büyük bir lokomotifin arkasına bağlarsanız, işte ancak o zaman kendi gerçek potansiyelinizin farkına varırsınız."[1]

Empati Çağı'nın iletmek istediği mesaj, bu uğraşta insan doğasının bize büyük bir yardım eli uzattığıdır. Biyolojinin genellikle bir toplumun bencil ilkelere dayandığı yönündeki görüşleri haklı

[1] 2006 yılında Northwestern Üniversitesindeki Mezuniyet Töreni Konuşması, Northwestern Haber Merkezi, 22 Temmuz 2006.

çıkartmak amacıyla kullanılmış olduğu doğru. Fakat asla unutulmamalıdır ki, aynı biyoloji, toplulukları bir arada tutacak tutkalı da üretmiştir. Bu tutkal, diğer pek çok hayvanda olduğu gibi bizler için de aynıdır. Diğerleriyle uyum içinde olmak, ortak etkinliklerde bulunmak ve başkalarını gözetmek yalnızca bizim türümüze özgü değildir. İnsanın duygudaşlığı, kitabın başlığında kullanılan "çağ" kelimesinin atıfta bulunduğu evrim tarihi içerisinde çok eskilere dayanır.

1

Biyoloji, Sol ve Sağ

İktidar insan doğasının en berrak yansıması değilse, ya nedir?[1]

James Madison, 1788

Acaba bizler kardeşlerimizin koruyucuları mıyız? Olmalı mıyız? Ya da böyle bir rolü üstlenmek, dünyada oluşumuzu tüketmek ile üretmeye bağlayan iktisatçıların ve hayatta kalmak ile üremeye bağlayan biyologların düşünceleri açısından bir çelişki mi oluşturur? Bütün bu görüşler, İngiliz Endüstri Devrimi'nin gerçekleştiği sıralara rastlayan aynı zaman ve aynı yerde ortaya çıktıkları koşullarda değerlendirildiğinde akla yatkın görünmektedirler. İstisnasız hepsi, "rekabet sizin için iyidir" şeklindeki bir mantığa dayanırlar.

Biraz daha geçmişteki bir zamanda ve biraz daha kuzeydeki İskoçya'da daha farklı bir düşünce hâkimdi. İktisadın babası Adam Smith, kişinin kendi çıkar arayışlarının "aynı duyguları paylaşma" ile güçlendirilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu düşüncesini, daha sonra kaleme alacağı *The Wealth of Nations* (Ulusların Zenginliği) kitabı kadar ünlü olmayan *The Theory of Moral Sentiments* (Ahlaki Duygular Teorisi) adlı kitabında dile getirmiştir. İlk kitabına mükemmel bir girişle başlar:

> İnsanın ne kadar bencil olduğu düşünülse de, onun doğasında, başkalarının talihiyle yakından ilgilenmek vardır. İnsanların mutlu olmalarını görme zevkinin dışında başka hiçbir şey elde etmeyeceği, onların mutluluğunu kendisi için bir gerekli-

[1] *Federalist Paper* No. 51 (Rossiter, 1961, s.322).

liğe dönüştürmek gibi bazı ilkeler açık bir şekilde onda bulunmaktadır.[2]

Fransız devrimcileri, *fraternité* (kardeşlik) şarkıları söylemişlerdi. Abraham Lincoln, *şefkat* çağrısında bulunmuş ve Theodore Roosevelt de paylaşmaktan bahsederken aynı duyguları hararetli bir şekilde, "Sağlıklı bir siyasi ve sosyal hayat üretebilmek için gerekli olan en önemli etken" olarak nitelendirerek kullanmıştı. Ne var ki, eğer bu doğruysa, neden bu duygu bazı dönemlerde duygusal olmak ya da aşırı duygusal olmak şeklinde alay konusu edilmektedir? Bunun son örneklerinden biri, 2005 yılında Louisiana'yı vuran Katrina Kasırgası'ndan sonra görüldü. Amerikan toplumu, bu eşi benzeri görülmemiş afet karşısında kıpırdayamaz hâle gelmişken, kablolu yayın yapan bir haber kanalı, Anayasa'nın devlet tarafından bir afet yardımı yapılmasına müsaade edip etmediğini sormayı (kendisine) uygun bulmuştu. Programa katılan konuklardan biri de, başkalarının yaşadığı sefaletin bizi ilgilendirmediği hakkında bir nutuk çekivermişti.

Barajların yerle bir olduğu o gün, Auburn Üniversitesinde bir konferans vermek üzere arabamla Atlanta'dan Alabama'ya gidiyordum. Devrilmiş birkaç ağaç dışında, Alabama'nın bu kısmı fazla hasar görmüş değildi. Öte yandan kaldığım otel felaketten kaçan sığınmacılar ile dolup taşmıştı. İnsanlar, aileleri, köpekleri ve kedileriyle birlikte odaları tıka basa doldurmuşlardı. Âdeta bir hayvanat bahçesinde gözlerimi açmıştım! Hayvanat bahçesi bir biyolog için yabancı bir yer olmasa da bu durum, yaşanan felaketin boyutlarını sergilemesi bakımından büyük önem taşımaktaydı. Tahmin edersiniz ki bunların yalnızca şanslı insanlar olduklarını söylememe gerek bile yok. Kapıma bırakılan sabah gazetesinin ilk sayfası, felaket bölgesindeki Louisiana Yurdu'nda günlerdir yiyeceksiz ve sağlık hizmetlerinden mahrum kalmış bir afetzedenin çığlığına yer vermişti: "Neden biz hayvanlar gibi burada bırakıldık?"

[2] Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (1759, s.9).

Bu manşeti ele almamın sebebi, orada şikâyet edilecek herhangi bir şey bulunmadığını hissetmem değil elbette; fakat unutulmamalıdır ki, hayvanların da geride, birilerinin ardında bırakılması gerekmemektedir. O gün konferansta ele alacağım konu tam da bununla ilgiliydi. Her ne kadar kendisinden katılaşmış ve kokuşmuş olarak sürekli bahsedilse de, "içimizdeki maymun" neye benziyor ve acaba empati bizim türümüze hangi doğal yoldan geçmiştir? Gerçi, bunun sürekli ifade bulduğunu iddia etmemiştim. Binlerce insan, hasta, yaşlı ve yoksulları kendi kaderlerine terk ederek, paraları ve arabalarıyla birlikte New Orleans'tan kaçarcasına uzaklaştı. Bazı yerlerde, cansız bedenler suyun üzerinde yüzerken timsahlar tarafından yenilmekteydi.

Diğer taraftan, hemen felaketin ardından gelen günlerde toplumda yaşananlarla ilgili derin bir utanç duygusu da oluştu ve beklenmedik derecede büyük bir yardım kampanyası başlatıldı. Duygudaşlık kaybolmamış, yalnızca gelmekte biraz geç kalmıştı. Neredeyse bir inanç seviyesine yükselmiş serbest pazarın "görünmez eli" düşüncesi –aynı Adam Smith tarafından kullanılmış bir eğretileme– yaygınlığını korumaya hâlâ devam etse de, Amerikalılar toplumlarının yaralarını saracak kadar eli açık insanlardır. Bir diğer yandan, Pazar düzenleyicisi olarak kabul edilen görünmez elin, New Orleans'taki insanı dehşete düşüren "en uygun olanın hayatta kalması" sahnelerinin yaşanmaması için herhangi bir şey yaptığı söylenemez.

Karşımıza bazen kamu yardımı fonları olarak çıkan iktisadi başarının nahoş sırrı, kimsenin umurunda olmayan devasa bir alt sınıfın oluşmasına sebep olmaktadır. Katrina, Amerikan toplumunun zayıf noktasını bir anda ortaya çıkarmıştır. Atlanta'ya dönerken zamanımızın ana temasının ne olduğuna karar vermiştim: kamu yararı. Bizler savaşlara, terör tehditlerine, küreselleşmeye ve önemsiz siyasi skandallara odaklanma eğilimindeyiz ve hâliyle, aslında daha önemli bir sorun olan büyüyen bir iktisadi yapının bir insan toplulu-

ğu ile nasıl birleştirilebileceğini gözden kaçırıyoruz. Bu, sağlık yardımı, eğitim, adalet ve Katrina örneğinde görüldüğü üzere doğaya karşı korunmayla yakından ilgilidir. Louisiana'daki barajlarda ağır ihmal söz konusuydu. Sel felaketini izleyen haftalarda medya suçlu bulma arayışındaydı. Mühendisler hatalı mıydı? Devlet yardımları başka yerlere mi aktarılmıştı? Başkan tatilini yarıda kesmemeli miydi? Amerika'ya geldiğim ülkede herkesin eli kanaldadır ya da en azından efsanede geçtiği kadarıyla. Deniz seviyesinden ortalama altı yedi metre kadar aşağıda olan Hollanda'da kanallar öylesine önemlidir ki, siyasetçiler bu konuyla ilgili nerdeyse tek kelime bile etmezler. Çünkü suyun yönetimi, mühendislerin ve halkın kendisinden bile önce gelen yerel yurttaş komisyonlarının elindedir.

Buradan hareket edecek olursak, bu durum aynı zamanda hükümetlere karşı duyulan bir güvensizliği de yansıtmaktadır. Bu güvensizlik genel anlamda devlete karşı değil, uzun vadede önünü göremeyen siyasetçilere karşı duyulmaktadır.

Evrimsel Mizaç

İnsanların toplumları nasıl organize ettikleri bir biyoloğun ilgilenmesi gereken bir konu olarak görülmeyebilir. Belki de yalnızca Kuzey Amerika ağaçkakanıyla, AIDS ya da Ebola'nın yayılmalarında primatların oynadığı rolle, yağmur ormanlarının yok oluşlarıyla ya da maymunlardan evrimleşip evrimleşmediğimiz hakkında çalışmalıyım. Diğer taraftan, bu sonuncusu herkesin ilgilendiği bir konu olduğundan, kamuoyunda biyolojinin rolü hakkında ne yazık ki çarpıcı bir eksen kayması gözlenmektedir. Ardımızda bırakacağımız bu günler, E. O. Wilson'ın hayvan ve insan davranışları arasındaki bağlantıya değindiği bir konferansından sonra üzerine soğuk su dökülerek protesto edildiği günlerdir. Açık yüreklilikle söylemek gerekirse, hayvanlarla kurulacak paralellikler, hayatı biyolog için çok daha kolay hâle getirecektir. Ben, bir adım daha ileri gitmek ve biyolojinin

insan toplumu üzerine bir ışık tutup tutamayacağını görmek istiyorum. Eğer bu, yalpalayarak siyasi uyuşmazlıkların içine dalmak anlamına geliyorsa, daha önce de olmadığı gibi, biyoloji uyuşmazlıkların bir parçası hâline gelmeyecektir. Toplum ve yönetim hakkındaki hemen her tartışma, doğrudan biyolojiden gelmediği açık olan insanın doğası hakkındaki büyük varsayımlarla gerçekleştirilir. Fakat bu varsayımlar büyük ölçüde hiçbir işe yaramazlar.

Örneğin serbest rekabet yanlıları sıklıkla "evrim"e atıfta bulunurlar. "E" harfinin kullanılması bile, 1987 yılında çekilmiş olan ve kural tanımaz şirket avcısı Gordon Gekko rolünde Michael Douglas'ın oynadığı *Wall Street* filmindeki "açgözlülük nutkuna" dönüştürülmüş durumdadır:

> Bayanlar ve baylar, asıl nokta "açgözlülüğün" –daha iyi bir kelimenin eksikliğinden dolayı– iyi olmasıdır. Açgözlülük doğrudur. Açgözlülük işe yarar. Açgözlülük, örtülü olanı açık eder ve evrimsel mizacımızı ortaya çıkarır.

Evrimsel mizaç mı? Biyoloji hakkındaki varsayımlarımız neden sürekli olumsuz yaftalar üzerine kuruluyor? Sosyal bilimlerde insanın doğası, Hobbes'un kullandığı eski bir deyim olan *Homo homini lupus* (İnsan insanın kurdudur) ile tipikleştirilmiştir. Kendi türümüz için sorgulanabilir olan bu tipikleştirme, diğer türler hakkındaki yanlış varsayımlara dayanır. Diğer taraftan, bir biyoloğun toplum ve insan doğası arasındaki etkileşimi araştırması gerçekten yeni herhangi bir şey ortaya koymayacaktır. Tek fark, biyolog, belirli bir ideolojik sistemi haklı göstermeye çalışmak yerine, insan doğasının ne olduğu ve onun nereden geldiği sorusunda kendi gerçek kazancını sağlar. Evrimsel mizaç, acaba Gekko'nun iddia ettiği gibi yalnızca açgözlülükten mi ibaret, yoksa ondan çok daha fazlası mı?

Hukuk, iktisat ve siyaset bilimi öğrencileri, kendi toplumlarına objektif bir bakış yöneltmelerini sağlayacak herhangi bir araca sahip değildirler. İlgilendikleri toplumu ne ile karşılaştıracaklar? Antropo-

loji, psikoloji, biyoloji ya da nörobilim gibi insan davranışlarının geniş ölçüde derlendiği alanlara ya nadiren başvururlar ya da hiç başvurmazlar. Bu alanlardan elde ettikleri kısa cevaplar da, genellikle bizim grup davranışı sergileyen hayvanlar olduğumuz, yani yüksek oranda iş birliğine hazır, adaletsizliğe karşı duyarlı, bazen savaş çıkarmaya hazır fakat büyük ölçüde barışsever olduğumuz şeklinde olacaktır. Bu eğilimleri göz ardı eden bir toplum ideal bir toplum olamaz. Doğru, bizler aynı zamanda mevki, egemenlik ve gıda güvenliği gibi etkenler tarafından kuşatılmış güdülere odaklanmış hayvanlarız. Dolayısıyla bu eğilimleri göz ardı eden bir toplum da aynı şekilde ideal bir toplum olmayacaktır. Bizim türümüze özgü hem sosyal hem de bencil bir taraf bulunmaktadır. Ne var ki ikinci taraf, en azından Batı'da baskın olan varsayımdır ve benim odağımda ise ilk taraf bulunuyor: empatinin rolü ve sosyal bağlılık.

Bizlerde ve diğer hayvanlardaki özgecilik (diğerkâmlık) ve insafsızlığın kökenleri hakkındaki son araştırmalarda oldukça ilginç sonuçlar elde edilmiştir. Örneğin, iki maymuna aynı görev için birbirinden tamamen farklı iki ödül verilirse, küçük ödülü almış olan harekete geçmeyi hemen reddedecektir. Benzer bir durum bizim türümüz için de geçerlidir: paylaşımın adil olmadığını hisseden bireyler, kazançlarını almayı kabul etmeyeceklerdir. Böyle bir durumda, herhangi bir kazancın alınmaması, hem maymunların hem de insanların diğerine rağmen kâr ilkesini her zaman takip etmedikleri anlamına gelmektedir. İnsafsızlığa karşı yöneltilen böylesi bir itiraz davranışı, hem güdüler konusunu destelemekte hem de adaletsizliğe karşı doğal bir hoşnutsuzluğu göstermektedir.

Bazı bakımlardan, dayanışma benzeri unsurların bulunmadığı bir toplum olma yolunda hızla ilerlemeye de devam etmekteyiz. Öyle bir toplum ki, yaşanılacak herhangi bir olumsuzluğun tüm sonuçlarına insanların kendi başlarına katlanmaları gerekecek. Bu hızlı ilerleyişi, hasta ve yoksulları gözetmek gibi bazı iyi dinî değerleriyle den-

gelemeye çalışmak umut verici görülebilir. Ne var ki böyle bir genel strateji bütün bakışları mağdurların üzerine çekecektir. Fakir olanlar fakir oldukları için suçlanacaklarsa, böyle bir stratejinin hiç kimseye faydası dokunmaz. Bu noktadan hareketle, Katrina Kasırgası'ndan bir yıl sonra, etkili bir muhafazakâr siyasetçi olan Newt Gingrich'in nasıl olup da fırtınadan kaçmayı başaramayan insanların "vatandaşlıktan çıkarılması"[3] yönünde bir soruşturma teklifinde bulunduğunu anlayabiliriz.

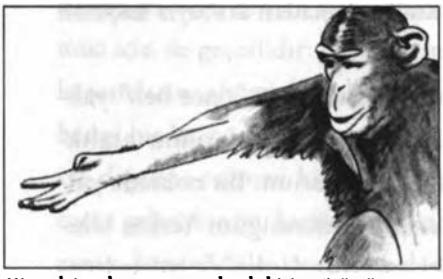
Her fırsatta bireysel özgürlüklerin altını çizenler, genelin ortak çıkarlarını korkaklara ve komünistlere yaraşan romantik bir düşünce olarak nitelendirirler. Bunlar, "Her koyun kendi bacağından asılır." mantığını tercih etmektedirler. Örneğin, bütün bir bölgeyi koruyacak olan su setlerine para harcanması yerine, herkesin kendi güvenliğini sağlamasına neden izin verilmiyor? Florida'daki yeni bir şirket, tam da bu sorunun mantığında yatanı gerçekleştirmiş ve kasırgaların tehdidi altında bulunan bölgelerdeki insanları güvenli bölgelere taşıyacak özel uçak koltukları kiralama yolunu seçmiştir. Bu tür bir çözümün maliyetini karşılamaya gücü yetenler, nüfusun geri kalanıyla birlikte saatte yalnızca 8 km yol alarak, fırtınadan arabayla kaçmak zorunda kalmayacaklardır.

Her toplum, yukarıda örneklerini verdiğimiz "önce ben" yaklaşımının üstesinden gelmek zorundadır. Bu yaklaşımın aralıksız olarak her gün sergilendiğine tanık oluyorum. Bu noktada yalnızca insanlardan değil, çalışmalarımı sürdürdüğüm Yerkes Ulusal Primat Araştırma Merkezindeki şempanzelerden de bahsedeceğim. Atlanta'nın kuzeydoğusunda bulunan arazi istasyonumuzdaki şempanzeleri büyük açık hava ağıllarında barındırıyoruz ve onlara bazen karpuz gibi paylaşılabilen besinler veriyoruz. Maymun-

[3] Newt Gingrich, *Conservative Political Action Conference*, 2 Mart 2007: "New Orleans'ta başımıza gelen felaketi ve düzensizliği kabul edip; federal hükümet, eyalet yönetimi, şehir idaresi hakkında ciddi soruşturmaların yapılmamasını ve Ninth Ward'da bir kasırgadan bile kaçmasını beceremeyen eğitimsiz ve hazırlıksız 22,000 insanın vatandaşlıktan çıkarılmamasını nasıl kabul edebiliriz?"

ların çoğu ilk alan olabilmek için ellerini besinin üzerine koyar, çünkü onu bir kez aldılar mı, o besin diğerleri tarafından nadiren alınmaya çalışılır. Aralarında mülkiyet hakkına saygı olduğu için, en alt kademeden bir dişinin bile en baskın erkek karşısında yiyeceğini elinde bulundurmasına izin verilir. Yiyeceklere sahip olanlar sıklıkla diğerlerinin kendilerine ellerini uzatarak (ki bu el işareti, insanların bir şey isterken kullandıkları evrensel bir yoldur) yaklaştıklarını görürler. Diğer maymunlar yalvararak ve sızlanarak, yiyeceklere sahip maymunların önünde kelimenin tam anlamıyla ağlarlar. Yiyecek sahibi olanlar, diğer maymunlara herhangi bir şey vermezlerse, az önce yalvaran maymunlar öfkeye kapılır, çığlık atar ve dünya sanki yıkılacakmışçasına kendi etraflarında dönmeye başlarlar.

Bana göre, bu ortamda hem sahip olma hem de paylaşım bulunmaktadır. Sonunda, genellikle yirmi dakika içerisinde gruptaki bütün şempanzeler değişen miktarlarda yiyeceğe ulaşmış olurlar. Yiyeceklere sahip olanlar, sahip olduklarını kendi aileleri ve en yakın arkadaşlarıyla paylaşırlar ve bunları alanlar da sırasıyla kendi aileleri ve en yakın arkadaşlarına ellerinde bulundurduklarını paylaştırırlar. Böylesi barışçıl sahnelerin yanında, iyi bir yer edinebilmek için itiş kakışların yaşandığı da görülür. Bir kameraman ekibinin paylaşım sahnelerini çekerken, kameramanın bana dönüp, "Bunları çocuklarıma göstermeliyim. Buradan öğrenecekleri şeyler olacak" dediğini hâlâ hatırlıyorum.

Yiyecek isterken şempanzeler de bizim türümüze özgü olan hareketi yapar ve avuç içini açarak ellerini uzatırlar.

Dolayısıyla, birileri size doğa kanunlarının hayatta kalmak için bir savaş verilmesine dayandığını ve bizim de aynı bu şekilde yaşama-

mız gerektiğini söylerse onlara asla inanmayın. Pek çok hayvan diğerlerini bertaraf ederek ya da her şeyi kendisine saklayarak hayatta kalma yolunu tercih etmek yerine iş birliği yapar ve paylaşımda bulunur. Bu durum toplu olarak avlanan kurtlarda ya da katil balinalarda, fakat en çok da bizim en yakın akrabalarımız olan primatlarda açık bir şekilde görülür. Fildişi Sahili'ndeki Tai Ulusal Parkı'nda yürütülen bir çalışmada, şempanzeler leoparlar tarafından yaralanan grup eşlerinin bakımını üstlenmişlerdi; eşlerinin yaralarından akan kanı yalamış, pıhtıları dikkatlice temizlemiş ve yaranın yakınlarında uçuşan sinekleri oradan uzaklaştırmışlardı. Yaralanmış eşlerini koruma altına almışlar ve onların da kendileriyle birlikte hareket edebilmelerini sağlayabilmek için ağır bir şekilde ilerlemişlerdi. Bütün bunlar anlatmak istediklerimizle birebir örtüşüyor. Nasıl ki şempanzeler bir dizi sebepten ötürü grup hâlinde yaşıyorlarsa, kurtlar ve insanlar da aynı sebeplerden ötürü grup hayvanları olarak yaşamlarını sürdürürler. Eğer insan insanın kurduysa, yani her anlamda bu geçerliyse, bu durumdan yalnızca olumsuz anlamlar çıkartılmaz. Eğer atalarımız sosyal olarak birbirlerinden uzak durmuş olsalardı, bugün bulunduğumuz yerde olamazdık.

İhtiyacımız olan şey, insan doğası hakkındaki varsayımlarımızın eksiksiz bir şekilde yeniden değerlendirilmesidir. Çok sayıda iktisatçı ve siyasetçi doğada var olduğuna inandıkları kesintisiz mücadele üzerinden insan toplumlarını biçimlendirmeye çalışmaktadırlar. Fakat böyle bir mücadele, yalnızca küçük bir alanın yansıtılmasından ibarettir. Tıpkı sihirbazlar gibi önce kendi ideolojik önyargılarını doğanın şapkasının üzerine atarlar ve sonrasında da doğanın kendi söylediklerini nasıl da kanıtladığını göstermek için onu kulaklarının üzerinden çekip alırlar. Bu, hepimizin çok uzun zamandır içine düştüğümüz bir tuzak. Rekabet, resmin tamamının kesinlikle bir parçasını oluşturuyor, fakat insanlar yalnızca rekabetle yaşayamazlar.

Şımartılmış Çocuk

Alman filozofu Immanuel Kant insanlık için küçük bir değer biçmişti, tıpkı önceki ABD başkan yardımcısı Dick Cheney'in enerjinin korunmasında yaptığı gibi. Cheney, bu korumayla "kişisel erdemin bir işareti" diyerek alay etmiş ve talihsiz bir şekilde bunun gezegene herhangi bir iyilik getirmeyeceğini dile getirmişti. Kant, tutkuyu "güzel" olarak övmüş ve onu erdemli bir hayatla ilişkili olduğu sürece dikkate almıştır. Eğer bütün mesele görev ise, ince duygulara kimin ihtiyacı olsun ki?

Aklın yüceltildiği, duyguların ise dokunaklı ve kirli olarak aşağılandığı bir çağda yaşıyoruz. Yanlış duyguların denetim altına alınması oldukça güçtür ve bizi insan yapan şey kendimize hâkim olmak değilse ya nedir? Tıpkı hayatın baştan çıkarıcılığına karşı direnen keşişler gibi, modern filozoflar da insan tutkularına oldukça mesafeli yaklaşmaya çalışmışlar ve bunun yerine mantık ve akla odaklanmışlardır. Ne var ki, tıpkı hiçbir keşişin güzel bakireleri ve lezzetli yiyecekleri hayal etmekten kaçınamayacağı gibi, hiçbir filozof da temel ihtiyaçların, arzuların ve ne yazık ki filozoflara rağmen insanın doğasını oluşturan türlere özgü o saplantıların çemberinden çıkamaz. Yani "saf akıl", yalnızca bir kurgudan ibarettir.

Eğer ahlak bir takım soyut ilkelerden geliyorsa, yargılarımız nasıl bir anda şekilleniyor? Yargılarımız hakkında uzun uzadıya düşünmemiz gerekiyor. Aslına bakılırsa, psikolog Jonathan Haidt bu yargılara sezgisel olarak ulaştığımızı düşünüyor. Bize, sıra dışı davranış öykülerine (erkek ve kız kardeşin tek gecelik ilişkide bulunması) sahip deneklerinin, bu davranışları hiçbir şekilde onaylamadıklarını gösteriyor. Her bir mantıklı gerekçeyi sonuna kadar zorladığında ise, denekler gerekçelerini tüketene kadar ensest ilişkiyi kesinlikle onaylamadıklarını dile getiriyorlar. Söylemeye çalıştıkları şey, ensest ilişkinin normal olmayan çocukların doğmasına yol açabileceği şeklinde olabilir. Öte yandan, Haidt'in aktardığı öykülerdeki kardeş deneklerin etki-

li doğum kontrol yöntemleri kullanmış olmaları bu düşünceyi ne kadar ciddiye aldıklarını gösteriyor. Deneklerinin büyük bir çoğunluğu hızlı bir şekilde "ahlaki şaşırtma" evresine ulaşmışlardır: Denekler, bu davranışın neden yanlış olduğunu açıklayamadan böylesi bir davranışın yanlış olduğunda inat derecesinde ısrar etmişlerdir.

Açıkçası, çoğu zaman "içgüdülerimize" dayanan ani ahlaki yargılarda bulunuruz. Akıl yürütme yetimiz, tıpkı yandaş medya yazarı gibi mantıklı görünen uydurma gerekçeler bulmaya çalıştıktan sonra, duygularımız bir karara varır. İnsan mantığının önceliği konusunda ahlakla ilgili Kant öncesi yaklaşımlar yeniden gündeme gelmeye başladı. Bu yaklaşımlar, ahlaki evrim teorisiyle, modern nörobilimle ve bizim primat akrabalarımızın davranışlarıyla uyum içerisinde olan duygulanımlar düşüncesinin içine yerleştirmektedir. Böylesi bir yaklaşım şempanzelerin ve bonobolaların ahlaki varlıklar olduğunu elbette söylemiyor. Fakat *The Descent of Man* (İnsanın Türeyişi) adlı kitabında insan ahlakını, hayvan sosyalliğinin bir devamı şeklinde gören Darwin'e kesinlikle katılıyorum:

> Bir hayvan her ne kadar açık sosyal içgüdülere sahip olsa da, [...] kaçınılmaz olarak bir ahlak duygusu ya da bilincine erişir. Ve bu duygu ya da bilinç, onun zihinsel yetilerini iyi geliştirilmiş ya da en az insandaki kadar geliştirilmiş bir konuma yükseltir.[4]

Bu sosyal içgüdüler nelerdir? Diğerlerini ya da diğerlerinin davranışlarını dikkate almamızı sağlayan şey nedir? Ahlaki yargılar şüphesiz bundan daha fazlasını gerektirir, ama diğerleriyle ilgili olmak buna bir temel oluşturur. İnsan, ahlak olmasaydı acaba bugün hangi konumda olurdu? Şüphesiz ki ahlak, diğer her şeyin üzerine inşa edildiği ana zemini[5] oluşturmaktadır.

[4] Charles Darwin (1871, s.71-72).

[5] Tamamı, *Primates and Philosophers: How Morality Evolved* (de Waal, 2006) adlı çalışmamızda kullanılan bir önerme.

Bedensel seviyede yaşadığımız pek çok değişim hakkında nadiren düşünürüz. Birisinden hüzünlü bir öykü dinleriz ve omuzlarımız aniden düşer, başımızı karşımızdaki gibi önümüze eğeriz, onun asık suratını taklit edip biz de surat asar ve yüzümüze benzer mimikler yerleştiririz. Bu bedensel değişimler, kendimizi diğer kişinin yerine ne kadar koyabildiğimizle bağlantılı olarak, bizde de benzer bir karamsarlık durumunun oluşmasına neden olur. Aynı şey, mutluluk içeren duygular için de geçerlidir. Bir gün bir restorandan çıkarken ıslık çaldığımı ve neden kendi kendime ıslık çalmaya başladığımı merak ettiğimi hatırlıyorum. Böylesi iyi bir duygu durumunu nasıl elde etmiştim? Yanıt: Arkadaş oldukları belli olan ve çok uzun zamandır birbirlerini görmemiş iki adamın yakınındaki bir masada oturmuştum. Birbirlerinin sırtlarını sıvazlıyor ve eski günlerdeki eğlenceli olayları hatırlayıp gülüyorlardı. Her ne kadar bu iki adamı tanımasam ve onların konuştuklarını ayrıntılı bir şekilde duymasam da, beni neşelendiren bu olmalıydı.

Yüz ifadeleri ve beden dili yoluyla duygu aktarımı öyle güçlü bir etkiye sahiptir ki bunu düzenli bir şekilde, günlük olarak yapan insanlar daha iyi görünmeye başlarlar. Bu durum, uzun süredir birlikte olan çiftlerin fotoğrafları üzerinden test edilmişti: Bir dizi fotoğraf onların düğün gününden ve bir diğer dizi ise yirmi beş yıl sonrasından alınmış. Bu erkek ve kadınların ayrı portrelerinin bulunduğu fotoğraflar, insan deneklerine onları benzerleriyle eşleştirmeleri için sunulmuş. Yaşlılık dönemine ait fotoğraflara bakanlar, kimin kimle evli olduğunu tahmin etmekte herhangi bir güçlük yaşamamışlar. Diğer taraftan, daha genç yaşlardan gösterilen fotoğrafları eşleştirmekte denekler başarısızlığa uğramışlar. Evli çiftler birbirlerine benzerler. Dolayısıyla eşleştirmede başarılı olanların, yalnızca kendilerine benzeyenleri eş olarak seçenlere baktıkları için başarılı olmadıklarını söyleyebiliriz. Bu başarının nedeni, evli çiftlerin görünüşlerinin yıllar içerisinde bir noktada buluşuyor olmasıdır. Çok mutlu oldukları gözlenen çiftlerin benzerlikleri daha belirgindir. Duyguların

günlük paylaşımı, bir eşin diğerini açıkça "içselleştirmesi" ve diğer eşin de aynı şekilde davranması ile sonuçlanmıştır. Herhangi biri, bu noktada birbirlerine ne kadar bağlı olduklarını görebilir.

Burada köpek sahiplerinin ve köpeklerinin de birbirlerine ne kadar benzediklerini hususunda karşı bir görüş dile getirmeyeceğim. Fakat bu ikisinin aynı şey olmadığını belirtmem gerek. Köpek sahiplerinin ve köpeklerinin fotoğraflarını doğru bir şekilde eşleştirebiliriz. Fakat bu durum yalnızca köpekler safkan olduklarında geçerlidir. Bu eşleştirme, kırma köpeklerde işe yaramayacaktır. Safkanlar, sahipleri tarafından doğal olarak özenle seçilirler ve bu hayvanlara sahip olmak için ciddi bedeller ödenir. Şık bir hanımefendi, güzel görünüşlü, asil bir av köpeğiyle yürümeyi tercih ederken, kendine güveni tam olan bir başkası ise Rottweiller köpeğini tercih edebilir. Sahipleri ile köpeklerinin birlikte geçirdikleri yılların sayısı benzerliği artırmadığı için önemli olan etken safkanın seçimidir. Bu durum hayat arkadaşları (eşler) arasında görülen, bir noktada duygusal aynılığa ulaşma durumundan oldukça farklıdır.

Bedenlerimiz ve zihinlerimiz sosyal bir hayat içinde anlam kazanırlar ve onun yokluğunda ise umutsuzca çöküntüye uğrarlar. İşte bu yüzden, ölüm cezasından sonra bir insana verilebilecek en büyük ceza onu tek başına bir yere kapatmaktır. Bağlılık bizler için oldukça yararlıdır ve birinin hayatta kalma süresini uzatması için en güvenli yol evlenmesi ve evli kalmasıdır. Madalyonun öbür yüzünde ise eşlerini kaybedenlerin karşı karşıya kaldığı risk bulunuyor. Eşlerden birinin ölümü genellikle umutsuzluğa yol açar ve hayatta kalan eşlerin karıştığı araba kazaları, aşırı alkol tüketimi, kalp krizleri ve hatta kanser vakaları yaşama isteğinde görülen bu azalma ile açıklanabilir. Eşlerden birinin ölümünü takip eden altı ay içerisinde, hayatta kalan eşlerin de ölümle yüzleşme oranı oldukça yüksektir. Ve bu durum, yaşlılardan ziyade gençler ve kadınlardan ziyade erkekler için daha zordur.

Benzer bir durum hayvanlarda da geçerliliğini koruyor. İki hayvanımı bu şekilde kaybettim. İlki, kendi ellerimle beslediğim Johan adındaki bir küçük bir kargaydı. Johan uysal ve dost canlısıydı, fakat bana bütünüyle bağlı değildi. Hayatının aşkı, kendi türünden adı Rafia olan dişi bir kargaydı. Rafia bir gün bahçedeki kafesten kaçana kadar hep birlikte yaşadılar (kuşları merak eden ve onlara baktıktan sonra kafesin kapısını kapatmadan oradan ayrılan bir komşu çocuğundan şüpheleniyorum). Geride kalan Johan ise günlerini inleyerek ve göğü sürekli tarayarak geçirdi ve birkaç hafta içerisinde de hayata veda etti.

Diğer hayvanımız ise Sarah adını verdiğimiz Siyam kedisiydi. Yaşlı kedimiz Diego, genç sevgilisi Sarah'yı yalayarak temizler, onun karnını ovalayarak ağrısını dindirir ve sürekli onunla birlikte uyurdu. Diego iyice yaşlanıp ölene kadar birlikte mutlu bir on yıl geçirdiler. Sarah genç olmasına ve herhangi bir sağlık sorunu bulunmamasına rağmen bir anda yemeden kesildi. Veterinerin tespit edebildiği herhangi bir sebep olmaksızın Diego'dan iki ay sonra o da öldü.

Sevdiği eşlerinin ölümünü kabullenemeyen hayvanlarla ilgili binlerce öykü var. Ölmüş bebeklerini onlardan geriye yalnızca derileri ve kemikleri kalana kadar yanlarında taşıyan primat annelerin olduğunu biliyoruz. Kenya'da yakın zamanlarda bebeği ölen bir dişi babun, bebeğinin öldüğü geniş ovadaki çalılığı bir hafta sonra yeniden fark edince, bebeği sanki yeni ölmüş gibi şiddetli bir acı yaşamıştı. Yüksek bir ağacın tepesine tırmanmış ve babunların normalde kendi topluluklarından ayrılırken çıkardıkları sese benzer ağlamaklı çığlıklarla etrafta bebeğini aramıştı. Fillerin de ölen arkadaşlarının ya da eşlerinin güneşten artık ağarmış olan kemiklerinin başına döndükleri ve orada kutsal bir mekânda bulunuyormuş gibi oturdukları biliniyor. Yaklaşık bir saat boyunca kemiklerin etrafında defalarca usul usul dönüp, onları koklamayı sürdürürler. Bazen bu kemikleri yanlarında alıp götürseler de, diğer filler bu kemikleri "mezarlık" alanına geri getirmişlerdir.

Hayvanların bağlılıklarından etkilenen insanlar, onlar adına heykeller dikmişlerdir. İskoçya'nın Edinburgh şehrinde "Greyfairs Bobby" adında, 1858 yılında toprağa gömülmüş sahibinin mezarı başından ayrılmayı kabul etmeyen bir teriye köpeğine ait küçük bir heykel bulunmaktadır. Tam on dört yıl boyunca mezarın başında bekçilik yapan Bobby, ölene kadar kendisini sevenler tarafından beslenmiş ve sahibinin yakınlarında bir yere gömülmüştür. Mezar taşının üzerinde, "Bağlılığı ve adanmışlığı bizlere ders olsun." yazar. Benzer bir heykel Tokyo'da, Hachiko adını taşıyan bir Akita köpeği için dikilmiştir. Hachiko her gün Shibuya İstasyonu'na gelerek sahibini işten dönüşünde karşılıyormuş. Köpek, sahibi 1925 yılında öldükten sonra bile alışkanlığını sürdürmeye devam ettiği için ünlü olmuş. Hachiko, on bir yıl boyunca her gün ve tam zamanında istasyona gelmeye devam etmiş. Köpekseverler, artık Hachiko olarak adlandırılan istasyon çıkışında her yılın belli bir gününde toplanıp, onun bağlılığına olan saygılarını gösteriyorlar.

Birileri de çıkıp, "Bu öyküleri anlatmak güzel, fakat bu hayvanların yaptıklarının insan davranışlarıyla ne gibi bir ilgisi olabilir ki?" diye sorabilir. Mesele şu ki, bizler anne bakımına muhtaç, memeli hayvanlarız. Açıkça görüldüğü üzere bağlanma, bizler için olağanüstü derecede hayati bir değer taşıyor. En hayati bağlardan birini ise anne ve onun çocuğu arasında kurulan bağ oluşturuyor. Bu bağ, yetişkinler arasında görülenler de dâhil olmak üzere bütün diğer bağlanma ilişkileri için evrimsel bir şablon oluşturmaktadır. Âşık olanlarımızın en leziz lokmayı sanki bir bebekmişçesine sevdiğine yedirmesini ve normalde bebeklerle konuşulurken kullanılan anlamsız seslere başvurduğunu görünce hiç şaşırmamak gerekir. Bizzat benim de Beatles'ın aşk şarkılarından biri olan "I Wanna Hold Your Hand" parçası ile büyüdüğüm düşünülürse, bunun bebekliğe doğru nasıl bir dönüş olduğu anlaşılabilir.

Aslına bakarsanız, hayvanlarla ilgili bir dizi çalışmanın insanların birbirlerine davranışlarını anlamamıza büyük katkısı olmuştur. Yak-

laşık bir yüzyıl kadar önce, bir psikoloji ekolü olan davranışçılığın tavsiyeleri doğrultusunda hareket eden yetişkin ve çocuk bakım evleri, herhâlde hiçbir şeyden bu kadar zarar görmemişlerdir. Adından da anlaşılacağı üzere, bu görüşü savunanlar bilimin yalnızca davranışı görebileceğini, dolayısıyla da yalnızca davranışları dikkate alması gerektiğini savunuyorlardı. Bu düşünce doğru olsa bile, zihin yine de bir kara kutu olarak kalmayı sürdürecektir. Duygular zaten büyük ölçüde konu dışında bırakılmıştır. Bu yaklaşım, hayvanların içsel yaşamlarına dair bir tabunun yerleşmesine yol açmıştır: Hayvanlar makineler olarak tanımlanmış ve hayvan davranışlarıyla ilgilenen öğrencilerin insanı çağrıştıracak herhangi bir terminoloji kullanmalarına izin verilmemiştir. Ne gariptir ki, bu yasak en azından bir terimde geri tepmiştir. *Bağlanma* terimi, *arkadaş* ya da *ahbap* gibi antropomorfik (insana özgü) ifadelerden kaçınmak için kullanılmıştı. Ne var ki bu terim, insan ilişkilerinde ("erkeklerin muhabbet bağı" ya da "bağlanma deneyimi" şeklinde) oldukça sık kullanılmaya başlandı ki, artık onu hayvanlar için kullanmaktan büyük bir olasılıkla vazgeçeceğiz.

İnsanların da hayvanlarla aynı etki yasalarınca denetim altında tutulduğunu başarılı bir şekilde gösteren davranışçılığın babası[6] John Watson, bir insan bebeğinin tüylü nesnelere karşı fobi (korku) beslemesini telkin yoluyla gerçekleştirmiştir. "Küçük Albert" ilk başlarda kendisine verilen beyaz tavşanla mutlu bir şekilde oynamaya başlamıştır. Fakat Watson, daha sonra tavşanla eşleştirdiği yüksek ses çıkaran metal nesneleri tavşanın her gösterilişinde zavallı Albert'in kafasının hemen arkasında çınlatmıştır. Korku kaçınılmaz bir sonuç olarak ortaya çıkmıştır. O andan sonra, Albert ne zaman tavşanı (ya da araştırmacıyı) görse elleriyle gözlerini kapatıp ağlamaya başlamıştır.

Watson koşullandırmanın gücüne öylesine hayran olmuştu ki, o andan sonra duygulara karşı sanki bir alerji geliştirmiş gibiydi. En

[6] Her ikisi de hayvan davranışı ve onun insan davranışıyla olan bağlantılarını inceleyen John B. Watson (1878-1958) ve B. F. Skinner (1904-1990), en etkili psikoloji ekollerinden biri olan davranışçılığın ortaya çıkmasını sağlamışlardır.

başta da, tehlikeli bir araç olduğunu düşündüğü anne sevgisine karşı şüpheyle yaklaşmıştır. Annelerin yavrularının gözlerinin içine bakarak zayıflıkları, korkuları ve bayağılıkları yerleştirerek onlara zarar verdiklerini düşünmüştür. Toplum, şefkate değil daha fazla yapıya gereksinim duyar. Watson, aileler olmadan bebeklerin bilimsel ilkelere göre yetiştirileceği bir "bebek çiftliğinin" hayalini kuruyordu. Örneğin, bir çocuk olağanüstü derecede iyi bir davranış sergilemediği sürece kesinlikle kucağa alınmamalı, şefkatle sarılmamalı ya da öpülmemelidir; bunun yerine, onaylandığını gösterecek şekilde hafifçe başına vurulabilir. Watson, fiziksel ödüllerin sistemli bir şekilde verilmesi durumunda harikalar yaratabileceğini hissetmişti ve bunun ortalama annelik anlamına gelen, aşırı duygusal yöntemlerle gerçekleştirilen çocuk büyütmeye kıyasla daha üstün bir yöntem olduğuna iyiden iyiye ikna olmuş durumdaydı.

Ne yazık ki, bebek çiftliği projesi hakikaten de gerçekleştirildi. Bu çiftlikler hakkında söyleyebileceğimiz tek şey, ölümden başka hiçbir şey getirmedikleridir! Bu durum, psikologlar yetim bebekleri küçük yataklara koyup, beyaz çarşaflar kullanarak diğer bebeklerin göz ve beden temasından ayırdıklarında bariz bir şekilde ortaya çıkmıştı. Araştırmayı yürüten bilim insanlarının istekleri doğrultusunda yetimler öpülmemiş, kucağa alınmamış ya da gıdıklanmamışlardı bile. Oldukları yerde öylece yatan, herhangi bir ifadeye sahip olmayan gözlerle bakan bebekler aynı birer zombi gibiydiler. Watson haklıydı, bu şekilde bakılan bebekler de büyüyebilirdi, ama hastalıklara karşı tüm dirençlerden yoksun olarak. Bu tarz bir bakımın uygulandığı bazı yetimhanelerde ölüm oranı yüzde yüzleri bulmuştur.

Watson'ın "şımartılmış çocuk" olarak adlandırdığı bağlılık karşısında gösterdiği mücadele[7] ve 1920'lerin kamuoyunda kendisine karşı duyulan büyük saygı, bugün anlaşılmaz görünebilir. Fa-

[7] Watson'ın kendi zamanının etkisini [illegible]şıyan düşünceleri ve Harry Harlow figürü için, Deborah Blum'un (2002) *Love at Goon Park* adlı kitabına bakılabilir.

kat Watson örneği, bir diğer psikolog olan Harry Harlow'un, maymunlardaki anne sevgisini kesin bir şekilde kanıtlamak üzere gerçekleştirdiği deneyi neden tasarladığını açıklayabilir. Wisconsin Madison'daki bir primat laboratuvarında, Harlow tecrit edilerek büyütülen maymunların zihinsel ve sosyal olarak dengesiz olacaklarını ispat etmiştir. Daha sonra bir grup içine bırakılan bu maymunların harekete geçmedikleri, becerilerini sergilemedikleri ve her türlü sosyal etkileşimden kaçındıkları gözlenmiştir. Şu anda Harlow'un araştırmasın bilimsel etiğe uygunluğu konusunda ne düşünürsek düşünelim, yapmış olduğu araştırma, beden temasının engellenmesinin memelilere göre bir şey olmadığını açıkça ortaya koymuştur.

Zamanla, bu tarz araştırmalar düşünce akışının yönünü değiştirmiş ve insan yetimlerinin geleceklerine olumlu yönde katkıda bulunmuştur. Bir istisna, dönemin Romanya Cumhurbaşkanı Nicolay Çavuşesku tarafından kurumlarda bakılan binlerce yetim bebeğin alınmasıyla oluşturulmuş duygusal bir gulag (kamp) olmuştur. Dünya, bu ayırıp büyütme kâbusunun sonuçlarını ise Demir Perde'nin yıkılmasının ardından, Çavuşesku'nun yetimhanelerinin açılmasının ardından görmüştür. Yetimlerin gülmeye ya da ağlamaya bile güçleri kalmamıştı. Günlerinin büyük bir kısmını oldukları yerde öne arkaya sallanıp durarak ya da cenin pozisyonunu alıp kollarını kendi bedenlerine dolayarak geçiriyorlardı. Nasıl oyun oynayacaklarına dair en küçük bir bilgileri bile yoktu çünkü oyuncaklarla aralarına aşılmaz duvarlar örülmüştü.

Romanyalı yetimler "bilimsel" ilkelere göre (!) duygusal gereksinimleri göz ardı edilerek büyütülmüşlerdir.

Bağlanma, türümüz için hayati bir önem taşır ve bu dünyada bizi en mutlu eden şeydir. Fakat burada bahsettiğim, Fransız lider General Charles de Gaulle'ün kastettiği anlamda, eğlence için kendin-

den geçmenin verdiği mutluluk değil. Charles de Gaulle'in bu türden bir mutluluk arayışında olan insanlara, "Mutluluk aptallar içindir", dediği ve alay ettiği anlatılır. Mutluluğun peşinden koşmak ve ona erişmek ABD Bağımsızlık Bildirgesi'nde de geçer ve kişinin hoşnutluk duyacağı bir hayatı yaşama hakkına göndermede bulunur. Her ne kadar durumumuzdan duyduğumuz memnuniyet maddi kazançlarla belirleniyor gibi görünüyor olsa da, belirli bir gelirin üzerindeki insanlar arasında yapılan araştırmalar, maddi zenginliğin kişinin mutluluğuna çok küçük bir katkıda bulunduğunu gösteriyor. On yıllar boyunca yaşama standardımız düzenli olarak yükseldi, peki şimdi daha mutlu olduğumuzu söyleyebilir miyiz? Kesinlikle hayır. İnsanları en fazla mutlu eden şey para, başarı ya da üne kavuşmak değil, arkadaşlarıyla zaman geçirebilmek ve ailelerinin yanında olabilmektir.

Sosyal ağların önemini kavrıyoruz, fakat bu ağların içinde olmamız, çoğu zaman içeriklerini gözden kaçırmamıza neden olabiliyor. Bu durum, şempanzeler için yeni bir tırmanma düzeneği inşa ederken mensubu bulunduğum primat uzmanları grubumun da başına geldi. Oysa ki, bunu en iyi bilenlerin başında bizim olmamız gerekir. Fiziksel çevreye çok fazla odaklanmıştık. Maymunlar otuz yıldan fazla bir süredir aynı bahçe duvarlarının arasında, metal tırmanma merdivenleriyle donatılmış geniş bir açık alan içerisinde yaşamaktaydılar. Büyük telefon direkleri alıp, bir değişiklik olsun diye maymunların yaşadıkları alana yerleştirmeye karar vermiştik. İnşa süresince, şempanzeler kendi alanlarına yakın bir yerde kilitli olarak tutuldular. İlk başlarda gürültü çıkarıyor ve yerlerinde duramıyorlardı, fakat telefon direklerini alana yerleştiren büyük makinenin sesini duyduktan sonra seslerini tamamen kestiler. Duydukları yoğun gürültü sayesinde bunun büyük bir iş olduğunu anlamış olmalılar! Telefon direkleri urganlarla birbirine bağlanmış, bahsettiğim alan yeni baştan çimlendirilmiş, yeni çukurlar kazılmış ve sekiz gün içerisin-

de hazır hâle getirilmişti. Yeni tırmanma düzenekleri eskiden sahip olduklarına göre tam on kat daha uzundu.

Arazi istasyonunda çalışan işçilerden en az otuz tanesi, maymunların yenilenmiş alana salıverilmelerini izlemek üzere gelmişlerdi. Hatta kendi aramızda hangi şempanzenin ahşap direklere temas edeceğine ya da zirvesine tırmanacağına dair bahse bile tutuşmuştuk. Bu maymunlardan bazıları o ahşap direklere on yıllar boyunca dokunmazken, bir kısmı hiçbir zaman onların yanına bile yaklaşmadı. Primat merkezinin yöneticisi en üst mevkiden erkek ya da dişi şempanzelerden birinin ilk dokunan olacağı tahmininde bulunmuştu. Fakat biz, erkek şempanzelerin kahramanlığa soyunmayacaklarını gayet iyi biliyorduk. Onlar sürekli olarak siyasi konumlarını geliştirmekle meşguldüler ve daha büyük riskleri ancak belli bir süreç dahilinde göze alabiliyorlardı. Öte yandan, bir şeyi ilk deneyen olmadıkları gibi, çevrelerine yeni gelen bir şeyin korkusundan kelimenin tam anlamıyla ishal oluyorlardı.

Kuleye yerleştirdiğimiz kameraları kayda geçirip maymun kolonisini yenilenmiş alanlarına saldık. İlk gördüğümüz şey bizi oldukça şaşırtmıştı. İnşa ettiğimiz tırmanma merdivenlerine kendimizi öylesine kaptırmıştık ki, yaz sıcağı altında birbirimize sarılmış, olacakları merakla bekliyorduk. Fakat yaşadığımız o heyecan, maymunların birbirlerinden ayrı kabinlerde ve hatta binalarda günlerce kaldıklarını unutmamıza neden olmuştu. Onları salıvermemizi izleyen ilk birkaç dakika yalnızca sosyal bağlarıyla ilgili davranışlar sergilediler. Bazı şempanzeler diğerlerinin omzuna ya da kollarına zıplıyor, sarılıyor ve birbirlerini öpüyorlardı. Yetişkin erkekler ise hemen tüylerini dikmiş ve patronun kim olduğunu unutmuş olması muhtemel türdaşlarına gözdağı vermek amacıyla alanı turlamaya koyulmuşlardı.

Şempanzeler yeni yapıyı güç bela fark etmişlerdi. Bazıları tam altında yürüyor ve sanki orada değilmiş gibi davranıyorlardı. Yeni mer-

diveni açıkça görmezden gelmekteydiler! Bu durum, zeminden görülebilen stratejik noktalara yerleştirdiğimiz muzları fark ettikleri ana dek böyle sürüp gitti. Yapıya ilk tırmananlar yaşlı dişiler oldu. Telefon direklerine son dokunan şempanzenin grubun kabadayısı olarak bilinen dişi şempanze olması ise oldukça garipti.

Yapıya yerleştirdiğimiz meyveler toplandıktan ve yendikten sonra hepsi aşağı indi ve yapı üzerinde tek bir maymun bile kalmadı. Onu kullanmaya hazır olmadıkları her hâllerinden belliydi. Maymun, öğrencilerimin bir gün önce test edip oturmak için fazlasıyla rahatsız edici buldukları demir merdivende toplanmışlardı. Hâlbuki şempanzeler, bütün yaşamlarını burada geçirmiş varlıklar olarak merdivene alışkındılar ve onun üzerinde tıpkı Taç Mahal'de geziyormuş gibi mutlu görünüyorlardı. Ve eminim ki biz oraya ahşap merdivenler yerine Taç Mahal'i de dikseydik, bu onlar için eğlenceli olmaktan ziyade bakılıp geçilecek bir şey olacaktı. Sonuç olarak, yeni tırmanma yapısının üzerinde uzun zaman geçirmeye başlamaları aylar sürdü.

Yapmayı başardığımız yapı bizi öylesine gururlandırmıştı ki, bu gurur gözlerimizi âdeta kör etmişti; ta ki maymunlar gözlerimizi açıp, bizi temel gerçeklerle yüzleştirene kadar. Bu yüzleşme, beni, Immanuel Kant'ı yeniden düşünmeye sevk etti. Çünkü bu, modern felsefeye ait bir problem değil miydi? Kendimizle ilgili olduğunu düşündüğümüz –soyut düşünce, bilinç, ahlak– yeni ve önemli şeyler tarafından öylesine etkileniyoruz ki, temel meseleleri gözden kaçırıyoruz. İnsanda eşsiz olan şeyi küçümsemeye kalkışmıyorum, fakat buraya nasıl ulaştığımızı anlamak istiyorsak, düşünmeye en alttan başlayıp en üste doğru ilerlememiz gerekecek. Uygarlığın ulaşmış olduğu en yüksek zirvelere odaklanmak yerine, zeminde bulunanlara da dikkat etmemiz gerekiyor. Zirveler güneş ışığında oldukça güzel parıldarlar, fakat bizi çocuklarımıza adamamızı sağlayan o karmaşık duygular da dâhil olmak üzere, ihti-

yaç duyduğumuz şeylerin büyük bir kısmını ancak zirvelerin eteklerinde bulabiliriz.

Maço Köken Mitleri

Güzel bir İtalyan restoranında hoş bir akşam yemeği yerken karşılaştığım tipik bir primat çelişkisinden bahsedeyim. Bir insan erkeği, karşısındaki diğer bir insan erkeğine –yani bana– kız arkadaşının yanında meydan okuyordu. Yazılarımı bilen birisi için, insanın doğadaki yeri konusundan daha iyi bir hedef olabilir mi? Sanki beni test edercesine, "Bana öyle bir alan söyle ki, insanların hayvanlardan farklı olduğunu söylemek mümkün olmasın!" dedi. Lezzetli makarnamdan ilk lokmayı alıp ikinciyi de almaya hazırlanırken, "Cinsel ilişki," cevabını verdim.

Bahsedilmesi büyük bir olasılıkla yakışık almayacak bir konuyu kendisine hatırlattığımda, cevabımın onda bir anlık bile olsa bir şaşkınlığa yol açtığını görmüştüm. Tıpkı her insan gibi o da "tutku"nun büyük bir savunusuna başlayarak romantik aşkın bilinen kökenlerini, muhteşem şiirlerini ve onunla birlikte gelen serenatlarını dile getirmeye başladı. Bir yandan da, benim temelde insanlar, hamsterlar ve gupilerde (erkek gupiler, penis benzeri bir işlev gören yüzgeçlere sahiptir) aynı olan *l'amore* mekaniği hakkında söylediklerimi küçümsemekten geri kalmıyordu. Bu olağan anatomik ayrıntılar karşısında yüzü derin bir iğrenme ifadesine bürünmüştü.

Ne yazık ki kız arkadaşı benim meslektaşlarımdan biriydi ve hayvanların cinsel ilişki biçimlerine büyük bir ilgi duyduğu için birkaç örnek de o vermişti. Primatologlar, cinselliği akşam yemeğinde konuşulacak kadar olağan bir konu olarak görürler. Oysa bu konu, çevremizde bulunan herkesi utandırmışa benziyordu. Meslektaşım, "Onun bir tür ereksiyon yaşadığını!" açıklamaya çalışırken, komşu masalar da derin bir sessizliğe bürünmüş durumdaydı. Gösterilen tepki, söyledikleri ya da söylemek istediklerini açıklamak için baş

ve işaret parmağını birbirinden hafifçe ayırmasıyla ilgiliyse, durum gerçekten kavranılamaz bir boyuta ulaşmış demektir. Oysa meslektaşım, yalnızca Güney Amerika'da yaşayan küçük bir maymun türünden bahsediyordu.

Tartışmamız henüz bir çözüme kavuşmamış olmasına rağmen, tatlıların gelmesiyle birlikte eski hararetinden çok şey kaybetmiş durumdaydı. Bu türden tartışmalar, benim varlığımın kaçınılmaz parçalarıdır: Her ne kadar bizim bütünüyle bambaşka bir varlık olduğumuza inanan pek çok kişi olsa da ben bir tür hayvan olduğumuza inananlardanım. İnsanın biricikliğini, konu cinselliğe gelince sürdürmesi çok zor olur. Ne var ki, birisi uçaklardan, meclislerden ya da gökdelenlerden bahsetmeye başladı mı durum kesinlikle değişir. İnsanlar kültür ve teknoloji üretiminde gerçekten inanılmaz bir kapasiteye sahipler. Hayvanlar da bazı kültürel unsurlar sergiliyor olsa da, ormanda elinizde bir fotoğraf makinesiyle dolaşırken karşınıza bir şempanze çıkacak olursa, şempanzenin onu tek başına üretmeyeceğinden kesinlikle emin olabilirsiniz.

Diğer taraftan, ya son birkaç bin yıldır bütün dünyanın etkisi altında kaldığı kültürel büyüme hamlesini kaçırmış insanlar hakkında ne düşüneceğiz? Ücra köşelerde kalmış bu insanların da bizim türlerimize özgü dil, sanat ve ateş gibi unsurlarla ilişkili olduklarını söyleyebiliriz. Fakat bu insanların nasıl olup da günümüz teknolojisine sahip olmaksızın hayatta kalabildiklerini araştırmamız gerekiyor. Acaba bu insanların yaşam biçimi, Batı'da zengin bir kullanım tarihi olan insanlığın varsayımlara dayalı "doğal durumu" ile örtüşüyor mu? Fransız Devrimi'nde, ABD Anayasası'nda ve modern demokrasiye ulaşana kadar geçirilen diğer bütün tarihsel dönemlerde, bu kavram, insanların ilk (yalın) hâllerinde nasıl yaşadıklarını tasvir edebilmek için önemli bir rol oynamıştı.

1980 yılında gösterime giren *Tanrılar Çıldırmış Olmalı* adlı sinema filminde alaycı bir şekilde ele alınana kadar benzer bir sadelik içerisinde yaşayan Güneybatı Afrikalı "Kunglar" iyi bir örnek olarak

ele alınabilir. Genç bir antropolog olan Elizabeth Marshall Thomas, kendisi gibi antropolog olan ailesiyle birlikte yaşamak üzere Kalahari Çölü'ne gider. Burada yaşamakta olan San[8] olarak da bilinen Kung kabilesinin üyeleri kısa boylu ve çevik insanlardır. Yaşadıkları bölgeye yılın yarısından uzun bir süre boyunca tek bir damla bile yağmur düşmeyen bu insanlar, hareketliliklerini kısıtlayan bu durumu aşabilmek için çimlik alanlarda küçük çukurlar kazarak su elde etmeye çalışırlar. Su bulmak için kullandıkları bu yöntemi hiç değiştirmeden binlerce yıl uygulayarak hayatta kalmayı başarabildikleri için Marshall Thomas kitabına *Kadim Yol* adını verir.

Bu kadim yaşam tarzı, antilop derisinden bir parça elbise, çalılıklardan yapılma uygun bir barınak, sivri bir kazma çubuğu ve günlük yolculuklarda su taşımak için kullanılan bir devekuşu yumurtasından oluşur. Bu barınaklar, zemine yerleştirilen bir miktar ot, üstte iç içe geçmiş birkaç dal ve onların üzerini kaplayan çimenlerden en ufak bir değişiklik yapılmadan, binlerce yıldır aynı şekilde inşa edilmektedir. Bu barınaklar, Marshall Thomas'a uyumadan önce ağaçların üzerinde bir iki dalı basitçe iç içe geçirip, kendilerine gecelik konaklama yerleri hazırlayan maymunları hatırlatır. Bu sayede, zeminde pusuda bekleyen tehlikelerden uzak kalmayı başarabilmektedirler[9].

Kung kabilesinden bir anne, içi su doldurulmuş bir devekuşu yumurtasından çocuğuna su içirirken.

Kunglar yolculuğa çıktıkları zaman tek sıra hâlinde dizilirler. En önde bulunan kişi, kafileyi yırtıcı hay-

[8] "Kung" adlandırması her ne kadar siyasi açıdan yanlış olsa da, kabiledeki hem erkekleri hem de kadınları kapsamaktadır. Elizabeth Marshall Thomas (2006, s. 47), kabilenin kendisini adlandırmak için günümüzde bunu tercih ettiğini belirtir. "San" adlandırması, Nama dilinde "haydutlar" gibi aşağılayıcı bir anlama geldiği bilinse de çeşitli antropologlar tarafından kullanılmaktadır.

[9] *Homo erectus* bundan iki milyon yıl kadar önce, kendi güvenliğini sağlamak için ağaçlarda uyumayı tercih ettiğinden, ağaçlarla uyumlu bir yaşama formu geliştirmişti. (Lordkipanidze vd., 2007)

vanların saldırısına, yılanlara ve diğer tehlikelere karşı uyarma görevini üstlenir. Kadınlar ve çocuklar grubun ortasına, en güvenli yerde olacak şekilde yerleştirilirler. Bu durum da, tıpkı şempanzelerin tehlikeyle karşılaştıkları zamanlardaki –örneğin, insanların geçtiği bir yola çıktıklarında[10]– davranış tarzını andırmaktadır. Böyle durumlarda, yetişkin erkek şempanzeler grubun en önüne geçer, çocuklar ortaya alınır ve dişiler de sıranın en arkasındaki yerlerine geçerler. Bazen en güçlü erkek, herkes geçene kadar yolda gözcülük yapar.

Atalarımız besin zinciri içerisinde belki de primatların büyük kısmından daha üst sıralarda bulunuyordu, fakat kesinlikle en üstte değildiler. Her zaman arkalarını kollamak zorundaydılar. İşte bu, atalarımız geniş ovaları kontrolleri altında tutuyorlardı şeklindeki insan doğasına yönelik ilk yanlış miti göz önüne sermektedir. İki ayağının üzerinde durduğunda sadece 122 cm boyundaki maymunlar için bu nasıl doğru olabilir ki? O dönemde ayı büyüklüğündeki çakallar ve şimdiki aslanların iki katı büyüklüğündeki keskin dişli kedilerin korkusuyla yüzleşerek yaşamış olmalıdırlar. Bunun bir sonucu olarak, ava çıkma zamanlamaları bakımından ikincilikle yetinmek zorunda kaldıklarını söyleyebiliriz. Gece karanlığı en güzel saklanma imkânlarını sunar, fakat aynı günümüz Kungları gibi erken dönem avcı insanları da gündüzün sıcaklığını ve aydınlığını tercih etmişlerdir. Çünkü avlarını ele geçirmek için binlerce millik yolu kat edip geldikten sonra, gece bastırınca ortaya çıkan "profesyonel" avcılardan kurtulabilmek için oradan ayrılmak zorunda kalmışlardır.

Aslanlar, tıpkı bizim "aslan kral" öykülerimizde anlattığımız ve Kungların onlara duydukları büyük saygıdan da anlaşılabileceği üzere, geniş alanların en güçlü liderleridir. Dikkat edilmesi gereken nokta, Kunglar ölümcül oklarını bu hayvanlar üzerinde asla kullanmamışlardır, çünkü böyle bir girişimin kazanamayacakları bir savaşı

[10] Kimberley Hockings ve çalışma arkadaşları (2006), etrafı insan nüfusuyla çevrili şempanzelerin insanların kullandıkları yollara çıktıklarını rapor etmişlerdir.

başlatacağını düşünmektedirler. Aslanlar çoğu zaman insanlara iliş-meden oradan ayrılırlar, ama bazı yerlerde bir takım sebeplerden ötürü aslanların insanları yedikleri görülmektedir. İnsanlara düşen seçenek ise böyle yerlerden ayrılmanın dışında başka bir şey değildir. Bu tehlike Kungların zihninde belleğimde öylesine yer etmiştir ki, diğer kabileler uyurken onlar gece boyunca ateşi körükleyerek nöbet tutarlar. Eğer gece avlanan yırtıcıların gözleri ateşte parıldarsa, en uygun pozisyon alınır. Örneğin, yanan ateşten bir parça odun alınır ve kişinin kendi başının etrafında (kişiyi olduğundan daha büyük gösterdiği için) döndürülür ve yırtıcıların daha iyi başka bir av bulmaları için onlara sakin fakat kararlı bir şekilde seslenilir. Kunglar cesaret sahibi insanlardır, fakat kararlı bir tonda da olsa yırtıcılara bu şekilde, âdeta yalvarırcasına gerçekleştirilen bu sesleniş, insanların baskın tür oldukları yönündeki düşünceye pek de uygun düşmemektedir.

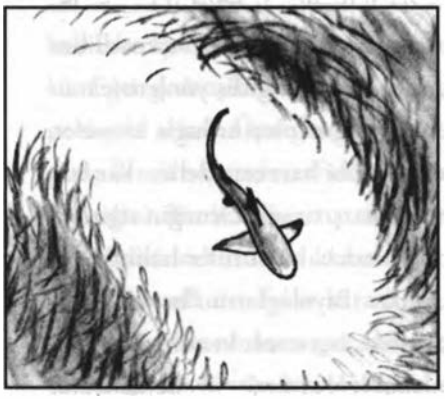
Eski yöntemlerin başarılı olduğunu kabul etmek zorundayız, çünkü modern dünyada bile, bizler güvenliğimizi sağlamak için hâlâ aynı davranışları sergilemek eğilimindeyiz. Herhangi bir tehlikenin baş gösterdiği zamanlarda, o ana kadar bizi ayıran farklılıklarımızı bir kenara bırakırız. Bu durum, New York'taki Dünya Ticaret Merkezine düzenlenen 11 Eylül saldırısından sonra, saldırı anını bizzat görüp inanılmaz ölçüde sarsıcı bir deneyim yaşayan insanlarda açıkça gözlenmiştir. Saldırıdan dokuz ay sonra, New York'ta yaşayan farklı ırklara mensup kişilere aralarındaki ilişkilerin durumu sorulduğunda, alınan yanıtların büyük kısmı herhangi bir problem olmadığı yönündeydi. Hâlbuki aynı soruya önceki yıllarda verilen yanıtlarda bunun tam tersi söylenmişti. Saldırı sonrasında gelişen "hep bir aradayız" duygusu şehirde tam bir beraberliğin oluşmasını sağlamıştı.

Bu refleksler, beynimizin yalnızca memelilerle değil bütün hayvanlar âlemiyle paylaştığımız en derin, en eski katmanlarından gelmektedir. Balıklara bir göz atalım; örneğin ringa balıkları, bir köpek

balığı ya da yunus balığı kendilerine doğru yaklaştığı zaman hemen birbirlerine sokulur ve iç içe geçmiş kümeler hâlinde yüzmeye başlarlar. Bu sürü ani hareketlerle kısa ve ters dönüşler yaparak gümüş rengi bir parıltı oluşturarak avcıların tek bir balığı hedef olarak seçmesini olanaksız hâle getirirler. Balık kümelerini oluşturan her bir balık, diğerleriyle arasındaki belirli bir mesafeyi korur ve kendi boyutlarındaki balıkları bularak onların hızına ve gidiş yönlerine mükemmel bir uyum sergiler. Binlerce balığın oluşturduğu kümeler, bu şekilde neredeyse tek bir organizma gibi hareket ederler. Kuşlara göz attığımızda da benzer bir durumla karşılaşırız. Örneğin sığırcıklar, bir atmacanın saldırısı karşısında kalabalık sürüler hâlinde ani manevralar yaparak ondan kurtulurlar. Biyologların "bencil sürüler" olarak tanımladıkları topluluklarda, her canlı kendi güvenliğini sağlayabilmek için büyük bir kalabalık oluşturan diğerlerinin arasında saklanır. Kalabalık grubu oluşturan diğer üyelerin varlığı, sürüyü oluşturan bireylerin her birinin karşı karşıya kaldığı riski büyük oranda azaltır. Dolayısıyla, bu tarz grup davranışları, ormanda gezerken ayıyla karşılaşan iki arkadaşın başından geçenleri anlatan o bildik fıkradakinin tam tersidir ve bir korunma sağlar. Çünkü en yakın arkadaşınızı geride bıraktığınız sürece ayıdan daha hızlı koşmanıza gerek yoktur!

En amansız rakipler bile tehlike anlarında birbirleriyle dostluk kurma eğiliminde olurlar. Üreme mevsimlerinde birbirleriyle ölümüne kavgaya tutuşan kuşlar, havalandıktan sona buna bir son verip göç boyunca aynı sürü içerisinde uçarlar. Bu eğilimi, kendi balıklarımın davranışlarında bizzat gözlüyorum. Her seferinde büyük akvaryumlardan birini elden geçiririm. Pek çok balık, örneğin ciklet balıkları oldukça gelişmiş bir bölge bilincine sahiptir. Kendi bölgelerinde yüzgeçlerini sallayarak dolaşırlar ve köşelerine gelmek isteyen davetsiz misafirleri sürekli gözetim altında tutarlar.

Akvaryumlarımı birkaç yılda bir elden geçirerek temizlerim ve bu temizliği yaparken bütün balıkları bir varilin içine bırakırım. Aradan birkaç gün geçip tekrar akvaryumlarına döndüklerinde, daha önceki hâllerinden oldukça farklı görünürler. Kendi türlerinden arkadaşlarını aramaya başladıklarını her görüşümde büyük bir şaşkınlık yaşarım. En büyük kavgalara girişen balıklar, sanki kırk yıllık dostlar gibi birlikte yüzmeye ve yeni çevrelerini kolaçan etmeye başlarlar. Bu durum, doğal olarak kendilerini yeniden güvende hissetmeye başladıkları ana kadar sürer ve bir köşede hak iddia etmek için tekrar eski görünümlerine dönerler.

İç içe geçmiş gruplar hâlinde yüzen balık sürüleri, avcıların hedefe odaklanmasını zorlaştırırlar. Örneğin bu balıklar, bir köpekbalığından korunmaya çalışmaktadırlar.

Güvenlik arayışı, sosyal hayatın ilk ve en başta gelen sebebidir. Bu noktadan yola çıkarak yanlış olan ikinci köken mitine ulaşabiliriz: İnsan toplulukları, özerk insanlar tarafından gönüllü bir şekilde oluşturulurlar. Buradaki yanılsama, atalarımızın kendilerinden başka hiç kimseye gereksinim duymadıkları yönündeki düşüncedir. Genellikle bir başlarına yaşadıkları hayal edilir. Onların tek sorunu, aşırı derecede rekabetçi olduklarından çatışmaların ortaya çıkardığı sonuçların dayanılmaz boyutlara ulaşmasıdır. Akıllı hayvanlar olarak, bazı özgürlüklerinden vazgeçmişler ve toplum hayatına dönmüşlerdir. Bu köken öyküsü, "özgür insanların yurdunu" yaratmaya çalışan Amerika'nın kurucu babalarından esinlenmiş Fransız filozofu Jean-Jacques Rousseau tarafından "toplumsal sözleşme" ifadesini anlatabilmek için tasarlanmıştır. Bu köken miti, siyaset bilimi bölümlerinde ve hukuk fakültelerinde hâlâ yaygın bir şekilde kullanılmakta ve toplumun doğal yollardan değil, uzlaşmaya dayalı sözleşmelerle kurulduğunu ifade etmektedir.

Kabul edelim ki, mevcut insan ilişkilerine, *sanki* eşit taraflar arasındaki bir sözleşmenin sonucunda ulaşılmış olduğu düşüncesiyle yaklaşmak öğretici olacaktır. Böyle bir düşünce, nasıl davrandığımız ya da davranmamız gerektiği üzerine fikir yürütürken bize yardım eder. Ne var ki, konuya bu şekilde yaklaşmanın Darwin öncesi zamanlarda bütünüyle yanlış bir imgeden beslenen düşünce kalıntılarına dayandığını aklımızın bir köşesinde tutmalıyız. Pek çok memelide de görüldüğü gibi, her bir insan hayatı döngüsü bizim diğerlerine bağımlı olduğumuz (çocukluğumuzda, yaşlılığımızda ya da hastalık zamanlarımızda) ya da diğerlerinin bize bağımlı olduğu (bir çocuğun, yaşlının ya da hastanın bakımını üstlendiğimiz) evrelerden oluşur. Hayatta kalabilmek için başka bireylerin varlığına bel bağlamak zorunda olduğumuzu unutmamalıyız. İnsan topluluklarıyla ilgili herhangi bir tartışmaya girişmeden önce, başlangıç noktası olarak bu gerçekten hareket edilmelidir. Yoksa geçmiş yüzyılların, atalarımızın kuşlar kadar özgür ve herhangi bir sosyal yükümlülükten muaf olduklarına dair yanlış düşüncelerinden[11] değil.

Bizler, birbirlerine karşı ciddi oranda bağımlılık içerisinde, grup hayatı yaşayan primatların soyundan gelmekteyiz. Güvenlik gereksiniminin sosyal hayatı nasıl biçimlendirdiği, Primatologların Endonezya takımadalarındaki farklı adalarda yaşayan uzun kuyruklu makakları (şebekleri) incelemesiyle birlikte açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bazı adalarda kaplanlar ve benekli leoparlar gibi kedigiller bulunurken, bazı adalarda bunlara rastlanmamaktadır. Makakların, kedilerin olduğu adalarda büyük gruplar hâlinde dolaştıkları, oysa kedilerin olmadığı adalarda çok daha küçük gruplar hâlinde yaşa-

[11] Jean-Jacques Rousseau, "İnsan özgür doğar." der ve bunu açıklarken "İnsanın özen gösterdiği ilk kural, öncelikli olarak kendisini gözetmesidir ve akil baliğ olduğunda kendisini koruyacak en iyi koşulları belirlemeye başlar ve kendisinin efendisi hâline gelir." demektedir [*The Social Contract* (Toplumsal Sözleşme), 1762, s.49-50]. Rousseau, atalarımızın ormanda bir meyve ağacının altında uyukladığı imajını çizer: karınları tok ve zihinleri herhangi bir kaygıdan uzaktır. Sefalede dolu hayatında dünyaya gelen beş çocuğunu da yetimhanelere bırakan Rousseau'nun kendisi bile kaygılardan uzak, tasasız bir hayat sürmemişken insan atalarını neden böyle betimlediğini anlamak oldukça güçtür.

dıkları gözlemlenmiştir. Dolayısıyla, yırtıcı hayvan korkusu yüzünden makakların bir topluluk hâline gelmeye mecbur kaldığını söyleyebiliriz. Genel anlamda, herhangi bir türün bireylerinin ait olduğu topluluk dışında yer aldığı zamanlarda tehlikeyle yüzleşme olasılığının daha yüksek olduğu söylenebilir. Babunlar gibi zamanlarının çoğunu yerde geçiren maymunlar, kaçmak için çok daha fazla olanağa sahip olan ve ağaç tepelerinde zaman geçirenlere kıyasla daha büyük topluluklar hâlinde gezerler. Şempanzeler ise cüsseli yapılarından dolayı gün ışığında korkusuzca dolaşır, yiyeceklerini bir başlarına ya da küçük gruplar hâlinde ararlar.

Sürü içgüdüsüne sahip olmayan hayvanların sayısı oldukça azdır. Birleşik Devletler Senatosu'nun önceki çoğunluk lideri Trent Lott, *Herding Cats* (Aslanları Güderken) adını taşıyan anı kitabında, bir uzlaşmaya ulaşmanın mümkün olmadığına işaret eder. Bu durum siyasetçiler için bir engel olarak görülebilir, fakat kedigiller için bütünüyle mantıklı bir nedene dayanmaktadır. Bir başlarına avlanmaları nedeniyle, evcil kedigiller kendi türlerinin diğer bireylerine dikkat etme ihtiyacını fazla hissetmezler. Diğer taraftan, köpek familyasının üyeleri gibi avlanırken bir diğerine ihtiyaç duyan ya da Afrika antilopları gibi bizzat av konumunda bulunan bütün hayvanlar, işbirliği içerisinde hareket etmeye ihtiyaç duyarlar. Grup liderlerini takip ederler ve çoğunluğa uyma eğilimi taşırlar. Ormanları terk edip açık, tehlikeli bir çevreye giriş yapan atalarımız da av hâline gelmiş ve zaman içinde, pek çok hayvan gibi onlar da sürü içgüdüsü geliştirmiştir. İnsanlar olarak bedensel eşzamanlılık noktasında büyük bir başarı göstermiş ve aslına bakılırsa bundan büyük fayda sağlamayı başarmışız. Örneğin biriyle yan yana yürüdüğümüz zamanlarda, özel bir çaba göstermeye gerek kalmadan yanımızdakinin adımlarına uyum sağladığımızı görürüz. Spor karşılaşmalarında tezahüratları ve "tribün dalgalanmalarını" eşgüdüm içerisinde yapıyor, pop konserlerinde hep birlikte sallanıyor ve herkesin zıpladık-

tan sonra aynı anda düştüğü aerobik dersleri alıyoruz. Bunu açıkça görebilmek için, dersten sonra kimsenin elini bile kıpırdatmadığı bir ortamda alkışlamayı ya da herkesin alkışladığı bir ortamda hareketsiz kalmayı bir deneyin. Bizler, akıl almaz bir ölçüde grup davranışı sergileyen hayvanlarız. Siyasi liderlerin sürü psikolojisi üzerinde uzmanlaşmalarından bu yana, tarih politikacılar tarafından kitleler hâlinde çılgınca maceralara sürüklenen insan topluluklarının örnekleriyle doludur. Kitleleri istedikleri gibi yönlendirmek için liderlerin yapması gerekenler hiç de zor şeyler değildir: Bir dış tehdit unsuru bul, toplum içinde korkuyu körükle; işte insanlara özgü sürü içgüdüsünün egemenliği!

Böylelikle, türümüzün ortaya çıktığı ilk andan itibaren savaşmaya başladığına dair asılsız üçüncü köken mitine ulaşmış oluyoruz. 1960'lı yıllarda, II. Dünya Savaşı'nın yol açtığı yıkımın hâlâ gözlenebildiği bir dönemde, insanlar barışçıl oldukları düşünülen maymunların aksine, gayet doğal bir şekilde "katil maymunlar" olarak resmedilmiş, aynı dönemde saldırganlık, insanlığın en belirgin özelliği olarak gösterilmiştir. Niyetim insanların barış melekleri olduklarını savunmak değil, fakat canilik ve savaş durumu arasındaki ayrımı da gözden kaçırmamamız gerekiyor. Savaş, pek çok tarafın ve değişkenin sıkı bir hiyerarşik yapı içerisindeki durumunun sonucu olarak, bütünüyle saldırganlık sebebiyle ortaya çıkmaz. Savaşa katılan insanların büyük bir kısmı yalnızca uymak zorunda oldukları düzen içerisinde hareket ederler. Napolyon'un askerleri buzla kaplanmış Rus topraklarına saldırgan bir tutumda ilerlemediler ya da Amerikalı askerler sırf birilerini öldürmek istedikleri için Irak'a uçmadılar. Savaşa girme kararı başkentteki söz sahipleri tarafından alınır. İlerleyen bir orduya baktığım zaman, hareketlerinde açık bir şekilde gözlenebilecek bir saldırganlık göremiyorum. Tam tersine, böyle topluluklarda gördüğüm sürü içgüdüsü oluyor, çünkü o toplulukta uygun adımda, üstlerine itaat etmeye hazır durumda binlerce insan yer alıyor.

Yakın tarihte savaşlarla bir şekilde ilişkisi olan o kadar çok ölüm gördük ki, bunun hep böyle olageldiğini ve savaşın bizim DNA'mızda mevcut olduğunu düşünmeye başladık. Winston Churchill'in deyişiyle, "İnsan ırkının tarihi savaşmaktan ibarettir. Kısa ve kırılgan zaman aralıkları dışında dünyada asla barış egemen olmamıştır. Ve tarih henüz başlamadan önce de, kanlı kavgalar her yerde ve sonu gelmez bir şekilde sürdürülmekteydi."[12] Ne var ki, Churchill'in savaşı savunan yalın tasvirinin, Rousseau'nun asil yabanlık imgesinden büyük farklılıklara sahip bir inandırıcılık taşıdığı söylenemez. Her ne kadar bireysel cinayetleri gösteren arkeolojik kanıtların kökeni on binlerce yıl geriye gidiyorsa da, tarım devriminden önceki dönemde kitlesel savaşların varlığını gösterecek benzer kanıtlara (örneğin silahlarıyla birlikte gömülmüş çok sayıda iskeletin olduğu toplu mezarlar) sahip değiliz. Eriha şehrinin duvarları[13], Eski Ahit'te geçtiği için yaygın bir bilinirliğe sahiptir. Bu duvarlar, savaşla ilgili ilk kanıt parçaları olarak değerlendirilse de, şehri yalnızca çamur sellerinden korumak için yapılmış da olabilirler.

Bundan çok uzun zaman önce, atalarımız nüfusu oldukça az olan bir dünyada, toplamda birkaç milyon insan olarak yaşıyorlardı. Nüfus yoğunluklarının, on altı kilometre kareye bir kişinin düştüğü Kung kabilesine benzediğini söyleyebiliriz. Daha bu varsayıma gelmeden öncekilere göz atacak olursak, yaklaşık yetmiş bin yıl önce, soyumuzun yok olma sınırında, dağınık küçük güruhlar[14] şeklinde, birkaç on bini geçmeyecek bir nüfusa sahip olduğunu düşünebi-

[12] Winston Churchill (1932).

[13] Eriha duvarları hakkında çalışan İsrailli arkeolog Ofer Bar-Yosef (1986), o dönem için şehri zorlayan ya da kuşatma olasılığı bulunan herhangi bir düşmanı olmadığını, Eriha'nın bölgedeki su toplama havzasına yakın, eğimli bir düzlükte kurulduğu için bu duvarların olası çamur seli baskınlarına karşı yapıldığını düşünmektedir.

[14] Mitokondriyal DNA çalışmalarından biri, türümüzün yok olma tehlikesi geçirdiği en son tarihte, nüfusun yok olma eşiğine ulaşmadan önce toplam sayının yalnızca iki bin civarında olduğunu ortaya çıkarmıştır (Behar vd., 2008). İsrail Hayfa'da bir genografik uzmanı olarak çalışan Doron Behar'a göre, "İlk insanlara ait küçük topluluklar, insanların bir tür olarak doğada ortaya çıktıkları tarihin neredeyse yarısı boyunca birbirlerinden habersiz olarak gelişmiştir." (breitbart.com, 25 Nisan 2008).

liriz. Bu varsayımların, kesintisiz bir şekilde sürdürülecek savaş koşullarının varlığını ispat etmekte oldukça zorlanacağı açıktır. Bunun ötesinde, atalarımızın tıpkı Kung kabilesinin üyeleri gibi, su ve kadınların paylaşımı dışında herhangi bir mesele için savaşmaya gerek duymadıklarını söylemek de mümkün değildir. Bu arada Kungların misafirleriyle sularını paylaştıklarını ve çocuklarını komşu gruplarla düzenli bir şekilde evlendirmeye devam ettiklerini de ekleyelim. Gruplar arası evlilik gibi davranışlar farklı grupları birbirine bağlar ve bir grupta bulunan insanlar genellikle artık diğer grupla da ilişkili hâle gelirler. Uzun vadede, kan bağıyla birbirlerine bağlanan insanlardan birini öldürmek, savaş çıkması için yeterli bir hususiyet olmaktan çıkar.

Marshall Thomas, Kunglar arasında herhangi bir savaş olmadığına tanık olmuştur. Üyelerden hiçbirinde kalkan olmayışı, yabancılarla nadiren çatışmaya girdiklerinin kanıtı olarak görülebilir. Kalkanlar, oklara karşı etkili bir korunma sağlarlar ve hayvanların sert derilerinden kolayca elde edilebilirler. Kalkanların olmayışı aynı zamanda Kungların grup içi düşmanlıklar noktasında da herhangi bir kaygı taşımadıkları görüşünü desteklemektedir. Ancak bütün bu kanıtlar, yazmayı bilmeyen toplulukların savaşmadığı anlamına da gelmez. Bazı kabilelerin nadiren de olsa savaştıklarını ve bazılarının ise bunu düzenli olarak yaptıklarını biliyoruz. Atalarımız hakkındaki tahminim, Churchill'in tahminlerinin tam aksine, aynı günümüz avcı-toplayıcıları örneğinde olduğu gibi, savaş olasılığının hep var olduğudur. Gergin olsa da uzun barış dönemleri[15] tercih edilir ve

[15] Siyasal topluluklar arasındaki silahlı çatışma olarak tanımlanabilecek savaş hakkındaki antropolojik yazını inceleyen Douglas Fry (2006), Winston Churchill ve diğerlerinin "savaş varsayımı" düşüncesini kökünden sarsmıştır. İnsanların birbirini öldürmesiyle ilgili çok sayıda arkeolojik kanıt bulunmasına ve adam öldürmenin Kunglar gibi günümüz avcı-toplayıcı topluluklarında bile yaygın olmasına karşın, savaşla ilgili ortaya konulabilecek somut deliller en fazla on beş bin yıl öncesine kadar götürebilir. Ayrıca John Horgan'ın "Bilim Bütün Savaşları Sona Erdirecek Bir Yol Bulabilir Mi?" adlı makalesine bakılabilir (*Discover*, Mart 2008).

kanlı yüzleşmelerin yaşandığı kısa aralıklar dışında bu durum korunmaya çalışılır.

Büyük maymunlarla yapılacak karşılaştırmalar[16] bu konuyu bir çözüme ulaştırmakta yetersiz kalacaktır. Şempanzelerin bazı dönemlerde komşularını yağmaladıkları ve düşmanlarını acımasızca öldürdükleri keşfedildiğinden beri, bu maymunlar sahip olduğumuz savaşçı imgesini desteklemek için sıklıkla gündeme getirilmiştir. Tıpkı bizler gibi şempanzeler de üstünlük kurabilmek için kanlı savaşlar verirler. Genetik açından konuşursak, savaşmaya meyilli bir doğaya sahip olduğumuz düşüncesini savunanların aksine, bizim türümüz bu tarz davranışlar sergilemeyen bir diğer maymun türü olan bonobolarla da eşit derecede benzerliğe sahiptir. Elbette bonobolar da komşularına karşı dostane olmayan davranışlarda bulunabilirler, fakat sonu kavgayla bitecek bir karşılaşmanın başlamasından kısa bir süre sonra bonobo dişileri genellikle diğer tarafın hem erkeklerini hem dişilerini cinsel ilişkiye sevk ederler. Aynı anda hem cinsel ilişkide bulunmak hem de savaşmak mümkün olmadığı için, ortam bir anda piknik alanına dönüşüverir. Bu sahne, çocukları oynarken değişik gruplardan yetişkinlerin birbirlerini tımarlaması (taraması)

[16] Bundan yaklaşık 5 ya da 6 milyon yıl önce aynı atayı paylaştığımız bonobolar ve şempanzeler bize en yakın primat akrabalarımızdır. Ayrıca "Savaşma, seviş" primatları olarak da bilinen bonobolar, olağanüstü derecede barış yanlısı olmalarıyla tanınırlar (de Waal, 1997). Egemenlik sınırları içerisindeki cinsel "iç içe geçişler" hakkındaki ilk gözlemler, bütün hayatını Demokratik Kongo Cumhuriyeti'ndeki bilimsel saha çalışmasına adayan Japon bilim insanı Takayoshi Kano liderliğindeki ekip tarafından yapılmıştır (Kano, 1992). İster vahşi doğada ister hayvanat bahçelerinde yaşayanlar olsun, bugüne kadar tek bir bonobonun bile ölümcül bir saldırı gerçekleştirdiğine hiç kimse tanık olmamıştır. Oysa şempanzelerin bu tarz saldırılar gerçekleştirdiğine dair düzinelerce kayıt bulunmaktadır (örneğin, de Waal, 1986; Wrangham ve Peterson, 1996). Yakın dönemde bonobaların avlandığını ya da öldürdüğünü gösteren gözlemler, bu barışçıl hayvanların bile ara sıra böyle şeyler yapabileceğinin kanıtı olarak yorumlanmıştır. Diğer taraftan, yırtıcılık yeteneği savaşma ile aynı şey değildir. Yırtıcılığın altında yatan güdü saldırganlık değil açlıktır ve beyinde saldırganlık ile yırtıcılığı harekete geçiren noktalar birbirlerinden oldukça farklıdır. Bu durum, otçul hayvanların aslında neden daha saldırgan olduklarını açıklıyor. Daha ayrıntılı bilgi için, de Waal'in *eSkeptic*'te yayımlanan "Bonobolar, Sol & Sağ" (8 Ağustos 2007) makalesine bakılabilir.

ile son bulur. Böylelikle, bonobolar arasında ölümle sonuçlanabilecek bir kavgaya yol açması olası saldırganlık ortadan kaldırılmış olur.

Bizim türümüze dair kesin olan tek şey, belirli koşullar altında o meşum varlığını ortaya çıkartan savaşı bir *potansiyel* olarak sürekli içimizde taşıdığımızdır. Çatışmalar bazen tahmin edilenden daha şiddetli olur ve ölümle sonuçlanır. Genç erkekler fiziksel güçlerini başkalarıyla kavga ederek sergileme eğilimi taşırlar ve girişikleri kavgaların nasıl sonuçlanacağını da çoğunlukla dikkate almazlar. Bununla birlikte, ne kadar yayılıp dağılsa da türümüz kan bağlarını sürdüren eşsiz bir türdür. Bunun sonucunda gruplar arasında bütüncül bağlar kurulmuş olur. Bu bağlar iktisadi değiş tokuşu beslerken aynı zamanda ters etki oluşturan savaşlara da zemin hazırlar. Dış gruplarla kurulan bağlar, gruplar için besin kıtlığı ya da su sıkıntısının baş gösterdiği öngörülemeyen çevre koşullarında hayatta kalmak için önemli bir destek sağlar.

Amerikalı antropolog Polly Wiessner, Kunglar arasında oluşturulmuş "risk havuzu" algısını incelemiş ve kendi toprakları dışındaki kaynaklara ulaşabilmek için yürüttükleri hassas müzakerelerin içeriğini tespit etmiştir. Bu müzakerelerin oldukça dikkatli ve dolaylı bir şekilde yürütülmesinin sebebi, insan ilişkilerinde rekabetin asla eksik olmamasıdır:

> 1970'li yıllarda, ortalama bir Kung erkeği[17] yılın en az üç ayını evinden uzakta geçirirdi. Konuklar ve ev sahipleri, konaklamak için izin alma/verme arayışlarını ve birbirlerine gösterecekleri saygıyı bir karşılama merasimi içerisinde sergilerler. Konuk tarafı, yerleşim yerinin çevresindeki bir ağacın gölgesinde oturur. Birkaç saat sonra ev sahipleri onları karşılayacaktır. Konuklardan, geldikleri yerdeki insanlar ve koşullar hakkında kısa bir tanıtım konuşması yapmaları beklenir. Ev sahipleri, konuğun her cümlesinin son sözcüğünü "eh he" sözcüğüyle bir-

[17] Polly Wiessner (kişisel görüşme). Topluluklar arasındaki bağların ilkel savaşları nasıl engellediğiyle ilgili Lars Rodseth'e (1991) ve Wiessner'a (2001) bakılabilir.

likte tekrarlayarak onun söylediklerini onaylar. Ev sahibi genel anlamda besin kıtlığından şikâyetçi olur, fakat konuk bu sözün ciddiyetini anlayarak üstelemez. Eğer durum ciddiyse, konuklar yalnızca birkaç günlüğüne gelmiş olduklarını söyler. Eğer ev sahibi kıtlıkları ya da diğer sorunları ısrarla gündeme getirmemişse, konuklar burada uzun süre kalabileceklerini anlar. Karşılıklı konuşmaların ardından, konuklar en sonunda yerleşim yerine davet edilirler. Konuklar yanlarında getirdikleri hediyeleri genellikle zarifçe ve gösterişe kaçmadan ev sahiplerine verir ve orada bulunanlar arasında herhangi bir kıskançlığın ortaya çıkmasını önler.

Kaynakların kıt olması sebebiyle gruplar arasında kurulmuş karşılıklı bağımlılıklar sayesinde, muhtemelen atalarımız büyük ölçekli savaşlara asla girişmemişlerdir. Bu durum, atalarımızın yerleşik bir düzen kurarak tarım etkinlikleriyle birlikte zenginleşmeye başlamalarına kadar sürmüştür. Bu aşamanın ardından daha fazla kazanç sağlamış gruplara saldırılar düzenlenmeye başlanmıştır. Savaşlar, bütünüyle saldırganlıkla yüklü bir anlayışın ürünü olmanın ötesinde, daha fazla güç ve kazanç elde etmekle ilgili görünmektedir. Bu varsayım, doğal olarak savaşların kaçınılmaz olduğuna da işaret etmektedir.

Batılı köken öykülerinde atalarımız çoğunlukla vahşi, korkusuz ve özgür insanlar olarak tasvir edilirler. Herhangi bir sosyal bağlılığa sahip olmayan ve düşmanlarına merhametsiz insanlar olarak tasvir edilen atalarımız, âdeta bir aksiyon filminden üzerimize fırlatılmış gibidirler. Günümüzün egemen siyasi düşüncesi bu maço köken mitine dört elle sarılmış durumdadır. Bu mit sayesinde gezegende istediğimiz şekilde davranabileceğimiz, insanlığın sonsuza dek savaşmaya devam edeceği ve bireysel özgürlüğün toplum karşısında önceliğe sahip olduğuna dair düşünceler, savunulacakları bir zemine yerleştirilebilirler.

Bu düşüncelerden hiçbiri, bir başkasına güvenmenin, onunla bağlantılı olmanın, iç ve dış uyuşmazlıkları ortadan kaldırmanın egemen olduğu kadim yol içerisinde barınamaz. Çünkü beslenme ve güvenlik en başta gelen önceliklerimiz olduğu için, insanın yalnızca kendini geçindirmeye çalışması sağlam olmayan bir zeminde yürümeye benzeyecektir. Kadınların meyve ve kökleri topladığı, erkeklerin de avlandığı küçük aileler, bir araya gelerek yalnızca daha büyük bir sosyal alanla olan iç içe geçmiş ilişkilerinden dolayı hayatta kalabilirler. Toplum onlar içindir ve onlar da toplum için. Kunglar, yüzlerce kilometrelik alan üzerinde oluşturulmuş ve pek çok nesli bünyesinde barındıran toplumsal ağ içerisinde, küçük hediyelerin değiş tokuşuna ve yerlerine ulaşmasına özen gösterirler ve hatırı sayılır bir zaman harçarlar. Kararların uzlaşma ile alınması için yoğun çaba harcarlar, sürgün ve dışlanmadan ise ölümden bile daha çok korkarlar. Kabile üyesi kadınlardan birinin dışlanma konusunda söyledikleri bu korkuyu mükemmel bir şekilde anlatıyor: "Ölümden daha beter, çünkü öldüğün zaman zaten yalnızsın."[18]

Endüstri öncesi yaşama biçimine bir daha asla dönemeyiz. Hayatlarımızı akıllara durgunluk veren ve insanların yalın hâllerinden oldukça farklı bir organizasyon gerektiren karmaşık toplumlarda sürdürüyoruz. Bununla birlikte, şehirlerde yaşıyor ve ileri teknolojinin ürünleriyle çepeçevre kuşatılmış olsak da bizler benzer psikolojik istekleri ve ihtiyaçları olan aynı hayvanlar olmaya devam edeceğiz.

[18] Elizabeth Marshall Thomas (2006, s.213).

2

Öteki Darwinizm

"Güçlü olan haklıdır" düşüncesi doğrultusunda Napolyon da, bütün sahtekâr tüccarlar da haklıdır savını kanıtladığını iddia eden bir Manchester gazetesi beni acımasızca eleştirip yerden yere vurmuş.[1]

Charles Darwin, 1860

Aileye, arkadaşlığa, meslektaş dayanışmasına ve vatandaşlık sorumluluğuna yöneltilmiş benzer eleştirilere dünyanın her yerinde –işte, sokakta ya da evinizde– rastlamak artık son derece sıradan hâle gelmiş olsa da, Amerikan toplumu rekabeti en temel örgütlenme ilkesi olarak çok uzun bir süre önce benimsemiştir. İktisadi özgürlük ve toplum değerleri arasındaki bu gerilimi, yirmi beş seneden fazla bir süredir Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan ve çalışan bir Avrupalı olarak hem içeriden hem de dışarıdan izlemenin oldukça büyüleyici olduğunu söyleyebilirim. Bu ulusun siyasi partileri arasında düzenli aralıklarda ortaya çıkan sarkacın uçları, bu gerilimin nasıl hayat dolu olduğunu ve hangisinin kazanacağının öyle kolayca tahmin edilemeyeceğini açıkça gösteriyor.

Amerikan toplumunun bu çift kutuplu yapısını anlamanın zor olduğu söylenemez. Amerika'daki durumun, Avrupa'dakinden farklı olduğunu söylemek kolay değil; Atlantik'in bu yakasında tüm siyasi ideolojiler sağa kaymış görünüyor. Amerikan siyasetini karmaşık gösteren ise onun biyoloji ve dinden yararlanarak geliştirdiği söylemlerdir.

---

[1] Charles Darwin saygın bir jeolog arkadaşına yazdığı mektupta, *The Manchester Guardian* gazetesinde Napolyon'un gerçekleştirdiği sömürülerle ilgili yazılmış "Doğa Kanunun Ortaya Koyduğu Ulusal ve Kişisel Açgözlülük" makalesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir (Mektup #2782, 4 Mayıs 1860, www.darwinproject.ac.uk).

Evrim teorisinin muhafazakâr kanat içerisinde dikkat çekici bir biçimde popüler olduğu görülüyor, fakat bu durum biyologların konuyu ele alışından oldukça farklı. Evrim teorisi burada tıpkı gizli bir metres muamelesi görüyor. Teoriden üretilen "Sosyal Darwinizm"in müphem hayaleti tutkuyla sahiplenilirken, gerçek Darwinizm, güneşi balçıkla sıvamaya çalışılırcasına reddediliyor. Cumhuriyetçi Parti'nin 2008 yılındaki başkanlık tartışmalarında, "Kimler evrime inanmıyor?"[2] sorusuna yanıt vermek için ellerini kaldıran adayların sayısı üçten az değildi. Hiç şüphe yok ki, okullar evrim teorisini öğretmekte yeterince başarılı olamamışlar ve hayvanat bahçeleri ile doğa tarihi müzeleri de e harfini kullanmaktan olabildiğince kaçınıyorlar. Biyolojiyle siyaset arasındaki bu aşk-nefret ilişkisi, Amerikan siyasi arenasının ilk büyük paradoksunu oluşturmaktadır. Sosyal Darwinizm, Gordon Gekko'nun ifade ettiği şekilde "evrimsel mizaç"tan ibarettir.

Sosyal Darwinizm'e göre hayat, kendileri tepe taklak olmamış insanlarla, olmasına asla izin vermeyecek insanlar arasındaki mücadele olarak tasvir edilir. Bu ideoloji, 19. yüzyılda doğa kanunlarını iktisadi terminolojiye "uyum sağlayanın hayatta kalması" (yanlışlıkla sık sık Darwin'e atfedilir) şeklinde uyarlayan İngiliz siyaset filozofu Herbert Spencer tarafından ortaya atılmıştır. Spencer, toplumun oynadığı rolü eşit seviyede gösterme girişimlerine şiddetle saldırır. Ona göre, "uyum sağlamış olanın" "uyum sağlamamış olan" karşısında herhangi bir yükümlük taşımasının üretimi azaltıcı bir etkide bulunması gerekir. Yüz binlerce adet satılan kalın ciltli kitaplarında, yoksullardan bahsederken "Doğanın bütün çabası bunlardan kurtulmak, dünyayı onlardan temizlemek ve daha iyiye yer açmaktır"[3] türünden pek çok cümlesi kullanmıştır.

Amerika Birleşik Devletleri, Spencer'ı can kulağıyla dinledi. İş dünyası ne söylediyse son harfine kadar ezberledi. Andrew Carne-

[2] California, Simi Valley'deki Ronald Reagan Başkanlık Kütüphanesinde Cumhuriyetçi başkan adaylarının katıldığı panel (3 Mayıs 2007).

[3] Herbert Spencer, *Social Static* (1864, s. 414).

gie[4], biyolojinin bir yasası olan rekabeti, insan ırkına uyarladı. Dini nikâhla evlenmiş olan John D. Rockefeller[5] bile, büyük ölçekli bir işletmenin büyümeye devam etmesinin "doğanın ve Tanrı'nın kurallarına uygun bir şekilde çalışmakla" mümkün olabileceğini söylüyordu.[6] Sözde Hıristiyan Sağ'da hâlâ gözlenmekte olan bu dini bakış açısı, ikinci büyük paradoksu oluşturuyor. Neredeyse Amerika'daki bütün evlerde ve her bir otel odasında bulunan kitabın hemen her sayfası bizleri şefkat göstermeye çağıran uyarılarla bezeliyken, Sosyal Darwinizm savunucuları böylesi bir acımaya dudak büküyor ve doğanın yalnızca kendi yolunda ilerlediğini vurguluyorlar. Bu çevreler, tembelliğin göstergesi olan yoksulluk gibi, zayıflığın göstergesi olan toplumsal adalet düşüncelerinin de ortadan kaldırılması gerektiğini düşünüyorlar. Yoksullar neden bir çırpıda ortadan kaldırılmıyor ki? Kitlelerin içine yuvarlandıkları zihinsel bir uyumsuzluk dışında Hıristiyanların bu kadar kaba bir ideolojiyi kabul etmelerinin açıkça mümkün olmayacağını düşünüyorum. Ne var ki, pek çok kimse böyle bir ideolojiyi kucaklamaya çoktan hazır görünüyor.

Üçüncü ve son paradoksu, insanlar arasında hem en iyiye hem de en kötüye zemin hazırlayan iktisadi özgürlük vurgusu oluşturuyor. En kötüsü, az önce bahsettiğimiz türden bir şefkat göstermek söz konusu olduğunda, en azından devlet seviyesinde karşılaştığımız eksiklik. Fakat iyi olan, hatta Amerikan karakterinin en mükemmel

[4] Andrew Carnegie (1889), rekabet kanunu hakkında: "Kanunlara uymak bireylere her ne kadar zor gelse de ırkın bütünü açısında hayati önem taşır, çünkü her alanda en uygun olanın hayatta kalmasını garanti altına alır."

[5] Aktaran Richard Hofstader, *Social Darwinism in American Thought* (Amerikan Düşüncesinde Sosyal Darwinizm) (1944, s.45).

[6] Amerikan toplumunda merhamet konusuyla ilgili Candace Clark'ın *Misery and Company* (Sefalet ve Şirket) (1997) adlı çalışmasına bakılabilir. A.B.D nüfusunun üçte biri zenginlerin fakirler için kılını bile kıpırdatmadığını düşünüyor (Pew Research Center, 2004). İncil bizi uyarmak için bu konuda daha ne kadar açık olabilir ki, "Çünkü onların öfkesi Duvara çarpan sağanak gibi yükselince, Sen yoksulun, sıkıntı içindeki düşkünün kalesi, Sağanağa karşı sığınak, Sıcağa karşı gölgelik oldun" (Isaiah 25:4). Şanslıyız ki, çok sayıda dini grup, İncil'in buyruklarına burada bahsettiğimiz Sosyal Darwinizm yanlılarından çok daha fazla bağlılık göstererek şehirlerdeki muhtaçlara hizmet veren aşevleri açmış ve doğal afet kurbanlarına ciddi yardımlarda bulunmuşlardır.

yönünü oluşturan ise liyakat-merkezli bir toplum yapısına sahip olması. Bunun tam tersi olsaydı, ben de çoktan bavullarımı toplamış olurdum. Yüklü miraslar, üst düzey unvanlar, aile servetleri, tüm bunlar kabul gören ve saygı duyulan şeylerdir. Diğer taraftan bunlara duyulan saygı asla kişisel girişimcilik, yaratıcılık ve düzenli olarak sıkı çalışmaya duyulan kadar yüksek değildir. Amerikalılar başarı öykülerini takdir ederler ve hak edilmiş bir başarıyı asla başka herhangi bir şeye değişmezler. Mücadele eden bu insanları özgürleştiren asıl şey de budur.

Avrupalılar ise sınıflar ve zümreler tarafından fazlasıyla bölünmüş bir yapıdadır ve güvenliği fırsata tercih etme eğilimindedirler. Başarıya şüpheyle bakarlar. Bu durumu, Fransız dilinin kendi başına zenginleşen insanları anlatmak için kullandığı, olumsuz birer yafta olan *nouveau riche* (yeni zengin) ve *parnevu* (sonradan görme) sözcüklerinden daha iyi hiçbir şey anlatamaz. Sonuç, bazı uluslarda doğal olarak iktisadi çıkmaz olmuştur. Paris sokaklarında iş güvencesi hakkını savunarak dolaşan yirmili yaşlardaki gençleri ya da emeklilik yaşının elli beşte kalması gerektiğini savunan yaşını başını almışları gördüğüm zaman, kendimi bir anda bu tür haklardan iğrenen Amerikan muhafazakârlarının tarafında hissediyorum. Devlet, canı çekenin günün herhangi bir saatinde sağabileceği bir inek değildir; ancak pek çok Avrupalı devleti bu gözle görmektedir.

Benim siyasi felsefem Atlantik'in ortalarında bir yere denk düşüyor ve açıkçası, bunun pek de konforlu bir konum olduğunu söyleyemeyeceğim. Bu taraftaki iktisadi ve yaratıcı canlılığı takdir ediyorum, fakat vergilere ve yönetime karşı duyulan yaygın nefretin yarattığı şaşkınlık burada da aynen devam ediyor. Biyoloji, tıpkı haklılaştırma arayışında olan her ideoloji gibi, bu karışımın en önemli parçalarından biri. Sosyal Darwinizm, içlerinde zamanla gelişmiş güçlü bir kendine güven ve bireycilik olan bu göçmenler ulusuna bilimsel bir onay sağlamayı hedeflemiştir.

Buradaki sorun, toplumsal amaçların doğanın amaçlarından elde edilemeyecek olmasıdır. Böyle bir şeyi yapmaya kalkışmak *doğalcılık yanılgısı* olarak bilinir ve bir şeylerin nasıl olduklarından hareketle, nasıl olmaları gerektiğinin anlaşılabileceği gibi ütopik bir hedefe sahiptir. Bu sebeple, birbirlerini kitlesel ölçekte öldüren hayvanların varlığı bizim de aynı şekilde hareket etmemiz gerektiği anlamını taşımaz. Tıpkı diğer hayvanlar mükemmel bir uyum içinde yaşıyorlar diye bizim de böyle bir zorunluluk altında olmayacağımız gibi. Doğanın bize sunabileceği yalnızca bilgi ve ilhamdır, hazır reçeteler değil.

Oysa bilgi hayati derecede önemlidir. Eğer hayvanat bahçesine yeni bir ek yapılacaksa, burada barınacak olan hayvan türlerinin toplu hâlde mi tek başlarına mı yaşayacakları, onların tırmanıcı mı yoksa kazıcı mı oldukları, gece mi yoksa gündüz mü hareket ettikleri hesaba katılmak zorundadır. O hâlde, bizler insan topluluğunu tasarlarken neden kendi türlerimizin kendine has özelliklerinden bihabermişiz gibi davranalım? İnsan doğasını tasvir ederken sıkça başvurulan "dişlerine kan bulaşmış ve yırtıcı" ifadesi, işbirliğinin ve bir arada yaşamanın doğal altyapımızda bulunduğunu dile getiren görüşe kıyasla topluma açıkça başka türde bağlar yerleştirmektedir. Bizzat Darwin, Spencer gibilerin "en güçlünün hakkı" gibi ifadeleri kendi teorisinin içerisinden cımbızla çekip almalarından dolayı oldukça rahatsızdı ve bakın ne demişti: "Bir biyolog olarak, evrim teorisinden topluma hazır bir reçete sunmaya kalkışanların teoriyle aslında ilgilenmediklerini ve sunacak herhangi bir şeyleri olmadığını göstermeye çalışmaktan fena hâlde yorulmuş durumdayım."[7]

[7] Sosyal Darwinizm taraftarları kendi ideolojilerini evrim teorisiyle neredeyse aynı şey olarak kabul ederken, Sosyal Darwinizm karşıtları da evrim teorisine saldırırken aynı düşüncesizliği sergiliyorlar. Amerikalı oyuncu Ben Stein'in söyledikleri, bu karışıklığın bugün bile devam ettiğini açıkça gösteriyor. "Emperyalizm ve Darwinizmin karışımından türetilen Sosyal Darwinizm, Yahudilere karşı soykırım uygulanmasına ve çok sayıda başka grubun evrimsel sürecin işletilmesi adı altında kitlesel olarak katledilmesine göz yuman, bir çeşit sapkın ırkçılıktan başka bir şey değildir." (www.expelledthemovie.com, 31 Ekim 2007).

Aydınlanmış Kişisel Çıkar Düşüncesi

Aynı kaynaklar üzerinde aynı türlerin rekabet ettiği düşüncesi Darwin'in dikkatini çekmiş ve doğal seçilim kavramını geliştirirken bu düşünceden bir hayli yararlanmıştır. Darwin, Thomas Malthus'un 1798 yılında nüfusun artışı üzerine kaleme aldığı ve geniş yankılar uyandırmış olan ünlü makalesini okumuştu. Malthus, nüfusun gıda arzından çok daha hızlı bir şekilde artacağını ve bu yüzden de kitlesel açlık, hastalık ve ahlaki çöküntüyle karşı karşıya kalacağımızı savunuyordu. Ne yazık ki, aynı makaleyi Spencer da okumuş ve farklı sonuçlara ulaşmıştır. Spencer, güçlü türlerin zayıf olanların aleyhine olacak bir ilerleme sağlamaları durumunda, bu durumun ilerlemenin sadece *nasıl gerçekleşmiş* olduğuyla değil, aynı zamanda *nasıl olması gerektiğiyle* de yakından alakalı olacağını savunuyordu. Rekabet iyiydi, doğal bir süreçti ve toplum bundan bir bütün olarak yararlanacaktı. Böylelikle doğalcılık yanılsamasını daha geniş bir alan için uyarlamaya çalışmıştır.

Spencer'ın düşünceleri nasıl oldu da dönemin insanları tarafından bir anda dikkate değer bulundu? Bana öyle görünüyor ki, Spencer, insanlara çevrelerinde olan bitenlerle ilgilenmeden, ahlaki çelişkiden uzak bir şekilde ilerleyebilecekleri bir yol sunmuştu. Erken dönemlerde varlıklı yoksulu görmezden gelmek için zaten herhangi bir haklılaştırmaya gerek duymamıştır. Damarlarında akan kan, yani asalet, onları farklı bir canlı *türü* hâline getirmeye yetiyordu. Asiller, ağır işlerde çalışanları Batı'da ince bellerini ya da Doğu'da muntazam bir şekilde uzamış tırnaklarını göstererek aşağılıyorlardı. "Egemen olan sorumludur." anlayışına rağmen alt sınıfları oluşturan bu insanlara karşı en küçük bir yükümlük taşımadıklarını biliyoruz. Kitleler açlıkla boğuşurken, zenginler sofralarından eti, dudaklarından en seçkin şarapları bir an olsun eksik etmedikleri, bolluk içinde yaşadıkları ve altın yaldızlı arabalarda gezinip duruyor oldukları için en küçük bir vicdan azabı bile duymuyorlardı.

Bütün bunlar, kitlelerin kötü durumlarını kolayca görmezlikten gelmeyecek yeni bir üst tabakanın oluşmasını sağlayan Endüstri Devrimi'yle birlikte değişmiştir. Yeni zenginlerin büyük bir kısmı daha birkaç nesil öncenin alt sınıflarını oluşturan insanların soyundan gelmektedirler. Dolayısıyla zenginliklerini paylaşmamaları düşünülebilir mi? Ne var ki, böyle bir paylaşım için oldukça isteksiz görünmüşler ve kendileri için çalışan bu kitlelerin görmezden gelinmesinde herhangi bir yanlış olmadığı düşüncesini seslendirenlere anında kulak kabartmışlardır. Çünkü başarı merdivenlerini bir başlarına çıkarken dönüp arkalarına bakmamanın onursuzluk anlamına gelmeyeceğinden oldukça emindirler. Spencer'ın bu yeni zenginleşmiş kitleye telkin ettiği cümle aslında pek çok şeyi açıklıyor: "Doğanın yasaları bu şekilde işliyor!" İşte bu şekilde, zenginlerin hissedebileceği vicdan azabı da ortadan kaldırılmış olmaktadır.

Bütün bunların yanı sıra Amerikan toplumun bir diğer özelliği de bir göçmen topluluğu olmasıdır. Dünyanın dört bir yanından gelen göçmenler, beraberlerinde güçlü bir yaşama isteği ve bağımsızlık tutkusu da getirmişlerdir. Ben de bir göçmen olduğum için bunun konumuzla ilişkisini yakından gözlemleyebiliyorum. Dostlarınızı ve ailenizi ardınızda bırakıp başka bir yere gitmek oldukça zorlu bir adımdır. Benzer bir şekilde kendi dilinizi, akrabalarınızı, müziğinizi, ikliminizi ve daha pek çok şeyi geride bırakmanın da hiç kolay olmadığını söyleyebilirim. Göç etmek bir tür kumardır ve ben de ani bir kararla bu kumarı oynamıştım. Eminim ki pek çok insan da daha önce aynısını yapmıştır.

Günümüzde ise, bir yerden bir yere göç etmek öyle eskisi gibi büyük bir macera anlamına gelmiyor. Uçak yolculukları, telefon ve e-posta sayesinde artık uzaktan da olsa iletişimi sürdürmek mümkün. Oysa eski dönemlerde, insanlar bir yerden diğerine ancak "tabut gemiler" olarak bilinen köhne gemilerle gidebiliyorlardı. Bilinmeyen topraklara ulaşabilenler ise fırtınalardan ve salgın hastalıklar-

dan kurtulabilen şanslı insanlardı. Göç edenler, memleketlerini ya da yakınlarını bir daha asla göremeyeceklerinden gün gibi emindiler. Ailenizle vedalaşırken onların cenazelerine gidemeyeceğinizi bildiğinizi ya da onlardan en küçük bir haber bile alamayacağınızı düşünün. Kanada'ya, Avustralya'ya ve Amerika'ya ulaşan, yenilik peşinde olan ve risk alan[8] akıl almaz sayıdaki insan, kısmen de olsa kendi seçilimini yapmış bir nüfus kitlesi yaratmıştır. Kendi seçilimini yapmak da aşağı yukarı doğal seçilim mantığıyla çalışır: Gelecek nesiller genetik ve kültürel olarak aynı kişilik tipini devralırlar. Her göçmenin amacı daha iyi bir hayat kurmak olduğu için, bireysel başarıların yanında kaçınılmaz olarak bir kültür gelişimi yaşanır.

Bu durum, Fransız siyasi düşünürü ve devlet adamı Alexis de Tocqueville tarafından açık bir şekilde tespit edilmiştir:

> Avrupa'da âdet olduğu üzere, yerinde duramayan bir ruhu, zengin olmak için duyulan ortalama bir isteği ve özgürlüğün tutkuyla sevilmesini büyük toplumsal tehlikeler olarak denetim altında tutmaya çalışırız. Diğer taraftan, Amerikan devletlerine uzun ve barış dolu bir geleceği temin eden de tam olarak bu şeylerdir.[9]

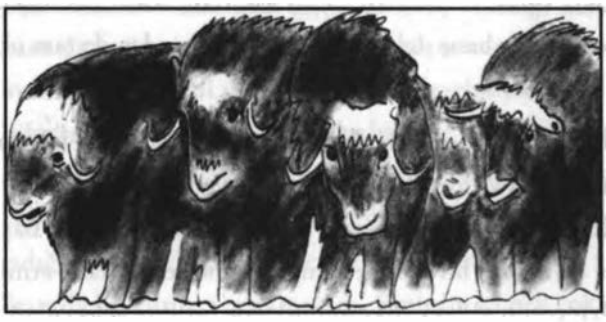
Spencer'ın başarıyla ilgili düşünceleri hiç şüphe yok ki onu haklı çıkartmaktaydı ve hiç şüphe yok ki yerine ulaşmıştı. Daha yakın bir zamanda, Amerika'ya yerleşmiş bir Rus göçmeni de ilk başta farklı görünse de benzer bir içeriğe sahip düşüncelerini ifade etmişti. Ayn Rand, başarının ahlaki yükümlülüklerle birlikte geleceği düşüncesini yerden yere vurur. Egoistliğin bir kötülük değil, bilakis bir erdem olduğu düşüncesiyle birlikte sayısı milyonları bulan coşkulu bir okur kitlesine ulaşmıştır. Bütün meseleyi altüst etmiş ve binlerce sayfalık romanını, eğer herhangi bir yükümlülük altında bulunacaksak bi-

[8] Kendi seçilimini yapmış, belirli bir kişilik özelliği taşıyan Amerikalı insanlar hakkında Peter Whybrow'un *American Mania* (2005) adlı çalışmasına bakılabilir.

[9] Alexis de Tocqueville *Democracy in America* (Amerika'da Demokrasi, 1835, s.284).

le bunun yalnızca kendimizi ilgilendirdiği düşüncesini açıklamaya adamıştır. Merkez Bankası'nın eski başkanı Alan Greenspan, kendi hayatı ve çalışma düzeni içerisinde Rand'ın büyük bir etkiye sahip olduğu kanaatindedir.

Bu yargılar, belli bir dereceye kadar sözde doğal olana dayanmaktadır, oysa üzerine inşa edildikleri temel varsayım, daha başından yanlıştır. Spencer'ın yaşadığı dönemde, bu yanlış, sıra dışı bir karakter olan Rus prensi Petr Kropotkin tarafından ortaya konmuştur. Sakallı bir anarşist olan Kropotkin, aynı zamanda büyük ayrımın bir doğa bilimcisiydi. 1902 yılında yazmış olduğu *Mutual Aid* (Karşılıklı Yardımlaşma) isimli kitabında, var olma mücadelesini herkesin herkese karşı olduğu bir durum olarak değil, organizma yığınlarının düşman bir çevreye karşı yürüttükleri mücadele olarak değerlendirmiştir. Dayanışma bütün canlılar için geçerlidir; örneğin vahşi atlar ya da misk öküzleri, kurtlar saldırdığı zaman yavrularını korumak için onların etrafında bir halka oluştururlar.

Kurtlar gibi yırtıcılara karşı kendilerini savunmak için boynuzlu kafalarından bir siper ören misk öküzleri.

Tıpkı Darwin gibi, Kropotkin de sıra dışı bir çevreden oldukça etkilenmiştir. Darwin yabani hayatın zenginlikleriyle dolu tropikal bölgelerde, Kropotkin ise Sibirya'da incelemelerde bulunmuştur. Her ikisinin düşüncesi de, Malthus tarafından ortaya atılmış nüfus yoğunluğu ve rekabet tarafından belirlenen zengin bir çevre ile yılın

büyük bir kısmını don altında geçiren ve canlılar için pek de dostane olmayan bir çevre arasındaki farklılıkları yansıtmaktadır. Atların rüzgâr tarafından perişan edildiği ve sığır sürülerinin kar yığınları altında helak olduğu iklimsel afetlere tanıklık ettikten sonra, Kropotkin hayatın "gladyatörlerin gösterisi" olarak tasvir edilmesine karşı çıkmıştır. Çalışmalarını sürdürürken Kropotkin, hayvanların rekabet ettikleri ve kazananların ödülün etrafında koşuşturduğu bir sahne yerine, ortak ilkeler doğrultusunda hareket eden bir hayvanlar topluluğuyla karşılaşmıştır. Çünkü sıfırın altındaki bir soğukta ya toplu hâlde bulunursunuz ya da ölürsünüz.

Karşılıklı yardımlaşma, her ne kadar Kropotkin'in ortaya koyduğu şekilde olmasa da modern evrim teorilerinin vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Tıpkı Darwin gibi, o da dayanışmacı hayvan (ya da insan) gruplarının daha az dayanışma sergileyen gruplara kıyasla daha üstün olacaklarına inanmıştır. Diğer bir ifadeyle, bir grup içerisinde yer edinebilmek ve bir yardımlaşma ağı kurabilmek, önemli bir hayatta kalma becerisidir. Primatlar açısından bu becerilerin taşıdığı önem, Kenya ovalarında yakın dönemde babunlar üzerinde gerçekleştirilen bir çalışmada ortaya konmuştur: Güçlü sosyal bağları olan dişilerin daha fazla sayıda yavrusu hayatta kalabilmektedir. Birbirlerini tımarlayan eşlerin bir diğerini dış saldırılara karşı koruduğu, yırtıcı bir hayvanla karşılaştıkları zaman uyarı çığlığı attıkları ve birbirlerini sakinleştirici temaslarda bulundukları gözlenmiştir. Bu yardımlaşmaların tamamı, babun annelerinin daha fazla sayıda çocuk sahibi olabilmelerini kolaylaştırmaktadır.

İsimleri Ropey ve Beatle olan ve birbirlerinden asla ayrılmayan iki makak dişisi biliyorum. Yaklaşık olarak aynı yaştaydılar ve ilk başta onların kardeş olduklarını düşünmüştüm. Çünkü her şeyi birlikte yapıyor, birbirlerini tımarlıyor ve birbirlerinin bebeklerinin dudaklarına sevecen dokunuşlarda bulunuyorlardı. Ayrıca, kavga ettiklerinde de birbirlerine yardıma koşuyorlardı. Öyle ki, Beatle

(Ropey'den daha alt bir sınıftandı) ne zaman bir çığlık atsa ve arkadaşını aramaya koyulsa, Ropey soluğu onun yanında alıyor ve kendisini tehdit eden maymuna dikleniyordu. Gruptaki herkes, onlardan birine çatacağı zaman ikisiyle birden mücadele etmek zorunda kalacağını biliyordu. Ne var ki, kayıtlarımıza göre Ropey ve Beatle hiçbir surette akraba değillerdi.

Onlarınki, maymunların geliştirmekte başarılı oldukları bu tür güven bağlılıklarından yalnızca biriydi. Bütün primatlar bu eğilimi taşırlar ve bazen bir bütün olarak, bazen de toplu hâlde buna benzer bağlar kurarlar. Yalnızca kendi konumlarıyla ilgilenmek yerine, grup eksenli bir davranış sergilerler. Bu türdeki davranışlar, toplumsal uyumluluğun en açık kanıtı olarak değerlendirilebilir. Örneğin, Çin'in altın maymunları, bir erkeğin etrafında bulunan yedi dişinin oluşturduğu bir tür harem hayatı sürerler. Erkek maymun dişilerden çok daha büyüktür ve turuncu tüyleri olan kalın, güzel bir derisi vardır. Dişileri kendi aralarında didişmeye başladıkları zaman, onlar durana kadar ortalarından asla ayrılmaz. Müşvik bir yüz ifadesiyle her bir dişiyle göz temasına girerek ya da parmaklarıyla her bir dişinin tüylerini şefkatle okşayarak gerginliği sonlandırır.

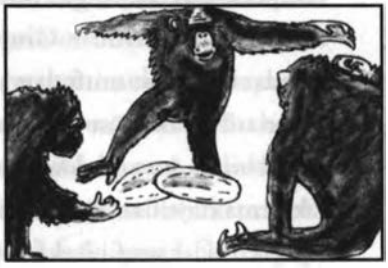
Şempanzelerde, hem erkekler hem de dişiler topluluk ilişkilerine etkin bir şekilde aracılık ederler. Çalıştığım büyük bir hayvanat bahçesi kolonisinde, erkeklerin bir kavga için hazırlandıkları durumlarda, dişiler erkekleri sakinleştirmeye neredeyse hiçbir zaman çalışmazlardı. Erkek şempanzeler dikilmiş tüyleriyle sağa sola bağırıp emirler yağdırarak kavga başlamadan önce yaklaşık on dakika harcarlar. Bu bir dişiye, kızgın bir erkeğin yanına gitmek ve onun ellerinin içine ağır dallar ve kayalar bırakmak için zaman kazandırır. Bu durumda, erkekler de kendilerinden bekleneni yaparlar.

Dişiler, bir kavgadan sonra uzlaşmak için isteksiz görünen erkekleri de bir araya getirirler. Erkekler zıt yönlerde otururlar ve birbirlerine ancak kaçamak bakışlar atarlar. Dişi maymun ise erklerden ön-

ce birine sonra diğerine yaklaşarak bir araya gelmelerini ve birbirlerini tımarlayarak barışmalarını sağlar. Arabuluculuk yapan dişilerin, erkeklerden birinin kolundan tutarak onu az önce kavga ettiği diğer erkeğin yanına götürdüğüne pek çok kez tanık olmuşuzdur.

Erkekler de pek çok çatışmanın uzlaştırılmasında rol oynar. Çatışma hararetini kaybettiği zaman üst sınıftan erkekler uzlaşma zemininin oluşması için girişimlere başlarlar. Çoğu zaman üst sınıf erkeklerin olay yerine yaklaşarak gösterişli bir şekilde, dimdik durmaları çatışmaları sonlandırır. Ne var ki, üst sınıflara boyun eğmeyen çatışmacılar olduğunda, gerekli görüldüğü takdirde bunlar gerçekten de sıkı bir dayakla cezalandırılırlar. Uzlaştırmacı erkekler genellikle taraf tutmazlar ve barışın korunmasında son derece etkin bir rol üstlenirler. Bu örneklerin tamamı, primatların bir *toplum ilişkisi* geliştirdiklerini göstermektedir: Grup içerisinde, bir bütün olarak çatışma durumunu ortadan kaldırmaya çalışırlar.

Jessica Flack adındaki bir öğrencim, bu şekildeki bir davranışın değişik bir primat türü olan çift örgülü makaklar üzerindeki etkisini araştırıyordu. Kısa, kıvırcık bukleleri olan bu yakışıklı maymunlar, bir hayli zeki olmalarıyla ünlüdür. Güneydoğu Asya'da büyük cüsseli erkek maymunlar genellikle "tarım işçisi" olarak istihdam edilirler. Eğer şehir trafiğinde onlarla karşılaşırsanız büyük bir şaşkınlık geçirebilirsiniz. Tıpkı gerçek bir insan gibi arka koltuğa kurulmuş ve ayaklarını her iki taraftan aşağı sallandırmış insan-olmayan yolcusuyla birlikte motosikletiyle yol alan bir sürücüyle karşılaşabilirsiniz. Çiftlikte çalışmak üzere birlikte işe gidiyorlardır. Burada maymunlar, bir palmiye ağacının tepesinde Hin-

Erkek şempanze, dişi bir şempanzeyi karpuzların paylaşımı konusunda çıkan tartışmayı sonlandırması için ortama çekiyor. Dişi şempanze, erkekler bağrışmaya bir son verene kadar onların arasında kollarını iki yana açarak bekliyor.

distan cevizlerini koparmaya çalışırken, aşağıdan kendilerine yöneltilen yüksek sesli emirleri dinleyecek şekilde eğitilmişlerdir. Sahipleri, aşağı atılan Hindistan cevizlerini toplar ve pazarda satarlar.

Çift örgülü makaklar, tıpkı şempanzelerde olduğu gibi, üst sınıf erkeklerin bir polis edasıyla hareket ettiği gruplar içinde yaşarlar. Üst sınıftan erkekler kavgaları sonlandırır ve düzeni sağlarlar. Seksen maymunla birlikte büyük bir açık hava ağılında araştırmamızı gerçekleştirdik. Araştırmamızın sonlarına doğru, Jessica bir kulenin tepesinde Georgia sıcağına aldırmadan oturmuş, bir elinde su şişesi ve diğerinde de mikrofonla maymunlar arasında gördüğü binlerce sosyal olayı kaydediyordu. Bir genin etkisini araştırmak için, bazen faredeki o geni iptal ederiz. Tıpkı geni iptal edilen farelerin kullanıldığı çalışmalarda olduğu gibi, biz de bir iptal etme çalışması yaparak grubun polisini geçici bir süreliğine etkisizleştirerek grup içerisindeki toplumsal geçimin nasıl olduğunu gözlemlemeye karar verdik.

İki haftada bir, grubun üst sınıftan üç erkeğini sabah gruptan ayırıyor ve akşam saatlerinde yeniden grubun yanına bırakıyorduk. Gruptan uzaklaştırdığımız erkek maymunlar, ağılın bitişiğindeki binada tutulmaktaydılar. Grup içerisinde bir çatışma çıktığında, maymunlar bazen üst sınıftan erkeklerin sesinin geldiği kapıya doğru koşuyorlardı. Fakat üst sınıftan erkekler, bu çatışmalar yüzünden değil, yalnızca konuldukları yerde kendi işleriyle uğraştıkları için ses çıkartmaktaydılar. Bu iptal etme deneyinin sonucu tamamen olumsuz çıktı: Üst sınıf erkekleri tekrar gruba yerleştirildiklerinde kavga sayısının artmasına, daha şiddetli saldırganlıkların oluşmasına, kavgalardan sonra daha az uzlaşı olmasına, tımarlaşma ve oyun sayısında azalmaya yol açtılar. Bütün değerlendirme ölçütleri bakımından, maymun topluluğu darmadağın olmuştu[10].

Az sayıda birey, çok büyük bir farklılık yaratabilir: Sosyal yaşam, denetim sağlayan erkeklerin varlığından büyük ölçüde yararlanmak-

[10] Jessica Flack ve ekibi (2005).

tadır. Buradaki düşüncemizin, onların kendilerini grup için feda ettikleri yönünde olmadığı unutulmamalıdır. Arabuluculuk, silahsızlandırma, denetçilik gibi grup eksenli bütün davranışlar, bu davranışları uygulayan bireylere hizmet eder. Dişiler, erkekler arasındaki gerilimlerin azalmasından bir fayda sağlıyorlar, çünkü dişilerin ve çocukların karşılaştıkları güçlükleri çoğunlukla erkekler ortadan kaldırıyor. Bunun yanı sıra, barışın korunmasını sağlayan erkekler grup içinde büyük beğeni topluyor ve grup, bu erkeklere büyük bir saygı besliyor. Sonuç olarak, nedeni ne olursa olsun, grup eksenli davranışların sadece bu şekilde davranan grup bireyleri değil, gruptaki herkes için sosyal çevrenin kalitesini geliştirdiğini görüyoruz.

Toplumsal bütünlüğü genellikle kendiliğinden oluşan bir şey olarak düşünürüz, fakat grup hâlinde yaşayan bütün organizmalar bu bütünlüğün oluşmasında önemli bir yer işgal ederler. Bunların tümünü, aynı geminin yolcuları olarak kabul edebiliriz. Bu yaklaşımı diğer primat türlerine uyguladığımızda bizim toplumlarımızı meydana getiren canlı yığınının ne kadar karmaşık bir yapı oluşturacağını hayal etmek bile oldukça güçleşecektir. Pek çoğumuz belirli hizmetlerin ve yapıların sürekliliğine gereksinim duyduğumuzun farkındadır. Çalışma düzenlerimiz de, bu gereksinimi karşılamaya dönük bir şekilde hazırlanır. Sosyal Darwinizm savunucuları itiraz edecek olsa da, gerçek bir Darwinci bakış açısından, grup hâlinde yaşayan hayvanlarda bir çeşit "sosyal güdü" olduğunu kabul etmemiz yanlış olmayacaktır. Böyle bir "sosyal güdü", farklı grupların daha iyi işleyen bir bütün oluşturmasına yönelik uğraşları hazırlar.

Diğer taraftan, böyle bir bütünün oluşturulabilmesi için sosyal güdü tek başına yeterli değildir. Herkesin birbiriyle akraba olduğu ve aynı kraliçeye hizmet ettiği arılar ve karıncalar, topluluklarındaki herkesin iyiliği için bütün güçleriyle çaba sarf ederken, aynı çabayı insanlarda göremiyoruz. Ne kadar beyin yıkamaya maruz kaldığımızın ve milliyetçi şarkılar söylediğimizin herhangi bir önemi yok. Biz-

ler, her zaman için toplumdan önce kendimizi düşünen canlılarız. Dünya üzerinde gerçekleşmiş komünist "denemelerin" bir yararından söz edeceksek, bunun, toplumsal bütünlüğün sınırlarının açıklığa kavuşması olduğunu söyleyebiliriz.

Diğer taraftan, yalnızca bencil güdüler de yeterli değildir. Toplumun iyiliği için çalışmanın kendi kişisel çıkarımız için en iyisi olduğunu vurgulayan "aydınlanmış" kişisel çıkar gibi bir kavrama sahibiz. Zengin de, yoksul de aynı kanalizasyon şebekesini ve otobanları kullanıyor ve aynı hukuk sisteminin yaptırımlarına maruz kalıyor. Hepimiz, ulusal savunma, eğitim ve sağlık hizmetlerine gereksinim duyuyoruz. Toplumların işleyişi ardında yatan mantığın, bir tür sözleşmeyi andırdığını söylemek mümkün. Toplumdan kazananların topluma katkıda bulunmaları beklenir. Diğer bir deyişle, toplumdan belli şeyler beklemeye hakkı olanlar, topluma katkıda bulunanlardır. Bizler bu sözleşmeye, toplum içinde yetişerek kendiliğimizden taraf olur ve ihlal edilmesi durumda sert tepki gösteririz.

2007 yılındaki seçim konuşmalarının birinde, Indiana'da metal işçisi olarak çalışan Steve Skvara, kendi durumunu gözyaşları içerisinde şöyle anlatıyordu:

> LTV Metal'de 34 yıl çalıştıktan sonra, yaşadığım bir sakatlık yüzünden zorla emekli edildim. İki yıl sonra LTV iflas etti. Emekli maaşımın üçte birini kaybettim ve ailem de sağlık yardımı alma hakkından mahrum bırakıldı. Hayatının 36 yılını bana ve ailemin düzenini sağlamaya adamış olan eşimle her gün aynı mutfak masasında karşılıklı oturuyoruz ve onun sağlık giderlerini karşılayamamak beni kahrediyor.

Skvara'nın eşine karşı duyduğu sorumlulukta olduğu gibi, neredeyse bir ömürlük yoğun çalışmanın ardından toplum da ona karşı benzer bir yükümlülüğü üstlenebilmelidir. Skvara'nın, siyasi parti adaylarından birine, "Amerika'da yanlış giden şey ne ve siz o yanlışı

düzeltmek için ne yapmayı düşünüyorsunuz?"[11] şeklinde zorlayıcı bir soru yöneltmesinden sonra dakikalarca ayakta alkışlanması, gerçekten de *ahlaki* bir sorundur.

Amerikan toplumu, finans sisteminin çökmesi ve sağlık hizmetleri kriziyle karşılaşmasının ardından yeni bir düzelme dönemine girmektedir. Yalnızca kâr ilkesine dayalı bir sistemin ortaya nasıl bir felaket çıkardığına herkes tanık oluyor. Öyle ki, endüstrileşmiş ülkeler arasında devlet tarafından sağlanan sağlık hizmetlerinin kalitesi[12] bakımından Birleşik Devletler son sıralarda bulunmaktadır. Diğer taraftan, Batı Avrupa'da daha başarılı bir sağlık sisteminin uygulandığını söyleyebiliriz. Ne var ki, değişik sebeplerden ötürü, diğer bölgelerde durumun iyiye gittiğini söylemek pek de mümkün değil. Vatandaşların devlet tarafından şımartıldığı durumlarda ise, devletler iktisadi anlamda ciddi sıkıntı yaşıyorlar. Bu ülkelerin almak yerine vermekle uğraşmalarından dolayı, dünya sahnesinde edilgen birer oyuncuya dönüştükleri söylenebilir. Bazı uluslar çoktan "sosyal refah devleti" anlayışına geri dönmüş durumda ve diğerlerinin de onları takip etmesi bekleniyor.

Her toplum, iktisadi sistemin aslen toplum olarak kendisine hizmet edebilmesini sağlayacak bencil ve sosyal güdüler arasında bir denge kurma gereksinimi taşır. İktisatçılar çoğu zaman bu etkeni dikkate almayarak yalnızca para konusuna odaklanır. Örneğin, tanınmış iktisatçılardan Milton Friedman, "Bazı düşünce akımları, sosyal sorumluluk çalışmalarını birer tüzel kişilik olarak değerlendirmekte, bu organizasyonlardan yardım gören kişiler için müm-

[11] Steve Skvara altmış yaşında bir Amerikan vatandaşı. Geçen on yıllık süreçte sağlık sigortası hakkını yitiren ya da sağlık giderleri yüzünden iflas eden milyonlarca Amerikalıdan biri. Chicago'daki AFL-CIO başkan adayları forumunda adaylara yönelttiği samimi sorusuyla bir anda gündeme geldi (7 Ağustos 2007).

[12] Amerika Birleşik Devletleri'nin vatandaşları sağlık hizmetleri için dünya sıralamasında kişi başına en fazla ödemeyi yaptıkları hâlde, bunun karşılığını yeterince alamazlar. A.B.D genel sağlık kalitesi sıralamasında dünyada otuz yedinci (Dünya Sağlık Örgütü: 2007) ve ortalama yaşam süresini gösteren çok daha hayati bir indekste ise kırk ikinci sıradadır (Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi: 2004). Ayrıca bkz. Sharon Begley, "'Dünyanın En İyisi' Miti" (Newsweek, 31 Mart 2008).

kün olan en yüksek miktarda paranın toplanabilmesini kabul ederek özgür toplumumuzun temellerine büyük zarar vermektedirler."[13] Bu sözlerle, Friedman insanların kendilerine listenin sonunda bile yer bulmakta zorlanacağı bir ideolojiyi önümüze sürmüş oluyor.

Friedman, para ve özgürlük arasındaki bağlantıyı vurgulayan teorisinde haklı olsa bile, uygulamada paranın bireylerin özgürlük alanlarını sekteye uğratacağı görülecektir. Bu durum, öngörülenden çok daha kısa bir süre içerisinde sömürüye, adaletsizliğe ve gemi azıya almış bir sahtekârlığa zemin hazırlayacaktır. Eşi benzeri görülmemiş bir dolandırıcılığın ortaya çıkmasından sonra, Enron Şirketi tarafından hazırlanan "Ahlak Yasaları"nın[14], *Titanic*'in güvenlik el kitapçığından bile daha uydurma olduğu ortaya çıkmıştır. Geçen on yıllık süreçte, gelişmiş bütün uluslar büyük çaplı iş skandallarıyla çalkalandı. Yöneticiler ise, tam da Friedman'ın tavsiye ettiği şekilde toplumlarının temellerini sarsan bu skandalların maliyetini halkın omuzlarına yıkarak nasıl başarılı bir yönetim sergilediklerini gösterdiler(!)

Enron ve Bencil Gen

Tanınmış bir restoranın kapısında en sonunda bir ünlü ile karşılaşabilmiştim. Arkadaşlarım buranın Hollywood yıldızlarının uğrak mekânlarından biri olduğunu söylemişlerdi. Akşam yemeğimizin henüz ortasında ortam karanlığa boğulunca sokağa çıkmıştık ve kendimi sigara içen bir sinema idolünün yanı başında bulmuştum. Ayaküstü çene çalıp elektrik kesintisinden ve yemeklerimizin mutlaka soğumuş olacağından bahsetmiştik. Bu karşılaşma, 2000 yılında California'da hayatı sürekli alt üst eden elektrik kesintilerinden biri sayesinde gerçekleşmişti. On beş dakika sonra herkes kendi masasına ve mekân da normale dönmüştü, fakat gerçekleşen bu karşılaşma tabii ki sıra dışı bir durumdu.

[13] *Capitalism and Freedom* (Kapitalizm ve Özgürlük) (1962, s.133).
[14] Michael Miller, (içinde) *Business First of Columbus* (29 Mart 2002).

Hiç kuşku yok ki bu sinema yıldızı ile tanışıp dost olduğumu söylemeye çalışmıyorum. Artık kontrolden çıkmış olan kapitalizmin bu harikalarıyla karşılaştığım için Enron'a ne kadar teşekkür etsem azdır(!) Teksas merkezli bir enerji şirketi olan Enron, bütün bir pazarı dolandırmasını mümkün kılacak kendine özgü yaratıcı yollar geliştirmiş ve kurgusal bir enerji kıtlığı yaratarak fiyatları yükseltmişti. Unutmamak gerekir ki, süreklilik arz eden elektrik kesintileri özellikle solunum cihazlarına bağlı ya da asansörlerde bulunan insanlar için çok büyük tehlikeler yaratıyordu. Enron'un zihniyetinde sosyal sorumluluk haricinde her şeye bir yer bulunabilir. Onlar oyunu Friedman'ın kurallarına göre oynadılar, fakat doğrudan biyoloji dünyasından gelen beklenmedik bir ek kaynaktan daha esinlenmişlerdi. Şirketin şimdi hapiste olan CEO'su Jeff Skilling[15], Richard Dawkins'in yazmış olduğu *Gen Bencildir* adlı kitabın büyük bir hayranıydı. Kendisi, şirket içerisinde kıyasıya bir rekabeti körükleyerek bilinçli bir şekilde doğayı taklit etmeyi denemişti.

Skilling, "Rank&Yank" olarak bilinen bir değerlendirme kurulu oluşturmuş ve üst düzey çalışanların becerilerine not vermiştir. Çalışanları 1-5 ölçeğinde, en iyi (1) ve en kötü (5) olacak şekilde değerlendirmiş ve 5. sıraya yerleşen hemen herkes kendisini kapının önünde bulmuştu. Çalışanların her yıl yüzde yirmiye yakın bir kısmı işten kovulmakla kalmamış, aynı zamanda bir web sitesi üzerinden de kimlikleri ifşa edilerek küçük düşürülmüşlerdi. Bu kişiler önce "Sibirya'ya" sürüldüler; yani şirket içerisinde onlara başka bir pozisyon bulmaları için iki hafta süre tanındı. Bu iki haftanın sonunda uygun bir yer bulamayanlar ise kovuldular. Skilling'in bu uygulamayı hayata geçirmesine neden olan şey, insan türünün yalnızca iki temel güdüye sahip olduğu düşüncesidir: açgözlülük ve korku. Bu açıkça kendi kendini gerçekleştiren bir kehanet hâline gelmiştir. Enron'da tutunabilmek için çaba gösteren insanlar, hedeflerine ula-

[15] Bethany McLean ve Peter Elkind (içinde) *Smartest Guys in the Room* (2003).

şabilmek için her şeyi yapabiliyorlardı. Sonuç, içeride dehşet veren bir güvensizlik havası ve dışarıda da yasa tanımayan, acımasız bir sömürü olmuştur ve bu ortam neticesinde de Enron'un 2001 yılındaki çöküşü gelmiştir.

Doğanın kitabı da tıpkı kutsal kitaplar gibidir: Herkes onu kendi işine geldiği gibi yorumlar. Anlayıştan hoşgörüsüzlüğe, diğerkâmlıktan açgözlülüğe kadar ne aramışlarsa çekip onu bulmuşlardır. Akıldan çıkarmamak gerekir ki, biyologların aralıksız bir şekilde rekabetten bahsediyor oluşları, rekabeti savundukları anlamına gelmez ve biyologların genleri bencil olarak nitelendirmeleri de genlerin gerçekten bencil olduklarının kanıtı değildir. Genler, bir nehrin "öfkeli" ve güneş ışınlarının "okşayıcı" olmalarından daha fazla "bencil" olamazlar[16]. Genler asıl itibariyle DNA'nın parçalarıdır. Genler olsa olsa "kendi kendinin destekleyicisi" olabilirler, çünkü başarılı genler daha çok yayılmak için taşıyıcılarına yardım ederler.

Kendisinden önceki diğer pek çok kişi gibi, Skilling de bencil gen eğretilemesinin ince ayrıntılarını görememiştir. İfadenin yalnızca yüzeysel çekiciliğine kapılmış ve genlerimiz bencilse bizim de bencil olmamız gerektiği gibi bir düşünceye kapılmıştır. Aslında Dawkins'in söylemeye çalıştığı şey tam olarak bu değildir. Kendisiyle benim şempanzelerim hakkında tartışırken, Dawkins bu konuya açıklık getirmişti.

Bilmek isteyenler için kısa bir bilgi vermek gerekirse, ikimiz de birbirimizin kitaplarının eleştirel okumalarını yapıyorduk. Kendisini yanlış anlaşılmaya müsait bir eğretileme kullandığı için eleştirdiğim zaman, biraz da takılarak benim hayvan davranışlarıyla il-

[16] Filozof Mary Midgley (1979), Dawkins'in kullandığı eğretilemeyi şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. Dawkins'in eğretilemeyi aşırı şekilde genellemesine ve genişletmesine ben de karşı çıkmıştım (de Waal, 1996). Dawkins, genlerin bencilliğini neredeyse psikolojik bencillikle aynı anlamda kullanmıştır: "Şimdi de genlere cömertliği ve özgeciliği öğretmeye çalışalım, çünkü bizler bencil olarak dünyaya geliyoruz." *The Selfish Gene* (Gen Bencildir) (2006, s.ix) kitabının yayınlanmasının 30. Yıl Özel Baskısı'nda bu cümle ile karşılaşmak, düşüncelerinde herhangi bir değişiklik olmadığını göstermesi bakımından büyük önem taşıyor.

gili bir de edebiyat diploması almam gerektiğini söylemişti. Genel akademik tartışmalarda görülen o soğukluk normal karşılanabilir, fakat ikimizin Yerkes arazi istasyonundaki karşılaşmamızın böyle bir soğukluk taşımasını istemiyordum. Dawkins buraya *Charles Darwin'in Dehası* adlı bir televizyon programının hazırlanmasında yardımcı olmak üzere gelmişti. Program yapımcıları, "doğaçlama" bir şekilde bir araya gelmemiz için ondan uzak duruyorlardı. Dawkins arabasıyla kapıya doğru gelecek, aracından inip bana doğru yürüyecek, benimle tokalaşacak ve primatları görmeye birlikte geçmeden önce benimle sıcak bir şekilde kucaklaşacaktı. Bütün bunları sanki ilk kez karşılaşıyormuşuz gibi yaptık, oysa biz tanışma faslını çoktan geçmiştik. Aradaki buzların erimesi için Georgia'da yaşanan kuraklıkla[17] ilgili ilginç bir fıkra anlattım. Fıkrada, yöneticiler bir rahibi hükümet konağının merdivenlerinde geceden sabaha dua edip bir nebze olsun yağmur yağana kadar oradan ayrılmaması için görevlendiriyorlardı. Bu fıkra yılların ateistini neşelendirmişti ve hep birlikte, rahibin gece nöbetinin, meteoroloji uzmanlarının yağmur yağacağı uyarısında bulunduğu güne olağanüstü bir şekilde denk gelmesine gülmüştük.

Daha önceki karşılaşmamız gerçekten de soğuk geçmişti, fakat bu soğukluğun nedeni, o günlerde Georgia'da yaşanan ve daha önce eşi benzeri görülmemiş soğuklardı. Dawkins ile birlikte hiç de bencil sayılamayacak bir tavırla elimizdeki meyveleri aşağıdaki maymunlara doğru atıyorduk. İkimiz de benzer bir akademik alandan geldiğimiz için[18], ortak bir zeminde çabucak buluşmuştuk. Genlerin "bencil" olarak nitelenmesinin, insanların ya da hayvanların mevcut güdüleri hakkında herhangi bir anlam taşımadığı kabul edildiği süre-

[17] Sonny Perdeu gerçekten de 13 Kasım 2007 tarihinde Atlanta'da bir rahibi geceden sabaha kadar dua etmesi için tutmuştu.

[18] İkimiz de hayvan davranışlarını doğal ortamlarında inceleyen etologlarız. Dawkins ayrıca, 1947 yılında Oxford'a geçen etolojinin Hollandalı kurucu babalarından Niko Tinbergen'in önemli öğrencilerinden biri olmuştur. Tinbergen, benim Hollanda'daki üniversite hocalarımla aynı gelenekten gelmektedir.

ce, benim için bir mahsuru bulunmuyor. Dawkins de, gerçekten iyiliğe yönelik davranışlar da dâhil her türlü davranışın, genlerin yararlanmak için seçtikleri taşıyıcıları tarafından belirlenebileceği düşüncesine katılıyordu. Sonuçta biyolojinin sınırları içinde, evrim güdüleriyle mevcut davranış güdüleri arasında tıpkı Georgia'da kilise ve devlet işleri arasındakine benzer bir ayrım olduğu noktasında karar birliğine varmıştık.

Geri kalan zamanda ise, İngilizlerin söylediği gibi bu iki seviyeli yaklaşımın[19] okuyucu için ayrıntı sayılabilecek kısmı üzerinde verimli bir tartışma gerçekleştirdik. Bu tartışmayı, iyilik yapmak ya da özgecilik bağlamında ele almadan önce her şeyi kendi renkleriyle görebilme yeteneğimiz hakkında basit bir örnek vermek istiyorum. Renkleri görme yeteneğimizin, primat atalarımızın meyvelerin olgunlaşmış mı yoksa ham mı olduklarını anlama ihtiyacı sonrasında kazanıldığı düşünülür. Renkleri görmeyi başardıktan sonra, bu yeteneğimiz bütün diğer amaçlar için de kullanılabilir duruma gelmiştir. Bu yeteneğimizi haritaları okuyabilmek, karşımızdaki kişinin utançtan kızaran yüzünü görebilmek ya da gömleğimizle uyumlu bir ayakkabı bulabilmek için de kullanırız. Meyveler söz konusu olduğunda da benzer bir durum vardı ortada. Kırmızı ya da yeşil renkler olgunluk durumunu gösteren renkler olarak hâlâ dikkatimizi çekmeye devam etseler de, artık trafik ışıklarında, reklamlarda ya da herhangi bir sanat yapıtında karşımıza çıkıyorlar. Bununla birlikte, doğanın

[19] Biyologlar, bir davranışın (1) milyonlarca yıl süren evrimi sonucunda bir tür içerisinde neden ortaya çıktığını ve (2) bu türün bireyleri tarafından şimdi nasıl kullanıldığını birbirinden ayırırlar. İlkini bir davranışın ortaya çıkması için *nihai* neden ve ikincisini ise onu üreten *kısmi* süreç olarak adlandırırız (Mayr, 1961; Tinbergen, 1963). Kısmi/nihai ayrımı evrimsel düşüncenin en sağlam ayrımlarından biri olmasına karşın, hiç şüphesiz en fazla ihlal edilen ayrımıdır. Biyologlar kısmi olanı görmezden gelme pahasına yalnızca nihai olana odaklanırken, psikologlar ise bunun tam tersini yaparlar. Psikolojik etmenleri gözeten bir biyolog olarak, evrimsel bir çerçevede geliştirilen kısmi yaklaşımı (duygu, güdü ve bilişe odaklanan) izlemeye çalışıyorum. "Güdüsel özerklik" düşüncesi, ortaya çıkması için nihai nedenle sınırlandırılmamış ve güdülere bağlı bir davranışın olduğu varsayımına dayanır. Bir davranış çeşitli nedenlerle evrilmiş olsa bile, tıpkı bir örümceğin sinekleri yakalamak için ağ örmesinde olduğu gibi, bu nedenler davranışın yapılmasındaki güdülerin asıl kaynağı olmak zorunda değildir.

varsayılan rengi olan yeşil, bir yandan da yatıştırıcı, dinlendirici ve hatta boğucu bir renk olarak değerlendiriliyor.

Hayvanlar dünyasında karşımıza çıkan bütün özellikler belirli amaçlara yönelik evrimleşmiş, ancak farklı amaçlar için de kullanılmıştır. Toynaklı hayvanların ayakları sert yüzeylerde koşabilmeye imkân tanımak üzere gelişmiş ve hayvanın kendine yaklaşanlara çifte savurması için de kullanılmıştır. Dalları tutabilmek için evrimleşen primat elleri, yavruların annelerinin bedenlerine tırmanabilmelerine de yarıyor. Balığın ağzı beslenmesi içindir, ama aynı zamanda ağızdan doğum yapan ciklet balıklarının yumurtalarını sıcak tutmasını da sağlar. Davranışlar konusuna geldiğimizde de, asıl işlev bize bir davranışın gündelik hayatta nasıl ve neden sürekli kullanıldığını her zaman anlatamayabilir. Davranışların *güdüsel özerklikleri* olduğunu söyleyebiliriz.

Cinsel ilişki iyi bir örnek olabilir. Her ne kadar genital bölgemizin anatomisi ve cinsel dürtülerimiz üreme için evrimleşmiş olsa da, pek çoğumuz cinsel ilişkiye uzun vadeli sonuçlarını düşünmeden gireriz. Bizleri cinsel ilişkiye girmeye iten en önemli dürtünün her zaman zevk alma olduğunu düşünmüşümdür. Amerikalı psikologlar Cindy Meston ve David Buss tarafından yakın zamanda gerçekleştirilmiş bir ankette, insanlar gerçekten şaşkınlık verici gerekçeler öne sürmüşlerdir. "Erkek arkadaşımı mutlu etmek için" ya da "kız arkadaşımın yatakta nasıl olduğunu merak ettiğim için" gibilerinden tutun da "yapacak başka bir şeyimiz yok" ya da "zam alabilmek için" şeklindeki en akla zarar cevaplara varıncaya dek pek çok yanıt vardır. Eğer insanlar üreme amacı olmaksızın sıklıkla cinsel ilişkiye giriyorlarsa –ki bu durum neden doğum kontrol hapları kullandığımızı da açıklıyor– aynı şey cinsel ilişki ile üreme arasındaki bağlantıyı bilmeyen hayvanlar için de fazlasıyla geçerlidir. Hayvanlar birbirlerine çekici geldikleri için ya da cinsel ilişkinin zevk verici etkilerini bildikleri için cinsel ilişkiye girerler. Yoksa hayvanlar üremek is-

tedikleri için cinsel ilişkiye girmezler, çünkü bilinmeyen bir şey istenemez. Güdüsel özerklik ifadesiyle anlatmaya çalıştığım tam olarak buydu. Cinsel ilişkinin üreme amacından önce geliyor olması, cinsellik dürtülerinin kavranılmasını güçleştirmektedir.

Buna ek olarak, çocukların ait olmadıkları aileler tarafından evlat edinilişini düşünebiliriz. Eğer çok küçük yaştaki bir primatın annesi ölmüşse, genellikle onun bakımını diğer dişiler üstlenirler. Yetişkin erkekler bile çevrelerinde gördükleri ve herhangi bir bağları olmayan ailesiz yavrularla ilgilenir, onları korur ve yavruların ellerindeki yiyecekleri almasına izin verirler. İnsanlar da hayvanlardakine büyük ölçüde benzeyen bir davranış kalıbı geliştirmiş ve evlat edinme işlemlerinin insanı canından bezdiren bürokratik güçlüklerine rağmen ailesiz çocukların bakımlarını üstlenmişlerdir. En ilginç evlat edinme vakaları ise farklı türler arasında gerçekleşenlerdir. Örneğin, Arjantin'in Buenos Aires şehrindeki bir dişi köpek sokağa terk edilmiş bir erkek bebeği kendi yavrularının yanına götürmüş ve tıpkı Romus ile Romulus efsanesindeki gibi bakımını üstlenerek herkesi hayrete düşürmüştür. Tıpkı bir Bengal dişi kaplanının domuz yavrusunu sahiplenmesi örneğinde olduğu gibi, türler arası evlat edinme vakalarına hayvanat bahçelerinde sıklıkla rastlanmakta, annelik içgüdüsü, bütün canlılarda dikkat çekecek kadar cömertçe sergilenmektedir.

Bazı biyologlar bu tür uygulamaları "hata" olarak adlandırır ve bir davranışın amacı dışında başka bir alanda kullanılmaması gerektiğini düşünürler[20]. Bu düşünce, Katolik Kilisesi'nin insanlara cinsel ilişkinin eğlence için olmadığını telkin edişini anımsatıyor olsa da,

[20] Richard Dawkins aynı konuya değindiği televizyon programında "bencil genlerin yanlış kullanımından" bahseder. Yani, insanların yaptığı iyiliğin evrildiği asıl nedenin dışında, birbirinden oldukça farklı koşullara uygulanabildiğini söyleyerek farkında olmadan güdüsel özerkliği anlatır. Aynı açıklamayı Matt Ridley'in (1996, s.249) *The Origins of Virtue* (Erdemin Kökenleri) adlı kitabında da görüyoruz: "Aklımız her ne kadar bencil genlerin üzerine kurulmuş olsa da toplum yanlısı, güvenilir ve işbirliğine yatkın olacak şekilde kullanılabilir."

bu şekilde düşünen biyologları anlayabiliyorum. Dişi kaplan için biyolojik açıdan en uygun seçeneğin domuz yavrularını korumak yerine atıştırmalık proteinler olarak kullanması olduğu düşünülebilir. Ne var ki, biyolojiden psikolojiye doğru hareket edecek olursak, bakış açıları da değişecektir. Memeliler savunmasız yavruların korunmasıyla ilgili kuvvetli güdülere sahiptirler. Dolayısıyla, Bengal dişi kaplanı aslında kendi açısından yalnızca doğal olanı yapmıştır. Psikolojik açıdan değerlendirmek gerekirse, dişi kaplan en küçük bir hata bile yapmış değildir.

Benzer bir şekilde, eğer bir insan çifti de çok uzak yerlerden bir çocuğu evlat olarak edinmişlerse, ona gösterdikleri ilgi ve dikkat biyolojik ailesinin göstereceğinden hiç de aşağı kalmayacaktır. Ya da, eğer insanlar "iletişim şekillerini değiştirmek için" cinsel ilişkiye giriyorlarsa (yukarıda bahsettiğimiz ankette çıkan sonuçlardan bir tanesi de buydu), hissedilen cinsel heyecan ve alacakları zevk de en az diğer çiftlerinki kadar gerçek olacaktır. Evrimleşmiş eğilimler bizim psikolojimizin önemli bir parçasını oluşturur ve onları istediğimiz yönde kullanmakta tamamen özgür olduğumuzu söyleyebiliriz.

Şimdi bu anlayışları, iyilik yapmak bağlamında değerlendirelim. Kişisel kanaatim, X amacına yönelik olarak evrimleşmiş bir davranışın, gündelik hayatta X, Y ve Z amaçları için de kullanılabileceği yönündedir. Başkalarına yardım etmek, kişinin kendi çıkarına hizmet edecek bir davranış olarak evrimleşmiş olabilir, çünkü eğer yakın akrabalara ya da grup üyelerine yardımcı olunursa, onlar da bu yardımı karşılıksız bırakmayacaklardır. Doğal seçilimin işleyişi bu yolla olur: Önce davranış üretilir, sonrasında orta ve uzun vadede bu davranışın sergilenmesinden belli faydalar elde edilir. Ancak bu, insanların ya da hayvanların diğerlerine yalnızca bencil gerekçelerle yardım ettikleri anlamını taşımaz. Bir davranışın evrimleşmesinde gözetilen amaçlar, o davranışı sergileyecek aktör tarafından dikkate alınmak zorunda değildir. Davranışı sergileyecek aktör, mevcut

bir eğilimi sürdürüp, çoğu zaman kişisel olarak hiçbir şey elde etmeyeceği bir davranış sergiliyor olabilir. Tanımadığı birini kurtarmak için tren raylarının arasına atlayan bir adam, sokaktaki bir çocuğu korumak için çıngıraklı yılanın önüne atlayıp ağır şekilde yaralanan bir köpek ya da köpekbalıklarıyla dolu denizde yüzmekte olan insanların etrafında koruyucu bir kalkan ören yunus balıkları[21]. Aktörlerin bu davranışları, gelecekteki olası bir kazancı hedefleyerek sergilediklerini düşünmemiz doğruyu yansıtmayacaktır. Tıpkı üreme amacı taşımayan cinsel ilişkide olduğu gibi, ailelerin çocuklarını koruması için onlardan herhangi bir beklentilerinin olmasına gerek yoktur. Ayrıca, tanımadığı bir başkasına yardım eden insan da, yardım ettiği kişiden ne zaman ve nasıl faydalanabileceğini bilme gereksinimi taşımadan yardımda bulunur.

Bencil gen eğretilemesi işte bu yüzden çok aldatıcıdır. Genlerin evrimiyle ilgili bir tartışmada biyologların psikoloji terminolojisiy-

[21] Hayvanların bedeli ağır olsa da özgeci davranışlar sergilemekten kaçınmadıklarına dair kanıtlar büyük ölçüde anlatılara dayalıdır, fakat bu durumun bizim türümüz özelinde farklı olduğu söylenemez. Hepimiz ara sıra gerçekleşen bu olayları genellikle ya medyadan ya da çevredeki başkalarından öğreniyoruz. İşte, üç tipik örnek:

1. Elli yaşındaki inşaat işçisi Wesley Autrey, New York metrosunda gözünün önünde raylara düşen bir adamı yaklaşan trene aldırmadan kurtardı. Düşen adamı geri çıkarmak için artık zaman kalmadığından, Autrey rayların arasına atlamış ve adamı yere yatırarak onun üstüne kapanmış. Metro treni üstlerinden geçtikten sonra ise oradan birlikte çıkmışlar. Gösterdiği bu kahramanlıktan sonra sanki hiçbir şey olmamış gibi, "Özel bir şey yaptığımı düşünmüyorum." demiştir (*New York Times*, 3 Ocak 2007).
2. California Roseville'de Jet adındaki siyah bir Labrador köpeği, altı yaşındaki arkadaşı Kevin Haskell'in önüne geçerek onu tehdit eden çıngıraklı bir yılana kendisini siper etmiş. Yılan tarafından ısırılan Jet zehirlenir. Çocuğun ailesi, köpeğin kanının değiştirilmesi ve diğer veterinerlik masrafları için dört bin dolar harcarlar (KCRA, 6 Nisan 2004). Bir başka köpek, Şili'de bir otobandaki yoğun trafiğe aldırmadan yaralı arkadaşını çekerek yolun dışına çıkarmıştır: www.youtube.com/watch?v-DgjyhKN_35g.
3. Yeni Zelanda'nın North Island sahili açıklarında yüzen Rob Howes ve arkadaşları yunuslar tarafından bir çembere alınmış ve korunmuşlar. Yunuslar, yüzücülerin etrafında sağlam bir çember oluşturarak onları bir arada tutmaya çalışmışlar. Howes tek başına yüzmeye çalıştığı zaman iki büyük yunus onu durdurmuş ve başlarıyla yalnızca dokuz kulaç ilerideki büyük beyaz köpek balığına işaret etmişler. Yunuslar yüzücüleri bırakana kadar çemberin içinde yaklaşık kırk dakika boyunca kalmışlar (New Zealand Press Association, 22 Kasım 2004).

le konuşmaya başlaması, aynı koltuğa iki karpuzu yerleştirmeye çalışmaktan farksızdır. Genler ve güdüler arasındaki ayrımın belirsizleştirilmesi, insan ve hayvan davranışlarında en küçük bir iyilik bile bulunmayacağı düşüncesinin yaygınlaşmasına yol açacaktır. İster inanın ister inanmayın ama günümüzde, empati sık sık, insanın asla gerçekten de sahip olmadığı bir aldatmaca olarak önümüze sürülüyor. Son otuz yılın sosyobiyoloji yazınında en fazla tekrarlanan alaycı ifade, "Bir 'özgecinin' canını yakın ve onun nasıl bir ikiyüzlü olduğunu görün,"[22] olmuştur. Yazarlar büyük bir coşku içerisinde ve bunun yarattığı şok etkisiyle birlikte önümüze eksiksiz bir Cimri tasviri koymuşlardır. *The Moral Animal* (Ahlaki Hayvan) adlı kitabında, Robert Wright "İnsanın bencil olmadığı yalanı, insan doğasının sıklıkla ortaya çıkarttığı parçalarından biridir,"[23] demektedir. İnsanın iyi olmadığı konusundaki egemen görüşleri temsil eden komedi gruplarından Monty Python'un[24] skeçlerinden birinde, yetim çocuğa küçük bir yardımda bulunacak bir banker canlandırılır. Armağan kavramının bütün içeriği baştanbaşa yanlış göndermelerle doldurulmuştur ve adam, "Bundan benim çıkarım ne olacak?" diye sormaktadır. Skeçte gördüğümüz bu banker, insanın hiçbir karşılık beklemeden herhangi birine neden yardımcı olduğunu anlayamaz.

Modern psikoloji ve nörobilim, bu kasvetli düşünceleri desteklememektedir. Aksini savunanlar olsa bile, bizler ellerini uzatmak üzere önceden programlanmış canlılarız. Empati, üzerinde pek de denetim sahibi olmadığımız, otomatikleşmiş bir davranış biçimidir. Bu davranışı bastırabilir, zihnen onu engelleyebilir ya da bu davranışı sergilememeyi seçebiliriz, fakat insanların "psikopat" olarak bilinen çok küçük bir kısmı dışında kalan ezici çoğunluğu, bir başkasının mevcut durumuna karşı duyarsız kalamaz. Nadiren dile getiriliyor olsa da, üzerinde düşünmemiz gereken soru şu olmalıdır: Doğal seçi-

[22] Michael Ghiselin (1974, s.247).

[23] Robert Wright (1994, s.344).

[24] "Tacir Banker" skeci, Monty Python's Flying Circus, 1972.

lim sonucunda beyinlerimiz neden diğer insan kardeşlerimizle uyuşabilecek şekilde tasarlandı? Onların derdiyle dertlenmeyi ve onların duydukları zevkle mutlu olmayı nasıl becerebiliyoruz? Eğer bütün mesele diğerlerinin sömürülmesi esasına dayansaydı, evrim empatiyi hiçbir zaman işin içine katmazdı.

Aynı zamanda, türümüzün ya da konu edilen diğer primatların kötü yanlarını saklamak gibi bir amacım olmadığını da belirtmeliyim. Öyle ki, maymunlar arasında diğer canlı türlerinde olduğundan çok daha fazla kan ve şiddet olduğuna tanık oldum. Pek çok kez feci kavgaları izlemek ya da sonuçlarını incelemek zorunda kaldım. Bebekleri öldüren yetişkin maymunlar gördüm ya da bir maymun cesedindeki yaralara bakarak, onun bir erkek (ciltte uzun kesikler ve delikler oluşturan diş yaraları) mi yoksa bir dişi (darp edilmiş ve yırtılmış bir cilt) tarafından mı öldürüldüğünü tespit etmeye çalıştım. Saldırganlık benim ilk çalışma konumdu ve bunun primatlar arasında hiç de azımsanmayacak kadar yaygın olduğunun bütünüyle farkındayım.

Uyuşmazlıkların çözümü ve işbirliği konularıyla ilgilenmeye çok daha sonraki dönemlerde başlamıştım. Beni bu konuda çalışmaya zorlayan son etken, en sevdiğim şempanzemin, *Chimpanzee Politics*[25] (Şempanze Siyaseti), adını taşıyan ve Makyavellici güç mücadelelerini anlattığım kitabımı yazarken ölmüş olmasıdır. ABD'ye göç etmeden hemen önce, 1980 yılında Hollanda'da çalıştığım hayvanat bahçesindeki iki erkek maymun Luit adındaki bir üçüncü maymuna saldırmış ve onu hadım etmeye çalışmışlardı. Benzer olaylar pek

[25] Arnheim Hayvanat Bahçesi'ndeki siyasi yapıları iktidar ve saldırganlık bağlamında inceleyen ve Niccolo Machiavelli'nin yazılarıyla benzerlik gösteren kitabım. Ne var ki, Machiavelli'den daha iyi bir noktaya erişebilmek için büyük maymunların kavgadan sonra kendi sosyal ilişkilerine kaldıkları yerden devam ettiklerini ve zarar görmüş tarafları teselli ettiklerini belirtmek zorunda kaldım. Büyük maymunlarda gördüğüm bu özellikler, beni empati ve işbirliği konusunda daha fazla düşünmeye zorlamıştı. İncelemelerim sırasından maymunlardan Luit'in ölümü gözlerimin açılmasını sağlamıştı: bu hayvanlar eğer çatışma yönetiminde başarısız olurlarsa, kendi türlerini hızla yok edebilirler.

çok yerde şimdi de gerçekleşiyor. Burada grup dışından gelenlere karşı yürütülen iktidar savaşının ayrıntılı bir değerlendirmesini yapmıyorum. Fakat unutulmamalıdır ki, vahşi şempanzeler nadiren olsa da kendi toplulukları içinde de öldürülmektedir.

Bu feci dönüm noktasına kadar, uyuşmazlık çözümü benim çok fazla ilgilenmem gereken bir konu gibi görünmüyordu. Rakip şempanzelerin kavgalardan sonra birbirlerini öpüp kucakladığını biliyordum. Ancak, bir veteriner ameliyat masasında yatan maymuna yüzlerce dikiş atarken, az önce onunla kavga eden maymunun ameliyat boyunca diğerinin elini bırakmaması beni oldukça şaşırtmıştı. İşte o zaman bu davranışın büyük bir dikkatle incelenmesi gerektiğine iyice ikna oldum. Bu davranış, dönem dönem kavgaya tutuşan maymunların aralarındaki iyi ilişkileri sürdürebilmelerine yardım eder. Böyle bir davranış mekanizmasının olmayışı, primatlar arası ilişkileri oldukça çirkin bir boyuta taşıyabilirdi. Luit'in feci sonu gözlerimi geç de olsa açmış ve arabuluculuğun değerini o zaman anlamıştım. O andan itibaren toplumları bir arada tutan şeyin ne olduğu konusunda çalışmaya karar verdim.

Şempanzelerin hemen şiddete başvurabilen doğası, onların empati yapma yeteneğine sahip olmadıkları savını desteklemek için sıklıkla kullanılır. Empati kavramını iyilik yapmak ile birlikte düşündüğümüzde: "Eğer şempanzeler maymunları avlayıp onların etini yiyor ve kendi türlerini öldürüyorlarsa, onların empati yeteneğine sahip olabileceklerini nasıl düşünebiliriz?" sorusuyla karşı karşıya kalırız. Asıl ilginç olan ise, bu sorunun kendi türümüz için son derece nadiren dillendiriliyor oluşudur. Bu soruyu daha sık gündeme getiriyor olsaydık, hiç şüphe yok ki empati yeteneği olan türler listesinden ilk çıkarılacak biz olurduk. Aslında empati yeteneği ve iyilik yapma arasında zorunlu bir bağ bulunmuyor ve hiçbir hayvanın her koşulda diğerlerine iyi davranma gücüne sahip olduğu söylenemez. Bütün hayvan türleri yiyecek, eş ve egemenlik alanı için rekabet etme zorun-

luluğuyla eninde sonunda yüzleşirler. Empatiye dayalı bir toplumda da, tıpkı aşk evliliklerinde olduğu gibi çatışmalar baş gösterebilir.

Diğer primatlar gibi insanlar da, bencillik ve saldırganlık yüklü dürtülerini denetim altında tutabilmek için çok fazla çaba harcaması gereken, büyük oranda işbirliğine yatkın hayvanlar olarak tanımlanabilirler. Bununla birlikte insanlar, topluluktan ayrılıp yalnızca alıp-vermeye dayalı ilişkiler geliştirebilen oldukça rekabetçi hayvanlar olarak da tanımlanabilir. Sosyal açıdan olumlu olarak değerlendirilen eğilimleri ilginç kılan da tam olarak budur, çünkü bu eğilimler, rekabetin oluşabileceği durumları ortadan kaldırmaktadırlar[26]. Hiç şüphesiz ki insanlar, primatlar arasındaki en saldırgan türü oluşturmaktadır. Ancak öyle inanıyorum ki, bizler aynı zamanda iletişim kurmakta ve rekabeti azaltacak sosyal bağlar oluşturmakta da en yetenekli türü temsil ediyoruz. Diğer bir değişle, insanlar mecburen saldırgan olmak zorunda değildirler. Bu tamamen bir denge meselesidir. Koşulsuz güven ve işbirliği, zarar verici bir saflık olarak kabul edilebilir. Oysa dizginlenmemiş bir açgözlülük, kurtlar sofrasına dönüşmüş bir dünyadan başka bir şey oluşturmaz; tıpkı Skilling'in Enron'da şirket batana kadar savunmaya devam ettiği kötü niyetli düşüncenin yol açtığı ortam gibi.

Eğer biyoloji yöneticileri ve toplumu bilgilendirmek için kullanılacaksa, bu bilgilendirme sırasında resmin tamamı gösterilmeli, Sosyal Darwinizm gibi gerçek olmayan düşünceler ayıklanmalı ve evrimin ortaya aslında ne koyduğuna dikkat edilmelidir. Bizler ne tür hayvanlarız? Doğal seçilimi tarafından meydana getirilmiş davranışlar zengin bir çeşitlilik arz eder ve iyimserliğe, sanıldığından çok daha fazla geçiş sağlayan sosyal eğilimleri de beraberlerinde taşırlar. Aslına bakarsanız, ben biyolojinin en büyük umudumuz olacağına

[26] İnsan toplumlarının tamamı, üç önemli noktada kendi dengesine ulaşmak zorundadır. (1) Kaynaklar üzerinde rekabet, (2) toplumsal uyum ve birlik ve (3) sürdürülebilir bir çevre. Bu üç nokta arasında ciddi gerilimler ortaya çıkmaktadır, ancak kitabımda özellikle birinci ve ikinci noktalar arasındaki gerilim vurgulanmıştır.

inanıyorum. Çünkü toplumlarımızın insanlık derecesinin siyasetin, kültürün ya da dinin değişken isteklerine bağlı olduğunu düşünmek içimizi ürpertmeye yetecektir.

İdeolojiler zamanla değişir, ancak insan doğası burada hüküm süremeye devam edecektir.

3

Konuşan Bedenler

Ne zaman ipin üstünde yürüyen bir akrobat görsem, kendimi onun yerinde hissediyorum.

Theodor Lipps, 1903

Bir sabah, çalıştığım okulun anons sisteminden okul müdürünün hepimizi şok eden sesi yükseldi. Çok sevilen Fransızca öğretmenlerinden biri sınıfının kapısı önünde vefat etmişti. Bütün okul sessizliğe gömülmüştü. Müdür, Fransızca öğretmeninin bir kalp krizi sebebiyle hayatını kaybettiğini anlatırken kendimi tutamayıp bir kahkaha atmıştım. Bugün bile hâlâ aynı şekilde utandığımı belirtmeme sanırım gerek yok.

Uygunsuz durumlarda bile kahkahayı tetikleyen unsurlar hakkında ne biliyoruz? Beklenmedik gülme krizleri kaygı verici olarak değerlendirilebilir. Bu krizler denetim kaybını, uzun süren ağlama nöbetlerini, nefes alma güçlüklerini, başkalarına gereksinim duymayı ve hatta yere yığılıp şiddetli bir kalp spazmı geçirmeyi de beraberinde taşıyabilir. Dil becerimiz, aptalca bir, "Ha ha ha!" sesini ifade edebilmek için bedenimize ne kadar tuhaf oyunlar oynayabiliyor! Neden, "Bu da komik mi?" diyerek geçiştiremiyoruz acaba?

Bunlar gerçekten çok eski zamanlardan bu yana dillendirilmeye devam eden, epey eski sorular. Filozoflar, insanlığın en önemli başarılarından biri olan mizah anlayışının neden kaba bir şekilde dışa vurulmasından vazgeçilemediği sorunu hakkında sonuçsuz kalan sayısız düşünce geliştirmişlerdir. Hiç şüphe yok ki, kahkaha atmak, insanın doğuşundan itibaren sergilemeye başladığı bir ifade biçimi. İnsanlar için evrensel olan bu ifade biçimini en yakın akrabalarımız olan maymunların da paylaştığını görmekteyiz. Hollandalı primato-

log Jan van Hooff, maymunların hangi koşullar altında kısık seslerini yükselttiklerini, kahkahalardan nefes nefese kaldıklarını ve bunu eğlenceli bir oyuna nasıl dönüştürdüklerini incelemiştir. Gülme eyleminin genellikle şaşırtıcı ya da uygunsuz bir duruma karşı tepki olarak gerçekleştirildiği görülmüştür. Örneğin çelimsiz bir maymun yavrusu grubun en güçlü (alfa) erkeğini kovalayıp onun "ürkerek" koşmasına yol açtığında, bu durum grubun bütün üyelerini kahkahaya boğar. Gülmenin şaşırma ile olan bağlantısı çocukların oyunlarında açık bir şekilde görülebilir. Bebeklerle oynanan "ce-e" oyununu ya da son ana kadar bekleyip ani dönüşlerle karşımızdakini şaşırttığımız şakaları, gülümseten "can alıcı manevralar" olarak tanımlayabiliriz.

İnsanlar, karşılıklı hoşlanma ve iyi olma durumlarını belirtecek şekilde dişlerini göstererek ve soluklarını bırakarak (dolayısıyla soluk soluğa kalırlar) yüksek bir sesle kahkaha atarlar. Çok sayıda insanın aynı anda kahkahalara boğulması, onların birlik ve dayanışma içinde bulunduklarını göstermesi bakımından da önemlidir. Diğer taraftan, bu ve benzeri dayanışma bağları, genellikle grup dışında kalan insanlara karşı yöneltilen saldırgan tutumlar içerir. Aşağılamak ve alay etmek için üretilmiş ve gerçek olmayan söylemlerin, özellikle de etnik şakalar içerisinde bir güldürü unsuru olarak kullanıldığı görülmektedir[1]. Buna inanmak çok zor, çünkü anne ve çocuk arasında gelişen o ilk ve sessiz gülümseyişler esnasında bu tür duyguların ne annenin ne de bebeğin aklının ucundan bile geçmeyeceği çok açık. Aynı şey maymunlar için de söylenebilir. Annenin o büyük elleri, çelimsiz yavrusunun karnını gıdıklamaya başladığında yavrunun yüzünde ilk "şirinlik" (gülümsemenin belirdiği) ifadesi ortaya çıkar.

[1] Thomas Hobbes *Leviathan* (1651, s.43): "Ani sevinçler, yüzü çeşitli şekillere sokan ve KAHKAHA olarak adlandırdığımız ifadenin oluşmasını sağlayan coşkudur. Kişinin kendisine keyif veren ani hareketinden kaynaklanabileceği gibi, bir başkasındaki uygunsuz durumun görülmesinden de kaynaklanabilir." Benzer bir görüşü, Richard Alexander (1986) tarafından da dile getirmiştir.

Karşılıklı Benzeşim Sorunu

Kahkaha konusunda ilgimi en fazla çeken şey, kahkahaların nasıl *yayıldığı*dır. Herkesin güldüğü bir ortamda *gülmeden* durabilmek neredeyse imkânsızdır. Kimsenin durdurmaya gücünün yetmediği ve hatta uzaması durumunda ölümle sonuçlanabilen kahkaha salgınları[2] bile vardır. Garip gelse de güldüren kiliseler ve kahkahanın iyileştirici gücüne dayanan gülme terapileri olduğunu biliyoruz. Kukla Elmo, 1996 yılında Amerika'da yılın oyuncağı seçilmişti ve peş peşe üç kez sıkıldığında çılgınca gülmeye başlıyordu. Bütün bunlar gülmeyi çok sevdiğimizin ve etrafımızdakiler gülerken dayanamayıp onlara katıldığımızın göstergesidir. Bu durum, televizyonlardaki komedi programlarında neden gülme efekti kullanıldığını ve programı yerinde izleyen seyircilerin arasına "kahkaha patlatıcıları" olarak bazı insanların hangi amaçla yerleştirildiğini açıklıyor. Program yapımcıları, sergilenen şakayla birlikte kahkahanın da eşzamanlı olarak ortamda yükselmesi için ödeme yapmayı bile göze alıyorlar.

Kahkahanın bulaşıcılığı farklı türler arasında bile gözlenmektedir. Öyle ki, Yerkes Primat Merkezindeki şempanzelerim aralarında gıdıklama ve takla atma oyunları oynayıp gülerlerken, onların yukarıdaki odamın penceresinden içeri dolan şen kahkahaları yüzünden kendi kendime gülmeye başlamayı bir türlü engelleyemem. Gıdıklama ve güreşme maymunları güldüren en karakteristik tetikleyiciler olmalarının yanı sıra, genellikle insanların da gülmesini sağlar. Oysa bizim türümüzde birini gıdıklamaya başlamak, kişinin toplum içindeki yerini olumsuz bir şekilde etkileyebilecek bir davranış olarak kabul edilir. Hâlbuki genç maymunlar şirinlik belirten bir yüz ifa-

[2] Robert Provine, *Laughter: A Scientific Investigation* (Kahkaha: Bilimsel Bir İnceleme) (2000) adlı kitabında, Yeni Gine'nin dağlık bölgelerinde yaşayan yamyamlar arasında kahkahanın bozucu bir hastalık etkisi yaptığını söyler. Aynı şekilde, aşırı gülmeden kaynaklanan bu hastalığın (kişinin tökezlemesine ya da düşmesine neden olacak şekilde) ölümcül sonuçları olabileceğini de belirtir.

desi takındıklarında, çevrelerinde bulunan arkadaşları da tıpkı kahkahanın insanlar arasında hızla ve kolayca yayılması gibi, aynı yüz ifadesini takınırlar.[3]

Birlikte gülmek, diğerlerine karşı gösterdiğimiz primat hassasiyetimizin yalnızca küçük bir örneğini teşkil eder. Ayrı adalarda yaşayan "Robinson Crouse"lar olmak yerine, bedensel ve duygusal açıdan birbirimize bütünüyle bağlı olarak yaşarız. Bireysel bağımsızlık ve özgürlük geleneği olan Batı için böyle bir şeyi söylemek tuhaf kaçabilir. Ancak *Homo Sapiens*, hemcinsleri tarafından bir duygusal yöne ya da diğerine kolayca yönlendirilebilirler.

Empati (duygudaşlığın) ve sempatinin (anlayışın) başladığı nokta tam olarak burasıdır; yoksa hayal gücümüzün derinlikleri ya da bir başkasının yerinde biz olsaydık nasıl hissedebileceğimizi bilinçli bir şekilde kurguladığımız düşünce yeteneğimiz değildir. Bedenlerin eşzamanlı uyumu, düşünülenden daha basit bir şekilde başlar. Diğerleri koşarken koşmak, diğerleri gülerken gülmek, diğerleri ağlarken ağlamak ya da diğerleri esnerken esnemek gibi. Pek çoğumuz, esnemekten bahsedildiği anda bile esneme seviyesine inanılmaz bir hızda ulaşır –belki de sizin tıpkı şu anda yaptığınız gibi. Ancak bu seviyeye çok sayıda yüz yüze deneyimden sonra ulaşılabilir.

Tıpkı kahkaha örneğinde olduğu gibi, farklı türler arasında esnemenin de bulaşıcı olduğu gözlenmektedir. Aslında bütün hayvanlar, "beş ile on saniye arasında süren, ardışık sabit hareketlerin yapıldığı, şiddetli solunum nöbetlerine"[4] tutulurlar. Bir keresinde, istemediğim

[3] Marina Davila Ross orangutanlarda bilinçsiz yüz taklitlerinin gerçekleştiğini keşfetmiştir. Maymunlardan biri şirin bir yüz ifadesi takındığında –herhangi bir gıdıklama, güreşme ya da zıplama olmamasına karşın- yanındaki arkadaşı da anında onun yüz ifadesine bürünecektir (Davila Ross vd., 2007).

[4] Oliver Walusinski ve Bertrand Deputte'nin (2004) çalışmasından. Charles Darwin, esnemenin evrensel bir refleks olduğunu belirtir: "Ne zaman bir köpeğin, atın ya da insanın esnediğini görsem, bütün hayvanların tek bir yapıdan geldiğini düşünürüm." (Darwin'in Not Defteri M. 1838). Şempanzeler üzerindeki bizim kendi çalışmamız da Matthew Campbell ve Devyn Carter tarafından yürütülmüştür. Bununla birlikte, diğer temel empati türlerinde olduğu gibi esnemenin bulaşıcılığı yalnızca primatlar arasında gerçekleşenle sınırlı değildir. Örneğin, bir insanın esnemesi karşısındaki köpeğin de esnemesine yol açabilir (Joly-Mascheroni vd., 2008).

hâlde atların, aslanların ve maymunların *pandikülasyon* (gerinme ve esneme için kullanılan tıbbi bir terim) geçişliliği dersini anlatmak üzere görevlendirilmiştim. Tahmin edileceği üzere çok geçmeden bütün sınıf esnemeye başlamıştı bile. Zincirleme bir tepkiyi kolayca tetikleyebildiği için esneme refleksi, empatinin çok önemli bir parçası olarak duygu durumunun aktarılması konusunda bir pencere açabilir. Şempanzelerin diğer esneyen hemcinslerini görerek esnemeye başlamaları konuyu bizim açımızdan oldukça ilgi çekici bir seviyeye yükseltmektedir.

Bu durum ilk kez Kyoto Üniversitesinde, araştırmacıların laboratuvardaki maymunlara esneyen vahşi şempanzelerin videoları izlettirilip tepkilerini ölçtükleri çalışmalarda ortaya çıkarılmıştır. Sonunda, laboratuvar şempanzeleri inanılmaz bir şekilde esnemeye başlarlar. Biz, merkezimizdeki şempanzelerle bir adım daha ileri gitmiştik: Onlara gerçek şempanzeler göstermek yerine, esneme benzeri bir hareket yapan maymun kafasını andıran bir kafanın canlandırıldığı üç boyutlu bir animasyon izletmiştik. Animasyonları bir araya getiren teknisyen Devyn Carter, bu işi yaparken bugüne kadar hiç esnemediği kadar esnediğini söylemek zorunda kaldı. Bizim maymunlarımız ağzını birkaç kere açmak ve kapatmak dışında herhangi bir şey yapmayan bir kafanın gösterildiği animasyonları da izlemişler, fakat yalnızca esneme animasyonlarına esneyerek tepki vermişlerdi. Esnemeleri kesinlikle gerçek görünüyordu, çünkü ağızları son sınırına kadar açılıyor, gözleri kapanıyor ve esnerken kafaları sallanıyordu.

Maymun benzeri bir kafanın esnemelerinin gösterildiği animasyon (resimdeki gibi), izleyen maymunların gerçekten esnemelerine yol açıyor.

Esnemenin bulaşıcılığı, diğer pek çok hayvanda olduğu gibi, bizim de içimizde derinlemesine işlemiş bir bilinç dışı eşzamanlılığın gücünü yansıtması bakımından büyük önem taşır. Eşzamanlılık, es-

neme gibi küçük bedensel hareketlerin tekrarlanmasında[5] kendini göstermesinin yanında, daha büyük ölçekte yer değiştirme ve hareket etme olarak da ortaya çıkabilir. Eşzamanlılığın hayatta kalma açısından ne kadar büyük bir önem taşıdığını görmek zor olmayacaktır. Bir kuş sürüsünün içinde olduğunuzu farz edin. Grubunuzdaki kuşlardan biri aniden havalanmış olsun. Siz ne olup bittiğini anlayacak kadar bile beklemeden gruptaki diğer kuşlarla aynı anda havalanacaksınız. Aksi takdirde, bir düşmana av olan kuş siz olabilirsiniz.

Bazen de, içinde bulunduğunuz grubun tamamı mahmurca dolaşmaya ve bulunduğu yerde yayılmaya devam eder. Böylece siz de gruptakiler gibi mahmur bir şekilde dolaşmaya başlarsınız. Duygu durum geçişliliği, hareket hâlinde bulunan türler (pek çok primatın olduğu gibi) için hayati bir önem taşıyan eylemlerin uyumlu bir şekilde yapılmasını sağlar. Eğer benim arkadaşlarım yemleniyorlarsa, benim de yemlenmem yararıma olacaktır. Çünkü onlar bir kez hareket ettiler mi, benim rahatça yemlenme şansım da ortadan kalkacaktır. Diğer herkes aynı şeyi yaparken onlarla uyum içinde olmayan birey, tıpkı otobüs durduğunda diğerleriyle birlikte ihtiyacını gidermeye çıkmayan yolcu gibi bu şansını kaybedecektir.

Sürü içgüdüsünün tuhaf olaylara yol açtığını görüyoruz. Hayvanat bahçelerinden birinde, bir babun grubu, kendilerine ait kayanın üstünde toplanmış ve aynı yöne bakarak, hareketsiz bir şekilde konumlanmışlardı[6]. Bütün bir hafta boyunca yemek yemeği, çift-

[5] Aslını söylemek gerekirse, esneme hareketlerini tekrarlayamayız, çünkü esneme bilinçsiz bir refleksdir. Söylemeye çalıştığımız, birinin esnemesinin bir başkasındaki refleksi hızla tetiklemesidir. Steve Platek ile yapılmış bir röportajdan: "Empatinin içinizde kök saldığını göstermesi bakımından, esneyen birini gördüğünüzde esneyerek onunla kendinizi özdeşleştirmekten daha açık bir örnek bulunamaz." (Rebecca Skloot, *New York Times*, 11 Aralık 2005).

[6] Bu olay, 2007 Nisanında Hollanda'daki Emmen Hayvanat Bahçesi'nde meydana gelmiş. Bir başka "kitlesel histeri" olayı, yeni gelen altı penguenin San Francisco Hayvanat Bahçesi'nde yabancısı oldukları bir ortama yerleştirilmesinden sonra yaşanmış. Diğer penguenler haftalar boyunca tek bir çember çizerek havuzda yüzmüşler. Çember içinde yüzmeye sabahın erken saatlerinden başlayan penguenler yorgunluktan bitap düşene kadar bu çemberi kesinlikle bozmamışlar. Penguen bakıcısı "Bütün kontrolü yitirdik." serzenişinde bulunmuş (Associated Press, 16 Ocak 2003).

leşmeyi ve birbirlerini tımarlamayı unutmuş gibi davranıp hiç hareket etmeden oldukları yerde kaldılar. Bulundukları yerde öylece duruyorlardı ve uzakta, kimsenin tanımlayamadığı bir şeye odaklanmış gibiydiler. Yerel gazeteler maymunların durduğu kayanın fotoğraflarını çektiler ve hayvanların muhtemelen bir UFO tarafından korkutulduklarına dair gerçek dışı söylentiler yaydılar. Her ne kadar gazetelerin bu açıklamaları primatların grup davranışı üzerinden UFO'ların varlığını kanıtlamaya yönelik olsa da, hakikatte orada ne olduğunu aynı kafada olan babunların dışında kimse bilemeyecektir.

Uyumluluğun gücü, iyi amaçlara yönlendirmek için de kullanılabilir; tıpkı Hollanda'nın bataklık alanlarından birinin ortasında boy vermiş bir tutam kuru otu yemek için, uygun adım tehlikeye doğru yol alan atların[7] örneğinde olduğu gibi. Bahsedilen yerde daha önceden yirmi at boğulmuş ve oraya gelen atları kurtarmak için her seferinde sayısız teşebbüste bulunulmuştu. Ordu için hazırlanan en ciddi önerilerden biri bölgede seyyar bir köprünün inşa edilmesiydi. Ancak bu önerinin hayata geçirilmesinde önce çok daha basit bir çözüm yerel atlı spor kulübünden gelmişti. Dört cesur kadın, atlarıyla birlikte kalabalık at sürülerinin içine karıştılar ve onları tıpkı fareli köyün kavalcısı gibi peşlerine takarak, sığ bir alana doğru sürdüler. Atlar yolun büyük bir kısmında normal hızda yürümüş, fakat geri kalanında yüzerek ilerlemek zorunda kalmışlardı. Başarılı olmuş bir hayvan davranışı uygulaması olarak, öndeki biniciler kuru araziye arkalarında tek sıra olmuş yüze yakın atla birlikte çıktılar.

Harekette uyumluluk, mevcut bağları göstermesi ve onları güçlendirmesi bakımından büyük bir önem taşır. Örneğin hep birlikte bir arabayı çekmek üzere koşulmuş atlar birbirlerine tahmin edilenden çok daha fazla bağlılık geliştirirler. İlk başta, birlerini itip çekiştiren atların her biri yalnızca kendi ritmini takip edecektir. Diğer ta-

[7] Atların görülmeye değer kurtarılışını müzik eşliğinde izlemek için: www.youtube.com/watch?v=i6vSvOw-4U4.

raftan, birlikte çalışarak geçirdikleri yılların ardından iki at tıpkı tek bir at gibi hareket edecek, ülkeyi boydan boya kat etmeleri gereken yolculuklarda su engellerinden arkalarına koşulmuş arabayla birlikte son sürat geçecek, birbirlerinin bütünleyicisi olacak ve sanki tek bir organizmaya dönüşmüşlercesine, kısa bir süre ayrı kalmayı bile kabul etmeyeceklerdir. Aynı ilke, kızak çeken köpekler için de geçerlidir. Verilebilecek en uç örneklerden biri Isobel adındaki bir Husky köpeğine aittir. Isobel yolda görme yeteneğini kaybetmesine rağmen yolun kalan kısmında koklama, duyma ve arkadaşlarını hissetme yeteneği sayesinde mükemmel bir şekilde ilerlemeye devam etmiş, hatta bir diğer Husky ile birlikte arkalarına dizilmiş diğer köpeklere zaman zaman önderlik bile etmiştir[8].

Hollanda'da, bisikletlerin arkasında ikinci bir yolcu bulunması sıradan bir olaydır ve bu durum âdeta bir bisiklet kültürüne dönüşmüştür. Sürücünün hareketlerini takip eden arkadaki yolcu, sıkıca tutunmaya nadiren ihtiyaç duyar. Aslına bakarsanız, erkeklerin kızlara bisiklete binme teklifinde bulunmalarının bir sebebi de budur. Bisikletler yalnızca gidonu çevirerek dönmezler, ayrıca eğim verilmesi de gerekir. Yani arkada bulunan yolcu da tıpkı bisikletin sürücüsü gibi belli bir eğimi vermek zorundadır. Arkada oturan yolcunun yolculuk boyunca dimdik durması, kelimenin tam anlamıyla ona büyük bir acı verebilir. Özellikle motosikletlerde bu daha da büyük bir önem taşır. Yüksek hızla giden motosikletlerin rahat bir dönüş sağlayabilmeleri için daha fazla eğime ulaşmaları gerekir ve sürücüyle yolcu arasındaki en küçük bir uyum eksikliği felakete yol açabilir. Sü-

[8] Görme yeteneğini kaybeden bu köpek birlikte koştuğu takımdan çıkarılmış, ancak yemek yemeği reddettiği için takıma yeniden alınmış (Canadian Press, 19 Ekim 2007). Isobel'in yaşadıkları, bana Darwin'in (1871, s.77) "yaşlı ve görme yeteneğini tamamen kaybetmiş olmasına karşın oldukça şişman bir pelikan" cümlesini hatırlattı. Darwin, diğer kuşların bu pelikanı beslemiş olabilecekleri yorumunda bulunmuş, fakat böyle olmasa bile, pelikanların yalnızca duyarak diğer arkadaşlarına uçarken eşlik edebildikleri biliniyor. Ancak kör bir kuşun beslenmek için balıkları nasıl yakalayabildiği sorusu hâlâ yanıtlanmayı bekliyor.

rüş esnasında arkada bulunan yolcu gerçek bir ortak gibi davranmalı ve sürücünün her hareketine doğru bir şekilde uyum göstermelidir.

Anne bir maymun bazen iki ağaç arasındaki mesafeyi geçemeyen çocuğunun ağlaması sonucunda geri döner. Anne maymun önce kendi bulunduğu ağaçtan çocuğunun bulunduğu ağaca doğru döner ve sonra da kendi bedenini iki ağaç arasında âdeta bir köprü gibi kullanır. Bu yalnızca hareket uyumluluğu ile aşılabilir: Sorun hızla çözüme kavuşturulur. Dişi, duygusal açıdan bağlılık gösterir (zaman zaman, çocuklarının ağlayışını duyan anne maymunlar da ağlamaya başlarlar) ve başkalarının üzüntüsünü anlayışla değerlendirerek onların acısını paylaşır. Ağaçta köprü kurmak, hareket hâlindeki orangutanların gündelik uğraşlarından biridir ve anneler çocuklarının gereksinimlerini karşılamak için düzenli aralıklarla yavrularına geri dönerler.

Bireyin diğer iki birey arasındaki uyumun sağlanması amacıyla sorumluluk üstlendiği daha karmaşık durumlar da vardır. Buna örnek olarak Jane Goodall'ın, anne Fifi ve onun iki oğlundan oluşan vahşi şempanze grubunu incelediği çalışmadaki gözlemlerinden bahsedebiliriz. Büyük oğul Freud, ayağını oldukça kötü bir şekilde yaralamıştır ve güçlükle yürüyebilmektedir. Anne Fifi, oğlunu düzenli aralıklarla bekler ve yeterince süre geçtiğine karar verdiğinde, oğlu ayağa kalkıp aksayarak da olsa yürümeye başlamamış olmasına rağmen onun yanından ayrılır. Küçük oğlu Frodo ise bu durumdan duygusal açıdan oldukça etkilenir gibi görünmektedir.

> Bu durum üç kez tekrarlandığında Frodo durur, önce Freud'a sonra annesine, en sonunda da geriye bakar ve ağlamaya başlar. Fifi bir kez daha durana kadar ağlamaya devam eder, sonra da abisinin yanına oturur. Abisini tımarlamaya ve yaralı ayağıyla ilgilenmeye başlamıştır ve bu durum, Freud'un kendini yürü-

yecek kadar iyi hissettiği ana dek böylece devam eder. Çok geçmeden, aile hep birlikte, bulundukları yerden ayrılır.'

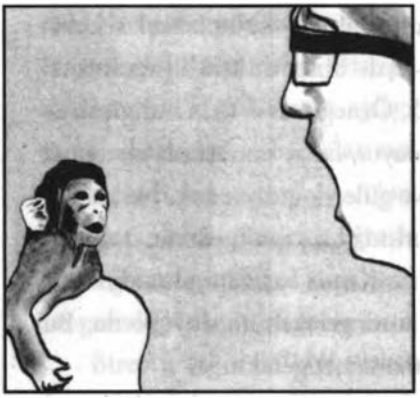
Bu durumun benim kişisel deneyimimden çok da farklı olduğu söylenemez. Annemin altı oğlu var ve hepsi de maddi olanaklar ve fiziksel durum bakımından annemi çoktan geçmiş durumdalar. Buna rağmen annem oğullar grubunun lideri olmayı her zaman sürdürdü. Ne var ki annem yaşlanıp güçten düştüğünde –ki bu, ancak seksenli yaşlarının sonlarına doğru gerçekleşti– bizler de kendi yaşantımızı bu duruma göre yeniden düzenledik. Örneğin arabadan indiğimizde annemizin de inmesine yardımcı oluyor, fakat sonrasında restorana ya da gideceğimiz yere konuşarak ve gülerek gidiyorduk. Ne zaman ki annemizin yanında bulunan eşlerimiz bize işaret ederse, o zaman geri dönüp annemizle ilgileniyorduk. Kendi başına ayakta duramıyordu ve tutunmak için birinin koluna gereksinim duyuyordu. Bu yeni gerçekliğe göre kendimizi ayarlamamız gerekmişti.

Bu örneklerden bazıları salt bir uyum sorunundan çok daha karmaşık olaylar olabilir. Böylesi durumlarda başkalarının bakış açısı da göz önünde bulundurulmalıdır. Ya da Goodall'ın durumu ve ailemin yaşadıklarıyla ilgili örnekte olduğu gibi, üçüncü kişileri o anki durum hakkında uyarmak ve içinde bulundukları koşulların hassasiyetini anlatmak gerekebilir. Diğer taraftan, bütün bu örneklerde görüldüğü üzere, mevcut düzenin işlemesi için gereken ilk şey eşgüdümdür. Bir arada yaşayan bütün hayvanlar bu düzenle yüzleşmek zorundadır ve uyum bu düzen içerisinde anahtar konumundadır. Bu, hayatın başkalarına göre düzenlenmesinin bilinen en eski şeklidir. Uyum, sırasıyla, bireyin kendi konumunu başkasına göre saptayabilmesi ve başkalarının hareketlerini kendi hareketi gibi uygulayabilmesi yeteneğine dayanır. Tam da başkaları gülerken ya da esnerken bizim de gülmemiz ya da esnememizle ilgili örneklerde gördüğümüz gibi. O hâlde esneme bulaşıcılığının, diğerleriyle ilişkilen-

[9] Jane Goodall (1990, s.116).

menin nasıl gerçekleştiğini anlamada bize bir ipucu sağladığını söyleyebiliriz. Otistik çocukların diğer insanların esnemelerinden etkilenmemeleri[10], aslında onların mevcut koşullarını tanımlayan sosyal bağlantısızlık durumunun açık bir göstergesidir.

Bedenin tanınması çok erken yaşlarda başlar. Yeni doğmuş bir insan yavrusu, dilini çıkaran bir yetişkine karşılık olarak dilini çıkarabilir ve aynı şey maymunlar için de söylenebilir. Bir araştırma sırasında kaydedilen video görüntülerinde yer alan al yanaklı, zayıf bir maymun yavrusu, ağzını art arda yavaşça açıp kapatan İtalyan araştırmacı Pier Francesco Ferrari'yi dikkatle izler. Bilim adamını izlemeye devam eden maymun, zaman geçtikçe kendi türüne özgü bir ağız hareketi olan dudak yalamaya benzer ağız hareketleri yapmaya başlar. Dudak yalama, karşısındakine dostça yaklaşıldığını belirten bir ifadedir. İnsanlar için gülümseme nasıl önemliyse, maymunlar için de dudak yalama aynı derecede önem taşır.

Al yanaklı, zayıf bir maymun yavrusu araştırmacıya dikkatli gözlerle bakarken ve onun art arda açıp kapattığı ağzını taklit etmeye çalışırken.

Dört haftalığa kadar olan yeni doğan bebeklerin yaptıkları taklitleri oldukça şaşırtıcı bulduğumu belirtmem gerekiyor. İnsan olsun ya da olmasın, bir bebek nasıl olur da bir yetişkini taklit edebilir? Bilim adamları sinirsel yankılanım[11] ya da ayna nöronları gibi açık-

[10] Otistik bozukluğu olan on bir yaşındaki çocuklar da kendileriyle yaşıt tıpkı diğer çocuklar gibi esneyebiliyor, ancak kaydedilmiş esnemeleri izlerken diğer çocukların aksine bu görüntülerden kesinlikle etkilenmiyorlar (Senju vd., 2007).

[11] Açıkçası, ayna nöronlarının ağız hareketlerinin ve yüz ifadelerinin taklit edilmesinde önemli bir rol oynadıkları (örneğin, Ferrari vd., 2003) bilinmesine karşın, karşılıklı benzeşimin nasıl gerçekleştiğini açıklamakta ayna nöronları yetersiz kalmaktadır, çünkü başkasının taklit edilecek organının taklit eden canlıda hangi organa karşılık geldiğinin önceden bilinmesi gerekiyor.

lamalarda bulanabilirler, fakat bu açıklamalar beynin (özellikle yeni doğan bir bebeğe ait naif bir beynin) nasıl olup da başka bir kişinin bedenine ait hareketi kendi bedeni üzerine doğru bir şekilde konumlandırdığını açıklamakta yetersiz kalacaktır. Bu, *benzeşim sorunu* olarak bilinir: Bebek, bir yetişkinin dudakları arasından çıkan ve henüz kendi bedeninde görmediği pembe, etli, kaslı bir şeyin kendi dili olduğunu nasıl bilmektedir? Aslında *bilmek* sözcüğü aldatıcı olabilir, çünkü bütün bunların bilinçsizce yapıldığı açık bir şekilde görülmektedir.

Bedenin birbirine denk düşen organlarının farklı türler arasında saptanması ise çok daha karmaşık görünmektedir. Bir araştırmada, yunusların yan havuzda bulunan insanları herhangi bir özel davranış eğitimi almamış olmalarına rağmen taklit ettikleri kaydedilmiştir[12]. Yan havuzdaki erkeklerden biri kolunu öne doğru sallayınca yunuslar da kendiliğinden göğüs yüzgeçlerini sallamışlardır. Ya da bir başka erkek ayağını kaldırdığında yunuslar da kuyruklarını suyun üstüne çıkarmışlardır. Bu örnekteki karşılıklı bedensel benzeşim hakkında daha fazla ayrıntı vermeden bir diğer örneğe geçelim. Çok yakın bir arkadaşımın ayağı kırılmıştı ve olayın üzerinden çok fazla geçmeden arkadaşımın köpeği de ayağını sürükleyerek dolaşmaya başlamıştı. Her ikisinde de söz konusu olan sağ ayaklardı. Köpeğin aksaması ancak haftalar sonra düzeldi, fakat ilginç olan şey bu düzelmenin nasıl olduysa arkadaşımın ayağının iyileştiği güne denk gelmiş olmasıydı.

Plutarch'ın da dediği gibi, "Eğer bir kötürümle yaşıyorsan, aksamayı öğreneceksin demektir."

[12] Louis Herman (2002) yunusların ve Bruce Moore (1992) ise boz Afrika papağanının taklit edişini ayrıntılı olarak anlatır. Papağan yalnızca sesi değil, bedensel hareketleri taklit etmiştir. Moore'un ona gösterdiği gibi, ayağıyla ya da kanadıyla güle güle hareketi yaparken bir yandan da "Ciao (Çav)" demiş ve "Dilime bak" derken de dilini göstermiştir. Bu kuş, karşılıklı benzeşim sorununu tamamen farklı türler arasında olsa bile bir şekilde çözmüş görünüyor.

Taklit Etme Sanatı

İngiltere'nin eski Başbakanı Tony Blair –ki evde gayet normal yürüdüğü bilinmektedir– yanında yakın arkadaşı Başkan George W. Bush varken kameraların önünde âdeta ani bir değişim geçirmiş ve İngiliz centilmenlerine benzemediği açıkça belli olan bir kovboya dönüşmüştü. Tokalaşırken kendinden geçmiş ve göğsünü kabartarak etrafına caka satmıştı.[13] Bu çalımlı yürüyüş Bush'un doğal hâliydi ve bir keresinde, bu yürüyüşü kendisine sorulduğunda, Texas'ta 'bu şekilde' yürüdüğünü söyleyerek yanıt vermişti.

Çocuklar, kendileriyle aynı cinsiyetteki ebeveynlerinin yaptıklarını genellikle taklit ederler.

Özdeşleşme içimizde taşıdığımız öyle bir kanca ki, bizi sımsıkı yakalar ve yakın olduğumuz kişinin mevcut durumuna, duygularına ve davranışlarına uyum sağlayacak hâle getirir. Uyum sağladığımız bu kişiler bizim için rol modelleri olurlar: Onlarla empati kurar ve ne yapıyorlarsa benzerini yapmaya çalışırız. Bu sebeple, çocuklar kendileriyle aynı cinsiyetteki ebeveynleri gibi yürümeye ya da telefonu kaldırdıklarında onların ses tonunu taklit etmeye çalışırlar. Amerikalı oyun yazarı Arthur Miller bunun nasıl olduğunu şu şekilde açıklıyor:

> Hiçbir şey taklit etmekten daha eğlenceli değildir. Boyumun babamın arka cebi yüksekliği kadar olduğu zamanlardı. Babam, mendili arka cebinden sürekli sarkık hâlde gezerdi ve ben de uzun yıllar boyunca mendilimi arka cebimin kenarına, aynı biçimde sarkacak şekilde yerleştirmeye devam ettim.[14]

[13] Beyaz Saray basın açıklamasında (2 Eylül 2004) George W. Bush'un şu sözleri aktarılmış: "Benim yürüyüşümü gören bazı insanlar adeta bir kovboyla karşılaştıklarını düşünüyor olabilirler, ancak Texas'ta biz buna sadece 'yürümek' diyoruz."

[14] Elaine Hatfield, John Cacioppo ve Richard Rapso tarafından hazırlanan *Emotional Contagion* (Duygusal Geçişlilik) (1994, s.83) kitabından alıntı. İnsanlara dair örnekler verirken önemli ölçüde yararlandığım bu kitap, taklit ve duygusal geçişlilik konularındaki en güvenilir kaynaklardan biridir.

İnsana benzeyen kuyruksuz maymunlar da olağanüstü bir taklit yeteneğine sahiptirler. Hayvanat bahçesinde yaşayan bir maymuna temizlikçilerin kullandığı süpürgelerden birini verdiğinizde, süpürgeyi temizlikçinin her gün kullandığı şekilde zeminde hareket ettirdiğini göreceksiniz[15]. Dişi bir maymuna bir parça bez verirseniz, önce o bezi ıslattığına ve cama sürmeden önce de bezi sıkıp kuruttuğuna tanık olursunuz. Ona bir anahtar verin ve başınıza olmadık belalar açılsın! Bütün bunlar bilinen gerçekler olmasına rağmen, bazı bilim insanları maymunların taklit yeteneği olup olmadığı konusuna hâlâ şüpheyle yaklaşmaktadırlar. Böyle bir yeteneğin açık bir şekilde var olmadığını iddia edenler var. Bazen bu bilim insanlarının acaba bir bildikleri mi var diye kendi araştırmalarımdan şüphe duyuyorum! Veya belki de bu bilim insanları birlikte çalıştıkları maymunlarını yanlış şeylerle test ediyorlardır.

Tipik bir deneyde, maymun daha önce asla bir arada bulunmadığı, beyaz önlüklü bir araştırmacıyla karşılaşır[16]. Parmaklıkların karşısında oturan araştırmacı, elinde maymunlar âleminde hiçbir anlam ifade etmeyen yepyeni bir alet tutmakta ve bunu karşısındaki maymuna göstermektedir. Alet beş kez, standart biçimde gösterildikten sonra, onu nasıl kullanacağını görmek üzere maymunun eline verilir. Unutulmamalıdır ki, maymunlar yabancılardan asla hoşlanmazlar ve bir canlının kendi türünden olmayan başka bir canlıyla iletişim kurması da her zaman güç olur. Maymunlar, çocuklarla karşılaştırıldığında bu testlerde oldukça başarısızdırlar. Fakat akıldan çıka-

[15] Anne Russon (1996), bir hayvan sığınağındaki bazı orangutanların insan bakıcılarının salıncak asma ve tabakları yıkama gibi davranışlarını nasıl taklit ettiklerini betimler. Ayrıca, kenarda duran bir benzin bidonunu emerek boşaltmak gibi, istenmeyen (karşılığında ödüllendirilmeyecekleri) davranışları da taklit edebildiklerini belirtir.

[16] Büyük maymunlar geleneksel dency anlayışlarında genellikle insan çocuklarıyla karşılaştırıldıkları için çoğu zaman onlara dair yeni bilgilere ulaşmamız mümkün olmuyor. Bu durumu, bir tür olarak özellikle onların yapamadıkları alanlarda ısrarla test edilmelerinde görüyoruz (örneğin, Tomasello, 1999; Povinelli, 2000; Hermann vd., 2007). Artık insan-maymun karşılaştırmalarının yerine, kayda değer dönüm noktaları oluşturan ve ekolojik geçerliliği olan maymun-maymun karşılaştırmalarının dikkate alınması gerekiyor (de Waal, 2001; Boesch, 2007; de Waal vd., 2008).

rılmamalıdır ki çocuklar parmaklıkların arkasında değil, annelerinin şefkatli kucaklarında otururken bir şeyleri denerler. Konuşmaya başlamışlardır ve en önemlisi de kendi türlerinden bir canlıyla iletişim hâlindedirler. Ortamdaki her şey onlar için bu deneyimi kolaylaştırmaya uygundur ve deneyi gerçekleştirenle aralarında herhangi bir iletişim ya da tutum sorunu da bulunmamaktadır. Bu çalışmalar her ne kadar elma ile portakalı kıyaslamak gibi görünse de, bu bilim insanları, maymunlar ve çocuklar arasında bilişsel bir uçurum olduğu sanısıyla hareket ederler.

Sonunda kaçınılmaz açıklama gelir: Taklit etme yalnızca insanlara özgü bir yetenektir. Oysa bu tür iddiaların oldukça yanıltıcı olabileceği akıldan çıkarılmamalıdır. Zira bu tür açıklamalar birkaç yılda bir düzeltilmiş olarak karşımıza çıkar ve hayvanların kendilerine eşlik eden bakıcıları ya da arkadaşlarından birçok şeyi nasıl olup da kolayca öğrenebildiklerini tam olarak açıklayamaz. Örnek aralığımızı kuşlardan balinalara ya da Amerikan kırlarında insanlarla piknik savaşına tutuşan ayılara varıncaya kadar pek çok hayvan türünü de kapsayacak şekilde genişletebiliriz. Ayılar her zaman için yeni hileler icat ederler ve âdeta kontrolden çıkmış bir yangın gibi insan kalabalığının içine yayılırlar. Örneğin, belirli modelde olan arabaların üzerinde zıplayarak arabaların bütün kapılarını aynı anda açmayı öğrenmişlerdir. Bu yüzden park girişlerinde bu türden arabaları olan kişiler için özel olarak hazırlanmış uyarı tabelaları bulunur. Açıkçası ayılar, içlerinden birinin elde ettiği başarılı uygulamanın farkındadırlar. Dolayısıyla, insanın taklit etme yeteneğinin diğer hayvanlardan daha gelişmiş olduğunu iddia eden ve insanın biricikliğine vurgu yapan iddiaların en azından bir derece daha aşağı çekilmesi çok daha akıllıca olacaktır. Hatta bu adımdan sonra bile, insanların özellikleri hakkında iddialarda bulunurken çok daha temkinli olmamız gerektiğini düşünüyorum. Çünkü bizim kendi çalışmalarımız, maymunların taklit etme yeteneklerinin açıkça gözlenebildiği örneklerle do-

lu. Deney yapan insanların gözlemlerin dışında tutulmasıyla birlikte yukarıda bahsettiğimiz türdeki çalışmalardan oldukça farklı sonuçlara ulaştık. Maymunları bir de kendi türleriyle birlikteyken izlemeyi deneyin; maymunların çevrelerindeki en küçük bir ayrıntıyı bile kopyaladıklarını göreceksiniz.

İsterseniz şimdi kendiliğinden taklit konusuyla başlayalım. Şempanze kolonimizdeki küçük yavrular parmaklarını bazen tel örgülerin arkasına geçirmeye çalışırlar. Parmaklarını tel örgülerin arasına yanlış yerden sokmuşlarsa, ne kadar güçlü çekerlerse çeksinler parmaklarını oradan çıkaramazlar. Nihayetinde sürekli kendi işleriyle meşgul olan yetişkin şempanzeler bu durumdaki yavruların çekilmemesi gerektiğini öğrenmişlerdir. Ne var ki, olayın gerçekleştiği süre içinde bütün koloni yavruların çığlıklarından altüst olmuş hâle gelir. Ender rastlanan fakat herkesin yüreğini hoplatan bu olay, vahşi bir şempanzenin izinsiz avlanan bir avcının kapanına yakalanmasıyla karşılaştırılabilir.

Diğer maymunların yüzünde bir çok kez kurbanın durumunu anlayan ifadeler gördük. Örneğin son seferinde, yardım etmek için oraya yaklaştığım sırada yavrunun annesinin ve grubun en güçlü üyesinin beni tehdit eden çığlıklarıyla karşılandım. Dolayısıyla olduğum yerde kalakaldım. Yaşça daha büyük bir şempanze âdeta olayın nasıl olduğunu bana göstermek için oraya geldi. Gözlerimin içine bakan bu dişi şempanze, parmağını yavaşça telin içine soktu ve girdiği yeri hafifçe genişletti. Sonra, parmağını sanki çok daha önce oraya sıkışmış gibi aniden çekti. Çok geçmeden iki genç şempanze daha farklı bir yerde aynı şeyi tekrarladılar. Her biri sıkışan parmağı diğer taraftan iteleyerek zor durumda kalmış olanı kurtardıkları bu oyunu keşfetmişlerdi. Belki de bu gençler uzun zaman önce aynı durumda kalmışlardı, fakat şimdi oynadıkları oyunun aslında küçük yavrunun başına gelen olaydan esinlenildiği de açık seçik ortadaydı.

Kolayca tahmin edileceği üzere, bizim şempanzelerimiz bir hedefe ulaşmak[17] ya da ödül kazanmak için taklit etmenin çok önemli bir yol olduğunu belirten bilimsel çalışmaları henüz okuyabilmiş değiller. Bunu, çoğu zaman zihinlerinde herhangi bir kazanım dürtüsü olmadan, içten gelerek yapıyorlar. Bu taklitlerin onların gündelik yaşantılarının ayrılmaz bir parçası olduğunu söyleyebiliriz. Uzun süredir benzer düşünceleri paylaştığımız İngiliz araştırmacı Andy Whiten[18] ile bir araştırma projesi başlatmıştık. Önceki çalışmaların aksine, maymunların nasıl olup da birbirlerinden öğrenebildiklerini anlamak istiyorduk. Evrimsel bir bakış açısıyla, bizden ne öğrendiklerinin önemli olmadığını ve asıl önemli olanın bunu kendi türleri içinde nasıl başardıkları olduğunu söyleyebiliriz.

Ne var ki, diğerleri için model olacak bir maymunu bulmak söylendiği kadar kolay değildir. Birlikte çalışacağımız bir arkadaşa belirli bir hareketi gösterebilir ve bunun art arda on kez tekrarlanması gerektiğini kendisine söyleyebilirim. Ancak gelin, bunu bir de maymuna anlatmayı deneyin bakalım! Çetin bir göreve çatmıştık ve elimizdeki olası tek iyi şey, "şempanzemsi" genç bir hanımefendi olan İskoçyalı Vicky Horner idi. "Şempanzemsi" benzetmesinin birisine maymunları çok sevdiği için yakıştırılmadığını hatırlatmam gerek. Yani söylemeye çalıştığım, Vicky'nin doğru beden dilini (çö-

[17] *Taklit etmenin* klasik tanımı, bir davranışın nasıl yapıldığını izleyerek öğrenmek şeklindedir (Thorndike, 1898). Bu tanım, her ne kadar kullanılan terimlerin en geniş anlamlarını kapsasa da, günümüzde çok daha dar anlamlı tanımların yaygınlık kazandığını görüyoruz. Örneğin, gerçek taklit başkasının hedefine ulaşırken kullandığı tekniği taklit etmenin yanında ulaşılacak hedefin de kavranılmasını gerekli kılar (Whiten ve Ham, 1992). Ben şahsen kavramın daha geniş anlamlı olan eski tanımını kullanmayı yeğliyorum, çünkü taklit etmenin bütün biçimlerinin evrimsel ve sinirsel anlamda süreklilik arz ettiğini düşünüyorum.

[18] St. Andrews Üniversitesinde psikoloji ve primatoloji profesörü. Whiten, büyük maymunlardaki taklit yeteneğini ölçmek için iki basamaklı bir paradigma geliştirmişti. Atlanta'daki grubumuza katılan Whiten, kendi geliştirdiği paradigmayı grup hâlinde yaşayan şempanzelere uygulamak için bizimle birlikte hareket etmişti. Elde ettiği sonuç büyük maymunlarda taklit yeteneğinin olduğunu açık bir şekilde ortaya çıkarmış (Bonnie vd., 2006; Horner ve Whiten, 2007; Horner vd., 2006; Whiten vd., 2005) ve hayvan "kültürü" üzerine devam eden tartışmalara yeni bir boyut kazandırmıştı (de Waal, 2001; McGrew, 2004; Whiten, 2005).

melip bekleyebilmek, sinirli hareket etmemek, dost canlısı karakter özellikleri sergilemek) kullanıyor oluşuydu. Ayrıca Vicky, içlerinden hangisinin opera sanatçısı gibi davrandığını, hangisinin saygı beklediğini, hangisinin yalnızca oyun ve eğlence istediğini ve etrafta yiyecek varken hangisinin başka hiçbir şeye aldırmadığını çok iyi biliyordu. Her bir kişiliği kendi ilginç zemininde başarıyla idare ettiği için, muhataplarının tamamı kendilerini güvende hissedebiliyordu. O gün, Vicky'nin maymunlarla uyum içinde olması bizim açımızdan önemli bir silah olsa da, sahip olduğumuz ikinci silah maymunların kendi aralarında uyum içinde olmalarıydı. Şempanzelerimizin büyük bir kısmı birbirleriyle akraba ya da birlikte yetişmiş oldukları için birbirlerine büyük dikkat gösteriyorlardı. Tıpkı dışa kapalı bir insan ailesi gibiydiler ve bir arada bulunmayı ve birbirleriyle ilgilenmeyi de gerçekten çok seviyorlardı. Özetle, aynı maymunlardan bekleneceği şekilde hareket etmekteydiler.

Vicky, iki-kademeli olarak bilinen inceleme yöntemini uygulamaya koyuldu. Maymunlara iki şekilde çözebilecekleri bir bulmaca olan bir kutu verildi. Örneğin, içlerinden biri kutunun içine bir çubuk iteleyecek ve yiyecek önüne düşecek ya da bir diğeri çubuğu belirli bir seviyenin üzerine kaldıracak ve yiyecek önüne düşecek. Her iki yöntem de başarıyla uygulandı. İlk olarak, gruptan üst düzey bir dişiye iteleme tekniğini öğrettik ve uygulamasını sağladık. Bütün grup etrafına toplanmış ve onun yiyecekleri nasıl alacağını izlemişti. Sonra kutuyu diğer grup arkadaşlarına verdik. Eğer maymunların iyi taklitçiler olduğu gerçekten doğruysa, diğer grup üyelerinin de iteleme tekniğini kullanmaları gerekiyordu. Ve yaptıkları şey, gerçekten de bu oldu. Bir sonraki aşamada, aynı istasyon içerisinde fakat ilk grubun görüş mesafesinin uzağında yaşayan ikinci gruba da aynı deneyi uyguladık. Burada ise bir başka dişiye kaldırma yöntemini öğrettik. Kendisini izleyen bütün diğer grup üyeleri de kaldır-

ma yöntemini yönelik bir öncelik geliştirdiler. Böylece yapay olarak iki farklı kültür grubu oluşturmuştuk: "kaldırıcılar" ve "iteleyiciler".

Elde ettiğimiz sonucun en güzel yanı, şempanzelerin birbirlerinden bir şeyler öğrenebildikleri savının doğru çıkması durumunda, her iki grubun da yöntemlerinden birini uygulamada ısrar etmeden iki yöntemi bir arada kullanıp kullanamayacağını görebilmemize olanak sağlıyor oluşuydu. Açıkçası, kendi grup üyelerinden birinin örnek olması maymunlar açısından çok büyük bir farklılık yaratıyordu. Gerçekten de, aynı kutuyu herhangi bir ön gösterimde bulunmadan deneyimsiz şempanzelere verdiğimizde, içlerinden hiçbiri kutudan yiyecek çıkarmayı başaramadı!

Daha sonra, bilginin çok sayıda birey arasında nasıl yayıldığını görebilmek için bir çeşit "kulaktan kulağa" oyunu denedik. Yeni bir iki-kademeli kutu hazırlandı. Kutu bir taraftan kapağı yana doğru çekilerek açılabilirken, yukarı kaldırılarak da açılabiliyordu. Şempanzelerden birine yana doğru çekmeyi öğrettiğimizde, bir diğer şempanze onu izleyecek, üçüncüsü ikinciyi ve diğerleri de sırayla kendilerinden öncekileri izleyecekti. Altıncı çiftten sonraki son şempanze bile kapağı çekerek açmayı tercih etmişti. Aynı kutuyu diğer gruba verdik ve onların kaldırma yolunu tercih etmelerini sağlayacak aynı uzunlukta bir iletişim halkası oluşturduk.

Aynı yöntemleri İskoçya'da insan çocukları üzerinde deneyen Andy, neredeyse benzer sonuçlar elde etti. Burada kendisini ne kadar kıskandığımı itiraf etmem gerekecek, çünkü çocuklarla birlikte böyle bir deney yalnızca birkaç gün sürerken, bizim maymunlarımızla aynı deneyleri tamamlamamız yaklaşık bir yılımızı almıştı. Maymunlarımızın her birini ismini okuyarak çağırıyor ve deneye katılmalarını ümit etmekten başka bir şey yapamıyorduk. Aslında maymun arkadaşlarımız yalnızca kendi isimlerini değil, arkadaşlarının da isimlerini biliyorlar ve diğer şempanze arkadaşlarını da deneye getirip getiremeyeceklerini bize soruyorlar! Yetişkin erkekler bizim de-

neylerimize katılmak için genellikle fazlasıyla meşgul olurlar: Kendi aralarındaki güç mücadeleleri ve bir diğerinin cinsel maceralarını izlemek onların öncelikli işlerinin başında gelir. Diğer taraftan, dişiler de üretim döngüleri ve çocuklarıyla meşgullerdir. Eğer bir başlarına gelmişlerse ayrılıktan dolayı çok üzgün oluyorlar ki bu da deneyimizde bize pek fazla kolaylık sağlamıyor. Yavrularıyla birlikte geldikleri durumlarda ise yanlarında deney kutularıyla oynamak isteyenler oluyor. Bunun da bize fazla yararlı olduğunu söyleyemem. Eğer dişiler cinsel çekiciliğe sahiplerse deneylere katılmaya gönüllü olabiliyorlar. Ancak, ortama katılmak için kapıları hiç durmadan yumruklayan üç erkeğin varlığında, insanın dikkatini toparlaması da hiç kolay olmuyor. Diyelim ki iki şempanzeyi eşleştirdiniz ve deneye alacaksınız, ancak bilmediğiniz bir nedenle o sabah dalaşmışlar ve şimdi birbirlerine bakmayı bile reddediyorlar. Her zaman söylediğimiz gibi, "Mutlaka bir şey çıkar!" Aslında bu durum, bilim insanlarının neden bir insan araştırmacıyla maymunların iletişim hâlinde olduğu geleneksel kurgu yöntemini tercih ettiklerini açıklıyor, çünkü bu şekilde, taraflardan en azından biri kontrol altında tutulmuş oluyor.

Maymun maymuna deneyler oldukça zor olmasına karşın çok daha önemli sonuçlar sağlar. Kendi aralarından birini taklit etme söz konusu olduğunda, maymunlar gerçekten sahip oldukları ünü doğrulayacak bir yaşam sürmektedirler. Öyle ki, birbirlerinin yüzünde yaşadıklarını söylersek abartmış olmayız; rol modeli olarak deneye dâhil ettiğimiz dişi maymun öğrendiklerini uygularken, bazen tutup onun elini kaldırıyor ya da kazandığı bonibonları çiğnerken gidip onun ağzını kokluyorlar. Bunlardan hiçbiri, maymunlarla arasında genellikle bir güvenlik mesafesi bulunduran insan araştırmacılarla gerçekleşmez. Yetişkin maymunların belli bir tehlike potansiyeline sahip oldukları kabul gördüğü için insanlarla yakın kişisel te-

masta bulunmaları yasaklanmıştır[19]. Diğerlerinden bir şey öğrenme söz konusu ise, en büyük fark da temas hâlinde olmakla ortaya çıkar. Şempanzelerimiz, modellerinin yaptığı her hareketi izliyor ve genellikle herhangi bir ödül kazanmalarından çok daha önce gözlemledikleri bu hareketleri tekrarlıyorlar. Bunun anlamı, yalnızca gözlemleyerek öğrenme yeteneğine sahip olduklarıdır. Buradan hareketle, bedenin öğrenmede oynadığı role geri dönebiliriz.

Bir şempanze diğerini nasıl taklit eder? Kendini diğeriyle özdeşleştirip, onun beden hareketlerini kendi içinde özümseyerek mi? Belki de bir başkasına ihtiyaç duymamakta ve bütün dikkatini yalnızca kutuya odaklamaktadır. Belki de sadece işlerin nasıl yürüdüğünü bilmesi yeterli olmaktadır. Kapının çekilince yana doğru gittiğini veya bir şeylerin kaldırılması gerektiğini fark etmiş olabilir. Birinci tür taklitte, gözlemlenmiş hareketlerin yeniden sahnelenmesi gerekliyken; ikinci tür taklit yalnızca teknik beceri gerektirmektedir. Şempanzeleri bize yıllarca âdeta bir hayalet kutusu[20] gibi sunan, zekice tasarlanmış bu çalışmalara ne kadar teşekkür etsek azdır! Bu iki açıklamadan hangisinin doğru olduğunu biliyoruz. Hayalet kutusu, adını hiç kimseye ihtiyaç duymadan, mucizevi bir şekilde kendi kendine açılıp kapanmasından alır. Eğer bütün mesele teknik beceri ise, böyle bir kutu sorularımıza yanıt bulmamıza yeterli olacaktır. Ne var ki, çeşitli parçaları hareket eden ve hatta her açılışında yüzlerce ödül çıkaran böyle bir hayalet kutusunu maymunlara sıkıntıdan ölene kadar izletsek bile, bu onlara hiçbir şey öğretmeyecektir.

Diğerlerinden bir şey öğrenebilmek için, maymunlar kendileri gibi gerçek maymunların varlığına gereksinim duyarlar: Taklit, ken-

[19] Yalnızca yetişkinler değil, onlara göre daha küçük olan genç bir şempanze bile birden fazla insanın kas gücüne sahiptir. Özel silahları olmayan insanların yetişkin şempanzeleri kontrol edebilmeleri kesinlikle mümkün değildir ve yeri geldiğinde bu şempanzelerin insanları öldürdükleri biliniyor.

[20] Lydia Hopper, şeffaf misinalarla kontrol edilen bir kutudan nasıl yapacakları hakkında en küçük bir ipucuna bile sahip olmayan şempanzelerin bu iplere karşın 225 kez yiyecek almayı başardıkları belirtir (Hopper vd., 2007).

di türünden birinin varlığıyla özdeşleşmeyi gerektirir. İnsan ve hayvanın bilişsel süreçlerinin ne ölçüde beden yoluyla gerçekleştiğini daha yeni anlamaya başlıyoruz. Beynimiz, vücudumuza emirler yağdıran küçük bir bilgisayar gibi düşünülür, oysa ki beden-beyin ilişkisini çift şeritli bir yola benzetebiliriz. Bedenimiz, kurduğumuz sosyal bağlantılar ve etrafımızı kuşatan gerçekliğin kavranması üzerinden iç duyumlar yaratır ve diğer bedenlerle iletişim kurar. Bedenler algıladığımız ya da düşündüğümüz her şeyin içine kendilerini yerleştirirler. Örneğin fiziksel durumumuzun herhangi bir şeyin algılanışını etkilediğini biliyor muydunuz? Yorgun bir insan, aynı tepeyi iyi dinlenmiş birine göre çok daha dik görecektir. Açık alandaki bir yer, sırtında ağır bir çanta taşıyan kişi tarafından bunu taşımayana göre gerçekte olduğundan daha uzak görünür.

Yahut bir piyaniste çalan eserler içerisinde kendisininkini fark edip edemeyeceğini sorun[21]. Bu eser elektronik bir piyano üzerinde, kulaklıkları olmadan sessizce bir kez çaldığı yeni bir eser olsa bile, piyanist kendi çalışını fark edebilecektir. Kendi eserini dinlerken, gerçek bir çalma eylemine eşlik eden yüksek bedensel duyumları zihninde büyük ölçüde yeniden yaratacaktır. Kendisini dinlerken en yakın eşleşmeyi hissedecek ve böylece büyük ölçüde duyma yetisi aracılığıyla kendi bedeninde kendisinin farkına varacaktır.

"Bedenlenmiş" biliş alanı henüz emekleme aşamasında olmasına karşın insan ilişkilerine nasıl bakmamız gerektiği konusunda bize önemli bilgiler sunmaktadır. Çevremizde bulunan diğer bedenlerle çoğu zaman bilinçsiz bir ilişki kurarız, yani onların hareketlerinin ve duygularının içimizde yer eden yansımalarını sanki kendimize aitmiş gibi biliriz. Bu özellik sayesinde, bizler ve diğer primatlar, başkalarını yaparken gördüğümüz davranışları tekrar edebiliriz.

[21] Zihinsel süreçlerin "beden yoluyla" işlenmesi, bunların sinirsel temsiller ve bedenimizin içalgısal (propriyoseptif) duygulanımlarının beyinde işlenmesi yoluyla gerçekleşir. Verilen örnekte, algılama (Proffitt, 2006) ve piyanistin kendisini tanıması (Repp ve Knoblich, 2004) vurgulanmaktadır.

Beden eşleşmesi çoğu zaman gizli ve farkında olmadan gerçekleştirilir. Fakat bazen, tıpkı bebeklerini kaşıkla besledikleri sırada ağızlarında çiğneme hareketi beliren ebeveynler örneğinde olduğu üzere, "dikkat çekmeden, sessizce" gerçekleşiverir. Bunun, onlara bir yararı olmadığını bildikleri hâlde bebeklerinin yapması gerekeni hissederek bu şekilde davranırlar. Benzer biçimde, sahnede şarkı söyleyen çocuklarını izlerken kendilerini tamamen kaptırıp, onların söylediği her kelimeyi sessizce tekrar eden ebeveynlerle de sık sık karşılaşırız. Yanımda oturan genç ataride futbol oyunu oynarken, benim de bilinçsizce tekme atıp, zıpladığımı ve onun topu her alışında tezahürat ettiğimi hâlâ hatırlarım.

Benzer durumlar, Wolfang Köhler'in şempanzelerin alet kullanımıyla ilgili klasik çalışmaları sırasında çekilmiş eski bir siyah-beyaz fotoğrafta da görüleceği üzere, hayvanlarda da gözlemlenebilir. İlk maymun Grande, ikinci maymun Sultan kendisini dikkatle izlerken üst üste yığdığı tahta kutuların üzerinde doğrularak kancada asılı duran muzları almaya çalışır. Belli bir mesafede izliyor olmasına karşın, Sultan da kendi kolunu Grande'nin muzları yakalama hareketiyle eşzamanlı olarak kaldırır. Bir diğer örnek olarak, fındıkları kırmak için kaldırdığı ağır bir kayayı çekiç gibi kullanırken filme çekilen şempanzeyi[22] gösterebiliriz. Fındıkları kıran maymun daha genç bir maymun tarafından dikkatle izlenmektedir. Genç maymun kendi (boş) elini her seferinde fındıkları kıran ilk maymunla eşzamanlı olarak yere indirir. Görüldüğü üzere, beden eşleşmesi taklit etme yeteneğinin kullanılabilmesi için gerçekten de önemli bir kestirme yol sunar.

[22] Sarah Marshall-Pescini ve Andrew Whiten (2008) tarafından çekilen video. "Kestirme yol" ifadesiyle, taklit etme ya da öykünme davranışlarının tamamında başkalarının amaçlarının, yöntemlerinin ve alacakları ödüllerin ne olduğunun gerçekten anlaşılmasının sanılanın aksine çok da gerekli olmadığını belirtmeye çalıştım. Bilinçsiz motor taklitleri, bu tür bilişsel değerlendirmeleri atlayarak (bypass ederek) modelle taklit eden arasındaki bedensel yakınlığa dayalı hızlı bir öğrenme gerçekleştirir (Gözlemsel Öğrenmeye dayalı Bağlılık ve Özdeşleşme, ya da GÖBÖ; de Waal, 2001).

Özdeşleşme, yüksek duygulanım anlarında bile göze çarpmaktadır. Bir defasında, gün ortasında gerçekleşen bir şempanze doğumunu izlemiştim. Bu alışılmadık bir durumdu, çünkü bizim şempanzelerimiz genellikle gece doğum yapma eğiliminde oluyor ya da en azından, insanların öğle yemeğine çıktıkları, etrafta kimsenin bulunmadığı zamanları kolluyorlardı. Gözlem penceremden Mai'nin etrafında sanki gizli bir işaret verilmiş gibi hızla ve sessizce ilerleyen bir kalabalığın toplandığını gördüm. Ayaklarını hafifçe aralamış ve hafifçe eğilmiş bir vaziyette durup, ellerini aşağı doğru açarak bebek dışarı çıktığında onu yakalamak için hazırlanmıştı. Yaşlı bir dişi olan Atlanta ise Mai'nin hemen yanı başında aynı şekilde durmuştu ve hiçbir amaca hizmet etmediği hâlde, Mai'yle aynı el hareketlerini yapmaktaydı. Yaklaşık on dakika sonra Mai'nin sağlıklı bir oğlu doğduğunda kalabalık hareketlendi. Şempanzelerden biri çığlık atıyor ve içlerinden bazıları da birbirlerine sarılıyorlardı. Bu sahne, orada bulunan diğer şempanzelerin doğum sürecine nasıl bir dikkatle odaklandığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Atlanta, Mai'yle âdeta özdeşleşmişti, çünkü kendisi de çok sayıda çocuk doğurmuştu. Ve yakın bir arkadaşı olarak, takip eden haftalar boyunca neredeyse hiç durmadan Mai'yi tımarladı.

Sultan (oturan), Grande'nin muzlara uzanışını izlerken eliyle empatik bir yakalama hareketi yapıyor.

Empatinin ön planda olduğu benzer davranışları, Amerikalı zoolog Katy Payne de fillerde gözlemlemiştir:

> Bir keresinde, oğlunun bir antilopla oynayışlarını izleyen bir anne filin, hortum ve ayaklarını hafifçe kullanarak dans ettiği görmüştüm. Tıpkı bu anne fil gibi ben de kendi çocukları-

mın sergiledikleri oyunları izlerken dans ederim ve sanırım çocuklarımdan birinin bir sirk akrobatı olduğunu söylememde de herhangi bir sakınca yok.[23]

Özdeşleştiğimiz kişiyi taklit etmemiz, sadece hareketlerimizin benzemesine neden olmakla kalmaz, aynı zamanda karşımızdakiyle sahip olduğumuz bağların güçlenmesine de yol açar. İnsan anneleri ve çocukları, ellerini aynı ritimde birbirlerine vurma oyunu oynarlar. Bunlar eşzamanlılık (senkronizasyon) oyunudur. Ve âşıklar ilk tanıştıklarında ne yaparlar dersiniz? Omuz omuza saatlerce yürür, birlikte yer içer, birlikte güler ve birlikte dans ederler. Uyum içinde olmanın bağlayıcı bir etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Dans, bu bağların güçlendirilmesinden başka bir şey değildir. Eşler birbirlerinin hareketlerini tamamlar, hangi adımı atacağını sezer ya da kendi hareketleriyle diğerine yol gösterirler. Dans çığlıkları, hayvanları milyonlarca yıldır birbirlerine bağlayan "Uyum içindeyiz!" nidalarından başka bir şey değildir.

Bir insan araştırmacı, küçük bir çocuğun hareketlerini taklit ettiğinde (örneğin, masanın üzerindeki oyuncağa vurduğunda ya da tıpkı o çocuk gibi zıplayıp düştüğünde), çocuğun aynı hareketleri herhangi bir neden olmaksızın gördüğü zamankinden çok daha fazla gülümsemesini sağlar ve çocuğun dikkatini çok daha fazla çeker[24]. Romantik ortamlarda, insanlar geriye yaslandıklarında eşlerinin de geriye yaslanmasından, ayaklarını uzattıklarında onların da uzatmalarından, bardaklarını kaldırdıklarından onların da kaldırmalarından ve benzeri hareketlerin eşzamanlı yapılmasından hoşlanırlar. Taklit etmenin öyle bir çekiciliği vardır ki çoğu zaman taklit para olarak geri döner. Hollandalılar herkesin bildiği gibi eli sıkı insanlardır, buna rağmen siparişler garsonlar tarafından, "Soğansız

[23] Katy Payne (1998, s.63), *Silent Thunder* kitabından.

[24] Andrew Meltzoff ve Keith Moore'un (1995) tanımlaması. Makakalar da taklit edildiklerini anlayabilir (Paukner vd., 2005) ve tıpkı çocukların yaptığı gibi taklit edeni kendi ölçütleriyle sınayabilirler.

bir salata istemiştiniz," türünden ifadelerle tekrarlandığında, müşterilerin iki kat bahşiş bıraktıkları gözlemlenmiştir. "İyi seçim!" ya da "Hemen geliyor!" gibi açıklamalar yerine, insanlar kendi yankılarını duymaktan daha fazla hoşlanırlar.[25]

Bir yerde uyum ve benzerlik varsa –esneme, gülme, dans etme ya da taklit etme gibi hangi davranıştan kaynaklanıyor olursa olsun– orada sosyal bağların ve birleşmenin olduğunu söyleyebiliriz. Dar bir geçitten hep beraber geçmiş eski bir sürünün içgüdüsünü anlayabilirim. Bu sürü, aynı yöne dörtnala giden ve nehri aynı anda geçen bireylerin toplamından çok daha fazlasını ifade etmektedir. Oluşan kalabalığın ulaştığı yeni seviyede, her birey diğerlerinin ne yaptığına çok daha fazla dikkat eder ve onların nasıl yaptığını vakit kaybetmeden kavrar. Örneğin, tuhaf bir içme tarzına sahip yaşlı bir dişi maymun reis hatırlıyorum. Dudaklarını zeminde bildik tarzda şapırdatarak içmek yerine, koltukaltının tamamını suyun içine batırır ve sonrasında kolunun üstündeki kıllara sızan suyu içerdi. Çocukları da aynı şeyi yapmaya başladılar ve ilerleyen yıllarda karşılaştığım torunlar da suyu benzer bir şekilde içiyorlardı. Bütün aile kolayca ayırt edilebilir olmuştu.

Bir başka örneği kavgada parmaklarını yaralayan erkek bir şempanzeden verelim. Yaralandığı için ayak parmaklarının eklemlerini oynatamayan bu şempanze, bilek eklemlerinin yardımıyla aksayarak da olsa yürümeye çalışıyordu. Sonunda kolonideki bütün genç şempanzeler tek sıra hâlinde bu talihsiz şempanzenin arkasında yürümeye başlamışlardı. Tıpkı bukalemunların çevreye uyum sağlamak için kendi renklerini değiştirmeleri gibi, primatlar da çevrelerinde olup bitenleri kendiliğinden taklit ederler.[26]

---

[25] Hollanda restoranlarında hesap servis hizmetini de kapsadığı için, bahşişler genellikle küçük miktarlarda olur. Ancak bilim insanları tarafından özenle yetiştirilen bayan garsonların müşterilerin siparişlerini tekrar ettiklerinde çok daha fazla bahşiş aldıkları tespit edilmiştir (van Baaren vd., 2003).

[26] İnsanların taklit etme eğilimleri gerçekte "bukalemun etkisi" olarak bilinmektedir (Chartrand ve Barg, 1999).

Çocukluğumda, ne zaman ülkenin kuzey kesiminde yer alan Amsterdam'a gidip gelsem, Hollanda'nın güneyinde yaşayan arkadaşlarım benim konuşmamla alay ederler, Amsterdamlı çocuklarla oynayıp döndükten sonra çok komik konuşmaya başladığımı söylerlerdi. Döndüğümde, kuzeyin kaba aksanını istemeden de olsa beceriksizce taklit ederek konuşurdum. Bedenlerimizin ses, duruş, tavır ve benzeri bedensel ayrıntılar da dâhil olmak üzere çevremizdeki diğer bedenlerden etkilenmesi insan varoluşunun gizemlerinden biri, fakat aynı gizemin bütün toplumları bir arada tutan yapıştırıcıyı sağladığını da unutmamalıyız. Aynı zamanda, bunun insanların özellikle rasyonel karar vericiler olarak değerlendirildiği disiplinler tarafından en fazla küçümsenen fenomen olduğunu söyleyebiliriz. Bireyler arasında "Her koyun kendi bacağından asılır." anlayışının kökleşmesi yerine, öyle sağlam düğümlerle hazırlanmış bir sosyal ağ örmeliyiz ki hepimizi bedensel ve zihinsel açıdan birbiriyle bağlantılı kılabilsin.

Bu bağlanabilirlik bir sır değil. Bu bağlantının kelimenin tam anlamıyla evrensel olan bir sanat formu şeklinde olduğunu açıkça belirtmeliyiz. Hiçbir insan kültürü dil ve müzikten yoksun değildir. Müzik, bizi içine alır ve bütün duyumsayışımızı etkiler. Dolayısıyla, aynı müzik çok sayıda insan tarafından bir kez dinlendiğinde, kaçınılmaz sonuç duygu-durum geçişliliği olacaktır. Dinleyicilerin tamamı kendinden geçecek, melankolik, düşünceli bir duygu hâline girecek ya da diğer duygu-durumlarına erişeceklerdir. Müzik sanki bu amaç için hazırlanmış gibi görünüyor. Burada, Batı'daki konser salonlarında dinleyicilerin içine düştükleri acınası durumu konu edinecek değilim. Oldukça resmî kıyafetlerle konser salonlarını dolduran bu insanlar, vakarlarını bozmakla itham edilmemek için ayaklarıyla sessizce de olsa tempo bile tutamazlar. Diğer taraftan, bu tür dinleyiciler arasında bile duygu-durum geçişliliğinin olduğunu görmekteyiz: Mozart'ın *Requiem*'i kalabalığı Strauss'un bir valsin-

den çok daha belirgin bir şekilde etkilemektedir. Ben daha çok pop konserlerindeki binlerce insanın sahnedeki idolleriyle birlikte yanan mumları dalgalandırarak ya da cep telefonlarını havaya kaldırarak söyledikleri şarkılardan bahsediyorum. Buna blues festivallerini, sokak gruplarını, Harlem ilahilerini, caz festivallerini ve hatta ailelerin hep birlikte söyledikleri "Doğum Günü Şarkısını" da ekleyebilirsiniz. Çünkü bu müziklerin tümü bedenin iç organlarının bile tepki vermesini sağlayacak türde müziklerdir. Örneğin, Atlanta'da bir Yılbaşı yemeğinin ardından bizim masamızda oturan herkes, aşırı duygusal bir ruh hâli içerisinde Elvis'in *Christmas Album*'ünden parçalar söylemiştik. Mükemmel bir yemeğin, şarabın, dostluğun ve ilahilerin karışımı başka herhangi bir şeyden çok daha sarhoş edici olmuştu: hep birlikte sallanıp gülüşmüş ve geceyi de aynı ruhla noktalamıştık.

Zamanında bir koroda piyano çalmıştım. Kendi çapımızda küçük bir başarı da yakalamıştık; fakat bunu dile getirerek anlatmaya çalıştığım asıl şey, birlikte çalabilmek için rol üstlenmenin, fedakârlıkta bulunmanın ve uyum içinde olmanın diğer uğraşların yanında ne kadar büyük bir önem taşıdığını bana o koronun parçası olmanın öğrettiğiydi. En sık çaldığımız şarkı, The Animals grubunun "House of the Rising Sun" adlı parçasıydı ve o şarkıyı söylerken elimizden geldiğince oyunculuğumuzu da sergilemeye çalışıyorduk. Kendimizi şarkıya öyle kaptırmıştık ki ne tür bir ev hakkında çaldığımızı bile tam olarak bilmiyorduk. Bunu ancak yıllar sonra anlayabilmiştim. O koroda beni en fazla etkileyen, beraber müzik yapmanın birleştirici etkisi olmuştu.

Hayvanlar âleminden vereceğimiz örnekleri arka arkaya sıralamak hiç de zor olmayacak. Ancak burada yalnızca birlikte uluyan kurt sürülerinden, komşularını etkilemek için ıslık çalan erkek şempanzelerden ya da herkesin bildiği, şafak vakti koro hâlinde uluyan maymunlardan (dünyanın en gürültücü memelileri oldukları söy-

lenir) örnek vermeyeceğim. Seslerini ilk defa Sumatra ormanlarında duyduğum Siyamanglardan bahsetmek istiyorum. Siyamanglar büyük, kara şebeklerdir ve orman hareketlenmeye başladığı zaman ağaçların tepelerinde şarkı söylemeye başlarlar. Bana ulaşan melodik sesleri, beni kuş cıvıltılarından çok daha derinden etkilemişti. Bu ses bir memeliden çıktığı için daha fazla etkilenmiş olmalıyım. Bir Siyamang şarkısının, herhangi bir kuşunkinden çok daha yoğun biçimde bedeni kuşattığını iddia edebilirim.

Şarkıları genellikle birkaç yüksek çığlıkla başlayıp gitgide şiddetini artırır ve ardı ardına çıkardıkları süslü sesleri, bir balonu andıran boğaz keseciklerinden yükselir. Sesleri kilometrelerce uzağa ulaşabilmektedir. Belirli bir mesafedeki insan dinleyici, bu sesi bir hayvanın tek başına çıkaramayacağını düşünebilir. Hayvanların büyük bir kısmında yabancıları dışarıda tutmak erkeklere yüklenmiş bir görev olmasına karşın, küçük aile grupları hâlinde yaşayan Siyamangların hem erkekleri hem de dişileri bu amaç için birlikte çaba harcarlar. Dişiler çok tiz çığlıklar atarken, erkekler vücudunuzdaki bütün tüyleri çok kısa bir süre içinde diken diken edecek çok güçlü çığlıklar atarlar. Vahşi ve kaba şarkıları öylesine mükemmel bir uyum yakalar ki, "insan dışında bir kara omurgalısı tarafından söylenen en karmaşık eserler"[27] olarak nitelendirilirler. Birlikte söyledikleri şarkı, kendi türlerinin diğer üyelerine iletilen bir "Yaklaşma!" mesajı içerirken, aynı zamanda "Biz bir bütünüz!" vurgusunda da bulunur.

Arabayı çekmek üzere koşulmuş atların birlikte çalışmaya başlamadan önceki itiş kakışları gibi, Siyamangların da tam uyum içinde şarkılarını söylemeleri zaman alır. Siyamanglarda uyum, eşin ya da egemenlik alanının elde tutulabilmesi için yaşamsal bir önem taşımaktadır. Öyle ki diğer Siyamanglar, bir çiftin ne kadar yakın olduğunu şarkılarını dinleyerek anlayabilirler ve eğer aralarında bir ahenksizlik varsa onların yanından ayrılırlar. Konu üzerinde çalış-

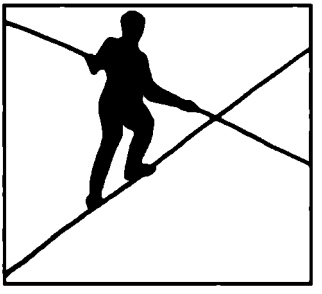
[27] Joe Marshall ve Jito Sugardjito (1986, s.155).

malar yürüten Alman primatolog Thomas Geissmann bakın ne diyor: "Bir eşi terk etmek çok cazip bir seçenek değildir, çünkü neredeyse bütün yeni çiftlerin birlikte söyledikleri şarkılar farkına varılacak derecede zayıftır." Ayrıca, çiftlerin uyum içinde şarkı söyleyebilmek için çok sayıda alıştırma yaptıkları, zamanlarını sürekli birlikte geçirdikleri ve davranışlarını eşzamanlı kılmak için yoğun çaba sarf ettikleri de Geissmann tarafından tespit edilmiştir.

Herhangi bir primatoloğun da diyebileceği gibi, "Mutlu bir Siyamang evliliği, şarkı söyleyişlerinden belli olur!"[28]

Hisseden Bir Beyin

Katy Payne, akrobat çocuğunun deneyimini kendi içinde hisseden anne imgesini bizimle paylaştığında, aslında farkında olmadan empati kavramının modern şeklini ilk kez kullanan Alman psikolog ile aynı örneği vermiş oldu. "Yukarıda gerili ipte yürüyen cambazı büyük bir gerilim içinde izleriz," diyor Theodor Lipps (1851-1914), "çünkü dolaylı yoldan onun bedenine girer ve böylece onun deneyimine ortak oluruz. Biz de onunla birlikte ipin üzerindeyizdir." Alman dili bu süreci tek bir isim altında mükemmel bir şekilde yakalamıştır: *Einfühlung*[29]

Gergin ipteki cambazla öylesine özdeşleşiriz ki bulunduğumuz yerden onun her adımına eşlik ederiz.

[28] Thomas Geissmann ve Mathias Orgeldinger (2000). Alıntı *Spiegel Online*'daki bir röportajdan yapılmıştır (6 Şubat 2006). Aynı ses uyumu, gagalı erkek yunuslarda da rahatlıkla gözlenebilir. Yunuslar arasındaki bağın ne kadar güçlü olduğu, birlikte çıkarttıkları ortak seslendirmeden anlaşılabilir (Wells, 2003).

[29] Terimi ilk kullananlardan biri de Alman psikolog Robert Vischer'dir. Lipps'in vurgusunda, *Einfühlung* başkasının benliği (das ant ete Ich) ya da yabancı bir benlik (das freinde Ich) hakkında bilgi edinmemize imkân tanır. Ayrıca bkz. Schlossberger (2005) ve Galesse (2005). Alman dili bu terimin değişik kullanımları açısından oldukça zengindir. Birlikte hissetmekten tutun da başkasının acısını derinden hissetmeye varıncaya dek çok sayıda süreç tek bir terim ile ifade edilmektedir. Bunun beraber, olumsuz anlamlar içeren terimlerin olduğunu da görüyoruz. Örneğin, *Schadenfreude* yani bir başkasının acısından zevk almak.

(birlikte hissedebilme). Lipps daha sonra "güçlü bir etki ya da tutkuyu deneyimlemek" anlamındaki Grekçe karşılığı olan *empatheia* sözcüğünü önerir. İngiliz ve Amerikalı psikologlar, sonrasında "empati" şekline dönüşecek olan bu ikinci ifadeyi benimsemişlerdir.

Bana kalsa *Einfühlung* terimini yeğlerim, çünkü bu sözcük anlam olarak bireyin bir başkasına kendisini yansıtma hareketini de içermektedir. Bizden başkalarına uzanan özel bir köprü olduğunu ilk fark eden Lipps olmuştur. Kendimizin dışında gerçekleşen herhangi bir şeyi hissedemeyiz. Ancak kendiliğimizin ve başkalarının bilinçsiz birlikteliği yoluyla başkalarının deneyimi bizim içimizde yankı bulur. Bunları sanki kendi deneyimlerimizmiş gibi hissederiz. Lipps, böyle bir özdeşleşmenin sahip olduğumuz öğrenme, çağrışım ya da akıl yürütme gibi yeteneklerimizin hiçbiriyle karşılaştırılamayacağını söyler. Empati, "başkasının benliğine" doğrudan erişim sunar.

Empatinin doğası hakkında bir şeyler öğrenebilmek için bir yüzyıl öncesine gidip, uzun zamandır hiç gündemde olmayan bir psikoloğun yazılarına başvurmamız ne kadar da garip. Lipps, psikologların ve filozofların genelde kullanmayı tercih ettikleri üstten temele doğru giden açıklamalar yerine, açıklamaları temelden başlatan ve temelden üste doğru giden bir değerlendirmede bulunmuştu. İlk eğilimi benimseyen açıklamalar, empatiyi belirli bir koşulda başkasının hissettiklerini benzer koşullar altında bizim nasıl hissettiğimize dayanan bilişsel bir süreç olarak değerlendirirler. Acaba bu, bizim tepkilerimizin yakınlığını açıklayabilmekte midir? Şimdi, bir sirk akrobatının düşüşünü seyrettiğimizi ve yalnızca önceki deneyimlerimize dayanan bir empati kurma yetimiz olduğunu hayal edelim. Benim tahminim, böyle bir yaklaşım geçerli olsaydı, akrobat zeminde kanlar içinde uzanana kadar hiçbir tepki vermeyeceğimiz yönünde. Ne var ki, gerçekte olan bunun tam tersi. İzleyiciler kesinlikle anında tepki vereceklerdir: Yüzlerce izleyici, daha akrobatın ayağı kayar kaymaz, bir anda ve hep bir ağızdan, "Ahh!" ve "Olamaz!" çığlıkları ata-

caktır. Akrobatlar bazen izleyicilerinin kendilerini ne derece dikkatle takip ettiklerini anlamak için ayaklarını kasten kaydırırlar. Hatta bazen, böyle ani bir akrobat-izleyici bağlantısı içinde bile olmadan, Cirque du Soleil akrobatlarının o anda ne yaptıklarını merak ederim.

Bilim, Lipps'in yıllar önce durduğu noktaya yakın bir zamanda ulaşabildi. Ancak bu, İsveçli psikolog Ulf Dimberg'in 1990'ların başında "gönülsüz empati" hakkındaki çalışmalarını yayınlayana kadar gerçekleşmemişti. Dimberg, bilişsel süreç savunucularının katı direnişlerine karşın görüşlerini savunmayı sürdürdü. Dimberg, bizim empatik olup olmamaya karar vermediğimizi, öyle olduğumuzu kanıtlamıştı. Deneklerinin yüzlerine en küçük kas hareketlerine bile duyarlı olan küçük elektrotlar yerleştirmiş ve bir bilgisayar ekranı kullanarak, onlara yüzlerinde kızgınlık ve mutluluk ifadeleri olan insanların fotoğraflarını göstermişti. Denekler, kızgın yüzler karşısında somurtma ve mutlu yüzler karşısında ise ağız kenarlarının yukarı doğru çekildiği gülümseme tepkileri verdiler. Hiç şüphe yok ki Dimberg'in araştırmasının en önemli bulgusu değildi, çünkü bu tür yüz hareketleri önceden ayarlanmış olabilirdi. Ancak bu araştırmanın ortaya çıkarttığı ve bir devrim niteliğindeki asıl önemli sonuç, fotoğraflar ekranda yalnızca anlık algılar tarafından kavranabilecek kadar kısa süre gösterildiğinde bile aynı tepkilerin alınmasıydı. Deneklere, böylesi bir algı altı (subliminal) gösterimden[30] sonra ne gördükleri sorulduğunda, mutlu ya da üzgün yüzlere dair hiçbir şey anımsamadıkları, fakat benzer yüz ifadelerini taşımaya devam ettikleri görülmüştür.

Bir ekrandan gösterilen ifadeler yalnızca yüz kaslarımızı ani harekete sevk etmekle kalmamış, ayrıca duygularımızı da harekete geçirmiştir. Denek gruplarından hiçbiri ne izledikleri hakkında en küçük bir şey bile hatırlamamalarına karşın, mutlu yüz ifadeleri izleti-

[30] Ulf Dimberg ve ekibi (2000). Stephanie Preston ve Brent Stansfield (2000) tarafından yakın dönemde yapılan bir çalışma, yüze dair kavramsal ve semantik seviyedeki bilgi kırıntılarını bile göstermektedir.

lenler, kızgın yüzleri izleyenlere kıyasla kendilerini çok daha iyi hissettiklerini belirtmişlerdir. Bunun anlamı, *duygusal geçişlilik*[31] olarak bilinen daha ilkel bir niteliğe sahip olmak yerine, gerçek empatiyle ilişki kurabiliyor oluşumuzdur.

Lipps, empatiyi doğuştan sahip olduğumuz bir "içgüdü" olarak tanımlamıştır. Empatinin evrimi hakkında herhangi bir şey söylememesine karşın, evrimsel zaman içerinde insanoğlunun ortaya çıkışından çok daha öncelere uzanabileceği düşünülmektedir. Empati büyük olasılıkla, yavruların bakımıyla birlikte başlamıştır. Memelilerin 200 milyon yıllık evrimi boyunca, dişiler yavrularına karşı hep ilgili olmuşlardır. Yavru köpekler, aslanlar, buzağılar ya da bebekler ne zaman üşüse, acıksa ya da tehlikede olsa, anneleri bir an önce bu gereksinimleri karşılamaya çalışır. Bu ilginin üzerinde inanılmaz derecede şiddetli bir seçilim baskısı olduğunu söyleyebiliriz: Yavrularının gereksinimlerini karşılayamayan dişiler, kendi genlerinin çoğalmasını hiçbir şekilde sağlayamamıştır.

Hayvanat bahçesinden tanıdığım Krom adındaki dişi şempanze bu konu için iyi bir örnek teşkil edebilir. Krom yavrularına çok düşkündü ve onları görebildiği ölçüde bakımlarını oldukça iyi gerçekleştiriyordu. Ne var ki, duyma yetisini kaybetmeye başladıktan sonra, güçsüz yavrularının memeye ulaşamama, annelerinin tüylerinden kavrayamama ya da arada sıkışıp kalma gibi tehlikeli durumlarda çıkarttıkları cılız inlemelere ve acı viyaklamalara karşılık veremez olmuştu. Bir keresinde, çocuğu hemen önünde çığlık çığlığa ağladığı hâlde Krom'un yerinden kalkmadığını görmüştüm. Artık yalnızca *diğer* dişilerin kendisini kaygılı tepkilerle uyardıkları durumlarda harekete geçiyordu. Krom'u oradan aldık ve çocuklarına bakması için de yerine başka bir dişiyi yerleştirdik. Krom'un durumu, ba-

[31] "Bir başkasının yüz ifadelerini, seslendirmelerini, jestlerini ve hareketlerini eşzamanlı ve otomatik olarak taklit etme eğilimi ve sonuçta duygusal birleşmenin sağlanması" olarak tanımlanmaktadır.

na dişi bir memelinin yavrularının her gereksinimine uygun tepkiler verebilmesinin ne kadar önemli olduğunu öğretmişti.

İnsanlar arası empati ilişkilerinde cinsiyet farklılıklarının etkili olması bizi şaşırtmamalıdır, çünkü yavrularını emziren, besleyen, temizleyen, sırtında taşıyan, rahat ettiren ve hatta savunan annelerin çok uzun bir annelik silsilesinden geçip geldiği unutulmamalıdır. Cinsiyet farklılıkları daha sosyalleşme başlamadan önce ortaya çıkar: Duygusal geçişliliğin ilk işareti –bir başka bebeğin ağladığını duyan bebeğin ağlamaya başlaması[32]– kız bebeklerde erkek bebeklere göre çok daha belirgindir. Sonraları daha değişik cinsiyet farklılıklarının ortaya çıktığını göreceğiz. İki yaşındaki kız çocukları, başkalarının karşılaştığı üzücü olaylara aynı yaştaki erkek çocuklarına göre daha fazla ilgi gösterirler. Kadınlar da erişkinlik dönemlerine geldiklerinde erkeklerden çok daha güçlü empatik tepkiler vermeye başlarlar ki bu, kadınlara neden bir "yönelme içgüdüsü" atfedildiğini açıklar.

Bu açıklamalardan hiçbiri erkeklerin de empati kurduğu gerçeğini yadsımaz. Aslında cinsiyet farklılıkları, üst üste örtüşen çan eğrilerinin seyrini takip ederler: Erkekler ve kadınlar farklı ortalamalara sahip olsalar da, az sayıda erkek ortalama kadınlardan daha çok empatik ve az sayıda kadın da ortalama erkekten daha az empatik olabilmektedir. Yaşın ilerlemesiyle birlikte erkek ve kadınların empati seviyeleri birbirine daha fazla yaklaşmaktadır. Bütün bunlara rağmen, bazı araştırmacılar erişkinlik dönmelerinde kadın ve erkek arasında ciddi bir empatik seviye farkı olduğu konusunda ısrarcıdırlar.

Her şeye rağmen empatinin kökenini anne bakımında aramak çok daha mantıklı görünmektedir. İşte bu nedenle, Paul MacLean'in annesini kaybeden genç memelilerin "ayrılık çağrısı" olarak bilinen

[32] Ağlamanın geçişliliği üzerine yapılan çalışmalar kız bebeklerin erkeklere göre çok daha güçlü tepkiler verdiklerini gösteriyor. Hatta bazı çalışmalarda bir dizi farklı sese verilen değişik tepkiler incelenmiştir. Bebekler diğer bebeklerin gerçek ağlamalarına, kayda alınmış kendi ağlamalarından, daha büyük yaştaki çocukların ağlamalarından, şempanze çığlıklarından ya da bilgisayarda üretilmiş ağlama seslerinden çok daha güçlü tepkiler verirler (Sagi ve Hoffman, 1976; Martin ve Clark, 1982).

ve annelerini çağırmak için seslenişleriyle ilgili çalışmaları bende büyük ilgi uyandırıyor. 1950'li yıllarda "limbik sistemi" ayrıntılarıyla ilk kez tanıtan kişi ve Amerika'nın önde gelen nörobilimcilerinden biri olan MacLean, çalışmalarında anne bakımının kökenlerine yoğunlaşmıştı. Genç memeliler kaybolduklarında ya da korktuklarında bir çağrıda bulunurlar ve anneler de yavrularını yanlarına alarak çağrıya karşılık verirler. Anne, yavrusunun karşılaştığı sorunu ivedilikle çözebilmek için büyük bir telaşla hareket eder ve büyük ve güçlü ise, onun yoluna çıkmak pek de iyi bir fikir değildir (insan ve ayıların karşı karşıya geldiği bir diğer öykü). Bağlılığın evrimi, gezegene daha önce görülmemiş bir şeyi de beraberinde getirmiştir: Hisseden bir beyin. Beyne eklenen limbik sistem, şefkat ve zevk alma gibi duyguların gerçekleşmesine zemin hazırlar. Böylelikle, aile yaşantısı, arkadaşlık ya da diğer bakım ilişkilerine giden yollar açılmış olur.

Sosyal bağlılığın toplum içindeki merkezi konumunu yadsımak mümkün değildir. Bizler, kendi insani durumumuzu daha süslü sözlerle ifade etme eğilimindeyizdir, örneğin "özgürlük arayışı" ya da "erdemli bir hayat için çabalamak" gibi. Ancak hayat, bilim tarafından oldukça sıradan bir şekilde kavranır: Her şey güvenlik, sosyal arkadaşlık ve dolu bir mideden ibarettir. Bu görüşler arasında gerilimli bir farklılık olduğu çok açık. Hatta bir Rus edebiyat eleştirmeni ile yazar İvan Turgenyev'in o ünlü akşam yemeği konuşmaları bu gerilimi yansıtması bakımından bulunmaz bir örnek: "Tanrı sorununu henüz çözmedik," diye haykırır eleştirmen, "ve sen hâlâ yemek istiyorsun!"[33]

Asil uğraşlarımız ancak en temel gereksinimlerimiz karşılandıktan sonra sahne alabilirler. Eğer bağlılık ve empati öngörüldükleri kadar temel konumdaysalar, insan doğasıyla ilgili tartışmalarda bu ikisinin ele alınışına çok daha fazla dikkat etmek zorundayız. Ayrıca, bu yeteneklerin yalnızca insana özgü olduğunu düşünmemiz için hiçbir mantıklı gerekçemiz bulunmuyor. Her iki yetenek de, bir me-

[33] Tom Stoppard'ın (2002) oyunu *The Coast of Utopia*'dan.

meliyi tarif ederken sıklıkla başvurulan tüyleri, memeleri ve ter bezleri olan herhangi bir sıcakkanlı yaratıkta kendini açığa çıkarabilir.

Hiç şüphe yok ki bu açıklama, kesinlikle o can sıkıcı, küçük kemirgenleri de kapsamaktadır!

Dert Ortağı Fare

Önyargıları harekete geçirdiği için bu öyküyü anlatmaktan pek hoşlanmıyorum, ancak II. Dünya Savaşı sonrasında Hollandalıların doğudaki komşularına neden mesafeli yaklaştıklarını herkesin anlayacağına inanıyorum. Nijmegen Üniversitesinde lisans öğrencisiyken, Hollanda dilini (Felemenkçe) kaba bir aksanla konuşan çok sayıda Alman profesörden ders almıştım. İçlerinden bir tanesi, yanına yaklaşılmayacak kadar aksi bir adamdı. Söylendiğine göre daha önceden toplama kamplarında görevliymiş. Açıkçası böyle bir şeyin doğru olacağına inanmıyorum, çünkü şimdiye kadar çoktan hapse girmesi ya da daha kötü bir cezayla karşılaşması gerekirdi. Sanırım bütün bunlar, cadı kazanında kaynayan söylentilerden başka bir şey değildi.

İşin daha da kötüsü, bu profesör anatomi çalışmaları için gereken fareleri eliyle öldürüyordu. Eter yoluyla öldürmeye kesinlikle karşıydı. İçi fareyle dolu bir kutuyu alır ve sırtı bize dönük olacak şekilde işine koyulurdu. Birkaç dakika geçmeden, tezgâhın üzerinde boynunları kırılmış bir yığın fare uzanmış olurdu.

Onu savunmak adına, "boynu kırmanın" pratik olduğunu, yani diğer yöntemlere göre büyük olasılıkla çok daha hızlı ve acısız ölüm gerçekleştiğinden çok daha insani bir yol olduğunu söylemek zorundayım. Bütün bu anlattıklarıma bakarak, bu profesörümüzü bir parça korkutucu bulduğumuzu eminim ki siz de tahmin edebiliyorsunuz! Fareler bu süreci acaba nasıl değerlendiriyorlardı? Kutudan alınan ilk fare ne ile karşılaştığını bilmiyordu diyelim, ya sonuncusu? Acaba kemirgenler bir başkasının acısını fark edebiliyorlar mı? Peki, bir başkasının acısını hissetmeleri mümkün mü?

Daha fazla ilerlemeden önce, hayvan empatisi alanıyla ilgili bu satırları okumanın hayvanseverler için kolay olmayacağını peşinen belirtmem gerekiyor. Hayvanların, diğer hayvanların acılarına nasıl tepki verdiklerini ölçmek için araştırmacılar genellikle onların acı duymalarını sağlarlar. Bu türden bir uygulamayı kesinlikle onaylamıyor ve kendi çalışmalarımda hiçbir zaman kullanmıyorum, ancak bu çalışmaların ortaya koyduğu sonuçları göz ardı etmek gerçekten aptalca olurdu. İyi haber ise, bu çalışmaların çok büyük bir kısmı on yıllar önce yürütülmüş ve şaşırtıcı bir şekilde günümüzde de tekrarlanmıyor oluşu.

1959 yılında, Amerikalı psikolog Russel Church, "Diğerlerinin Acılarına Karşı Farelerin Verdiği Duygusal Tepkiler" başlıklı kışkırtıcı bir bilimsel makale yayımladı. Church, kollu bir pres aracılığıyla yiyecekleri alabilmeleri için fareleri eğitmiş ve içlerinden birinin, komşu farenin kollu presi kullandığında acı çektiğini fark ettiği bu hareketi yapmayı bıraktığını gözlemlemişti[34]. Bu gerçekten de olağanüstüydü. Acaba fare, neden besini almak için yapması gereken hareketi yapmamış ve arkadaşının elektrik ızgarasında acı içinde kıvranışını göz ardı etmemişti? Acaba bu fareler dikkatleri başka bir tarafa çekildiği için mi presi kullanmayı bırakıyorlardı? Yoksa presi kullanmamaları, arkadaşları hakkında kaygılandıkları ya da kendi durumlarından korktukları için miydi?

Church tarafından sunulan açıklama, bütün davranışların temelinde şartlanma olduğunu savunan dönemin klasik görüşleriyle örtüşüyordu ve bir farenin, zor bir duruma düşmüş arkadaşını gördüğünde kendisi için korktuğunu dile getirmekteydi. Diğer taraftan, eğitilmemiş bir fare, diğerlerinin acı dolu çığlıklarını kendisiyle ilintili kılmak için acaba herhangi bir gerekçeye sahip midir? Deneyler-

[34] Joseph Lucke ve Daniel Batson (1980) fare eşlerinden birine şok verildiği zaman diğerinin onun için kaygılanıp kaygılanmadığını belirlemeye çalışmış ve sonucun olumsuz olduğunu görmüşlerdir. Ne var ki bu sonuç, onların başkalarının sıkıntılarından duygusal olarak etkilenmediği anlamına gelmiyor.

de kullanılan hayvanlar, kontrollü ısı ve ışığın kullanıldığı, yiyeceğin bol miktarda verildiği ve herhangi bir avlayıcı türün olmadığı laboratuvar ortamlarında yetişmekteler. Dolayısıyla, böyle bir durumla daha önceden karşılaşmış olamazlar. Bu daha çok, acı içindeki bir diğer farenin görünüşünün, sesinin ya da kokusunun doğuştan gelen ani bir tepkiye yol açmasına benziyor. Bir farenin sıkıntısı, belki de diğer fareyi doğrudan etkilemektedir.

Bu çalışma, hayvanlarda "empati," "sempati" ve "özgecilik" gibi kavramların araştırıldığı deneyleri yapanları bir miktar telaşlandırdığından, bu tür kavramlara inanmayan davranışsalcıların gazabından korunabilmek için sürekli olarak tırnak işareti ("") kullanılmıştır. Kısmen hayvan duygularıyla ilgili bilimsel tabular, kısmen de doğanın kötücül yanı üzerine yapılan geleneksel vurgulardan dolayı, bu çalışma yayınlanmasının ardından âdeta hasır altı edilmiştir. Sonuç olarak, hayvan çalışmalarının insan empatisi hakkında bilinenlere kıyasla çok gerilerde kaldığını söylememiz gerekiyor. Bu durum belki de Kanadalı bir bilim adamı tarafından yayınlanan, "Farelerde Empatinin Kanıtı Olarak Acının Sosyal Düzenlenişi" başlıklı yeni çalışmayla birlikte değişecektir. *Empati* sözcüğü bu çalışmada tırnak işaretlerinden kurtulmuş bir şekilde, aynı biyolojik zeminde buluşan insan ve diğer hayvan bireylerinin arasındaki duygusal bağı, genişleyen bir uzlaşı üzerinden yansıtmaktadır. Gelen haberler, eski anatomi profesörüm için artık bir anlam ifade etmezken, McGill Üniversitesi acı laboratuvarının müdürü Jeffrey Mogil, kendi faresinin neredeyse başka farelerle çektikleri acı hakkında konuşmaya başlayacağını düşünüyor! Deney zamanlarını değiştirip, fareleri aynı düzenekte yeniden deneye kattığında, daha önce takip ettikleri sıranın farelerin tepkilerini etkilediği gözlemlenmiş. Deneye son katılan fare, ilkine göre çok daha fazla acı işaretleri göstermiş. Tek olasılık, son farenin diğerlerinin çektiği acıları görerek daha fazla duyarlılık kazanmış ol-

ması". Mogil bu durumu, bir dişçi muayenehanesinde bekleyen ve kesinlikle memnun kalmadıkları bir deneyimle operasyon odasından ayrılanları gören hastanın durumuyla karşılaştırır: Acıya hazırlanmış olana hiç kimse yardım edemez.

Fareler daha sonra çiftler hâlinde bir acı testine sokulmuştur. Her fare, bir diğerini görebileceği saydam cam tüplerin içine yerleştirilmiştir. Farelerden tekine ya da ikisine birden, araştırmacıların tabiriyle hafif bir mide ağrısı yapan seyreltilmiş asetik asit enjekte edilmiştir. Fareler bu uygulamaya, rahat olmadıklarını gösteren gergin hareketlerle tepki vermişlerdir. Temel bulgu, asidin daha önce enjekte edildiği kontrol faresinin aksine, arkadaşına yapılan işlemi gören diğer farenin kendi sırası geldiğinde buna çok daha fazla tepki verdiğidir. Bu deney, aynı kafesi paylaşan farelerin dışında herhangi bir yabancı fareye uygulanmadığı için, bunu basit bir olumsuzlayıcı birliktelik olarak nitelendiremeyiz. Çünkü böyle bir durumda, fareler tarafından verilen tepki birbirlerini tanıyor olmasalar bile tamamen aynı olmalıdır. Sonraki deneylerde hangi duyunun etkili olduğunun bulunması için anosmik fareler (koku alma duyusu olmayan), işitmeyen fareler ve diğerlerini görmesi engellenmiş olan fareler karşılaştırılmıştır. Deneylerin sonucunda görüntünün yaşamsal önemde olduğu ortaya çıkmıştır, çünkü tepki verenler, yalnızca birbirlerini gören fareler olmuştur.

Fareler acının bulaşıcılığını (geçişliliğini) göstermiştir. Yani acı çeken birinin görülmesi, diğerlerinin daha şiddetli bir acı çekme tepkisi vermesine neden olmuştur. İlginç bir şekilde, acı çeken yabancı bir farenin bulunduğu ortamda ise duyarlılık oldukça azalmıştır: Fare şaşırtıcı bir şekilde pasif (tepkisiz) bir konuma geçmiştir. Ne var ki bu ters empatik tepki, bir diğerine karşı potansiyel olarak düşman-

[35] Jeffrey Mogil, Ulusal Kamu Radyosu'ndaki bir konuşmadan (5 Temmuz 2006). Farelerin bir başkasının acısını paylaşması üzerine yapılan çalışma Dale Langford vd. tarafından yayınlanmıştır (2006).

ca tavır besleyebilen erkeklerle sınırlı kalmıştır. Acaba, bunun sebebi karşıtlarından daha az anlayışlı olmaları mıydı?

Bu cinsiyet etkeni, insanların bir başkasının sıkıntısı karşısında nasıl empati kurduklarını akla getiriyor. Yakın bir ilişki içerisinde olduğumuz bir insanın acı çektiğini görmek, beyinlerimizin acıyı kontrol eden bölgelerini harekete geçirmektedir. Bu durum, hem erkekler hem de kadınlar için geçerlidir. Aynı prosedürlerin izlendiği benzer çalışmalar, eşlerin bir oyun içerisinde birbirlerine adil davranmamalarının istendiği bir ortamda tekrar edilmiş ve sonrasında eşler beyin taramasından geçirilmiştir. Her ne kadar eşler birbirlerini kandırıyor olsalar da, tarama sonuçları empati karşıtı bir tutum takındıklarını göstermiştir, çünkü acı çektiklerini belirttikleri durumları incelediğimizde, bu kişilerin beyinlerindeki zevk alma merkezlerinin etkin olduğu ortaya çıkmıştır. Böylece eşlerin çekmiş olduklarını söyledikleri acıları seyretmekten büyük keyif aldık! Başkalarının acılarından zevk almak gibi bir durum, kadınlar anlayışlı kalmayı başarabildikleri için yalnızca erkeklerde ortaya çıkmaktadır. Bu her ne kadar tipik bir insan tepkisi olarak görülse de, farelerden elde edilen bulgularla (erkeklerin potansiyel rakipleri karşısında empati kurmaktan yoksun olmaları) örtüşmekte ve belki de bütün memelilerde evrensel olarak bulunmaktadır.

Araştırmacılar son olarak fare çiftlerini değişik acı kaynaklarına maruz bırakmışlardır. Bu acı kaynaklarından ilki, daha önce de uygulanmış olan asetik asit ve ikinci ise, deneklerin çok fazla yaklaşmaları durumunda yanmalarına sebep olabilecek bir radyan ısı kaynağıdır. Kafes arkadaşının asitten acı çektiğini gören diğer farenin ısı kaynağından hızla uzaklaşması, farklı bir tepkiye yol açan bütünüyle farklı acı uyaranlarına karşı hassasiyetin arttığını ortaya koymuştur. O hâlde "motor taklidi" açıklamasının olanak dışı bırakıldığını söyleyebiliriz: Fare tek bir acı türüne değil, genel anlamda acıya karşı hassasiyet kazanmış görünmektedir. Bütün acılara!

Bu çalışma, 1960'lı yıllarda ulaşılan belirsiz sonuçları yeniden canlandırarak uzun bir deneysel yol kat etmiştir. Deneylerde kullanılan deneklerin sayısı ne kadar çok olursa olsun ve bu deneylerde ne kadar sıkı yöntemler uygulanırsa uygulansın, sonuç hep aynı olmuştur: Diğer bireylerin tepkilerinin algılanması sonucunda bireyin daha yoğun bir deneyim yaşaması. Bu durumda, sanırım elde edilen sonucu "empati" olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır.

Açıkçası, bizzat yanlarında olmasak da başkalarının neler hissettiğini gerçekten anlayabilmemizi mümkün kılan, tıpkı *Savaş ve Barış* romanındaki bir karakterin nefretini belirttiği pasajları okuduğumuz anda hissettiklerimiz gibi hayali bir empati türü değildir. Empati kurmamızı sağlayan şeyin düş gücümüz olmadığını unutmamalıyız. Başkasının durumunun nasıl olduğunu düşlemek, bir uçağın nasıl olup da uçabildiğini düşünmeye benzemediği için samimi bir ilişki kurmamıza engel olacaktır. Empati, her şeyden önce duygusal katılım gerektirmektedir. Fareler, bu katılımın nasıl başladığını bize gösteriyorlar. Başkalarının duygulanımlarını görmek bizim de benzer duygular hissetmemize yol açar ve bu aşamadan sonra başkalarının durumuyla ilgili daha gelişmiş bir anlayışa erişmemiz mümkün olur.

Önce bedensel bağlantılar gelir, ardından anlayış.

Kedi Oscar[36]

Kedi Oscar'ı, saygın *New England Journal of Medicine* dergisinin sayfalarından gözlerini bize dikip bakan fotoğrafıyla ve onu çok yakından tanıyan değerli bir uzmanın kendisi hakkında yazdıklarıyla tanıdık. Dergide yer alan yazıda, Rhode Island Providence'daki bir ge-

[36] Yaşlılık dönemi hastalıkları uzmanı olan David Dosa (2007) "A Day in the Life of Oscar the Cat" adlı kitabında diyor ki: "Onun yatağın başucuna geldiğini gören doktorlar ve hemşireler, yataktaki hastanın kısa bir süre içinde öleceğini anlayıp, hastanın yakınlarına derhal haber verirler. Oscar'ın gösterdiği bu dostluk ve yakın ilgi olmasaydı, yaşlıların büyük bir kısmı ailelerini son kez göremeden ölebilirlerdi" (s.329).

riatri (yaşlı bakım) kliniğindeki Alzheimer, Parkinson ve diğer hastalıklardan muzdarip hastalar ile Oscar'ın odalar arasında yaptığı günlük gezintileri ilişkilendirilmiş. İki yaşındaki bu kedi odadan odaya gezmekte ve her bir hastayı dikkatle koklayıp gözlemlemekteydi. Hastalardan birinin ölümün eşiğinde olduğuna karar verdiğinde ise onun yanı başında kıvrılıyor, mırıldanmaya başlıyor ve hastaya burnuyla sürtünüyordu. Görünüşe bakılırsa, Oscar hasta son nefesini verene kadar da odadan asla ayrılmıyordu.

Oscar'ın hastalarla ilgili tahminleri, hastane çalışanları tarafından oldukça ciddiye alınmaktaydı. Oscar eğer bir hastanın odasına giriyor ve çok zaman geçmeden oradan ayrılıyorsa, çalışanlar hastanın vaktinin henüz dolmadığını anlıyorlarmış. Fakat Oscar bir hastanın odasında gece nöbetine başlamışsa, hemşirelerden biri hastanın yakınlarını hemen telefonla arıyor ve sevdikleri kişi dünyadan ayrılmadan önce onu son bir kez daha görebilmeleri için acilen hastaneye çağırıyormuş. Kedimiz, herhangi bir insan uzmandan çok daha kesin bir şekilde yirmi beşin üzerinde hastanın ölümünü tahmin edebilmiş. Yazar, erkek kedi Oscar'a saygısını şu sözle belirtiyor: "Üçüncü kattaki hiç kimse, Oscar odalarını ziyaret edip, yanlarında uzun süre kalmadan ölemez."

Oscar bunu nasıl yapıyor? Acaba ölmekte olan hastaların kokusu, ten rengi ya da soluk alıp vermelerindeki belirli bir özellik mi Oscar'ın dikkatini çekiyor? Bakım evindeki yaşlı hastaların çok değişik hastalık sebepleri olsa da, ölüme iyice yaklaşmış bütün hastalar şaşırtıcı bir şekilde benzer işaretler gösteriyor olabilirler; hiç şüphe yok ki böyle bir olasılık gerçekten de var. Bu noktada insanın kafasını en çok karıştıran şey ise kediyi neyin harekete geçirdiği. Oscar hayatının sonuna yaklaşmış bir hastanın yanındaki bazen son canlı oluyormuş ve hastane görevlileri de bu durumu son teselli ediş olarak yorumluyorlar. Ancak bakım evinde yaşayan bu kediyi harekete geçiren neden gerçekten bu mu?

Bu şekilde davranması için olası iki sebep olduğunu düşünüyorum: Herhangi birinin başına gelenler yüzünden hissettikleri onu üzüyorsa, ya kendi ya da hastayı rahatlatmak için böyle bir girişimde bulunuyor olmalı. Ne var ki, her iki olasılık da kafa karıştırmaya devam ediyor. Çünkü Oscar'ın diğer her şeyi bir kenara bırakıp neredeyse bütün hareket yetenekleri kısıtlanmış hastalarda huzur bulma arayışında neden girdiğini bilmiyoruz. İlgi bekleyen bir hayvan olarak, ona daha fazla şefkat gösterebilecek insanların yanında daha mutlu olması gerekmez miydi? İkinci olasılığa inanmak ise çok daha zor: Tek başına avlanan bir türün bireylerinden biri olarak, Oscar şimdiye kadar tanıdığım kedilerin tümünden daha yardımsever olabilir mi? Hayatım boyunca çok sayıda kedim oldu ve neredeyse bütün kediler birisine sokulup uzanmayı sevdikleri hâlde, onların davranışlarında bizi mutlu edenin ne olduğu hakkında ciddi bir yazı okuduğumu sanmıyorum. İyiliğe tam olarak inanmadığını söyleyen insanlara benzemek adına şöyle soralım: Bizden çok daha azını gördükleri hâlde kedilerimiz bizi neden seviyorlar?

Biraz abartılı konuştuğumun farkındayım. Kediler duygusal yakınlık kuruyor ve güçlü bir bağlılık sergiliyorlar. Aksi olsa, neden sürekli bizimle aynı odada olmayı istesinler ki? İnsanların evlerini iguanalar ya da kaplumbağalar –ki bakımları çok daha kolaydır– yerine tüylü etoburlarla doldurmalarının tek sebebi, sürüngenlerin bize asla veremeyecekleri bir şeyi memeli hayvanların sağlıyor oluşudur: Duygusal tepki verme yeteneği. Köpekler ve kediler, içinde bulunduğumuz duygu durumunu kavramakta herhangi bir güçlük yaşamazlar ve biz de onların duygusal durumunu kolayca anlarız. Bu bizim için son derece önemlidir. Kendimizi ne kadar rahat hissedersek, bu yeteneğimizle birlikte hayvanlara o kadar çok ilgi gösteririz. Oscar benim tahmin ettiğim şekilde, herhangi bir kaygı sebebiyle hareket ediyor olmasa bile, onun yaptıklarını empatiyle alakasız bir davranış olarak kabul edip görmezden gelmek bir hata olacaktır.

Evrilmiş her yeteneğin beraberinde çeşitli avantajlar taşıdığı varsayılır. Eğer duygusal geçişlilik, aslında empatiye doğru giden o uzun yoldaki ilk adımsa, bunun hayatta kalmaya ve yeniden üremeye nasıl bir yardımı olduğu sorusu gündeme gelir. Geleneksel cevap, empatinin yardımcı davranışlar ürettiği yönünde olacaktır. Ancak bunun geçerliliği, bir başına böyle bir özelliğe sahip olmayan duygusal geçişlilik için oldukça düşük olacaktır. Yürümeye yeni başlamış bir insan yavrusunun bir başka çocuğun ağlayışını duyduğunda verdiği tipik tepkiyi ele alalım. Gözleri bir anda dolar ve ebeveynlerine koşup sarılmak ve güvende olduğunu hissetmek ister. Bunu yaparken, aslında huzursuzluğun yükseldiği kaynağa sırtını dönmektedir. Bu tarz bir "başkasına yönelme" eksikliğinden dolayı, psikologlar "kişisel zarar"dan bahsetmektedirler. Böylesi bir ben-merkezci tepki, doğal olarak özgecilik için iyi bir temel sağlamayacaktır.

Diğer taraftan, bu durum duygusal geçişliliği faydasız kılmamaktadır. Vahşi bir kemirgenin bir başka hemcinsinin korku içindeki çığlıklarını duyduğunu ve sonuçta kendisinin de korktuğunu düşünelim. Eğer bu duydukları onun kaçmasına ya da gizlenmesine yol açmışsa, bu, diğerlerinin başına gelenin kendi başına da gelmesinden sakındığı içindir. Diğer bir örnek olarak yavrusunun yüksek sesle ciyaklamalarını duyduktan sonra huzursuz olan bir anne kemirgeni düşünelim. Yavrularıyla ilgilenerek ya da onları daha sıcak bir noktaya taşıyarak susmalarını sağlayana kadar kendisi de huzursuz olmaktan kurtulamayacaktır. Dolayısıyla, hayvanlar başkalarının rahata ermesi için herhangi bir yakın ilgi göstermeden ve yalnızca duygusal bakımdan teyakkuza geçip, buna uygun tepkiler geliştirerek tehlikeden sakınabilir ve yavrularını koruyabilirler. Hiçbir şey bu bahsettiğimizden daha uyarlanabilir değildir.

Yavrularının kulak tırmalayan seslerini onların sorunlarıyla ilgilenerek "kesen" anne, başkasına yönelen bir davranışı ben-merkezci sebeplerle gerçekleştirir. Bunu *kendini korumaya yönelik özgecilik* ola-

rak adlandırıyorum; yani, bir başkasına yardımcı olarak kendisini rahatsız edici duygulara karşı korumak. Bu tür bir davranış sonucunda başkalarının da fayda sağladığı doğrudur, ancak bu hareketin ardında yatan gerçek nedenin başkalarını rahatlatmak olduğunu söyleyemeyiz. Acaba bu, başkalarının evrimleşmesini ne ölçüde etkiliyor? Acaba, ilk olarak kendini korumaya yardımcı olmak için mi başlamıştı? Yoksa gitgide başkalarının iyiliği için dönmeye başlayan yardımcı bir dişli hâline mi evrildi? Kitaplıklarımızı dolduran değerli kitaplar bencillik ve özgecilik arasında keskin bir sınır çizmeye çalışıyorlar, ancak ya daha büyük bir belirsizlik alanıyla karşı karşıyaysak? Empatiyi hiçbir surette bencillik temeline oturan bir davranış olarak niteleyemeyiz, çünkü gerçekten bencilce olan bir tutum, başkalarının duygularını kolayca göz ardı eder. Diğer taraftan, kendi duygusal durumumuz bizi harekete geçiriyorsa, empatiyi "özgecil (bencil olmayan)" şeklinde tanımlamamız da aynı ölçüde uygun görünmemektedir. Bencil/bencil olmayan ayrımı belki de yalnızca dikkatleri başka yöne çekmek için yapılmış olabilir. Eğer işbirliğine yatkın doğamızın ardında yatan sır, kendin ile başkasının birleştirilmesi ise kendini başkasından ayırmaya çalışmak ya da başkasını kendinden ayrı tutmak neden?

Daha önce fareler için anlatılan deney maymunlarda uygulandığı zaman onların nasıl tepki verdiklerini incelemek hiç şüphe yok ki ilginç olacaktır. 1960'lı yıllarda, Amerikalı psikiyatrlar, bir zinciri çekerek yiyecek alan makakların, zinciri çekmenin arkadaşlarının elektrik şokuna maruz kalmasına sebep olduğunu gördüklerinde zinciri çekmeyi reddettiklerini bildirmişlerdir. Maymunlardan biri beş, bir diğeri ise on iki gün içerisinde kendi davranışının arkadaşı üzerindeki etkisini anlamış ve zinciri çekmeyi bırakmıştır. Bu maymunlar, aç kalmayı göze alıp arkadaşlarına acı çektirecek bir davranışta bulunmaktan kaçınmışlardır.

Tekrar edecek olursak, bu, büyük olasılıkla kendini korumaya yönelik özgeci bir davranıştı: Yani hoş olmayan bakışlardan ve ses-

lerden kaçınmaya yönelik bir istek[37]. Başkalarını acı içinde kıvranırken görmek korkunç bir durum olsa da, bütün mesele gelip empatiye dayanmaktadır. Maymunlar bir diğerinin beden diline karşı fazlasıyla duyarlıdırlar. Bu, başka bir deneyde bir kez daha ortaya konmuştur. Bir maymuna bütün maymunları etkileyecek elektrik şoklarının geldiğini belirten uyarı sesini duyan başka bir maymunun yüzü izletilmiştir. Diğerlerinin bu sese verdikleri tepkiyi anlayan ilk maymun hızla bir düğmeye basarak bu şok dalgalarını kesmeye çalışmıştır. Maymunlar farklı odalara yerleştirilmiş olsalar bile, acıya maruz kalmadan oturabilmekte büyük bir başarı yakalamışlardır. Açıkça görüldüğü üzere, düğmenin başında bulunan maymun uyarıyı duyan arkadaşının yüzündeki ifadeyi okumakta herhangi bir güçlük yaşamamıştır. Maymunlar, diğerlerinin yüzündeki ifadeleri anlamak söz konusu olduğunda, aynı ekranı izleyen bilim insanlarından çok daha başarılı olmuşlardır. Araştırmanın sonucunda, "Maymunların başka maymunların yüz ifadelerini yorumlamakta insandan çok daha yetenekli olduğu" ortaya çıkmıştır.[38]

Hayvanların bir diğerine karşı ne kadar duyarlı olduğunu kanıtlamak için bu uygulamaların gerekli olduğunu düşünmek ne kadar korkunç, değil mi? Hayvan empatisiyle ilgili araştırmalar, kendi empatimiz göz ardı edilerek yürütülebilir mi? Bu uygulamaları savunacak değilim, fakat akıldan çıkarmamak gerekir ki hayvan empatisi hakkındaki bilgimiz oldukça sınırlı. Bilimin korku ve sinirlilik gibi olumsuz duyguların incelenmesine ayırdığı olanaklarla karşılaştırıldığında, olumlu duyguların incelenmesinin neredeyse göz ardı edildiğini görüyoruz. Buna itirazım yok, ancak empati üzerindeki çalışmalar tıpkı insanlarla yaptığımız şekilde, çift taraflı olarak gerçekleş-

[37] Kendini korumaya dönük özgecilik, bir başkasının içine düştüğü durumdan kaynaklanabilecek olumsuz sonuçları azaltmaya yönelik olduğu için empatiye dayandığını söyleyebiliriz. Özgecilik ifadesini burada biyolojik anlamda kullanıyorum: başkasının yararına olacak bir davranışın kişiye getireceği maliyetin, bu davranıştan faydalanacak olanı nasıl etkileyeceğinin hesaba katılmaması (2. bölüm).

[38] Robert Miller (1967, s. 131).

tirilmelidir. Örneğin hafif stres yükleyicileri ya da gündelik yaşantıda verilen tepkileri bu araştırmalarda kullanabiliriz. Sonuçta primatların gündelik yaşantıları yeteri kadar baskı altında geçiyor zaten.

Kendi çalışmalarımda, prensip olarak acı vermek ya da herhangi bir şeyden mahrum bırakmak gibi yollara başvurmuyorum.[39] Bu metodlara başvurmamak işimi uzatıyor olsa da böyle bir şeyi yapmam mümkün değil çünkü birlikte çalıştığım hayvanların "içinde" ne gibi fırtınalar kopmasına yol açacağını tahmin bile edemiyorum. Ancak radyo dalga vericilerinin deri altına yerleştirilecek kadar küçülmesinden sonra, istisnai bir olayın gerçekleşmesine izin verdim. Bu cihaz sayesinde maymunların kalp atış hızları ölçülebilecekti. Evcil hayvanlarda kullanılabildiğine göre, primatlarda neden kullanılmasın diye düşünmüştüm. Daha eski zamanlarda bilim insanları maymunların kalp atış hızlarını öğrenebilmek için onları hareketsiz kılacak sandalyelere oturtur ya da sırtlarına ağır bir ölçüm cihazı yüklerlerdi. Ancak son teknolojik gelişmelerle bu ölçümler yapılırken makakların serbestçe dolaşabilmelerini sağlayabilecek duruma gelmiştik. Vericilerin gönderdiği radyo dalgaları, maymunların bulunduğu açık hava kafesini gören bir kulede oturan, genç öğrencimiz Stephanie Preston tarafından monte edilmiş anten sayesinde eş zamanlı olarak kaydediliyordu. Bedensel temasın kalbi nasıl etkilediğini öğrenmek istiyorduk. O dönem, (1996 yılında) yeni basılmış olan kitabım *Good Natured* (İyi Huylu), tartışmalı bir konu olan hayvan empatisini inceliyordu. Primatların aralarında çıkan bir gerginliği nasıl dizginledikleri tartışmanın büyük bir kısmını oluşturduğu için kalp ölçümlerini yapma gereksinimi duymuştuk.

[39] Hayvan araştırmaları etiği, sonu gelmeyen ve sert geçen tartışmalara konu olmaktadır. Kendi çalışmalarım herhangi bir sağlık sorununun çözümüne yönelik olmadığı için, deneklere zarar verebilecek uygulamalardan mümkün olduğunca kaçınmaya çalışıyorum. Çalışmalarımda esas aldığım iki kişisel kuralım bulunuyor: (1) Yalnızca grup içinde yaşayan (tek başına yaşayan ya da bakılanların aksine) primatlarla çalışmak ve (2) gönüllü insan deneklere uygulamaktan kaçındığım ve deneklere sıkıntı verebilecek uygulamaları hayvanlara kesinlikle uygulamamak.

Geriye dönecek olursak, beni uzun yıllar önce uyarmış olan değerli hocam Robert Goy'la (beni Atlantik'in öbür yakasına geçmeye ikna eden bilim adamı) aynı düşüncede olduğumu belirtmeliyim: "Frans, kalpten uzak dur, çünkü o düşündüğünüzden daha karmaşıktır." Açıkçası, Robert kalple ilişkilendirilen aşk eğretilemesini ve onun etkilerini kastetmemişti; söylemeye çalıştığı şey, kalp ölçüm sonuçlarının neredeyse hiçbir anlam ifade etmeyeceğiydi. Kalp, her şeye karşı bir tepki verir: Bu tepkiler arasında cinsel uyarılma, sinirlilik, korku gibi duygusal tepkilerin yanı sıra zıplamak ya da koşmak gibi duygusal olamayan tepkiler de vardır. Herhangi bir maymun doğrulsa ve kendisini kaşısa bile kalp ritmi oldukça yükselir. O hâlde, neler olup bittiğini kim nasıl açıklayabilir ki? Örneğin bir kavgadan sonra maymunların kalp ritmi düşüyorsa, bu düşüş, maymunlar barıştıkları için mi yoksa artık koşmayı kesip, bir kenarda soluklandıkları için mi oluyor?

En azından verici taşıyan maymunun kurduğu ilişki ağını yakından öğrenebildiğimizi söyleyebiliriz. Diyelim ki bu dişi maymun gölgede oturuyor ve etrafında başka bir maymun dolaşıyor olsun. Eğer diğer maymun onun ailesinden ya da daha aşağı tabakadan bir maymunsa, kalp ritmi sabit kalıyordu. Ne var ki, diğer maymunun üst tabakadan olduğu durumlarda nabız da yükselmekteydi. Yüzünde ya da duruşunda herhangi bir değişiklik göremeyişimize karşın, kalp ritmi oldukça kaygılanmış olduğunu ortaya koymaktaydı. Makaklar bildiğim en hiyerarşik toplum içinde yaşayan canlılar. Öyle ki, baskın bireyler kendilerinden daha alt tabakadan olanları cezalandırmakta bir an bile tereddüt etmezler. Makak toplumunu bütünüyle kontrol eden baskın bireyler, bazen diğerlerinin ağzındaki yiyecekleri bile çekip alırlar. Bunu yaparken muhataplarının karşısında oldukça mağrurdurlar. Vericileri yerleştirdiğimiz maymunların kalbi, bu makak topluluğu içerisinde hüküm süren sessiz terörü olanca çıplaklığıyla bizlere göstermişti.

Makaklar, üzerlerinde biriken stres yükünü atmak için birbirlerini tımarlarlar.[40] Ne var ki, bu hareketin rahatlatıcı etkisini kanıtlamak sanıldığı kadar kolay olmuyordu. Çünkü maymunlarımız neredeyse her dakika tımarlandığından, *tımarlanmadıkları* anlarla en azından özdeş, sağlıklı bir eşleşmeye gereksinim duyuyorduk. Böylece, kalp ritimleri arasındaki farklılığı kullanarak tımarlanmanın etkisini açıklayabilecektik. Aslında tımarlanmanın kalp ritmini düşürdüğünü bulmuştuk ve doğal bir yerleşim içinde bulunan hayvanlar için bu ilk kez kanıtlanmıştı. Tımarlanma varsayıldığı gibi yalnızca eğlendirici ve sakinleştirici bir etkinlik olarak bitlerin ve kenelerin ortadan kaldırılmasına yardımcı olmakla kalmıyor, aynı zamanda stresi azaltıp, sosyal bağları da güçlendiriyordu. İnsanlar tarafından okşanan atların ve ayrıca hayvanları tarafından belirgin şekilde sevilen insanların da kalp ritimlerinde düşüş gözlenmiştir. Aslında hayvanlarla kurulan arkadaşlıklar stresi azaltmada oldukça etkili olduğundan, gün geçmiyor ki doktorlar tarafından hastalarına önerilmesin.

Bir dahaki sefere bütün bu konuları, beni her sabah yüzüme hafifçe vurarak uyandıran, nazik olduğu kadar da ısrarcı kedimiz Sofie'yle birlikte düşünmem gerekecek. Yani mobilya örtülerinin altına girip oynaşabilir.

Ancak yalnızca kışın, hepsi bu!

Empati İçin Bir Yüz Gerekir

Kalp ritmi çalışmalarımız boyunca, Stephanie empati mikrobunu kapmış olmalı. Başka bir yerde çalışmak üzere gittikten sonra bu konu hakkında daha fazla okumaya karar vermiş. Empati yazını bütü-

[40] Maymun projesi, Filippo Aureli ve ekibi (1999) tarafından yürütülmüş ve yayınlanmıştır. Claudia Wacher ve ekibi (2008) tarafından kazların kalp ritmi üzerine yapılan bir araştırmada, üzerine verici yerleştirilmiş olan kuşların eşlerini sıkıntı içinde gördüklerinde duygusal olarak heyecanlandıkları belirlenmiştir. Bu sonuç, kuşlarda da duygusal geçişlilik yaşandığını gösteriyor.

nüyle insan-merkezcidir, hayvanlardan asla bahsedilmez."[41] Bu yazını dikkatle incelediğimiz zaman sanki yaşamın erken döneminde atlatılmış, tüm iç organlara yayılmış bir hastalıktan bahsedildiğini sanırsınız. Empati bugün bile rol üstlenmenin ve yüksek bilişin gerektiği, istemli bir süreç olarak sunulmaktadır; hatta benzer bir eğilime dilde bile rastlarız. Bütün bunların ışığında, Stephanie ve ben mevcut bilgileri farklı bir bakış açısıyla yeniden ele almaya karar verdik.

Geçen yıl kendisini Kaliforniya Berkeley'de ziyaret etmeye gittiğimde, Stephanie iki tane büyük karton kutuyu ofisinin köşesinden sürükleyerek getirmiş ve onları masanın üzerine koymuştu. Empati hakkında yazılmış hiç görmediğim kadar çok makaleyi bir arada görmüştüm. İçlerinde Theodor Lipps tarafından yazılmış tarihi makaleler de vardı ve bu makalelerin tümü, belli bir düzen içerisinde konularına göre sıralanmıştı. Belli ki, bu makaleleri gözden geçirme projemiz bile her geçen günle birlikte hızla büyük bir projeye dönüşecekti. Odaklandığımız konu empatinin nasıl gerçekleştiği, özellikle de beyinin dış dünya ile içeri arasındaki bağlantıyı nasıl kurduğuydu. Başkasının vardığı sonuçlara bakmak bile, daha önce tecrübe ettiğimiz ve ulaştığımız benzer sonuçların gizli anılarını içimizde yeniden canlandırmaya yetmişti. Bilincinde olduğumuz anıları kastetmiyorum; bunu, sinirsel devrelerin otomatik olarak, bir şekilde yeniden etkinleşmesi şeklinde düşünebilirsiniz.[42] Tıpkı acı çeken birini

[41] Empatinin grup hâlinde yaşama eğilimi gösteren hayvanlardaki önemine dikkat çeken ve bu alandaki dikkate değer istisnalardan biri olan psikolog William McDougall (1908, s. 93), empatiyle ilgili önemli bir tanımlama yapıyor: "Bütün hayvan topluluklarını bir arada tutan bu bağ, grup davranışlarının uyum içinde yapılmasını ve toplumsal hayatın önemli faydalarından birlikte yararlanılabilmesini sağlar."

[42] Empati; (1) duygu ve hareket için gerekli olan kendi sinirsel substratlarını (sinir-altı dokuları) etkinleştirerek başkalarının duygularını ve davranışlarını algılayacak bir sinir sisteminin varlığına ve (2) başkasına ulaşıp, onu anlamak için kendisinde bulunan bu sistemlerinin eksiksiz bir şekilde çalışmasına dayanır. Bu düşüncenin köklerini, Lipps'in (1903) *Innere Nachahmung* (içsel taklit) yazısında bulabiliriz. Stephanie ve ben, bu düşünceyi empatinin algı-eylem mekanizması olarak yeniden formüle ettik (Preston ve de Waal, 2002). Başkasının içinde bulunduğu durumunu yalnızca zihinsel olarak canlandırmak bile, insanlardaki bu sinirsel substratları etkinleştirmeye yetiyor. İnsanlar kendilerini başkasının yerine koyduğunda, beyinleri kendi yaşadıkları durumları hatırladıklarındakine benzer bir şekilde etkinleşir (Preston vd., 2007).

görmenin acı devrelerini etkinleştirmesi gibi, biz de düşüp, dizlerini yaralayan bir çocuğu görüyormuş gibi dişlerimizi sıkıyor, gözlerimizi kapatıyor ve hatta "Ah!" diye bağırıyorduk. Davranışımız başkalarının durumuna uyum sağlıyordu, çünkü o artık bizim kendi durumumuz hâline gelmişti.

*Ayna nöronları*nın keşfi, bugün dile getirdiğimiz tezimizin tamamını hücre seviyesinde desteklemektedir. İlk olarak 1992 yılında Parma Üniversitesinden bir grup İtalyan bilim insanı, maymunların özel beyin hücrelerine sahip olduklarını açıklamıştı. Bu özel hücrelerin, maymunların yalnızca kendileri bir nesneye ulaştıklarında değil, aynı şeyi yapan başkalarını gördüklerinde de etkin hâle geçtiği gözlemlenmiştir. Bahsedilen özel hücrenin etkin hâle geçişi, tipik bir ispatlama yönteminde maymunun beynine bağlanan elektrot tarafından kaydedilerek bilgisayar ekranından gösterilir. Eğer maymun, araştırmacının elinden bir fındık alırsa, nörondan tıpkı hoparlörden yükselen makineli bir tüfek sesi gibi kısa bir sinyal yayını gerçekleşir. Araştırmacı kısa bir süre sonra, kendisini izleyen maymunun önünde bir fındık aldığında aynı hücrenin yeniden etkinleştiği gözlenmiştir. Ne var ki tepki, bu sefer *bir başkasının* eylemine gösterilmiştir. Bu nöronları özel kılan ise, "maymunun gördüğü" ve "maymunun yaptığı" arasındaki ayrım eksikliğidir. Bu nöronlar birey ve diğer bireyler arasındaki sınırı deyim yerindeyse tamamen ortadan kaldırıyor ve çevrelerini saran duyguların ve davranışların yansıtılmasında beynin bir organizmaya nasıl yardımcı olacağına dair önem bir ipucu sağlıyorlar. Tıpkı uzun yıllar önce insanlar arasındaki göz temasının önemine işaret eden bir Pink Floyd şarkısında söylendiği gibi: "Ben senim ve gördüğüm her şey benim."[43] DNA'nın keşfi biyoloji açısından nasıl bir önem taşıyorsa, ayna nöronlarının keşfi de psiko-

[43] *Meddle* (1971) albümündeki "Echoes" parçasından. Grup üyelerinden Roger Waters bir röportajında şöyle diyor: "[Bu] şarkı, sokaktan geçip giden insanların bende uyandırdığı duygu ve düşüncelerle ilgili. Sözleri yazarken aklımdan geçenler insanın kendisini başkalarında tanıması, empati duyması ve bütün insanlarla kurulabilecek bir bağ düşüncesiydi" (USA Today, 6 Ağustos 1999).

loji açısından benzer bir öneme sahiptir ve çığır açan bir gelişme olmuştur.[44] Maymunlar vasıtasıyla ortaya çıkan bu çığır açıcı keşif, ne yazık ki insan empatisiyle ilgili iddiaların desteklenmesine bir başına yardımcı olmamıştır.

Bu sefer de, empatinin kendiliğindenliği (otomatikliği) tartışma konusu edilmiştir. Dimberg'in bilinçsiz yüz taklidi konusunda gösterdiği dirençle aynı gerekçelere dayanan bazı bilim insanları, kendiliğindenlik konusunu ağızlarına bile almamış ve onu "denetimsiz" kavramıyla aynı kefeye koymuşlardır. Bu bilim insanları, kendiliğinden gelişen tepkiler veremediğimizi iddia etmekte ve gördüğümüz herkesle empati kurabiliyor olmamız hâlinde, içinden asla çıkamayacağımız duygusal bir karmaşa hâli yaşayacağımızı savunmaktadırlar.[45] Bu sonuncusuna kesinlikle katılmıyor olsam da, sanırım bu "kendiliğindenlik" ifadesinin gerçek anlamını biraz daha açıklığa kavuşturmamız gerektiğini düşünüyorum. Burada kullanmış olduğumuz kendiliğindenlik, bir sürecin hızına ve onun bilinçaltı doğasına işaret etmektedir, yoksa doğamızın bu kısmını alt edebilmedeki yetersizliğimize değil. Örneğin soluk alış verişim, her ne kadar bunun farkında olmaya devam etsem de, tamamen kendiliğinden gerçekleşir. Tam şu anda karar verip soluğumu tutabilirim, ama bu durum yalnızca morarmaya başlayacağım ana dek sürecektir.

Tepkileri denetleme ve engelleyebilme yeteneğimiz, başı boş bir empati anlayışına karşı sahip olduğumuz tek silahımız değildir. Ayrıca, seçici dikkat ve özdeşleşme sayesinde bunu kaynağından düzenleme olanağına da sahibiz. Eğer bir görüntünün sizi rahatsız etmesini

[44] Vilayanur Ramachandran: "DNA biyoloji açısından nasıl bir önem taşıyorsa, ayna nöronlarının da psikoloji için benzer bir önemde olduğunu düşünüyorum. Ayna nöronları, psikoloji için sağlam bir çerçeve oluşturulmasında ve bugüne kadar gizemini koruyan ve deneylerle ortaya konamayan zihinsel yeteneklerin açıklanmasında yardımcı olacaktır" (www.edge.org, 1 Haziran 2000). Ayna nöronlarının taklit etme ve empati kurma yeteneklerini nasıl tetiklediği tam bir açıklığa kavuşturulamamış olsa da, Vittoro Gallese (2004) ve Marco Iacoboni'nin (2005) çalışmalarına bakılabilir. Ayna nöronları aynı zamanda kuşlarda da bulunduğu için, algı-eylem mekanizmasının varlığı memelilerin ve kuşların ortak sürüngen atalarına kadar geri götürülebilir (Prather vd., 2008).

[45] Preston ve de Waal (2002) hakkındaki çeşitli eleştirilerden.

istemiyorsanız, başka tarafa bakmanız yeterli olacaktır. Ayrıca kendimizi başkalarıyla kolayca özdeşleştirebiliyor oluşumuz, bunu kendiliğinden yaptığımız anlamına gelmemektedir. Örneğin, farklı gördüğümüz ya da başka bir gruba ait olduklarını bildiğimiz insanlarla özdeşlik kurmakta ciddi zorluklar yaşarız. Aynı kültürel zemin, etnik özellik, yaş, cinsiyet, meslek ve diğer başka etmenler çerçevesinde kendimize benzer olarak tanımladığımız ve bundan da öte bize yakın olduklarını bildiğimiz eşlerimiz, çocuklarımız ya da arkadaşlarımızla çok daha kolay özdeşleşiriz. Özdeşleşmenin, empati kurabilmek için gerekli bir ön koşul olduğunu söyleyebiliriz, çünkü fareler bile yalnızca aynı kafesi paylaştıkları arkadaşları karşısındayken acı geçişliliği sergilemektedirler.[46]

Eğer başkalarıyla özdeşleşmek empatinin kapısını aralıyorsa, özdeşleşmenin yokluğu da bu kapıyı kapatacaktır. Vahşi şempanzeler bazen bir başkasını öldürdükleri için, bu kapıyı bütünüyle kapatmaya güç yetirebiliyorlar demektir. Ölümle sonuçlanan vakalar çoğunlukla birbiriyle yarışan gruplar arasında görülür. İnsanlar arasındaki empatinin en düşük seviyede olduğu durumlar da benzer durumlardır. Afrika'daki bir doğal kaynak çevresinde bulunan şempanze topluluğu kuzey ve güney gruplarına ayrıldıktan sonra er geç iki farklı topluluk hâline gelecektir. Oysa bu şempanzeler daha düne kadar birlikte oynuyor ve tımarlanıyor, giriştikleri her ağız dalaşından sonra barışıyor, aynı yemeği paylaşıyor ve bir uyum içinde yaşıyorlardı. Buna karşın, gruplar bir kez ayrıştıktan sonra, bulundukları çevreye egemen olabilmek için kavgaya tutuşacaklardır.[47] Daha önce dost olanların deyim yerindeyse birbirlerinin kanını içmesi, kendilerini izleyen araştırmacıları dehşete düşürür. Hatta toplulukta bulunan yaşlı şempanzeler bile hiçbir ayrıma tabi tutulmadan aynı kanlı

[46] Daha önce bahsedilen maymunlarla ilgili deneylerde de, samimiyet ve yakınlığın empatik tepkileri artırdığı gözlemlenmiştir (Miller vd., 1959; Masserman vd., 1964).

[47] Empatik tutumları etkileyen grup içi taraftarlık konusunda, bkz. Stefan Stürmer ve ekibi (2005).

uygulamaya maruz kalırlar: Oldukça çelimsiz bir erkek yirmi dakika boyunca dövülmüş, sürüklenmiş ve ölüsü nihayet bir kenara fırlatılmış olabilir. Bu yüzden, şempanze savaşlarının mağdurlarından, insanlıktan çıkmak deyimindeki vurguyla özdeşlik kurularak "şempanzelikten çıkmış"[48] ifadesiyle bahsedilir.

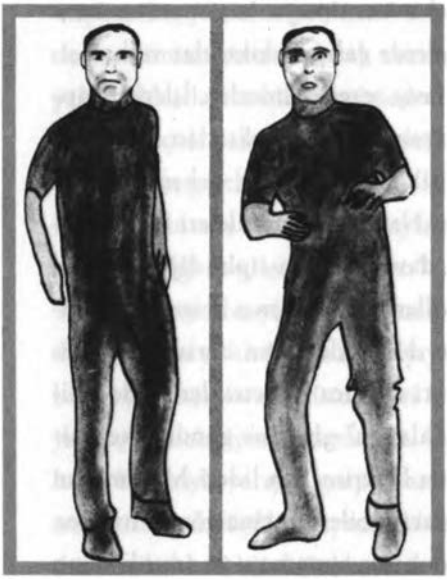
Bununla birlikte, empati daha kurulmaya başlamadan önce bastırılabilir. Örneğin, acil servislerde çalışan doktorlar ve hemşireler, sürekli olarak empatik bir tavır sergileyemezler. İşlerini yapmalarını engelleyecek böylesi davranışlara bir noktadan sonra son vermek zorundadırlar. Bu söylediklerimin insanı dehşete düşürmemesi mümkün değil. Örneğin, Naziler kendi aileleri mevzu bahis olduğunda oldukça duygusal davranmışlar, tıpkı diğer normal babalar gibi ailelerinin gereksinimlerini karşılamış ve onları gözetmişlerdir. Oysa aynı Nazilerin o dönemde insan derisinden abajur yaptıklarını ve masum kitleleri topluca katlettiklerini de biliyoruz. Yahut "cumhuriyet düşmanlarını" giyotine gönderirken bir an olsun tereddüt etmeyen Fransız Devrimi'nin lideri Maximilien Robespierre'i ele alalım. Arkadaşlarını bile giyotine göndermekten çekinmeyen bu adam, köpeği Brount ile oynamayı ve onunla uzun yürüyüşlere çıkmayı çok severmiş. Bir bağlamda duygulu ve hassas olmanın eşsiz bir örneği olan insanlar, bir diğerinde tıpkı canavarlar gibi hareket edebiliyorlar.

Ne var ki, eğer empati söylendiği gibi kaçınılmaz ise, benzerlik yakınlığa dayalı "önceden onaylanmış" ilişkiler ağındaki insanları kendiliğinden harekete geçirecektir. Bu ağın içinde yer alan insanlarla birlikteyken, bizde yankı bulmalarını engelleyemeyiz. Biz her ne kadar ilişkilerde yüze odaklansak da, bedenin tamamı hissettiğimiz duyguları açık edecektir.[49] Belçikalı nörobilimci Beatrice de Gelder

[48] Jane Goodall (1986, s.532).

[49] Makaklar, türdeşlerinin korku dolu bakışlarının bulunduğu resimlere bakmaktan kaçınırlar, çünkü bu resimlere olumsuz koşullandırılmış uyarıcılardan çok daha güçlü tepkiler vermektedirler (Miller vd., 1959).

tarafından ispatlandığı üzere, yüz ifadelerinde olduğu gibi bir bütün olarak bedenin duruş biçimlerine de aynı hızda tepki vermekteyiz. Öyle ki, tıpkı korku dolu (koşmaya hazır, eller tehlikeye karşı tetikte) ya da sinirli (çene sıkılmış, bir adım ileriye taşınmış) bir duruşta olduğu gibi beden tavırlarını okurken neredeyse hiç çaba harcamayız. Bilim insanları deneklerini şaşırtmak için sinirli bir yüzü korkmuş bir bedene ve korku dolu bir yüzü de sinirli bir bedene yerleştirdiklerinde, bu uyumsuzluğun, deneklerin tepki verme zamanlamalarını yavaşlattığını gözlemlemişlerdir. Ancak denekler, kendilerine gösterilen resimlerdeki insanların duygusal durumlarının ne olduğunu sormuşlar ve sonuçta beden duruşlarına tepki verme zamanlaması baskın çıkmıştır. Açıkça görüleceği üzere, duruşlara (tavırlara) yüz ifadelerinden çok daha fazla dikkat etmekteyiz.

Sinirliliği (solda) ve korkuyu (sağda) belirten beden duruşlarına karşı hızlı bir şekilde tepki veririz. Bu resimlerde, yüzlerin ve bedenlerin ilettikleri duyguyla uyum içerisinde olduğunu görüyoruz. Ancak resimdeki yüzler çıkarıldığında bile yalnızca onların duruşlarına dayanarak duygusal bir tepki vermekteyiz.

Başkalarının duygularının nasıl olup da bizimkileri etkilediği tam olarak anlaşılabilmiş değildir. Benim "Önce Beden Teorisi" olarak adlandırdığım görüşlerden biri, bunun önce bedende başladığını ve ardından duygulara sirayet ettiğini öne sürer.[50] Bir başkasının beden dili bizim bedenimizi etkileyip duygusal bir yankılanmaya yol

[50] Yüz ve bedenin aynı duyguyu ifade ettikleri duygusal olarak uyum sağlanan resimlere verilen tepki süre ortalama 774 milisaniye olurken, yüz ve bedenin karşıt duygular ifade ettikleri duygusal olarak uyum sağlanmamış resimlere verilen tepki süre ortalama 840 milisaniye olmuştur. Verilen tepkiler her iki durumda da bir saniyenin altında gerçekleşmiştir (Meeren vd., 2005).

açar ve bizim buna uygun duygular hissetmenizi sağlar. Aynı Louis Armstrong'un bir şarkısında söylediği gibi, "Sen gülünce, bütün dünya seninle birlikte gülüyor." Başkasının gülümsemesini taklit etmek bizi mutlu ediyorsa, bunun nedeni taklit ettiğimiz kişinin duygularının da bedenimize aktarılıyor olmasıdır. Kulağa garip gelebilir, ama bu teoriye göre duygular kendi bedenlerimizden doğmaktadır. Örneğin, duygu durumumuzu ağzımızın kıvrımlarını yukarı doğru kaldırarak daha iyi bir hâle getirebiliriz. İnsanlardan bir kalemi, kalemi dudaklarına değdirmeden uzunlamasına ısırmaları istendiğinde (böylece ağızları gülümsemeye benzer bir şekil almaya zorlanmış olacaktır), daha önce asık suratlı olsalar bile kendilerini daha iyi hissettiklerini söyleyeceklerdir. Bedenin baskın oluşunu şu söz mükemmel bir şekilde özetliyor: "Korkuyor olmalıyım, çünkü kaçıyorum."

Bu söz, anlattıklarımı yerli yerine oturtan, eşsiz bir örnek gibi görünüyor: Bizi taşıyan duygulardır, yoksa biz onları taşımıyoruz. Acaba bu sözümüz "Koşuyorum, çünkü korkuyorum" şeklinde söylenemez miydi? Sonuçta, "duygu"nun bedende yarattığı etkinin anlamı, "kımıldatmak" ya da "değiştirmek" biçiminde tarif edilebilir. Aslında bu son bahsettiğim, "Önce Duygu Teorisi" olarak adlandırdığım ikinci görüşün savunucuları tarafından dile getirilmektedir. Bir başkasının beden dilini anladığımızda ya da onun sesinin tonundaki vurguyu işittiğimizde, onun duygu durumu hakkında çıkarımlarda bulunuruz ve bu çıkarımlar da kendi duygularımızı etkiler. Aslında, onlarla aynı yüz ifadesini takınmak için onların yüzünü görmemize bile gerek yoktur. Benzer bir durum, yüz ifadesi uygun olmayacak bir ifade ile değiştirilmiş olmasına rağmen baktığımız resimdeki insanın korkmuş olduğunu beden duruşu sayesinde anladığımızdan bahsederken verdiğimiz örnekte de görülmektedir. Her ne kadar bu deneyde yüz taklidi dikkate alınmamış olsa da, resimlere bakan deneklerin yüzünde korku ifadesi yine de fark edilmişti. Böylece, duy-

gusal geçişliliğin, başkalarının ve bizim duygularımız arasında doğrudan kurulan bir bağa dayandığı açığa çıkıyor.[51]

Bazı durumlarda ise, başkalarının duygularıyla eşleşmek iyi bir düşünce *olmayabilir*. Örneğin çok sinirli bir patronla karşılaştığımızda, onun yaklaşımını taklit etmişsek ciddi sorunlarla karşı karşıya kalabiliriz. Hâlbuki yapmamız gereken, onun duygusal durumunu hızla anladıktan sonra duruma uygun olacak şekilde alttan almak, kabul etmek ya da pişmanlık göstermek olmalıdır. Bunu, patronun haksız olduğu durumlarda uygulayabileceğimiz gibi aynı ölçüde haklı olduğu durumlarda da uygulayabiliriz. Çünkü bu, bütün primatların sezgiyle kavrayabileceği bir dinamik olarak, sosyal bir statü sorunundan başka bir şey değildir.

Beden duruşlarının ve hareketlerinin önemine karşın, yüz, duygunun iletimindeki önemini korumaktadır, çünkü bir başkasıyla bağlantı yine en hızlı yüz ile sağlanır.[52] Yüz iletimine olan bağımlılığımız, durağan ya da felçli yüzlere sahip insanların neden kendilerini yalnız hissettiklerini, bunalıma girmeye eğilimli olduklarını ve hatta bazen işi intihara kadar vardırdıklarını açıklamamıza yardımcı olabilir. Yaklaşık kırk kişiden oluşan Parkinsonlu hastalar grubunda çalışan bir konuşma terapisti, grupta beş kişide yüz sertliği bulunduğunu ve grubun geri kalanın bu kişilerden ayrı oturmak istediklerini not etmiş. Grubun geri kalanı, bu beş hastayla konuşmak istediklerinde yalnızca "Evet" ya da "hayır" yanıtı almışlar. Bu hastalara kendilerini nasıl hissettikleri sorulduğunda, alınan yanıt onları sadece onlar gibi olanların anlayabileceği olmuş. Eğer empati zihnin bir başkasını anlamak için giriştiği bilinçli, gönüllü bir süreç ol-

[51] Beatrice de Gelder (2006), Önce Beden Teorisine (ayrıca; James-Lange Teorisi) karşı Önce Duygu Teorisini öne çıkarır. İkinci teori, birbiriyle yakından bağlantılı iki seviyede gerçekleşir: algı-eylem mekanizmasından pek de farklı olmayan hızlı, refleks benzeri bir süreç ve uyaranların bir bağlam içerisinde daha bilişsel olarak değerlendirildiği çok daha yavaş bir süreç.

[52] Yüz, kişisel kimliğin özünü oluşturur. Özdeşleşme kurulacak kişinin kim olduğunun belirlenmesindeki en önemli yardımcımız olan yüz, vereceğimiz tepkilerin belirlenmesinde de büyük bir öneme sahiptir.

saydı, bu beş hastanın böyle bir tepki vermeleri doğal olarak mantıksız olurdu. Gruptaki diğer hastalar da, kendilerini ifade etme yetenekleri olan bu insanların ne hissettiklerini anlamak ve ne düşündüklerini duymak için çok fazla çaba harcamaya gerek duymazlardı.

Ne var ki, empati bir yüze gereksinim duyar.[53] Körelmiş yüz ifadeleriyle birlikte ancak körelmiş bir empatik anlayış ve insanların alışkanlık hâline getirdikleri, bedensel bir yankılanmadan özellikle kaçınan tatsız ilişkiler ortaya çıkacaktır. Bakın Fransız filozof Maurice Merleau-Ponty ne diyor: "Başkasının yüz ifadesinin içinde yaşıyorum ve onunda benimkinin içinde yaşadığını hissediyorum."[54] Beton suratlı bir insanla konuşmaya çalıştığımızda, âdeta duygusal bir kara deliğin içine düşeriz.

Bu terim, bir köpeğin saldırısından sonra yüzü paramparça olan (kendi deyişiyle *grand trou*, yani "büyük boşluk") bir Fransız kadın tarafından kullanılmıştır. Doktorlar 2007 yılında yüzüne cerrahi bir operasyonla yeniden şekil verdiklerinde, Fransız kadın yaşadığı rahatlamayı şu sözlerle anlatmıştır: "Yeniden insanların dünyasına döndüm. İnsanların iletişim kurmasını olanaklı kılan şey, sahip oldukları yüzleri, gülümsemeleri, yani kısacası, yüzlerinde taşıdıkları ifadelerdir."[55]

[53] Bu yerinde ifade, Jonathan Cole (2001) tarafından Parkinsonlu hastalar için kullanılmıştır.

[54] Maurice Merleau-Ponty (1964, s.146).

[55] Kısmi yüz nakli gerçekleştirilen kadın: "Je suis revenue sur la planéte des humains. Ceux qui ont un visage, un sourire, des expressions faciales qui leur permettent de communiquer" ("La Femme aux Deux Visages," *Le Monde*, 7 Haziran 2007).

4

Başkasının Yerinde Olmak

Sempati (Duygudaşlık), hangi açıdan bakılırsa bakılsın, bencil bir ilke olarak kabul edilemez.[1]

Adam Smith, 1759

Empati aslında bencillik ve özgecilik arasındaki o derin uçurumun kapanmasında kullanılabilecek eşsiz bir köprü olabilir. Çünkü empati, bir başka insanın talihsizliğini kişinin kendi içinde hissettiği bir huzursuzluğa dönüştürebilme özelliğine sahiptir.[2]

Martin Hoffman, 1981

Evrimci düşünce tarihini bilenlerin, Moskova Devlet Darwin Müzesini ziyaret ettiklerinde büyük bir şaşkınlık yaşayacaklarını tahmin ediyorum. Düşünceleri genellikle Darwin'inkilerle karıştırılan ve hatta Darwin'e atfedilen Fransız evrimcisi Jean-Baptiste Lamarck'ın gerçek boyutlarında bir heykeli müzeye gelen misafirleri karşılıyor.

Lamarck, yanında iki genç kızıyla birlikte, koltukta arkasına yaslanmış hâlde tasvir edilmiş. Kızlar dikkat çekecek kadar birbirlerine ve hemen az ilerlerinde bulunan, hayvan çalışmalarının Rus öncülerinden Nadia Kohts'a[3] benziyorlar. Bu benzerlik kesinlikle bir rastlantıdan daha fazla anlam ifade ediyor: Kohts, heykeli yapan heykel-

[1] Adam Smith (1759, s.317).

[2] Martin Hoffman (1981, s.133).

[3] Tam adı Nadezhda Nikolaevna Ladygina-Kohts. 1889-1963 yılları arasında yaşamıştır. Kocası Aleksandr Fiodorovich Kohts, Moskova Devlet Darwin Müzesinin kurucu müdürlüğünü yapmıştır.

tıraşa göre konumlandırılmış. Kohts'un zekâ pırıltılarıyla dolu, koyu renkli gözlerinin belli olduğu fotoğrafları, aslında müzenin dışında da size bakmaya devam ediyor. Bir zamanlar Rusya'da oldukça ünlü olan bu yüz, günümüze kadar ulaşmayı başarabilmiş.

Bizim gibi araştırmacılar, kadın primatolog kahramanlara oldukça aşinadır. Oysa aralarında en fazla tanınanlar, ormanın derinliklerinde tehlikeli yaratıklarla içli dışlı olarak, yalnızca erkeklerin bunu yapabilecek kadar cesur olduğu düşüncesine meydan okuduklarında diğer insanların da dikkatini çekerler. Kohts da çok cesurdu, ancak onu cesur kılan ormanda pusuya yatması değil, o dönemde Kremlin'e bağlı bir kurumda çalışabilmiş olmasıdır. Himaye ettiği amatör genetikçi Trofim Lysenko'nun karanlık düşüncelerinin etkisinde olan Stalin, çok sayıda yetenekli biyoloğu kamu önünde düşüncelerinden vazgeçtiklerini açıklamaya zorlamış, gulaglara yollamış ya da tamamen ortadan kaldırmıştır. Zulme uğrayanların isimleri bir daha anılmamak üzere tarihin karanlık sayfalarına gömülmüş, neredeyse bütün araştırma kuruluşları ise kapatılmıştır.

Seküler bir dünya görüşünden beslenmesi sebebiyle, evrimci düşünce Bolşevikler arasında da ciddiye alınmıştır; tabii ki genetik değişim düşüncesi istisna olmak üzere. Bu tam olarak, yer çekimi yasasını "çekim" olmadan kabul etmeye benzediği için, bilim insanları, gözlerini evrime dikmiş komünizmin gizli kapaklı yöntemleriyle pek çok kez karşı karşıya gelmiştir. Beladan uzak kalarak çalışabilmek, Kohts'un ve müze müdürü olan kocası Aleksandr'ın âdeta öncelikli uğraşı hâline gelmiştir. Hassas belge ve bilgilerini zemin katta bulunan doldurulmuş hayvanların içinde saklamış ve Lamarck'ın müze içinde belirgin bir şekilde görünebilmesine hayli özen göstermişler. Lamarck'ın Darwin'den önce sistemleştirdiği teorisine göre, kazanılmış özellikler (örneğin balıkçıl kuşların bacaklarının esnemesi ya da zürafaların boynunun uzaması) bir diğer

nesle aktarılabilir. Müze bu şekildeki Lamarkçı sahte görünüşü sayesinde iktidara rağmen ayakta kalmayı başarabilmiştir.[4]

Diğer taraftan Kohts'un Moskova içindeki bu yalıtılmışlığı bir açıdan da yararlı olmuştur. Bilim insanlarının hayvanların zihni konusunda tartışıp, doktrin savaşları verdiği bir dönemde, Batı'dan uzak bir konumda, akıl bulandıran düşüncelerden uzak kalabilmiştir. Genç bir şempanze olan Yoni'nin deyim yerindeyse taşıyıcı annesi gibi davranan Kohts, bu genç şempanzenin duyarlılık ve zekâ belirtisi içeren her türlü ifadeyi rahatça sergileyebilmesi için ona gözü gibi bakmış ve kalbini ona açık tutmuştur. Yoni'ye düşünceleri ve duyguları olmayan bir robot gibi davranmak yerine, onu canlı bir varlık olarak kabullenmiş ve kendi küçük oğlu Roody'yi nasıl gözetmişse ona da öyle sahip çıkmıştır. Sorumluluklarını üstlendiği bu iki canlının gelişimlerini sevgi dolu bir ayrıntıyla kayıt altına almış ve böylece hayvanların duygusal yaşantısına tam anlamıyla değer veren, modern bilim insanlarından biri olmuştur.

Kohts, Yoni'nin şempanzelerin ve diğer hayvanların resimlerine, kürklere ve aynadaki kendi görüntüsüne verdiği tepkileri araştırmıştır. Yoni aynada gördüğü görüntünün ne olduğu kavrayabilmek için o dönem çok küçük olsa da, Kohts onun aynayı kullanmaya alıştıktan sonra dilini çıkarıp sokarak ve kıvırıp döndürerek kendisini nasıl eğlendirdiğini ve ayna karşısında kendi hareketlerini nasıl yakından incelediğini ayrıntılı bir şekilde tarif etmiştir. Kohts, Yoni'nin eğlen-

[4] Moskova Devlet Darwin Müzesi 2007 yılında kuruluşunun yüzüncü yılını kutlamak için çeşitli etkinlikler düzenlediğinde, orada çalışan personelin de yardımlarıyla Kohts'un çalışmalarını yürütürken çekilmiş fotoğraflarını görme fırsatı bulmuştum. Yoni ve diğer primatlarla çalışırken çekilmiş olanların dışında, büyük bir kakadu papağanın eline bir şey bırakırken ve bir makav papağanının seçmesi için üzerinde üç farklı kâsenin bulunduğu bir tepsiyi tutarken çekilmiş fotoğraflarını da görmüştüm. Uyguladığı testler oldukça modern görünüyordu ve yüzünde işini çok sevdiğini belli eden bir gülümseme vardı. Maymunların test edilmesinde kullanılan çeşitli araçları Wolfang Köhler ile aynı dönemde kullanmış olması, bugün bile görsel biliş araştırmalarında evrensel olarak kullanılan örnek eşleştirme uygulamasının kendisi tarafından bulunmuş olma olasılığını artırıyor. Kohts'un, Rusya'da 1935 yılında basılmış olan kitabı (yedi kitabından yalnızca biri) İngilizceye *Infant Chimpanzee and Human Child* (2002) olarak çevrilmiştir.

ce, kıskançlık ve suçluluktan tutun da duygudaşlık ve sevdiklerinin korunmasına varıncaya dek duygusal gelişiminin bütün boyutlarını kayıt altına almıştır. Aşağıdaki pasaj, Yoni'nin Kohts'a olan düşkünlüğü ve tutkusuyla ilgili:

> Ne zaman yalandan ağlar gibi yapıp gözlerimi kapasam ve sahte hıçkırıklara boğulsam, Yoni oynamayı ya da o anda yaptığı diğer faaliyetleri anında bırakıyor ve hemen yanıma koşuyor. Hatta normal zamanlarda ısrarlı çağırmalarıma ve yalvarmalarıma karşın hiçbir şekilde inmeye yanaşmadığı, evin en uzak köşesindeki kafesinin çatısından atlıyor ve telaş içinde koşarak bana ulaşmaya çalışıyor. Heyecanlı adımlarla etrafımda dönüyor ve sanki suçlu kendisiymiş gibi bana bakıyor; yüzüme bakarken çenemi nazikçe eline alıyor, sanki ne olduğunu anlamaya çalışıyormuş gibi parmaklarıyla usulca yüzüme dokunuyor ve en sonunda kendi etrafında dönüp, ayakucunu yakalamaya çalışıyor.'

Maymunlardaki duygudaşlık gücünü göstermesi bakımından, kendisine ait kafesin çatısından yiyecek için bile inmeyen bir maymunun sahibesini üzüntü içinde gördükten sonra apar topar aşağı inmesinden daha güzel bir örnek bulunabilir mi? Kohts yalandan ağlayacağı zaman gözlerinin içine Yoni'nin nasıl baktığını şöyle betimliyor: "Ağlayışım ne kadar hazin ve acıklı olursa, sergilediği duygudaşlık da o kadar sıcak ve içten oluyor." Kohts ne zaman eliyle gözünü kapatmaya kalkışsa, Yoni onun ellerini indirmeye çalışmış. Dudaklarını Kohts'un yüzüne doğru uzatarak ona dikkatle bakmış ve sahibesinin karşısında ne kadar üzgün olduğunu belirtecek şekilde hafifçe inlemiş. Kohts aynı tepkilerin oğlu Roody tarafından da verildiğini yazmış. Yalnız Roody, Yoni'den farklı olarak bir adım ileri gitmiş ve annesiyle birlikte gerçekten ağlamıştır. Hatta Roody, en sevdiği amcasının gözlerinde sargı bezi olduğunu fark ettiğinde ya

[5] Ladygina-Kohts (1935, s.121).

da evdeki hizmetçinin tatsız bir ilacı yutarken yüzünü buruşturmasını gördüğünde bile ağlamıştır.

Kohts'un çalışmasına getirilebilecek en önemli eleştiri, henüz çok küçük yaşta olan tek bir şempanzeyle çalışmış olmasıdır. Maymun türüne ait yetişkinlerin psikolojisini hiçbir zaman incelememiş ve vahşi doğada yaşayan şempanzelerin doğal ortamları hakkında herhangi bir bulguyu kullanmamıştır. Aynı şekilde, henüz bir iki yaşlarındaki tek bir çocuğu inceleyen bir psikolog da, insan türünün tamamına ait genellemelere varamazdı. Diğer taraftan, Yoni'yle her gün temas hâlinde olduğu ve onun hakkında öğrenebileceği hemen bütün bilgileri topladığı için, Kohts yalnızca çok az insanın yapabileceği bir şeyi yaparak bir maymunla yakından ilgilenebilmiştir. Deyim yerindeyse Yoni'nin kalbine dokunmuş ve dokunduğu şeyden oldukça etkilenmiştir.

Kohts çalışmalarına insan davranışıyla ilgili algısal düşünceleri de eklemiştir. Örneğin, öfke nöbetleriyle ilgili bir araştırmasında, Yoni'nin kendi hâline bırakılmadığında ya da belirli bir süre yalnız bırakıldığında sergilediği bir şeyler fırlatma davranışını karşılaştırmıştır. Kohts, kendi çalışma penceresinden gördüğü paralelliklerden yola çıkarak ölüm hakkında genellemeler bile yapmıştır. Aile fertlerinden birinin ölümüne, özellikle de bir kaza sonucunda ölümüne gösterilen tepkilerin başında, insanların kendilerini yerlere ve hatta cenaze arabasının tekerleklerinin altına atarak yürek yakan çığlıklara gömülmesi gelir. Yine aynı kişilerde denge yitimi ve el kol hareketlerinde uyumsuzluk gözlenebilir. Kohts, insanların üzüntülerini ifade etmek ve hafifletmek için alışkanlığa dönüşmüş el kol hareketleri yapmalarını yorumlamış ve bunu Yoni'nin el hareketleriyle karşılaştırarak, inanılmaz derecede benzer olduklarını gözlemlemiştir.

Müzede Kohts'un kendi yazı masasının, kocasının yanı başında çekilmiş bir fotoğrafının, maymun psikolojisi üzerinde uzman olan Amerikalı Robert Yerkes ile bir çevirmen aracılığıyla konuşur-

ken çekilmiş bir başka fotoğrafının ve Lysenko ile Stalin tarafından onurlandırılarak (!) idama mahkûm edilen pek çok bilim insanının portrelerinin önünden yürürken tarif edemeyeceğim duygulara kapılmıştım. Yoni'nin gıdıklandığında gülerken ve engellendiğinde ağlarken çekilmiş fotoğraflarının altında onun tahta oyuncaklarından ve tırmanma halatlarından yapılan derlemeyi ve hatta bizzat Yoni'yi bile görmek mümkün! Yoni, şempanzelerin yiyecek ya da eşleri karşısında kapıldıkları heyecanı gösteren meraklı bir duruş sergileyecek şekilde korunmuş. Hayvan postunun doldurulması gerçekten de öyle mükemmel yapılmış ki, bunun Aleksandr Kohts'un en güzel eseri olduğu düşünülebilir.

İlk başta, Nadia Kohts'un âdeta sevgilisi ve tutkusu olan Yoni'yi bu şekilde, sanki canlıymış gibi karşımda görmeyi oldukça tuhaf bir deneyim olarak değerlendirmiştim. Fakat içi doldurulmuş Yoni hakkında yeniden düşündüğümde, Yoni'nin korunmuş olmasının Kohtslarınki gibi doğa tarihi müzelerine adanmış hayatların ne denli önem taşıdığının anlaşılmasına büyük bir katkı sağlayabileceği sonucuna vardım. Sonuçta Kohtslar birbirlerine düğün hediyesi olarak içi doldurulmuş hayvan hediye etmiş insanlar! Yoni'yi onurlandırmanın ve anıtlaştırmanın en iyi yolunun, onu kendi koleksiyonlarına katmak olduğunu düşünmüş olmalılar.

Primatolojinin en önemli ve fakat en az tanınan öncülerinden biri, kendi deneğini bizlere âdeta canlı bir duruşta bırakarak belirgin özelliği olan duygusallığını tıpkı kendisinin gördüğü gibi görmemizi sağlamıştır.

Sempati

Bir maymun ya da fare, bir başkasının acısı karşısında, yaptığı şeyi "keser" ve karşısındaki canlıda hoşnutsuzluk oluşturabilecek işaretlerin yayılmasını engelleyen bir tepki verir. Ne var ki, kendini korumaya dönük özgecilik, Yoni'nin taşıyıcı annesine karşı göstermiş ol-

duğu tepkiyi (ilgiyi) açıklamaya yetmemektedir. Öncelikle, ev sahibesinin üzülmesine yol açan Yoni değildir ve onu ağlarken gördüğünde, kafesinin çatısından başka bir yere geçmesi de hiç zor değildir. Yoni'nin amacı kendini korumak olsa, ağlayan ev sahibesinin yanına gidip, onun yüzüne götürmüş olduğu ellerini tutmaya çalışmaması gerekirdi. Açıkça görüldüğü üzere, Yoni yalnızca kendi durumuna odaklanmamıştır: Kohts, sahibesindeki sorunun ne olduğunu anlamaya yönelik şiddetli bir istek hissetmiştir.

Yoni insan olsaydı, sempatiden bahsetmemiz gerekirdi. Sempati ileriye dönük etkisi bakımından empatiden ayrılır. Empati, başkası hakkında bilgi edinme süreciyle ilgilidir. Oysa sempati, başkası hakkındaki kaygılarımızı ve onun durumunu düzeltmeye yönelik isteğimizi yansıtır. Amerikalı psikolog Lauren Wispé, sempatiyi iki aşamada tanımlıyor:

> Sempatinin tanımı iki kısımdan oluşuyor: Bunlardan ilki, başka bir insanın hissettiklerinin en üst seviyeden farkında olunması ve ikincisi ise, o insanın içinde bulunduğu zor durumu hafifletmek için gerekenleri yapmaya yönelik bir istek duymak.[6]

Sempati ve empati arasındaki ayrımı kendimden örnek vererek göstermeye çalışayım: Ben sempatiden daha çok empati özelliğine sahibim. Bunun genelleştirilebilir bir cinsiyet farkı olup olmadığını kesin bir şekilde bilmiyorum, ancak eşimde her ikisi de eşit ölçüde bulunuyormuş gibi görünüyor.

Benim uzmanlık alanım hayvanlarla uyum içinde olmayı gerektiriyor. Onlarla özdeşleşmeden, neler olup bittiğini sezmeden, hayattaki iniş ve çıkışları onların iniş ve çıkışlarıyla ilişkilendirmeden hayvanları saatlerce izlemek şüphesiz çok sıkıcı olabilirdi. Açıkçası empati benim ekmek kapım ve ancak hayvanların yaşamlarını yakından izleyerek bir şeyler keşfedebilirim. Hâliyle, hayvan davranışlarının ardında neyin yattığını anlamaya çalışıyorum. Dolayısıyla işim,

[6] Lauren Wispé (1991, s.68).

onları iliklerine kadar tanımayı gerektiriyor. Bunu yaparken herhangi bir sıkıntı yaşamıyorum çünkü hayvanları seviyor ve onlara saygı duyuyorum. Öyle sanıyorum ki bu özelliğim, beni hayvan davranışlarını anlamaya çalışan daha iyi bir öğrenci yapıyor.

Ancak bu, sempati değildir. Bol bol sempati sergiliyor olduğumu da söyleyebilirim, ancak bu daha az kendiliğinden, daha fazla hesaba yönelik ve bazen yalnızca bencillikle örülmüş bir yapıda oluyor. Ben, çamurun içinde haykıran bir domuzu oradan çıkarmak için yaptığı gezintiyi o anda kesen Abraham Lincoln gibi değilim.[7] Ben, kaybolmuş bir köpek ya da kedi için yaptığım işi o an yarıda bırakmazken, eşim Catherine gördüğü herhangi bir kaybolmuş hayvanı derhal yanına alır ve onun sahibini bulmak için elinden geleni sonuna kadar yapar. Eğer primatlarımdan herhangi birinin ciddi bir şekilde yaralandığını ya da hastalandığını –ve veteriner gözetiminde olduğunu– öğrenmişsem ve o esnada eğer bir başka işle uğraşıyorsam, bunu öncelik sıramda daha aşağılara yerleştirebiliyorum. Açıkçası, zihnimin bölümlere ayrılmış olduğunu söyleyebilirim. Oysa Catherine, insan ya da hayvan olsun, hastalanan birinin haberini aldığında hemen kaygılanır ve elinden gelen herşeyi yapar. Kendisi benden çok daha cömerttir. Ben biraz daha Kantçıyım: Yapılması gereken doğru şeyin ne olduğunu düşürüm ve onun artılarını ve eksilerini hesaba katarım. Empatimin ardından doğruca akıp gideceğime, mantıklı bir filtre gibi işleyen sempatimin dolambaçlı yollarını tercih edebiliyorum.

Kendimi tam olarak, seminerlerime katılan erkek öğrencilerime haylazca bir deney yaptığım sırada keşfettim. Öğrencilerim başka bir binada, İncil'de anlatılan, ölüme terk edilmiş birine yolun karşısına geçerek yardım eden Merhametli İnsan kıssası hakkında verilecek bir konferansa gitmek üzere hazırlanıyorlardı. Konferans salo-

[7] Lincoln gezintisini yarıda kesmiş ve çamura battığı için çığlık atan domuzu pantolonu berbat olsa da oradan kurtarmıştır. Hatta bu olayın anlatıldığı bir çocuk kitabı bile var: Abe Lincoln and the Muddy Pig (Krensky, 2002).

nuna giden öğrencilerin geçmek zorunda kalacakları geçide düşkün bir insanı önceden yerleştirmiştim. Gözleri kapalı ve başı eğik hâlde inleyen "zavallı" orada öylece oturuyordu. Gelişme çağlarındaki bu teologlardan adama derdinin ne olduğunu ve yardım ihtiyacı olup olmadığını soranların oranı sadece yüzde kırktı. Acele eden öğrenciler, herhangi bir acelesi olmayan öğrencilerden çok daha fazla yardımcı olmak istemişlerdi. Böylelikle, bazı öğrenciler bizim medeniyetimizin bir adım ötede yardım bekleyen bir yabancıya karşı nasıl yardım edilmesi gerektiğiyle ilgili kıssasını bizzat, kendi deneyimleriyle öğrenmiş oluyorlardı.[8]

Dolayısıyla empatinin kolayca harekete geçebileceğini ve sempatinin ise tamamen farklı kontrol mekanizmaları altında bambaşka bir süreç olduğunu görüyoruz. Tam olarak nasıl gerçekleştiğini bilmesek de, kendiliğinden gerçekleşmeyen bir süreç. Bununla birlikte, bu sürecin hem insanlarda hem de diğer hayvanlarda yaygın olduğunu biliyoruz. 1970'li yıllarda, şempanzeleri ilk kez, tıpkı Yoni gibi istekli bir şekilde davranırken –gerçi insanlara değil, kendi aralarından birine– gördüğümde, onların bu davranışını "teselli etme" olarak değerlendirmiştim. Benim empati çalışmalarına olan ilgimin burada başlamış olabileceğini düşünebilirsiniz, ancak ben aslında teselli etme hakkında çalışmaya yönelik bir istek duymuştum. Şempanzelerin kavga ettikten sonra birbirlerini öperek ve kucaklayarak nasıl barıştıklarını gördükten sonra âdeta büyülenmiş ve bu dostça ilişkileri hakkında daha fazla bilgi edinmeye karar vermiştim. Teselli etme konusuna yaklaşık yirmi yıl sonra beni yeniden döndüren, bu davranışın, psikologların "sevilen hakkında kaygılanma" tanımına ne kadar mükemmel bir şekilde uyduğunu fark etmem oldu.

[8] İnsan sempatisi üzerindeki baskıları araştırmak için yapılan bu deney artık klasikleşmiş sayılır. İlk olarak John Darley ve Daniel Batson (1973) tarafından gerçekleştirilmiştir.

Bu öylesine yaygın bir davranış ki, bugüne kadar teselli etmenin binlerce örneğini gördüm.[9] Bir anda kavgaya tutuşan şempanzelerin daha sonra ne yaptıklarını bize gösteren, uzun yıllardır hazırladığımız kayıtların toplandığı geniş bir veritabanımız var. Bu kayıtların da gösterdiği üzere, kavgadan sonraki en yaygın davranış biçimi teselli etme oluyor. Az önce başka arkadaşının elinden kaçıp kurtulan ya da çığlık çığlığa yardım isteyen bir öfke kurbanı, şimdi bir köşede kendi başına oturup somurtuyor, üzerindeki yaralarını yalıyor ya da mahzun bir bakışla etrafını seyrediyor olsun. Olanları gördükten sonra onun yanına gelen bir başka arkadaşı, onu kucaklayacak, tımarlayacak ya da yarasını dikkatle yoklayarak onu tekrar canlandıracaktır. Teselli etme öyle bir duygusal süreç ki, şempanzelerin birbirlerinin kollarında ağladıklarına tanık oluyoruz. Kimin kimi teselli ettiğini belirlemek için veri tabanımızı taradığımızda, bunu yapanın çoğunlukla zarar görmüş olan tarafın arkadaşları ya da akrabaları olduğunu gördük. Tıpkı Yoni gibi, bizim şempanzelerimiz de başkalarının acılarına karşı duyarlı davranıyor ve onların acılarını dindirmek için kendi bildikleri yolları kullanıyorlar..

Ne gariptir ki, bu durum çok uzun zamandan beri aşikâr olmasına karşın, bazı gelişmeler bunun geniş kitleler tarafından bilinir olmasını engellemiştir. Her şeyden önce, daha yakın zamana kadar empati bilim tarafından ciddiye bile alınmıyordu. Bizim kendi türümüz için bile, tıpkı astroloji ya da telepati gibi saçma hatta komik, doğaüstü bir fenomen olarak kabul ediliyordu. Empati çalışmalarında henüz gençliğinde çığır açan bir araştırmacı, bir keresinde düşün-

[9] Teselli etme davranışı büyük maymunlarda öylesine yaygındır ki (de Waal ve van Roosmalen, 1979), en az bir düzine çalışmadan niceliksel ayrıntılar öğrenilebilir. Kısa süre önce Orlaith Fraser ve ekibi (2008) tarafından yürütülen bir çalışmada, teselli etme davranışının muhatabı üzerinde stres azaltıcı bir etkisi olduğu onaylanmıştır. Metinde bahsedilen geniş ölçekli analizlerin büyük bir kısmı M. Teresa Romero tarafından hazırlanmıştır. Bilgisayar kayıtlarımızdaki şempanzeler arasında kendiliğinden gelişen iki yüz binden fazla sosyal olay Romero tarafından analiz edilmiştir.

celerini anlatabilmek için otuz yıldır nasıl mücadele etmek zorunda kaldığından bahsetmişti. Empatiyle bağlantılı görünen her şey "kötü tanımlanmış", "şefkatten aklı bulanmış" ve "gerçeklerden taviz vermeyen, ciddi bilimden daha çok kadınlar için hazırlanmış dergilere yakışır" biçimindeki aşağılamalara maruz kalmıştır.

Hayvan empatisiyle ilgili çalışmalara karşı aynı direnç hâlâ gösteriliyor. Yerkes ve Kohts'un birbirleriyle konuşurken çekilmiş fotoğraflarını gördüğümde, bu acı tabloyu yeniden zihnimde canlandırmak zorunda kalmıştım. Çünkü konu hayvan duyguları olduğunda, bu iki büyük araştırmacının âdeta birbirlerinin ruh ikizi olduğunu söyleyebiliriz. Yerkes kitaplarından birinde, maymunların sempatiye sahip olduklarını ikna edici bir şekilde ortaya koyabilmesine karşın, bu konu hakkında konuşmasına nasıl izin verilmediğini acı bir şekilde anlatır. Çok küçük yaştaki maymunların bile birbirlerini nasıl teselli ettiklerinden sıklıkla bahseder: "Aslında etkileyici olan, hasta ya da yaralanmış arkadaşlarına karşı, normalde kaygısız ve sorumsuz olan küçük bir şempanzenin gösterdiği düşüncelilik."[10] Yerkes haklı olarak, eğer bu tür olaylardan, özellikle de en gözde bonobosu Prens Chim'den çok fazla söz ederse, hayvanları idealize etmekle suçlanacağından korkuyordu. Bütün büyük maymunlar ve bonobolar, en üst seviyede empatiye sahip canlılardır. Şempanzelerin ve bonoboların farklı türlere ait oldukları gerçeği daha 1920'li yıllarda ortaya çıkmış olsa da, Yerkes daha o dönemde Prens Chim'in çok özel bir şempanze olduğunu düşünüyordu.

Bonoboların sempati göstermeleriyle ilgili çok sayıda örnek bilmeme karşın, benim açımdan en dikkat çekici olan bir kuşa karşı gösterilmiş olandı. Bu örneği daha önce kullanmış ve burada tekrar etmeyi aklımın ucundan bile geçirmemiştim, ama gelin görün ki bu

[10] Robert Yerkes (1925, s.131). Yerkes, bonobosu Prens Chim'in ölümcül bir hastalığa yakalanan arkadaşı Panzee için kaygılanmasından oldukça etkilenmiştir: "Eğer Chim'in Panzee'ye gösterdiği özgecil (fedakâr) ve anlayışlı davranışlarının tamamını anlatsaydım, bir maymunu yüceltmekle suçlanabilirdim" (s.246).

büyüleyici örnek peşimi bir türlü bırakmıyor. Bu olay, hayvanat bahçesinin cam duvarına minicik kafasını çarpıp sersemleyen bir kuşu bulan Kuni'yle ilgili. Kuni, kuşu düştüğü yerden almış ve bir ağacın en yüksek noktasına çıkarak onu yeniden gökyüzüne salmıştı. Kuni, kuşun kanatlarını sanki küçük bir uçak gibi açmış ve onu havaya bırakarak bir kuşun gereksindiği gerçek yardımı sergilemişti. Böyle bir yardım, hiç şüphesiz başka bir bonobo tarafından sağlanmayabilirdi, ancak düşmüş arkadaşını gören bir başka kuş kesinlikle böyle bir yardımı esirgemezdi. Kuni'nin tepkisi, muhtemelen her gün uçarken gördüğü kuşlar hakkında bildiklerine dayanıyordu.

Ayrıca, yakın zamanda bir kuşla ilgili benzer bir olay daha duydum. Olay, bir zamanlar sık sık ziyaret ettiğim Arnheim Hayvanat Bahçesi'nde gerçekleşmiş. Şempanzeler burada etrafı hendekle çevrili, küçük bir adada yaşarlar. Hendek öylesine cıvıl cıvıldır ki, burada balıklar, kurbağalar, kaplumbağalar ve ördekler yaşar. Günlerden bir gün, iki genç şempanze küçük bir ördek yavrusunu yakalamışlar ve işi kabalığa vardırıp, onunla kimin oynayacağını belirleyene kadar etrafında dönmüşler. Bir başka ördek yavrusunu daha yakalamaya yeltendiklerinde, küçük yavru akıllılık yapıp hızla suya atlamış ve yetişkin bir ördek oraya geldikten sonra genç şempanzeleri korkutarak uzaklaştırmış. Yetişkin ördek, son yavru da olayın yaşandığı yerden ayrılana kadar orada gezinmeye devam etmiş. Tıpkı bilye oynayan bir çocuk gibi, hızlı bir el hareketiyle ördek yavrularını hendeğin içine atıvermiş.[11]

Bu örnekte olduğu gibi, eğer maymunlar başka bir organizma için en uygunun ne olduğunu, yani ördeklerin yalnızca suda rahat edeceklerini öğrenmiş olsalardı, kesinlikle buna uygun bir davranış biçimi geliştireceklerdi. Bunu, başkasının özel durumuna ya da gereksinimine uygun şekilde destek vermek için sağlanan *amaçlı yardım* olarak adlandırıyorum. Maymunların bu türden bir anlayış ge-

[11] Peter Bos (kişisel görüşme).

rektiren yardım konusunda uzmanlaştıklarına inanıyorum. Yoni'nin Kohts'a karşı davranışı her şeyden önce kesinlikle istisnai değildir: Bu, kendileriyle birlikte çalışanların kim olduklarını kavrayan maymunların sahip olduğu güçlü duygudaşlık eğilimlerinin bir parçasıdır. Ayrıca Yoni ya da Kuni örnekleriyle kendimizi sınırlandırmak zorunda değiliz. Teselli ve yardım etme maymunlarda öylesine yaygındır ki, maymunların sıkıntılı kişilerin etrafında nasıl davrandıklarını ve kendi alıştıkları davranışların dışına nasıl çıktıklarını herkes kolaylıkla gözlemleyebilir. Maymunlarda teselli etme konusunun da, tıpkı öfke ya da oyun gibi, şimdiye kadar etraflıca incelenmiş bir konu olduğunu söyleyebiliriz.

İnsanlığın en yakın dostu olan köpekler[12] haricinde, bu fenomenin diğer hayvanlarda ne kadar yaygın olduğu konusu ise hâlâ açıklığa kavuşturulabilmiş değildir. Zor zamanlarında köpeklerinin kendilerini nasıl rahatlattığına dair deneyimlerini paylaşan çok sayıda insan vardır. John Grogan'ın *Marley & Me* kitabındaki Labrador köpeği Marley'i ele alalım. Herkes tarafından sakar ve şamatacı bir köpek olarak bilinmesine karşın, Marley düşük yaptığını öğrendikten sonra, kafasını Grogan'ın ağlamaya başlayan eşi Jenny'nin karnına usulca koymuş ve onu âdeta teselli etmiştir. Charles Darwin, yürüyüş yaparken rastladığı hasta kedi arkadaşını birkaç kez öpmeden asla yoluna devam etmeyen bir köpekten bahseder. Darwin, bu davranışı köpeklerdeki şefkat duygusunun belirgin bir işareti olarak görmüştür.

Aslında köpeklerle ilgili durumu anlamak için deneyimlere ya da öykülere bel bağlamak zorunda değiliz, çünkü köpeklerle ilgili çok sayıda ciddi çalışma bulunuyor. Bunlardan ilki, Amerikalı psikolog Carolyn Zahn-Waxler'in aile fertlerinin üzüntülüyken ya da ağlarken çıkarttıkları seslere çocukların ne zaman tepki ver-

[12] Belçikalı araştırmacı Anemieke Cools ve ekibi (2008) tarafından yürütülen bir çalışmadan.

meye başladıklarını belirlemek için yürüttüğü çalışmalarda ortaya çıkmış. Sonuç, çocuklar daha bir yaşına gelmeden önce, onların verdiği tepkilerde "dilin" çok önemli bir rol oynadığını gösteriyor. Aynı çalışmada araştırmacılar, evcil hayvanların da benzer tepkiler verdiklerini tamamen rastlantı sonucu keşfetmişler. Üzüntülüymüş gibi yapan aile fertlerini gören çocuklar ne kadar üzülüyorlarsa, evcil hayvanların da aynı şekilde üzüldüklerini fark etmişler. Sahiplerinin üzerinė çıkıyor ve başlarını onların dizlerinin üstüne koyup, onlar hakkında ne kadar kaygılandıklarını belirtecek şekilde bakıyorlarmış.

Ancak, evcil hayvanlar büyük olasılıkla kendilerini besleyen ve yönlendiren insanların yanında bu şekilde davranıyor olmalılar. Acaba insanlar yokken de bu şekilde davranıyorlar mı? Bu soru, primatlar üzerinde yapılan bir deneyden modellenerek köpek dövüşleri sonrasında ne olduğunu bulmak için yapılmış bir çalışma tarafından yanıtlanmıştır. Belçikalı biyologlar, evcil hayvanlar için yiyecek üreten bir şirketin arazisine her gün salınan köpekler arasında kendiliğinden gelişen iki bine yakın dövüşü izlemişler. Yaşanan bu şiddet patlamalarından sonra, köpekler yakınlarındaki –çoğu hırpalanmış– rakiplerine yanaşarak onları yalamış, burunlarını yüzlerine sürtmüş, birlikte oturmuş ya da onlarla birlikte oynamışlar. Bunlar yapıldıktan sonra grubun tamamen sakinleştiği ve hızla olağan etkinliklerine döndüğü gözlemlenmiş.

Köpeğin atası olan kurt da, büyük olasılıkla aynı şekilde davranıyor.[13] Thomas Hobbes'un sık kullandığı bir deyişte dile getirildiği gibi, eğer "insan insanın kurdu" ise, öfke kurbanlarının sızlanmalarını dindirmeye yönelik eğilimleri de hesaba katarak, bu deyişi olası en iyi anlamında değerlendirebiliriz.

[13] Kurtlarda teselli davranışının (örneğin, sıkıntılı tarafın bire bir ilişkilerle rahatlatılması) olduğuna dair aynı kanıtlara sahip olmasak da, Giada Cordoni ve Elisabetta Palagi (2008) tarafından kurtlarda uzlaştırma davranışlarının olduğu gözlemlenmiştir.

Başkasını Teselli Etmek

Anthony Swofford, ABD Deniz Kuvvetleri birliklerinde görevli olarak Körfez Savaşı'nda yaşadıklarını *Jarhead* adlı kitabında ayrıntılı bir şekilde anlatıyor. Kimyasal silahlara sahip olduğu farz edilen bir düşmanla savaşmak için yollara düşmeden önce, devre arkadaşlarından Welty son bir buluşma düzenlemiş:

> "Savaşa ve ölümle kucaklaşmaya gidiyorduk. Fiziksel bir temas kırıntısını, son bir kucaklaşmayı kendimizden neden esirgeyelim," diye düşündük. Ve kucaklaşmalar boyunca, Welty insan olduğumuzu yeniden hatırlamamızı sağladı. Kendisinden ve gerçekte neye gereksindiğinden söz etti ve sırayla hepimiz bunu tekrarladık. O andan sonra, hiçbirimiz çölde kendini bir hendeğe atıp, insan öldürmeye başlayan yırtıcı yaratıklar olamayacaktık.[14]

Tesellide bulunma; üzüntü, ümitsizlik ya da felaket anlarında gösterilen yaygın bir tepkidir, tıpkı savaşın ortasındaki askerlerin yaptığı gibi.

Rahatlatıcı beden teması, memeli biyolojimizin bir parçasıdır. Davranışın temeli, annenin çocuğuna bakması, tutması ve taşımasına kadar geri götürüldüğünde, stresli koşullarda böyle bir temasa neden gereksinim duyduğumuzu ve gerçekleştirdiğimizi çok daha iyi anlarız. İnsanlar cenazelerde, sevdikleri biri hasta olduğunda ya da yaralandığında, hastane çevresinde, savaş ya da deprem anlarında ve spor karşılaşmalarındaki yenilgilerden sonra birbirlerine dokunur ve sarılırlar. Bu rahatlatıcı kucaklamalara örnek gösterilebilecek en bildik görüntülerden biri, başka bir insanın başını nazikçe kavrayarak kendi çenesinin altına yerleşti-

[14] Anthony Swofford (2003, s.303).

ren Amerikalı bir askerin pürüzlü, siyah-beyaz bir fotoğrafıdır.[15] Başı kavranan kişinin arkadaşı Kore Savaşı'nda düzenlenen bir saldırıda yaşamını yitirmiştir.

Sosyolog Paul Rosenblatt, *Two in Bed* (Yatakta İki Kişi) adlı kitabında, rüyalarında çocuklarını kaybetme kâbusu gören çiftlerle yapılmış röportajlara yer veriyor. Çiftlerin büyük bir kısmı, "o anki üzüntülerini atlatabilmek için birbirlerine sarıldıklarını ve gece boyunca yatakta konuştuklarını"[16] belirtmişler. Temasta bulunmanın psikolojik yapımız için ne kadar önemli olduğu ortadayken, Virginia'daki bir ortaokulda hangi mantıkla bir "kucaklaşmama yasağı"[17] konulduğunu insan merak ediyor. Öğrenciler birbirlerine sarıldıkları, el ele tutuştukları, hatta bir beşlik çaktıklarında bile kendilerini müdürün odasında buluyorlarmış. Uygun olmayan davranışların önüne geçmek için okul yönetimi sevginin en temel ifadesini bir karar alarak yasaklayabiliyor.

Birilerini teselli etmemizin –ki benzer bir davranışı köpeklerde ya da maymunlarda da görüyoruz– arkasında yatan dürtü ne olabilir? Bazılarına göre, bunu kendimizi rahatlatmak için yapıyoruz. Ağlayan birisini gördüğümüzde biz de üzülürüz, dolayısıyla onu teselli ederek kendimizi rahatlatmış oluruz. Bu türden bir teselli girişimi, genç makaklarda sıklıkla karşımıza çıkıyor. Bir keresinde, yavru makaklardan biri yanlışlıkla yetişkin bir dişinin yerine oturduğu için ısırılmıştı. Hiç ara vermeksizin öyle çok ağladı ki diğer yavru makaklar çok geçmeden etrafını sardılar. Zavallı yavrunun başında zıplayan, onu gıdıklayan, çekiştiren ve hatta aynı şeyin başına geldiği bir başka yavruyu gösteren tam sekiz makak yavrusu saymıştım. Açıkçası, onun korkusunu dindirmek için çok şey yapmışlardı. May-

[15] Çizimime ilham kaynağı olan fotoğraf Al Chang tarafından 1950 yılında çekilmiştir.

[16] Kate Murphy'nin Paul Rosenblatt ile yaptığı röportajdan (*New York Times*, 19 Eylül 2006).

[17] "Öğrencilerin Okulda Birbirlerine Dokunmaları Yasaklandı" (Associated Press, 18 Haziran 2007).

munların tepkisi kendiliğinden gerçekleşmiş gibi görünüyordu. Öyle ki, olay sanki onların başına gelmiş de, teselli edilmek için çevrelerine bakınıyor gibiydiler.[18]

Ne var ki, işin aslı bununla sınırlı olamaz. Eğer bu maymunlar yalnızca kendilerini rahatlatmaya çalışıyorlarsa, ısırılmış yavruya neden yanaşmışlardı? Neden annelerine doğru kaçışmamışlardı? Rahatsızlığın gerçekte nereden kaynaklandığı ve kendilerini gerçek anlamda rahatlatacak bir kaynağı neden araştırmamışlardı? Orada yaşanmış olanın, duygusal geçişlilikten çok daha fazlası olduğuna emin olabiliriz. Duygusal geçişlilik rahatlama isteğini açıklayabilir, ancak ağlayan bir akranlarına doğru âdeta manyetik bir güçle çekilmiş olmalarını açıklamaya yetmeyecektir.

Aslında küçük çocuklar gibi hayvanlar da, genellikle herhangi bir yönlendirme olmadan, ne olup bittiğini öğrenmek için üzüntülü tarafın yanına tıpkı ateşin büyüsüne kapılan pervanelerinkine benzer bir büyülenmeyle giderler. Bu davranışlarında başkası hakkında duydukları kaygıyı görebilsek de, onlar bu anlayıştan yoksun bir şekilde ilerliyor olabilirler. Bunu, *kaygı öncesi* kör çekim olarak adlandıracağım. Sanki doğa tarafından organizmalara bahşedilen basit bir davranış kuralını andırıyor: "Eğer başkasının çektiği acıyı hissediyorsan, yanına git ve dokun!"

Pek çok kimse, zamanla yarışan bireylerin böyle bir kurala uyarak sıkıntılı kişilerle ilgilenmesinin zaman kaybı olacağını ve bir an evvel oradan ayrılmanın yapılması gereken en mantıklı şey olduğunu söyleyecektir. Başkaları sıkıntılı bir durum içindeyken onlara yanaşmak pek de akıllıca bir davranış olmayabilir. Ne var ki, bu konuda endişelenmemize gerek olduğunu düşünmüyorum, çünkü elde-

[18] Yaklaşık on yıl boyunca, Wisconsin Madison'daki Vilas Park Hayvanat Bahçesi'nde oldukça geniş iki makak grubu üzerinde çalıştım. Makaklar belirli dönemlerde doğururlar. Her bahar, ortalama yirmi beş yavru aynı anda doğuyordu. Bu durum, aynı yaşta olan kitlesel bir akran kalabalığı yaratmıştı. Akranlar öyle bir uyum sergiliyorlardı ki, neredeyse tamamı aynı anda uyuyor, oynuyor ve aynı şeylerden sıkıntı duyuyorlardı (de Waal, 1989).

ki verilerin gösterdiği üzere, duygular yabancılardan çok birbirleriyle yakın bağları olan taraflar arasında çok daha hızlı bir şekilde algılanmaktadır. Basit bir insani yaklaşım kuralı, insanları öz çocukları ya da arkadaşları gibi kendilerine yakın, sıkıntı yaşayan kişilere kendiliğinden sevk edecektir.

Eğer doğruysa, bizim sempatiyle ilişkilendirdiğimiz davranış türü, aslında sempatinin kendisinden önce ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar bu, çekilecek arabayı atın önüne koşmaya benziyorsa da, aslında, zannedildiği kadar garip bir şey değildir. İçeriği anlaşılmadan gerçekleştirilen daha pek çok davranış örneği bulunmaktadır. Örneğin, çocuklarda dilin gelişimi nesneleri adlandırmakla ya da düşünceleri ifade etmekle değil, a*gulamayla* birlikte başlar: Bebekler hiçbir anlam ifade etmeyen "ba-ba-ba-ba-ba" sesleriyle emeklemeye başlayıp, "attım-ko-yay-day-bu" seviyesine kadar çıkarlar. Kendi türümüzün konuşabilen yegâne primat olduğunu iddia ederken aklımızdan geçen şey kesinlikle agulamak değildir, ancak bu agulamayı küçümsememiz gerektiği anlamını da taşımıyor. Sonuçta hepimizin dil kariyerinin dünyanın her yerinde aynı olan bu ortak bebek diliyle başlıyor olması, dilin içimizde nasıl kök saldığını açık bir şekilde gösteriyor. Bu ortak dil, özellikle de bir başkasının sıkıntısını kavramaya yönelik benim önerdiğim türden bir hedef düşüncenin en basit hâliyle söylenmeye çalışılmasından değil, yalnızca ilkel bir dürtüden kaynaklanır.[19]

Kaygı öncesi duygulanım (ön-kaygılanım), acısını içinizde duyabileceğimiz kişiye yönelik bir çekimdir. Kendinizi başkasının yeri-

[19] Doğa, bir türün üyelerine gerekli olan hayati yeteneklerin öğrenilmesinde yardımcı olacak doğuştan getirilen eğilimlerle doludur. Örneğin, kapuçin maymunları açamadıkları küçük objeleri yere çarpmak gibi bastırılamayan bir eğilimle doğarlar ve bu davranışı hiç sıkılmadan saatlerce sürdürebilirler. Kediler, üzerine atlayabilecekleri kadar küçük olan ve hareket eden herhangi bir objeye gözlerini dikme eğilimi taşırlar. Bu eğilimler, deneyim ve öğrenmeyle birleştiğinde zamanla çeşitli yeteneklerin kazanılmasına yardımcı olurlar. Örneğin, kapuçinlerin vahşi doğada taş kullanarak fındıkları kırması (Ottoni ve Mannu, 2001) ve kedilerin avlarına sinsice yaklaşarak onları avlaması. Ön-kaygılanım ise, ileri düzeyde öğrenmeye yardımcı olan doğuştan getirdiğimiz bir diğer eğilim olarak gösterilebilir.

ne koymanızı gerektirmez ve örneğin, üzgün bir aile ferdinin bir yaşındaki çocuğun dikkatini çekmesi gibi, aslında elinizden hiçbir şey gelmediği durumlarda bile onunla ilgilenme kapasitenizi ortaya koyar. Bu yaştaki çocuklar, henüz bir başkasının durumunu kavrayabilecek kapasitede değildirler. Kaygı öncesi duygulanım, evcil hayvanların ya da kedi Oscar gibi belirli hayvanların acı içinde kıvranan ya da ölümün eşiğinde bulunan insanlarla neden temas kurduklarını veya yavru maymunların çaresizce ağlayan bir akranlarının başına neden üşüştüklerini açıklayabilir.

Kaygı öncesi duygulanımın başlamasıyla birlikte, tam gelişmiş sempati ortaya çıkana kadar kavrayış/ayırt etme anında verilen bütün tepkiler, öğrenme ve zekâ kapasitesinin karmaşık katmanlar edinmesini sağlayacaktır. Sempati, başkası hakkında duyulan gerçek bir kaygıyı ve ne olup bittiğini anlamaya yönelik bir girişimi ifade eder. Yoni'nin Kohts'un ellerini indirmeye çalışması düşünüldüğünde, onun gözlerindeki anlamı okumaya çalışıyor olduğu anlaşılacaktır. Gözlemci, başkasının yaşadığı sıkıntının kaynağını bulmaya çalışacak ve bununla ilgili ne yapabileceğini araştıracaktır. Yetişkin insanların yakından bildiği bu durum, sempati seviyemizin göstergesi olarak ele alındığında, genellikle bunu sahip olduğumuz ya da olmadığımız tek bir süreç gibi düşünme eğiliminde oluruz. Ne var ki sempati, aslında evrimin milyonlarca yıldır eklediği çok farklı katmanlardan oluşmaktadır. Memelilerin büyük bir kısmı bu katmanların yalnızca bazılarını sergilerken, sadece çok az sayıda memeli bunların tamamını sergileme kapasitesine sahiptir.[20]

Tam gelişmiş bir sempati anlayışı kemirgenlerde ve büyük olasılıkla köpekler ile maymunlarda da bulunmayabilir, ancak büyük beyinli bazı hayvanlar, insanlarla eşit seviyede kendilerini bir başkasının yerine koyabilme kapasitesine sahip olabilirler. Bunu gerçekten

[20] Empati; merkezinde algı-eylem mekanizması ve duygusal geçişlilik bulunan ve bu merkezin etrafında çok daha karmaşık yeteneklerin dizildiği, iç içe geçmiş bir matruşkaya benzetilebilir (de Waal, 2003: 7. bölüm).

yapıp yapamadıkları, Amerikalı primatolog Emil Menzel'in 1970'li yıllarda yürüttüğü çalışmalarından beri tartışılıyor. Acaba maymunlar başkalarının ne hissettiğini, istediğini, neye gereksinim duyduklarını ya da neyi bildiğini gerçekten sezebiliyorlar mı? Menzel'in çığır açan çalışmasından nadiren söz ediliyor olsa da, yazdıklarını okumak bana sanki yeni bir keşif yapmışım gibi mutluluk veriyor. Kendisi, bu konunun ne kadar önemli olduğunu kavrayan ilk kişiydi.

Menzel, dokuz genç şempanzeyle birlikte Louisiana'da açık alanda bir çalışma yürütmüştür. Bu çalışmasında, şempanzelerden birini oldukça geniş, çimlerle kaplı bir yere çıkararak orada gizlenmiş olan yiyeceği ya da (oyuncak) yılan gibi korkutucu bir nesneyi bulmasını istemiştir. Ondan sonra, bu şempanzeyi bekleyen grubun arasına geri getirmiş ve hepsini aynı anda serbest bırakmıştır. Acaba gruptaki diğer şempanzeler, aralarında önemli bir şey bilen arkadaşlarına özel bir dikkat gösterecekler miydi ve eğer öyle olursa, nasıl bir tepki vereceklerdi? Orada yiyecek ya da bir yılan görmüş olan arkadaşlarının davranışlarındaki değişikliğin farkına varabilecekler miydi?

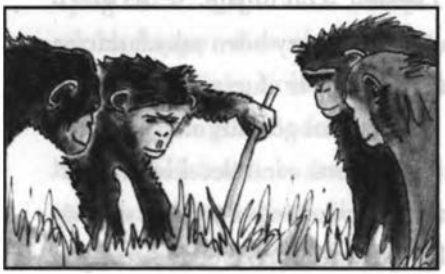
Kesinlikle varmışlardı. Herhangi bir yiyeceğin bulunduğu yeri öğrenen bir şempanzeyi takip etmekte bir an olsun tereddüt etmeyen şempanzeler, bir yılan görmüş olan arkadaşlarına yakın durmaktan bile çekinmişler. Bu, hareket hâlindeki duygusal geçişlilik durumudur: Bir başkasının coşkusunu ya da korkusunu, olduğu gibi kendilerine aktarmışlardır. Yiyecek etrafında gelişen sahneler, özellikle de yiyeceğin yerini "bilen" şempanze "tahmin ediciler" grubundan daha aşağı bir sınıftansa çok daha eğlendirici olmuş. Grubun en güçlü (alfa) erkeği Rock en küçük bir ipucu bile bulamamışken, Belle yiyeceğin nereye saklandığını gösterdiğinde yaşananları bakın Menzel nasıl anlatıyor:

> Eğer Rock olmasaydı, Belle her zaman yaptığı gibi bütün grubu yiyeceğin saklandığı yere götürecek ve neredeyse herkes bir şeyler alabilecekti. Ne var ki, Rock'ın bulunduğu ortamlarda yürütülen deneylerde, Belle yiyeceği bulma konusunda oldukça isteksiz davranıyor. Sebebini tahmin etmek zor olmasa ge-

rek. Çünkü Belle yiyecekleri bulur bulmaz Rock koşarak geliyor, onu tekmelemeye ya da ısırmaya başlıyor ve bulunan yiyeceklerin tamamını kendisine alıyor.

Belle bir süre sonra, eğer Rock kendisine yakın bir yerlerdeyse yiyeceklerin saklandığı yeri aramayı bıraktı. Yiyecekleri bulduğu durumlarda ise, Rock oradan ayrılana kadar saklandığı yerde öylece oturuyordu. Ne var ki Rock, bir süre sonra bunu da öğrenmiş ve Belle bir yerde birkaç saniyeden fazla oturmaya başladığında hızla oraya gelip, Belle'i bir kenara savuşturarak oturduğu yeri araştırmış ve saklanan yiyecekleri bulmuştur.[21]

Daha sonra, eğer Rock kendisini görebilecek bir konumdaysa, Belle yiyeceklerin yerini bulsa bile onlara asla yaklaşmamayı öğrenmiştir. Rock'tan olabildiğince uzak durmaya özen göstermiş ya da yalnızca küçük bir parça yiyeceğin saklandığı yerde dolaşarak Rock'ı asıl hedeften saptırmaya çalışmış. Kendisi büyük parçaların olduğu asıl hedefe doğru koşarken, Rock'ın küçük parçayı almasına göz yumuyormuş. Rock'ın ısrarla Belle'i izlemesinin altında yatan sebep, onun bir şeyler bildiği hâlde onları ortaya çıkarmayı istemediğini düşünmesidir. Buna, *zihin teorisi*nde[22] sıklıkla kullanılan ifadeyle, "perspektif almak" (bir başkasının bakış açısını

Emil Menzel, maymunların başkalarının ne bildiğini bilme konusunda deney yapan ilk araştırmacı olmuştur. Genç bir şempanze elindeki sopayla çimlerdeki yılana vuruyor. Orada bulunan izleyiciler, ilk şempanzenin beden dilinden dikkatli olmaları gerektiğini anlıyorlar.

[21] Emil Menzel (1974, s.134-135).

[22] Emil Menzel'in çalışması (Menzel, 1974; Menzel ve Johnson, 1976) Nicholas Humphrey'in (1978) hayvanlar için kullandığı "doğuştan psikolog" (başkalarının zihnini modelleyebilmek) ifadesi, Menzel'in David Premack ile Pennsylvania Üniversitesinde birlikte çalışmaya başlamalarından birkaç yıl sonra David Premack ve Guy Woodruff'un (1978) yayımladıkları ve oldukça ses getiren "zihin teorisi" kavramıyla aynı döneme rastlar. Zihin teorisi, başkalarının zihinsel durumlarını kavrayabilme yeteneğine vurgu yapmaktadır.

edinmek) diyebiliriz. Rock, Belle'in aklından neler geçtiğine dair bir düşünceye (bir teoriye) sahipmiş gibi görünüyor.

Aslında burada kullandığımız kavramlarla ilgili ciddi bir sorunla karşı karşıyayız. Bu terminoloji; eğer diğer canlıların başkalarını anlaması, bizim yaptığımıza benzemeyen soyut bir süreç ise suyun nasıl olup da buza dönüştüğünü ya da atalarımızın neden dik yürümeye başladıklarını sorgulamaya benziyor. Bizim ya da herhangi bir hayvanın, başkasının zihinsel durumunu teorik seviyede kavrayabileceğinden ciddi bir şekilde şüphe duyuyorum. Rock'ın yapıyor göründüğü şey, aslında Belle'in beden dilini okumaktan ve onun niyetlerini tahmin etmekten fazlası değil. Menzel ne zaman görünse, etrafta Belle'in arayıp bulmaya çalışacağı lezzetli yiyeceklerin olacağını öğrenmiş olmalı. Dolayısıyla Rock, onun baktığı her yere dikkatle bakmış ve yöneldiği her yere ondan önce ulaşmaya çalışmıştı; yani bir teorisyenden daha çok bir avcı gibi davrandığını söyleyebiliriz.

Menzel'in "tahmin edicilere" karşı "bilenler" deneyi çocukların, maymunların, kuşların, köpeklerin ve başka pek çok canlının incelendiği sayısız çalışmaya ilham kaynağı olmuştur. Bu çalışma, bizlere başkasının perspektifini almanın yalnızca yetişkin insanlara özgü bir davranış olmadığını gösteriyor. Aynı özelliğin büyük beyinli hayvanlar tarafından da kullanıldığını görüyoruz, ancak bu, daha küçük beyinlere sahip canlıların perspektif alma kapasitesinden yoksun oldukları anlamına gelmiyor. Bu özelliğin nasıl test edildiğini gösteren üç tipik örneği birlikte inceleyelim:

- Zihin okumada en başarılı olanlar çocuklardır. Neredeyse çok küçük yaşlardan itibaren kendilerinin bildikleri şeyleri öyle herkesin bilmediğini fark ederler. Gerçekleştirilen bir deneyde, çocuklar çikolatayı bir çekmecenin içine gizledikten sonra oradan ayrılan Maxi adındaki bir karakteri izlerler. Ancak Maxi'nin annesi, çikolatayı farkında ol-

madan başka bir yere kaldırır. Maxi geri döndüğü zaman, acaba nereye bakacaktır? Acaba çocukların çikolatanın konulduğunu bildikleri yere mi (annenin kaldırdığı yer), yoksa Maxi'nin onu son bıraktığı yere mi (çekmecenin içine)? Çoğu dört yaşında olan çocuklar, sorunun doğru yanıtını bildikleri hâlde yanlış yanıtı söyleyerek Maxi'nin perspektifini almıştırlar.[23]

- Washington DC'de, Ulusal Hayvanat Bahçesi'ndeki dişi bir orangutan olan Indah, kendi kafesinin etrafındaki yiyecekleri görmeleri için insanlara kılavuzluk etme alışkanlığı geliştirmiş. Kafesinin yakınlarından geçen bir bakıcıyı durdurduktan sonra sıkıca tutuyor ve onu kendi etrafında döndürerek yere düşmüş olan yiyecekle karşılaşmasını sağlıyormuş. Sonrasında, Indah tuttuğu insanı nazikçe yiyeceğin olduğu yöne doğru iteliyor ve bakıcının yerdeki yiyeceği alarak kendisine vermesini sağlıyormuş. Ancak Indah, neden yerdeki yiyecekleri göremeyenlerle böyle bir işe kalkışmış olsun ki? Tahmin edeceğiniz üzere, kendisi bir görme uzmanıyla uzun süre çalışmış. Çalışmaya ilk başladıklarında Indah'ın kafasına bir kova yerleştirilmiş. Uzman, Indah'ı yiyeceğe doğru itelemeden hemen önce başındaki kovayı çıkartıyormuş. Bu akıllıca tekniği Indah'ın kendisinin geliştirdiği söyleniyor, hatta daha sonraki deneylerde saydam bir kova kullanılmış. Indah saydam kovayı tek başına çıkarmaya başladıktan sonra, başkalarının birisine yardım edebilmesi için sorunu görmeleri gerektiğini kavramış.

[23] Maxi'nin doğru olmayan bu inancı, "yanlış inanç" testi olarak biliniyor. Bu test ağırlıklı olarak dile bağlı olduğu için, testten alınacak sonuç büyük ölçüde dil yeteneklerine bağlıdır. Eğer dilin bu testteki rolü azaltılırsa, çok küçük yaştaki çocuklar bile bu testte varsayılandan çok daha basit bir süreç sonucunda farklı inanışları anladıklarını gösterebilirler (Perner ve Ruffman, 2005).

Kuzgunların beyni oldukça büyüktür ve en zeki kuş türü olarak kabul edilirler.[24] Thomas Bugnyar, bu kuşların Mezel'in maymunlarını anımsatan aldatıcı taktikler kullandıklarını gözlemler. Aşağı sınıftan bir erkek, konteynırların kapaklarını açmakta uzmanlaşmıştır, fakat ne yazık ki bu kutulardan aldığı şeyleri daha baskın bir erkek de ondan çalmaktadır. Diğer taraftan, aşağı sınıftan olan bu erkek rakibinin dikkatini başka bir yöne çekebilmeyi öğrenir. Baskın erkek boş konteynırı büyük bir hevesle, sanki içinde yiyecek bir şeyler bulacakmış gibi açar. Baskın erkek işin iç yüzünü anladığında "oldukça sinirlenmiş ve orada bulunan ne varsa, hepsini sağa sola fırlatmaya başlamış." Bugnyar, kuzgunların gizlenmiş bir yiyeceğe yaklaşırken diğer kuzgunların da onun gizlendiği yeri görmüş olabileceklerini hesaba kattıklarını belirtiyor. Eğer rakipleri de kendileriyle aynı bilgiye sahipse, bir kuzgun oraya önce kendisinin ulaşabilmesi için acele edecektir. Ancak rakiplerinin böyle bir bilgiden yoksun olduğu durumlarda, işini ağırdan almayı tercih edecektir.

Bu becerikli araştırmacıların, Mezel'in çalışmasından ne derece ilham aldıklarını görmek zor olmasa gerek: Yiyecekler önce saklanır, sonra bulunur ve işin gerisi başkalarının ne bildiğini (ya da daha kesin bir ifadeyle, başkalarının ne görmüş olabileceklerini) çözmeye kalır. Garip olan şu ki, insan dışındaki hayvanların da başkalarının zihinsel durumlarını kavrayabildiği[25] yönündeki düşüncenin ortaya atılmasından sonra, bu tür çalışmalar âdeta bir moda hâlinde gelmiş ve maymunlar üzerinde uzun bir süre boyunca denenmeye de-

[24] Thomas Bungyar'ın *The Economist*'teki (13 Mayıs 2004) röportajından. Bkz. Bungyar ve Bernd Heinrich (2005). Kuşlarda perspektif alma konusunda daha fazla kanıt için bkz. Joanna Dally ve ekibi (2006).

[25] Yalnızca insanların başkalarının zihinsel durumlarını kavrayabilme yeteneğine sahip olduğu iddialarını çürüten ilk deneysel çalışma, Yerkes Primat Merkezinde şempanzeler üzerinde çalışan Brian Hare ve ekibi (2001) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada, aşağı sınıftan büyük maymunların yiyeceklere yaklaşmadan önce baskın rakiplerinin ne bildiğini anladıkları ortaya konmuştur. Başarılı olmuş diğer maymun çalışmaları Michael Tomasello ve Joseph Call (2006) tarafından listelenmiştir. Ayrıca diğer canlılardaki perspektif alma örnekleri için bkz: köpekler (Viranyi vd., 2005) ve maymunlar (Kuroshima vd., 2003; Flombaum ve Santos, 2005).

vam edilmiştir. Oysa şimdilerde, bu düşünce geçerliliğini tamamen yitirmiş gibi. Son çalışmalarda, çocuklar ve maymunlar arasındaki ayrım iyice ortadan kalkmış görünüyor ve benzer bir durum maymunlar ve diğer hayvanlar için de geçerli. Başkalarının ne bildiğini bilmenin en gelişmiş biçimleri, belki de yalnızca kendi türümüzle sınırlandırılabilir.

Bu konu hakkında bugüne kadar yürütülmüş en kapsamlı araştırmalar bile sınırlı bir fenomen üzerinde konuştuğumuz gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır. O yüzden, bunu "donuk" perspektif alma olarak adlandırmayı tercih ediyorum, çünkü bu fenomen yalnızca bir tek kişinin başkasının neyi gördüğünü ya da bildiğini algılamasına odaklanmaktadır. Bu odaklanma içerisinde başkalarının istekleri, gereksinimleri ya da duyguları çok fazla hesaba katılmıyor. Donuk perspektif alma sıklıkla görülmesine karşın, empati başkalarının duygularına ve durumlarına yönelik bir uyumu gerektiren, çok daha farklı bir türe dayanmaktadır. Adam Smith'in uzun zaman önce yaptığı tespitinde dile getirdiği gibi, empati "kendini acı çekenin yerine koymaktır."[26]

Yanan bir evin penceresinden yükselen çocuk çığlıkları, dikkatimizi bir anda o yöne sabitler ve içimizde yoğun duyguların kabarmasına yol açar. Fakat sonrasında, etrafımıza bakınmaya başlar ve kendi olanaklarımızı gözden geçiririz. Acaba atlayabilirler mi? Onları yakalayabilir miyiz? Birileri itfaiyeye haber vermiş midir? Acaba evin dışında ya da içinde onlara ulaşabileceğimiz başka bir yol var mı? Dikkatimizi çocuklara çeken bu duygusal çalkalanışların ve durumu değerlendirmemizde bize yardımcı olan bir tür bilişsel yaklaşımın birleşimi, empatik perspektif alma olarak ortaya çıkar. Birle-

[26] Adam Smith'in (1759, s.10) sempati için kullandığı klasik tanım. Diğer taraftan donuk perspektif alma, her ne kadar teori kelimesi soyut düşünceyi ve benliğin başkalarından ekstrapolasyon (bilinenlere dayalı kestirim) yoluyla uslamlama anlamında ayrışmasını çağrıştırsa da, genellikle zihin teorisi olarak bilinen kavrayışa yakın olabilir (de Gelder, 1987; Hobson, 1991). Perspektif alma büyük olasılıkla 3. Bölümde ele aldığımız bilinçsiz bedensel bağlantılardan kaynaklanıyor olabilir.

şimi oluşturan her iki taraf da dengeli olmalıdır. Eğer duygular çok fazla baskın gelirse, Singapur Hayvanat Bahçesi'nde meydana gelen trajik olayda olduğu gibi, perspektif alma süreç içerisinde yok olabilir. Genç bir orangutan boynunu ipe kaptırmış ve orada bulunan annesi de onu kurtarabilmek için aşağıdan çekiştirmeye başlamıştır. Hayvanat bahçesindeki görevliler araya girip genç yavruyu kurtarmak istediklerinde anne çılgına dönmüş ve yaşanan arbede sonucunda boynu ipten kurtarılamayan genç orangutan oracıkta ölmüştür.[27]

Bu durumun tam tersi bir olay ise İsveç'teki bir hayvanat bahçesinde yaşanmıştır. Dört yaşındaki bir şempanze, tırmanmaya çalıştığı halatın boynuna iki kez dolanması yüzünden az kalsın boğulacakmış. Boynu ipte yaşam mücadelesi verirken, ayakları çaresizce sallanmaya başlamış. Grubun en baskın, yaşlı erkeği hızla oraya gelmiş, bir eliyle genç şempanzeyi tutarak ipin gerginliğini azaltmış ve öbür eliyle de boynuna dolanan ipi çözmüş. Daha sonra onu uygun bir yere taşımış ve nazikçe yere bırakmıştır. Bütün bunlar, çevik el hareketleri sayesinde yalnızca birkaç saniye içerisinde olup bitmiş. Civarda duyulan tek ses ise, gördüğü olayın şokuyla çığlık atan bakıcıdan yükselmiş.[28]

Anlaşılacağı üzere, orangutan annesinin çocuğunu kurtarmak için duyduğu aşırı istek, onun sağlıklı düşünmesine engel olmuştur. Belki de ipten kaynaklanabilecek durumlarla ilgili herhangi bir deneyime sahip değildi. Oysa, erkek şempanze sakin kalmış ve doğru olanı yapabilmiştir. Böyle bir durumda bir canlının göstereceği en doğal tepki olan "aşağı doğru çekme" isteğini dizginlemek gerçekten ciddi bir zekâ gerektirmektedir. Bu örnekler, birine yardım etmenin iki aşamalı sürecini göz önüne seriyor: duygu ve anlama. Bir organizmanın kaygı öncesi duygulanımdan ayrılarak gerçek bir kaygıya

[27] *The Sydney Morning Herald* (14 Şubat 2008) gazetesindeki haberden.

[28] Şempanzenin ipe dolanması olayı, Gavle şehrindeki Furivik Parkı'nda meydana gelmiştir. Bu olayı bana primat sorumlusu Ing-Marie Persson anlatmıştı.

sahip olması ancak her iki sürecin birleştirilmesiyle olabilir ve buna en yakın akrabalarına yönelen, amacı belli yaptırımlar da dahildir.

Suya Atlamak

Atlanta, Primatolojinin Mekke'sidir. Babası Menzel'in izinden gidip, şempanzelerle ilgili çalışmalar yürüten Charles, Stone Mountain'daki evimden yalnızca birkaç blok ötede oturuyor. Bir gün büyükbaba Menzel torunlarını görmeye geldiğinde, onu kendi bahçemde bir kupa çorba eşliğinde röportaj yapmaya ikna etmiştim.[29] O zamanlar, yetmişli yaşlarının başlarındaydı.

Her ne kadar Indiana'da doğmuş ve orada büyümüş olsa da, Emil gerçek bir güneyli beyefendisi gibiydi: ağırbaşlı, nazik biriydi ve müthiş bir mizah anlayışına sahipti. Benim de dikkatle takip etmeye çalıştığım önemli düşüncelerini, hâlâ büyük bir adanmışlık içerisinde derinleştirmeye çalışıyordu. Maymunların zekâsına ve düşünüş biçimlerine büyük değer veriyor ve bu konudaki bilimsel buluşları sınırlayan etmenin maymunların beklentileri karşılayabilmesi ya da karşılayamaması değil, insanların korkak düşleri ve yaratıcılıktan uzak kalmaları olduğunu düşünüyordu.

Bana saklambaç oyunuyla ilgili çalışmasının yayınlanışından bahsetti. Hızlı hareket ederek daha başka sorular üzerinde de kafa yormak istediğini, ancak yapmış olduğu bu özel deneyle ilgili ders vermek üzere davet edilmiş olduğundan, bir süre başka bir konuyla uğraşamamış olmasından yakındı. Aslında, yapılmış olan davetin onun bam teline bastığı belli oluyordu. Ders davetlerinden biri, dö-

[29] Emil 1929 doğumluydu. Röportajı 2000 yılında gerçekleştirdik. Röportajdan birkaç yıl sonra önceki öğrencilerinden biri bana şu notu göndermişti: "Gelişim psikoloji alanında çalışan bir profesörüm. Yine bir gün marmoset (ipek maymunu) kolonimizin bulunduğu seraya gitmiştim. Emil'in şempanzeleri dolaşmaları için dışarı bıraktığı dar bir koridordan geçmek zorundaydım. Onların yanından geçerken garip bir korkuya kapılmıştım ve genç şempanzelerden biri olan Kenton bana doğru yaklaşmış, elimi nazikçe tutmuş ve koridorda diğer maymunların arasından geçene kadar bana eşlik etmişti. Anlayacağınız, şempanzelerin empati yeteneğine sahip olduklarını ilk elden gözlemlemiştim!" (Alison Nash, kişisel görüşme).

nem başkanlığını saygın davranışsalcılardan birinin yaptığı bir doğu sahili üniversitesinden gelmişti ve bekleneceği üzere, orada yaşadıkları Menzel'i oldukça sinirlendirmişti. Her şeyden önce, bu saygın davranışsalcı dinleyicilere herhangi bir söz hakkı tanımamış ve ikinci olarak da Menzel'e âdeta ders vermeye kalkışırcasına şempanzelerle çalışmanın oldukça zor olduğunu ve onların yerine güvercinlerle çalışmanın çok daha pratik olabileceğini dile getirmiş. Aslında bu sözler, hangi hayvanla çalışıldığının bir önemi olmadığını vurgulayan davranışsalcıların garip düşünceleriyle yakından ilgilidir: Bütün hayvanlar uyarım-tepki yoluyla öğrendikleri için, bir şempanze gerçekte bir güvercinden daha farklı hiçbir şey yapamaz(!).[30]

Hâlbuki bu profesörün davranışı, âdeta kendi elleriyle düşeceği kuyuyu kazmaktı. Menzel, birkaç yıl önce çektiği ve izlenmeye değer bir kaçış filmini göstermeye çok daha önceden karar vermişti. Menzel'in üzerinde araştırmalar yürüttüğü şempanzeler, bulundukları kafesin karşısındaki duvara uzun bir sırık yerleştirmişler; içlerinden bazıları onu tutarken diğerleri de kendileri için hazırlanan bu merdivenden dışarı çıkmışlar.[31] Takdir edileceği üzere, bu, güvercinlerin her gün yaptığı bir eylem olmasa gerek. Menzel filme olabildiğince doğal bir anlatımla eşlik etmeye karar vermiş ve karmaşık zihinsel süreçlere atıfta bulunmaktan kaçınmış. Filmdeki gerçek görüntülere uygun olarak yalnızca, "Burada, Rock'ın sırığı tutarken diğerleriyle nasıl göz göze geldiğini görüyoruz," ya da "Burada ise bir şempanze duvarın öbür tarafına atlıyor," gibi ifadeler kullanmış.

Menzel'in konuşmasından sonra, saygın profesörümüz ayağa fırlamış ve onu bilimsel olmamakla ve şempanzelere antropomorfik

[30] Konferans Wesleyan College'da düzenlenmiş ve başkanlığını da zamanının en ünlü Skinnercılarından Richard Herrnstein (1930-94) yapmıştır. Herrnstein, B.F. Skinner'ın düşüncesine paralellik arz edecek şekilde güvercinlerin şempanzelerin yerini kolaylıkla alabileceğini ileri sürer: "Güvercin, fare ya da maymun! Ne fark eder ki?" (Bailey, 1986).

[31] Şempanzelerin kaçışı, "Bir Grup Genç Şempanzenin Merdiveni Kendiliğinden Bulmaları" başlığı altında Menzel (1972) tarafından yayımlanmıştır. *Chimpanzee Politics* (Şempanze Siyaseti) adlı çalışmamda oldukça benzer bir kaçış öyküsü bulunuyor (de Waal, 1982).

(insan biçiminde) yaklaşmakla suçlamış. Bununla da yetinmeyip, Menzel'in hayvanların aslında sahip olmadıkları niyetleri ve planları onlara aşıladığını iddia etmiş. Menzel ise bu sözlere kahkahalarla karşılık vermiş ve bu hayvanlara herhangi bir şey aşılamadığını ya da öğretmediğini, çünkü kendisinin sırıkla atlamak gibi tehlikeli şeyleri yapmaktan özenle kaçındığını söylemiş. Eğer profesör orada herhangi bir niyet ya da plan görüyorsa, bunun muhtemelen kendisinin de aynı niyetleri ve planları taşıdığı için olduğunu sözlerine eklemiş.

Şempanzeleri izleyip de, onların ne kadar zeki olduklarının farkına varmamak mümkün değildir. Menzel bana, yürütmüş olduğu deneyler esnasında tuttuğu notlarda, içinde bu konuyu destekleyen kim bilir ne çok kanıtın gözden kaçmış olabileceğinden bahsetti. Emekli olduğuna göre artık notlarına geri dönebileceğini söyleyecek oldum, ancak omuzlarını öyle bir silkti ki, boşu boşuna bunun hemen olmasını beklemememi anlatmaya çalıştığı izlenimine kapıldım. Bıkmadan usanmadan, tekrar izlemenin ve bu sayede bir davranış kalıbı olarak düşündüğümüz hareketlerin aslında bir kereliğine, gelişigüzel yapılmış olup olmadığından iyice emin olmamızın önemine inanıyordu. Tekil gözlemlerin "anekdot" olarak adlandırılmasına şiddetle karşı çıkmış ve muzır bir gülümseme eşliğinde, "Benim anekdot tanımım, kimilerinin bilimsel gözlem dediği şeyle aynıdır," demişti. Eğer kendiniz bir şeyler görmüş ve bütün hareketli süreci izlemişseniz, bu genellikle, olan bitene dair kafanızda herhangi bir şüphe bulunmadığı için gerçekleşebilmiştir. Ne var ki, başkaları aynı sürece daha şüpheci yaklaşabilir ve ikna olmaya gereksinim duyabilirler.

Bu önemli bir nokta, çünkü hem insanlardaki hem de hayvanlardaki en çarpıcı empatik perspektif alma örnekleri, tekil olaylarda sergilenen kaygıda gün yüzüne çıkıyor. Bu türden bir olay, San Diego'daki Balboa Parkı'nda bulunan büyük bir havuzdaki nilüferleri izlemeye daldığım sırada meydana gelmişti. Havuzun çevresinde

herhangi bir korkuluk yoktu ve hemen yandaki insanların yürüyüş yoluna bitişik sayılırdı. Muhtemelen üç yaşlarında, küçük bir çocuk, kalabalığın arasından bir anda havuza atlamıştı. O kadar çabuk batmıştı ki, öylece bakmak haricinde hiçbir şey yapamamıştım: Sadece bir su sesi duymuştuk ve o an çocuk çoktan suyun dibine batıp gözden kaybolmuştu. Orada bulunan hiç kimse daha en küçük bir hamle bile yapmamışken, annesi suya atlamıştı. Çok geçmeden oğlu kollarında, suyun üstüne çıkmışlardı. Neler olabileceğini tahmin edip oğlunun arkasından koşmuş ve en küçük bir duraksama yaşamadan, giysilerle birlikte oğlunun hemen arkasından havuza atlamıştı. Bunu yapmamış olsaydı, o karanlık havuzda çocuğu bulmak kim bilir ne kadar zaman alacaktı.

Burada, bir başkasının durumuna karşı öyle bir seviyede teyakkuz hâli görüyoruz ki, bunu laboratuvarda tekrar etmemiz mümkün değil. İnsanlara belirli koşullar altında ne yapacaklarını sorabilir ve onları yalnızca hafif seviyede üzüntü koşullarıyla test edebiliriz. Bununla birlikte, hiç kimse boğulmak üzere olan çocuğunu gören ebeveynlerinin verdiği tepkiyi yeniden canlandıramaz. Test edilemeyen bu gibi durumlar, özgecilikle ilgili en ilginç ve hayatta kalmayla ilgili de en önemli bilgileri ortaya koyuyor. Aynı şey hayvanlar için de söylenebilir: Gizli nesneler karşısında nasıl tepki verdiklerini araştırabilir ve hatta imdat çağrılarını nasıl algıladıklarını ölçebiliriz, ancak bir arkadaşı ya da akrabasının boynundan asılı kalacak hâlde ipe dolandığı bir durumu deney yapmak için kurgulamamıza imkân yok. Yalnızca ben değil, hiçbir bilim insanı bunu yapamaz. Bizim yapabileceğimiz şey, böyle bir felaketle karşılaşmış maymunların nasıl tepki verdiklerini, eğer şans eseri oradaysak rapor etmekten öteye geçemez.

İnsanlarla ilgili böyle anekdotlar günlük gazetelerde bile kendine yer bulabiliyor. Örneğin, 11 Eylül'de Dünya Ticaret Merkezinden kurtulan New Yorklular, binadan çıkmalarına yardım ettikten son-

ra, başkalarının hayatını da kurtarabilmek için kendi hayatlarını feda etmek pahasına, korkusuzca ilerleyen itfaiyecilerden bahsederler. İnsanlar aşağı doğru kaçarken, itfaiyeciler yukarı katlara doğru çıkmışlar. Binadaki insanların tamamı panik hâlindeyken, itfaiyeciler büyük bir güvenle hareket etmiş, onlara binayı terk etmelerini söylemiş ve kendileri ölüme doğru yürürken insanların düzenli bir şekilde dışarı çıkabilmelerini sağlamışlar.

Benzer bir durum 2003 yılında, Irak'ta pusuya düşürülen bir timde yer alan Başçavuş Tommy Rieman için de geçerli. Tommy, timin nişancısına kendi bedenini siper etmiş ve saldırıya ateşle karşılık vermiş. Bedenine çok sayıda kurşun ve şarapnel parçası isabet ettiği hâlde, ekibindeki diğer yaralılar ateş hattından çıkarılana dek kendisine herhangi bir sıhhi müdahale yapılmasını kabul etmemiş. Her doğal felaket, yanan evlerin içine dalan ya da buzlu nehirlere düşmüş insanları kurtarmak için suya atlayan kendi kahramanlarını yaratır. Avrupa'daki Alman işgali sırasında çok sayıda insan, tıpkı Anne Frank'in ailesinin Amsterdam'da yaptığı gibi, kendi hayatını Yahudilerin hayatlarını kurtarabilmek için riske atmıştı. Kıtlık yıllarında, çiftçilerin en değerli yiyeceklerini şehirdeki aç insanlarla paylaştıklarını biliyoruz. 2008 yılında, Çin'in merkezinde meydana gelen depremden sonra çok sayıda yetim bebeği emziren bir kadın polis, Çin'in "Bir Numaralı Annesi" ilan edilmişti.[32] Kendisi de bir bebek annesi olan Jiang Xiaojuan, başka bebeklere yetecek kadar sütü olduğunu hissetmiş olmalı.

Bu olaylardan hiçbiri, sahip olduğumuz empati kapasitesi olmadan meydana gelemezdi. Hakikaten de, insanlara dair o kadar çok fedakârlık öyküsü var ki, haklı olarak bu davranışın bizim türümüze özgü olduğunu ve onun bize kalıtsal olarak atalarımızdan geçtiğini düşünebiliriz. Kısa bir zaman önce, Kafkaslarda tamamen dişsiz bir insanımsı fosili bulunduğunda, bilim insanları bu kişinin yo-

[32] "Polis Deprem Yetimlerini Emzirdi" (CNN International, 22 Mayıs 2008).

ğun bir besleme ve bakım olmaksızın hayatta kalamayacağına dikkat çekmişlerdi. Bilim insanları, bulunan bu fosil ataların her ne kadar iki milyon yıl öncesine ait olsalar da insan benzeri olmaları gerektiğini, çünkü yalnızca merhametle hayatta kalabileceklerini vurgulamışlardı.[33]

Ne var ki bu yaklaşım, merhamet göstermeyi yalnızca insan ırkıyla sınırlıyor. Bazı hayvanlar da benzer şekilde, kendi kendilerini besleme güçlüğü çeken arkadaşlarını besliyorlar. Örneğin, Tanzanya'daki Gombe Ulusal Parkı'nda, Madam Bee adındaki yaşlı ve hasta dişi şempanze, meyve ağaçlarına tırmanmakta güçlük çekmekte ve çoğu zaman evlatlarına bağımlı kalmaktadır.

> Çocuklarını şöyle bir yokladıktan sonra zemine uzanmış ve onların olgunlaşmış meyveleri almaları için harekete geçmelerini izlemiştir. Yaklaşık on dakika sonra Küçük Bee, biri ağzında dalıyla birlikte kopardığı ve diğeri elinde tuttuğu meyvelerle birlikte aşağı inmiş. Zemine ulaştığında, Madam Bee yumuşak homurtularla kendisini karşılamış. Küçük Bee de homurdanarak ona yaklaşmış ve annesinin yanında oturan yaşlı Madam Bee'nin eline bir meyve bırakmıştır. Küçük Bee, daha sonra bu iki dişinin yanına oturmuş ve hep birlikte meyvelerini yemişler.[34]

Aslında maymunlardaki özgeciliğe dair çok sayıda kanıt olmasına karşın[35], yalnızca burada ele aldığım konuyla ilgili örneklere dik-

[33] 1.8 milyon yaşında olan bu fosil David Lordkipanidze ve meslektaşları (2007) tarafından bulunmuştur.

[34] Jane Goodall (1986, s.357).

[35] Videoya alınmış, herkesin bildiği olaylardan biri Chicago'daki Brookfield Hayvanat Bahçesi'nde bir çocuğun kurtarılması sırasında yaşanmıştı. 16 Ağustos 1996 tarihinde, sekiz yaşında bir goril olan Binti Jua yaklaşık altı metre aşağıdaki suya düşen üç yaşındaki bir çocuğu kurtarmıştı. Binti Jua akıntıda ilerleyen bir kütüğe zıplamış, çocuğu kucağına almış ve karaya çıktıktan sonra da sırtını sıvazlayarak ailesine doğru göndermiştir. Bu sempati davranışı pek çoklarının kalbini adeta titretmiş ve Binti'yi de günün kahramanı yapmıştı (*Time* dergisi onu 1996 yılının "En İyi İnsanları" listesine almıştı). Benzer anekdotlar kolaylıkla çoğaltılabilir. Daha önce *Good Natured* (1996) ve *Bonobo* (1997) adlı kitaplarımda kullandığım olayları tekrarlamamaya özen gösterdim. Bu olayların sistematik bir değerlendirmesi Sanjida O'Connell (1995) tarafından yapılmıştır.

kat çekmek istiyorum. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi, bazı olaylar birbirleriyle akraba bireylere özel durumlar gibi görünebilir, ancak benzer davranışlar birbirleriyle akraba olmayan maymunlar arasında da ortaya çıkmaktadır. Primat merkezimizde, gününü geniş bir dış kafeste, diğer şempanzelerle birlikte geçiren Peony adında yaşlı bir dişimiz var. Havalar bozmaya başlayıp, eklem ağrıları arttığı zaman yürümekte ve tırmanmakta büyük bir güçlük yaşıyor ve bu hareketleri de ancak diğer dişilerin yardımlarıyla gerçekleştirebiliyor. Örneğin, maymunların büyük bir kısmının çiftleşme dönemine girdiği zamanlarda, Peony tırmanma çatısına oflaya puflaya çıkmak zorunda kalıyor. Kendisiyle akraba olmayan genç bir dişi, Peony dinlenmeye karar verene kadar hemen arkasında yürüyor, her iki elini onun geniş sırtına dayıyor ve biraz zorlanarak olsa da onu ileri doğru ittirerek yürümesine yardımcı oluyor.

Bazen Peony'nin ayağa kalktığını ve oldukça yavaş adımlarla biraz ileride olan musluğa doğru yürüdüğünü görüyoruz. Genç dişiler bazen ondan önce musluğa koşuyor, biraz su aldıktan sonra gelip onu Peony'ye veriyorlar. İlk başta ne olup bittiği hakkında en küçük bir fikrimiz bile yoktu, çünkü görebildiğimiz yegâne şey, bir dişinin ağzını Peony'nin ağzına götürüyor olduğuydu. Ancak bir süre sonra neler olup bittiğini anlayabildik: Peony ağzını olabildiğince geniş açıyor ve genç dişi ağzındaki suyu oraya boşaltıyormuş.

Chimp Haven[36] (Şempanze Sığınağı); laboratuvar şempanzelerinin geniş ormanlarla kaplı adalarda, çimenin, çalılıkların ve ağacın ne olduğunu bilmeyen, yani daha önce herhangi bir dış dünya deneyimi yaşamamış şempanzelerle birlikte uyum içinde dinlendirilmelerini sağlayabilmek için hayata geçirilmiş bir organizasyon. Deneyimsiz dişilerden biri olan Sheila, kendisiyle arasında herhangi bir akra-

[36] Şempanze Sheila ve Sara arasındaki ilişkiyi bana Louisiana Shreveport yakınlarındaki Chimp Haven'de çalışan Amy Fultz anlatmıştı. Amy ayrıca, bir şempanzenin kendi işini bırakarak böbrek hastası olan arkadaşı için yiyecek taşıdığını da belirtmişti. Chimp Haven hakkında daha fazla bilgi almak ve nasıl destek verebileceğinizi öğrenmek için bkz. www.chimphaven.org

balık bağı bulunmayan, ağaçları tanıyan ve korkmadan ağaçlara tırmanan Sara ile eşleştirilmiş. Sheila arkadaşını izleyerek tırmanmayı öğrenmeden önce, Sara oradaki yeşil dallardan birini koparıyor ve dişlemesi için kendisine veriyormuş.

Sara bir keresinde Sheila'yı bir yılanın saldırısından bile kurtarmış. Sheila daha gördüğü şeyin ne olduğunu anlamaya çalışırken Sara yılanı fark etmiş ve yüksek sesle bağırarak arkadaşını uyarmış. Sara arkadaşının kolundan tuttuğu gibi, onu sert bir şekilde geriye doğru çekmiş. Sheila'yı hemen arkasında tutmayı sürdüren Sara, elindeki bir dal parçasıyla yılana vurarak onu uzaklaştırmaya çalışmış. Daha sonra yılanın zehirsiz olduğu saptanmış.

Birileri, bu davranışlardan hiçbirinin yanan bir binaya koşarak dalmakla karşılaştırılamayacağını öne sürebilir çünkü az önce saydığımız hareketlerden hiçbiri ölümcül bir risk taşımıyor ya da beraberinde ödenmesi gereken bir bedel getirmiyor. Bir keresinde, saygın bir psikoloğun karşısındaki dinleyicilere aslında hayvanlarda da özgeciliğin bulunduğunu, fakat onların önceliği hep kendi hayatlarına verdiğini anlattığına şahit olmuştum. Kendinden emin bir şekilde, bir maymunun, bir başkasını kurtarmak için asla göle atlamayacağını ilan etmişti. Ne var ki, daha bu sözcükler ağzından dökülür dökülmez, bu açıklamanın tam tersinin yaşandığını kesin bir şekilde bildiğim örnekler gelmeye başlamıştı aklıma. Su, maymunlar için insanlara kıyasla çok daha tehlikeli bir ortamdır çünkü maymunlar yüzemezler. Özellikle şempanzelerin suda paniğe kapıldıkları ve neredeyse dizlerine gelen sularda bile boğuldukları bilinmektedir. Bazen bu korkularının üstesinden gelmeyi öğreniyorlar, fakat bir maymun için suya girmek gerçekten olağanüstü bir cesaret gerektiriyor.

Hayvanat bahçelerindeki maymunlar genellikle etrafı su dolu hendeklerle çevrili adacıklarda yaşarlar ve bu hendeklere düşen arkadaşlarını kurtarmaya çalıştıklarına dair çok sayıda olay rapor edil-

miş.[37] Hatta bazen, bu kurtarma denemelerinin hem kurtarıcılar hem de kazazedeler için ölümle sonuçlandığını görüyoruz. Beceriksiz bir anne tarafından suya düşürülen yavruyu kurtarabilmek için hemen suya atlayan ve oracıkta hayatını kaybeden anneyi biliyorum. Bir başka hayvanat bahçesinde, elektrik kablosuna değen yavru şempanze paniğe kapılıp suya düşmüş ve oğlunu kurtarabilmek için peşinden atlayan annesiyle birlikte boğularak ölmüşler. Dünyanın dil eğitimi almış ilk şempanzesi olan Washoe, bir başka dişinin çığlık attığını ve suya düştüğünü duyunca derhal olayın olduğu yere gitmiş. Elektrik kablolarının arasından geçmeye çalışan dişi, elektriğe kapılmış ve dengesini kaybederek oradaki bataklığa düşmüş. Washoe, hendek köprüsünün olduğu yerden kaygan bataklığa girdikten sonra dişinin elektrikten yanmış kollarından birini yakalamış ve onu boğulmadan önce çekip kurtarabilmiş.

Açıkça görüldüğü üzere, hidrofobi (su korkusu) ortada çok önemli bir harekete geçirici olmaksızın kolaylıkla bastırılamıyor.[38] Çıkar hesaplarına dayanan açıklamalar (Eğer ona şimdi yardım edersem, o da ilerde bana yardım eder) bu korku durumu karşısında yetersiz kalıyor. İleride gerçekleşip gerçekleşmeyeceği bile belli olmayan, zayıf bir yardım olasılığı için birisi kendi hayatını neden riske atsın? Herhangi bir bireyin bütün korkuları ve uyarıları gözardı etmesine ancak ani bir şekilde ortaya çıkan duygular neden olabilir.

[37] Hayvanların başkalarının yararına kendilerini asla riske atmayacakları iddiası Jeremy Kagan (2000) tarafından öne sürülmüştür. Oysa Jane Goodall (1990, s.213) ve Roger Fouts (1997, s.180), büyük maymunların başkalarının hayatını kurtarmak için suya atladıklarını gösteren çok sayıda örnek veriyorlar. Washoe'nun yalnızca birkaç saattir tanıdığı bir başka dişiyi kurtarması da bu bağlamda düşünülebilir. Anne ve oğlun boğulması olayı Dublin Hayvanat Bahçesi'nde meydana gelmiştir (*Belfast News Letter*, 31 Ekim 2000).

[38] Yardım etme davranışı, akrabalık ve karşılıklılık bağlamında evrilmiş olabilir, ancak şempanzelerin ileriyi düşünerek çıkar hesabı gözettiklerini gösteren çok az sayıda kanıt bulunuyor (6. bölüm). İnsanlar olarak zaman zaman bu tür beklentilere girdiğimiz doğru olsa da, yanan bir binanın içine girmeyi ya da suya atlayarak birini kurtarmaya çalışmayı belirsiz bir gelecekteki olası çıkarların gözetilmesi olarak değerlendirmenin doğru olmayacağını düşünüyorum. Buradaki harekete geçiricinin duygusal kökenli olduğu açıktır. Tekrar etmek gerekirse, bir davranış aslında kişisel çıkarları korumak için evrimleşmiş olsa bile, bu davranışın evrimleşme nedenleriyle örtüşecek şekilde yapılma zorunluluğu yoktur.

Bu tarz bir kahramanlık, şempanzelerin sosyal yaşantısında oldukça yaygındır. Örneğin, arkadaşının çığlıklarına duyarsız kalmayarak onu baskın bir erkeğe karşı savunmaya çalışan bir dişi, aslında arkadaşı uğruna kendi hayatını tehlikeye atmaktadır. Arkadaşlarını korumak isterken çok feci bir şekilde dayak yiyen pek çok dişi şempanzeye rastladım. Kurtarma girişimlerinin çok daha büyük riskler taşıdığı vahşi doğada bile, örneğin bir leoparın saldırısına maruz kalan arkadaşlarının çığlıklarına diğer şempanzelerin anında karşılık verdikleri gözlemlenmiştir.[39] Sık ormanlarla kaplı bölgelerde, uzaktakiler çoğu zaman neler olup bittiğini göremezler. Ancak arkadaşlarından yükselen ve pek çok şeyin habercisi olan çığlıklar, maymunların olağanüstü bir durumun yaşandığını anlamalarını sağlar. Orman bir anda öfkeli çağrılar ve bağırışlarla inlemeye başlar ve bu sesleri duyabilecek mesafede bulunan bütün şempanzeler derhal tehlike bölgesinde toplanırlar. Böylesine hızlı iletişim kuran ve harekete geçen bir çete karşısında bozguna uğrayan leopara düşen ise, bir an önce oradan kaçmak olur.

Başkalarına karşı sorumluluk hissetmek, diğerlerinin içinde bulundukları durumlara duygusal hassasiyetle yaklaşmak ve ne tür bir yardımın daha etkili olabileceğini düşünmek, bizim genellikle *insaniyetli* olmak dediğimiz duruma karşılık gelen bir insanlık hâlidir. Türümüzün, kendini başkasının yerine koyma konusunda gerçekten özel bir konuma sahip olduğuna inanıyorum. Bizler, başkalarının neler hissettiklerini ve neye gereksinim duyduklarını kavramakta diğer bütün hayvanlardan çok daha yetenekliyiz. Ne var ki, insanlar başkalarına anlayışla yardım etme konusunda ne ilk ne de tek türdür. Davranışsalcıların düşünce kalıbıyla ifade edecek olursak, bir başkasının hayatını kurtarmak için suya atlama konusunda insanlar ve maymunlar arasındaki fark sanıldığı kadar büyük değildir. Güdü-

[39] Christophe Boesch (kişisel görüşmemizde) Fildişi Sahilleri'ndeki şempanzelerin yırtıcı hayvanların saldırısına sıklıkla maruz kaldıklarını belirtmiştir. Şempanzeler bir başkası için ölmeyi göze alarak birbirlerine yardım ederler.

leri öne çıkaranların diliyle söyleyecek olduğumuzda ise, fark o kadar da büyük olamaz.

Kırmızı Başlıklı Kız

Zavallı Kırmızı Başlıklı Kız, babaannesini ziyarete gittiğini düşünmektedir! Bütün çocukların bildiği gibi, kötü kalpli, koca bir kurt, büyükannenin yatağındaki yerini çoktan almıştır.

Ancak, acaba Kırmızı Başlıklı Kız'ın aslında hiç korkmadığını bu masalı dinleyen bütün çocuklar anlamış mıdır? Açıkçası, Kırmızı Başlıklı Kız bizim bildiklerimizi bilseydi, mutlaka o da çok korkardı. Oysa neyle karşı karşıya olduğu hakkında en ufak bir fikri bile olmadığı için, neden endişelensin ki? Kırmızı Başlıklı Kız'ın ruhsal durumunu göz önüne aldığımızda, herhangi bir şeyden endişelenmesine gerek olmadığını kolayca görebiliriz. Ne var ki, çocukların büyük bir kısmı bu soruyu yanlış yanıtlıyor: Yardımcı olamayacaklarını bildikleri hâlde, kendi kaygılarını masal karakterine yansıtıyorlar.

Psikologlar bunu bir hata olarak değerlendirme eğilimindedirler: Bir başkasının perspektifinden bakmakta yetersizlik. Ancak ben bunu daha farklı değerlendiriyorum. Aslında çocuklar, Kırmızı Başlıklı Kız'ın bakış açısını duygusal açıdan zorlanmış bir duruma uygun olacak şekilde alıyorlar. Kendilerini onun yerine koyuyor ve babaannenin yatağının önünde, kollarında sepetle durduklarını hayal ediyorlar. Ancak bu yer değiştirme esnasında kendi bilgilerini de oraya taşıyorlar. Doğal olarak da, kurda yem olmaktan korkuyorlar. Psikologlar mantıklı bir değerlendirme bekliyor olabilirler, ancak çocuklar ağzından salyalar akan bir avcıyla karşı karşıyayken kendilerini açmakta güçlük çekerler. Yalnızca yedi ya da sekiz yaşından büyük çocuklar masal kahramanıyla kendilerinin arasına bir mesafe koyabiliyor. Biz de, Kırmızı Başlıklı Kız'ın aslında korkmadığını anladıkları için onları alınlarından öperek kutluyoruz. Ne var ki, buradan çıkarılması gereken asıl ders, duygusal özdeşleşmenin özellikle belirli

bir yaşın altındaki çocuklar için karşı konulması zor bir güçle kendini gerçekleştiriyor olmasıdır.

Çocuklar tepkisiz kalmak yerine empati kurma eğilimindedirler. Bu temel bağlantı, kendilerine yakın buldukları birinin sıkıntıda olduğunu hissettikleri anda kendiliğinden kurulur. Benzer bir bağlantı durumu yetişkinler için de aynı ölçüde geçerlidir. Özellikle korku filmleri, bu eğilimi harekete geçirmeye çalışır. Sinemacıların karakterlerle kurmamızı istedikleri kuvvetli özdeşleşme, deyim yerindeyse bizlere bel altından vurur; tıpkı Ingmar Bergman filmlerinde olduğu gibi. Başkahramanımız, banyo perdesinin arkasında bekleyen eli baltalı katile yaklaşırken, gelişecek olaydan ne kadar haberdar olduğunu düşünmeyiz bile.

Çocukların duygusal olarak kendilerini başkalarının yerine koyabilme ve onların neler hissettiklerini tahmin edebilme kapasiteleri çeşitli testlerle sınanmıştır. Örneğin bir çocuğa, bir yetişkinin elinde tuttuğu hediye paketini açışı izletilir. Çocuğun, kutunun içinde ne olduğunu görmesine izin verilmez, fakat kutuyu elinde tutan kişi mutlu bir şekilde, "İnanmıyorum!" diye haykırdığında, çocuk kutunun içinde şeker gibi güzel bir şey olduğunu tahmin eder. Diğer taraftan, eğer deneyi yapan kişi hayal kırıklığına uğramış gibi bakıp, "Hayır, olmaz!" derse, çocuk, kutunun içinde brokoli gibi tatsız tuzsuz bir şey olduğuna kanaat getirecektir. Çocukların verdiği tepkiler, içlerinden birinin gizli yiyecek ya da tehlikeli bir şey bulduğunu anlayan Menzel'in maymunlarından çok da farklı değildir.

Çocuklar, zihinden geçenleri okumaya başlamadan önce "kalpten" geçenleri okumaya başlarlar.[40] Çok küçük yaşlardan itibaren diğer insanların istekleri ve gereksinimleri olduğunu anlamalarına kar-

[40] Çocuklar, inançlara odaklanan geleneksel zihin teorisi testlerinden geçmeyi genellikle dört yaşından sonra başarırlar. Ne var ki, başkalarının duygularını, gereksinimlerini ve isteklerini anlamaya genellikle iki ya da üç yaşlarında başlarlar (Wellman vd., 2000). Büyük çocukların Kırmızı Başlıklı Kız masalından etkilenmesinin asıl nedeni, inanış yüklemelerinde kesintiye yol açan duygusal özdeşleşme olmalıdır (Bradmetz ve Schneider, 1999).

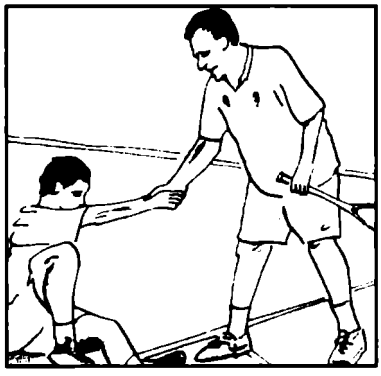
şın, herkesin aynı şeyi istemek zorunda olmadığını kavramak onlar için kolay değildir. Örneğin, tavşanını arayan bir çocuğun tavşanı bulduğu zaman sevineceğini kavrayabilirken, köpeğini ararken onun yerine bir tavşan bulan çocuğun da aynı ölçüde sevineceğini düşünürler.

Bu tür yeteneklere her durumda sahip olduğumuzu düşünürüz, ancak herkesin bunlardan tam olarak yararlanmamış olabileceği aklınıza hiç geldi mi? Burada yetişkinlerden söz ediyorum, sonuçta yukarda bahsettiğimiz her iki hediye vericiyi hepimiz anlayabiliyoruz. Bazı arkadaşlarınız, *sizin* sevebileceğinizi düşündükleri bir hediye almak için kendi tarzlarının dışına çıkarlar. Benim operayı ya da evde ekmek pişirmeyi sevdiğimi biliyorlarsa, bana Anna Netrebko'nun son CD'sini ya da şehirdeki en iyi çavdar ununu alacaklardır. Hediye için harcanan paranın her zaman ikincil derecede önemli olduğunu ve bu insanların açıkça beni mutlu etmeye çabaladıklarını düşünmüşümdür. Hediye veren diğer türdeki insanlar ise, ***kendi*** hoşlandıkları şeyleri almayı tercih ederler. Mavi rengi çok sevdiklerinden, evimizde en küçük bir mavi eşya bile olmamasına aldırmaz ve bize oldukça pahalı, mavi bir vazo hediye etmeyi gayet doğal bulurlar. Kendi tercihleri'nin dışındaki hiçbir şeyi ciddiye almayanlar, türümüzü daha iyi bir perspektif almaya zorlayan evrimin kat ettiği milyonlarca yılı açıkça göz ardı etmeye çalışıyorlar.

Milyonlarca insan, hiç tanımadığı kişiler de dâhil olmak üzere başkalarının hayatını kolaylaştırmak için her gün çabalayıp duruyor ve bunu yaparken de herhangi bir sıkıntı hissetmiyorlar. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu yapılan kesinlikle özgecilik değildir, çünkü özgeci bir davranış için çaba sarf edilmesi gerekir. Tahmin edeceğiniz üzere burada özgecilikten değil, yaptığınızda sizi bir adım bile geride bırakmayacak bir durumdan söz ediyorum. Eşimle birlikte Kanada'yı gezerken başımızdan geçen bir olayı örnek vereyim: Kuzey Amerika'ya göç edişimizin henüz ilk yılları olduğu için, her me-

safe hayal ettiğimizden on kat daha uzak geliyordu. Devasa sivrisinekler bizi neredeyse elbiselerimizle birlikte yemeye kalkıştıkları için göl kıyısından kaçmaya çalışıyorduk ve sonunda en yakın kasabaya yürümeye karar vermiştik. Yakıcı güneşin altında, o hiç bitmeyeceğini sandığımız tozlu yolda saatlerce yürümüştük. İçinde Kanadalı bir ailenin olduğu büyükçe bir pikap bize doğru yanaşmış ve sürücüsü camdan sarkarak, "Araba lazım mı?" diye sormuştu. Kasabadan daha ne kadar uzakta olduğumuzu söylediğinde, teklifini büyük bir memnuniyetle kabul etmiştik. Hatırladıkça, hâlâ kendisine minnettarlık duyuyorum.

Bir başkası için çok fazla zahmete girilmeden, yine de onun için önemli olabilecek bir yardımda bulunma "çaba gerektirmeyen özgecilik" olarak adlandırılıyor. Zaten bunu her zaman yapıyoruz. Havaalanında biletini düşüren birini gördüğümde, onu uyarmak benim için herhangi bir sıkıntı yaratmıyor ve bunun için bir bedel ödemem de gerekmiyor. Bunu yaparak o talihsiz yolcuyu büyük bir sıkıntıdan kurtarmış oluyorum. Ayrıca, bizden sonra gelen birisi için kapıyı tutmak, parkta tek başımıza oturduğumuz kanepeye oturmak isteyen bir başkası olduğunda yana kaymak, yanlış bir anda yola fırlayan ve kimin olduğunu bile bilmediğimiz bir çocuğu oracıkta yakalamak ya da ağır bir şey taşıyan yaşlı bir insana yardım etmek de bizim için sıradan davranışlardır. İnsanlar nispeten rahat koşullar altında bu türden yardımları hiç düşünmeden gerçekleştirirler, fakat *Titanic* su almaya başlar başlamaz ortada nezaketten eser kalmaya-

Yere düşmüş rakibine yardım eden tenis oyuncusu örneğinde olduğu gibi, çaba gerektirmeden edilen yardımlar insanlarda oldukça yaygındır.

caktır. Çünkü koşullar zorlaştığında, incelik göstermenin maliyeti de oldukça yükselir.

En alt seviyede bir anlayışlılık hâli için bile, insanlar empatik perspektif almaya gereksinim duyarlar. Herhangi bir davranışın diğer insanlar üzerinde nasıl bir etki yaratacağını anlamak gerekir. Benzer hayvan davranışlarını düşünürken aklıma ilginç bir örnek geldi. Tanzanya'daki Mahale Dağları'nda neredeyse kurumuş bir nehir yatağında oturan vahşi şempanzeler görmüştüm. Şempanzeler iri kaya parçalarının üzerine uzanmış, birbirlerini tımarlıyorlardı. Onların *toplu kaşımaları*[41] hakkında yazılar okumuştum, ancak o güne kadar bu davranışa kendi gözlerimle tanıklık etme fırsatım olmamıştı.

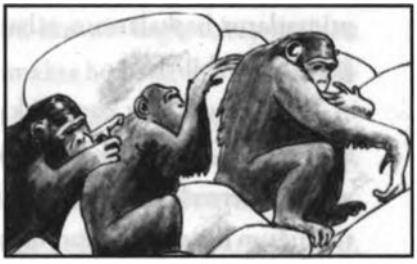
Toplu kaşıma, maymunlardan birinin diğer arkadaşına yaklaşıp, onun sırtını tırnaklarıyla birkaç kez kuvvetlice kaşımasının ardından, onu tımarlamasıyla birlikte başlar. Sırt kaşıma davranışı genellikle tımarlama döneminde ortaya çıkıyor. Kendilerini kaşımayı zaten bildikleri için, hayvanlar açısından böyle bir davranışı öğrenmek zor olmasa gerek, ancak sorun tam da burada ortaya çıkıyor: Genellikle vücudumuzun herhangi bir noktasındaki kaşıntıyı hafifletmek için orayı kaşırız (bir saat boyunca kendinizi kaşımayı bir türlü başaramadığınızda, bunun ne kadar önemli olduğuna hak vereceksiniz). Ancak bir başkasının sırtını kaşımak tamamen farklı bir durumdur, çünkü bunu yapmak, kaşıyan kişiye herhangi bir fayda sağlamaz.

Tımarlamanın aksine, toplu kaşıma davranışı doğuştan edinilen bir özellik değildir. Bunun böyle olduğunu biliyoruz, çünkü ilginç bir şekilde yalnızca Mahale şempanzeleri bu davranışı sergiliyorlar. Bugüne kadar, bu davranışın bir başka şempanze topluluğunda görüldüğüne dair herhangi bir gözlem yapılmamıştır. Antropologlar ve

[41] "Kültürel primatoloji" alanının önemli parçaları olan primat adetleri ve gelenekleri, *The Ape and The Sushi Master* (Büyük Maymun ve Suşi Ustası) (2001) adlı kitabımda ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Mahale şempanzelerinin toplu kaşıma davranışları hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. Michio Nakamura ve ekibi (2000).

primatologlar, bu grup davranışını bir "gelenek" olarak değerlendiriyorlar. Gelenekler, bir toplumda devam eden alışkanlıklardır ve yalnızca o topluluğa özgüdür. Bıçak ve çatal kullanarak yemek Batı'ya özgü bir gelenekken, Doğu'da çubukla yemek gelenektir. Buradan hareketle, değişik şempanze topluluklarında değişik gelenekler olduğunu söylemememiz garip olmayacaktır, çünkü bu hayvanlar bizim türümüzün sahip olduğundan çok daha fazla sayıda ve farklı farklı geleneğe sahiptirler. Asıl mesele, Mahale topluluğuna ait şempanzelerin kendilerinden çok başkalarının faydasına olan böyle bir davranışa nasıl olup da uyum sağlamış olduklarıdır.

Acaba bizden sonra gelenler için kapıyı açık tutmayı nasıl öğreniyoruz? Böyle yapmamız gerektiğini bize ebeveynlerimizin anlattığını söyleyeceksiniz. Buna hiç şüphe yok, ancak bu tür alışkanlıklar, onlardan kendimiz faydalandıkça ve onları yapmanın ne kadar önemli olduğunu kavradıkça yerleşiklik kazanır. Dolayısıyla, başkalarına da aynı şekilde davranmanın iyi olacağını düşünürüz. Acaba Mahale şempanzeleri arasında toplu kaşıma davranışı bu şekilde yaygınlık kazanmış olabilir mi? Maymunlardan birinin tamamen rastlantı eseri bir başka maymun tarafından kaşındığını ve bu davranıştan çok memnun kaldığı için aynı şeyi bir başkasına, örneğin grubun en baskın şempanzesine yapmaya ve böylece diğer şempanzenin gözüne girmeye karar verdiğini hayal edelim. Bu tamamen mümkün, fakat bir perspektif almayı gerektiriyor. Kaşıyıcı, bedensel bir deneyimi bir başkası üzerinde tekrar edebileceği bir davranışa dönüştürebilmek zorundadır. Ayrıca bizzat hissettiklerini, başkalarının da hissedip hissetmediğini bilmesi de gerekir.

Mahale şempanzeleri, başkasına hizmet eden bir geleneği nasıl geliştirmişlerdir? Ortadaki şempanze, arkadaşının sırtını uzun süre kaşırken görülüyor.

Toplu kaşıma aldatıcı bir şekilde çok basit bir davranış gibi görünüyor ancak bu davranışın ardında yatan büyük gizemin yalnızca gözlem yaparak çözülmesi pek de mümkün görünmüyor. Şempanzelerin gösterdiği bu etkileşim ve davranışlardan oluşan çok sayıda örneği inceleme fırsatı bulmuştum. Ancak, Mahale'de bana eşlik eden Toshisada Nishida, bu alanda kırk yıldır çalışmasına karşın bu davranışların arkasında yatan etkene dair hâlâ en küçük bir ipucu bile bulamadığını söylüyordu. Neden böyle davrandıklarını maalesef şempanzelere sormamız mümkün değil ve bu geleneği başlatan ilk toplu kaşıma davranışını izlemek için de epey geç kalmış sayılırız. Aslında araştırmaların gelip tıkandığı bu nokta, bize bir çözüm yolu sunuyor: Bu alandan kaynaklanan sorunlar, sistematik testlere olanak sağlayacak bir düzen içerisinde ele alınabilir. Örneğin, eğer onlara küçük iyilikler yapmaları için gerekli fırsatı sağlayabilirsek, primatların başkalarının rahatı konusunda ne kadar duyarlı olduğunu anlayabiliriz.

Son yıllarda, bu konu hakkında yapılan çalışmalarda büyük bir artış oldu. Kendi şebeklerimiz üzerinde yaptığımız iki basit çalışmayı örnek vererek başlayabiliriz. Bu sevimli, boz maymunlardan oluşturduğum iki grubum var. Güneşlendikleri, böcekleri yakaladıkları, tımarlandıkları, oynayabildikleri sadece onlara ayrılmış bir alan bulunuyor. Ayrıca, onların deneylere daha kolay sevk edilmelerini sağlayan, bünyesinde kapı ve tünellerin bulunduğu bir iç alana sahipler. Kendilerine oldukça çekici yiyecekler verildiği için, neredeyse tamamı, bütün deney süreçlerine istekle katılıyorlar. Bu tür deneyler için en uygun primat topluluklarından biri şebeklerdir, çünkü oldukça zekiler (bütün maymunlar içerisinde, beden ölçülerine oranla en büyük beyine sahiptirler), yiyecekleri paylaşıyorlar ve insanlarla bile oldukça kolay işbirliği geliştirebiliyorlar. Öyle sempatik maymunlar ki, öğrencilerimin oda duvarları bu şirin canlıların fotoğraflarıyla süslü

ve kendi aralarında, onlardan sanki bir televizyon dizisinden bahsediyormuşçasına tutkuyla söz ediyorlar.

İlk deneyimiz, bu maymunların başkalarının gereksinimlerini kavrama kapasitelerini test etmeye yönelikti. İçlerinden biri acıktığı zaman bunu anlayabiliyorlar mı?[42] Gerçekten de, bunu anlayabildiklerini görüyoruz, çünkü bir başkasıyla yiyeceklerini paylaşma isteklerinin, paylaşacakları maymunun yakın zamanda bir şeyler yiyip yemediğini görmelerine bağlı olarak değişebildiğini tespit ettik. Gözlemlerimiz bize, maymunların yiyeceklerini katur kutur bir şeyler yemekte olan maymun yerine, elinde herhangi bir yiyecek olmayan bir maymunla paylaşmaya çok daha istekli olduklarını gösterdi.[43]

İkinci deneyimiz, başkalarının rahat etmesine yönelik ilgileri hakkındaydı ve bizim için çok daha açıklayıcı olmuştu. İki maymunu aynı hizada, birbirlerinden ayrı ama diğerinin ne yaptığı görebilecek şekilde yerleştirdik. İçlerinden biri, bizimle değiş tokuş yapması için seçildi. Bunu, maymunların anlamakta herhangi bir güçlük çekmedikleri işlemlerden biri sayabiliriz. Örneğin, kafeslerinin arkasına bir çalı süpürgesi bıraktığımız zaman, yapmamız gereken tek şey, süpürgeyi işaret edip elimizde tuttuğumuz fıstığı göstermek. Maymunlar, önerdiğimiz anlaşmayı hemen anlıyorlar: süpürgeyi getir, fıstığı götür. Deneyde, değiş tokuş için küçük plastik jetonlar kullanıldı. Önce jetonları maymunlara verdik ve daha sonra elimizde tuttuğumuz lezzetli lokmayı yukarı kaldırarak jetonların karşılığında bunu almalarını sağladık.

[42] Maymunların başkalarının bilgisini ya da düşüncesini kavradıklarını gösteren çok az sayıda kanıt olması, başkalarının ilgisini, niyetlerini ya da gereksinimlerini anlayamadıklarını göstermiyor. Yuko Hattori tarafından yürütülen yiyecek paylaşma deneylerimiz sırasında bir şeyler yemiş olan ve olmayan eşlere verilen tepkiler test edilmiştir. Deneyde daha sonra kontrol koşulu oluşturmak için saydam bir panel kullanılmış ve eşlerin birbirlerinin daha önceki yiyecek tüketimlerini öğrenmesi önlenmiştir.

[43] Eğer eşlerden biri yabancıysa ya da görme mesafesinin dışında kalıyorsa, kapuçin maymunlarının toplum yanlısı tercihlerde bulunmadıkları gözlemlenmiştir (de Waal vd., 2008; 6. bölüm). Maymunlardaki toplum yanlısı tercihlerle ilgili bkz. Judith Burkart (2007), Venkat Lakshminarayanan ve Laurie Santos (2005).

Deneyin asıl ilginç kısmı, onlara farklı anlamlar taşıyan, değişik renkteki iki jetondan birini seçebilecekleri bir teklif sunduğumuz zaman ortaya çıktı. Jetonlardan biri "bencil", diğeri ise "toplum yanlısı" bir anlam taşıyordu. Değiş tokuş yapan maymun bencil jetonu seçerse, karşılığında kendisi için yalnızca küçük bir parça elma alıyor ve arkadaşına hiçbir şey götüremiyordu. Diğer taraftan, toplum yanlısı jeton seçildiğinde, her iki maymun da aynı anda ve eşit biçimde ödüllendiriliyordu. Maymunlar değiş tokuş için hangi jetonu seçerlerse seçsinler mutlaka ödüllendirileceklerdi, tek fark diğer maymunun da bir ödül alıp almadığıydı. Bunu anladıklarından emin olmak için, asistanım Kristi Leimgruber onlara küçük bir gösterimde bulundu. Önce, yiyecek tuttuğu ellerinden tekini kaldırmış ve yalnızca bir maymuna vermişti. Sonrasında ise, iki elini birden kaldırmış ve yiyecekleri aynı anda her iki maymunun ellerine bırakmıştı.

Hangi iki maymunu seçersek seçelim sosyal açıdan ne kadar yakın olduklarını kesin olarak biliyoruz, çünkü grup içerisinde birlikte ne kadar zaman harcadıklarını kesintisiz olarak gözlemliyoruz. Seçtiğimiz eşiyle arasında güçlü bir bağ bulunan maymunun, toplum yanlısı jetonu seçtiğini gördük. Deneyin bütün süreçleri, farklı maymun eşleşmeleri ve farklı jetonları kullanmaları sağlanarak pek çok kez tekrar edildi. Yapmış oldukları tercihler, cezalandırılma korkusuyla açıklanamaz çünkü bütün eşleşmelerde, baskın olan maymunların (diğerlerinden en az korkan) toplum yanlısı jetonları daha fazla seçtiklerini gördük.

Acaba bu, şebeklerin başkalarının iyiliğini gözettiği anlamına mı geliyor? Yoksa sadece birlikte yemekten hoşlandıkları için mi böyle davranıyorlar? Eğer her iki maymun da ödüllendirilirse, aynı yiyeceği yan yana otururak, katur kutur çiğneyeceklerdir. Tıpkı, bizim akşam yemeklerini ailemizle ya da arkadaşlarımızla yemeğe istekli olmamız gibi, acaba onlar da mı yiyeceklerin tadına birlikteyken daha fazla varıyorlar? Verilecek yanıt ne olursa olsun, maymun-

ların tek başına tüketmekten ziyade paylaşmayı tercih ettiklerini göstermiş olduk.

Benzer deneylerin ilk başlarda başarısızlığa uğraması, konunun medyada, "Şempanzeler, Akraba Olmayan Grup Üyelerinin İyiliğini Gözetmiyorlar," şeklindeki başlıklarla verilmesine neden olmuştu. Oysa eskilerin de dediği gibi, "Kanıtın yokluğu, yokluğun kanıtı değildir." Bu tür deneylerden öğrendiğimiz tek şey, insanların, maymunların kendi çıkarlarını öne çıkaracakları durumları yaratmakta ne kadar hünerli olduklarıdır. Kendi türümüzle ilgi durum ele alındığında bile, bunu gerçekleştirmenin zor olmadığı görülecektir. Mağazalar büyük indirim yapacaklarını duyurduktan sonra, insanların yalnızca bir ürün alabilmek için kapıda birbirlerini nasıl ezdiklerini hatırlayalım. Hatta 2008 yılındaki bir açılışta, bir mağaza çalışanı kapının önündeki kalabalık tarafından öldürülmüştü. Şimdi yalnızca bu sahnelerden hareketle, bir tür olarak insanların bir başkasının iyiliğine karşı ilgisiz olduğu sonucunu çıkarabilir miyiz?

Başarılı yaklaşımlar, belirli bir hayvan türü için hangi deneylerin uygulanması gerektiği konusunda genellikle açıklayıcı ön-çalışmalar yürütürler. İstenilen elde edildiğinde, yanlış negatiflerin yeniden değerlendirilmesi artık bir kenara bırakılır. Almanya'nın Leipzig şehrindeki Max Planck Enstitüsünden Felix Warneken ve çalışma arkadaşları, maymun özgeciliğini test etmek için bir yöntem ararken işte tam da bunu yapıyorlardı.[44] Günlerini oldukça geniş ve ormanlık bir alanda geçiren maymunlarla, Uganda'nın merkezindeki küçük bir barınağın içinde çalışmışlar. Maymunlar her gece, testlerin yapılacağını binanın içine getiriliyormuş. Testler sırasında, masanın üzerinde duran plastik çubuğu orada bulunan bir insana vermesi istenen şempanzelerden biri başarılı olamamış. İnsanlar masanın üzerinde

[44] Felix Warneken ve ekibi (2007) bizim deneyimizdeki aynı koşulları uygulamış, ancak herhangi bir ödül vermemişlerdir. Koşullar değişmediği hâlde ve herhangi bir ödül olmamasına karşın şempanzelerin yardım davranışlarında değişiklik olmaması, bu davranışların olası çıkarların gözetilerek yapıldığı varsayımının büyük ölçüde yanlış olduğunu gösteriyor.

duran çubuğu yerinden kımıldatmadıkları hâlde, şempanze onu almayı bir türlü başaramamış. Oysa şempanze, kendi yaşadığı yerde böyle bir durumla karşılaşmış olsaydı çubuğa kolaylıkla ulaşabilecekti. O anda, orada bulunan diğer şempanzeler istenen çubuğu alarak başarısız olan arkadaşlarına vermiş ve onun da, çubuğu araştırmacıya vermesini sağlamışlar. Hâlbuki bu şekilde davranmaları için herhangi bir eğitim almadıkları gibi, gösterdikleri çaba için ödüllendirilmeleri de sonucu değiştirmemiş. Küçük çocuklara uygulanan benzer bir testten de aynı sonuç elde edilmiştir.

Araştırmacılar, yardım etmenin maliyetini artırmak için çubuğu ancak tırmanarak alınabilecek bir platformun üzerine yerleştirdiklerinde bile, maymunlar yine aynı şeyi yapmışlar. Önlerine engel konulmuş olsa bile, çocuklar da yardım etmekten vazgeçmezler. Açıkça görüldüğü üzere, hem maymunlar hem de çocuklar, gerektiği anda başkalarına yardım etmek için herhangi bir ödüle ihtiyaç duymuyor ve bunu doğal bir şekilde yapıyorlar.

Diğer taraftan, şempanzelerin bir barınak içinde test edilmesi acaba insanlara yardımcı olmuş olabilir mi? Sonuç olarak, o barınaktaki şempanzelerin hayatının insanların kontrolünde olduğunu düşünebiliriz. Araştırmacılar böyle bir iddianın önüne geçebilmek için şempanzelere eşlik edecek kişileri, onların çok az tanıdığı ve kesinlikle kendilerinin günlük bakımlarıyla ilgilenmeyen insanlar arasından seçmişler. Ayrıca, şempanzelerin aynı şekilde yardım edip etmediklerini görmek için ikinci bir test daha uygulamışlar.

Masaların arkasından arkadaşını izleyen şempanzelerden biri, içinde yiyecek olduğunu orada bulunan herkesin bildiği bir odaya açılan kapıyı epey zorlamış. Ne var ki, odanın kapısı kilitli olduğu için açılmamış. Odaya girebilmek için gereken tek şey, kapının üstündeki zincirli kilidin çıkarılması olduğu hâlde, bunu yapma izni oradaki eşlerden yalnızca birine verilmiş. Açıkça söylemek gerekirse, bu deneyin maymunlar açısından getirisi beni bile oldukça şaşırt-

tı: Kapı açıldıktan sonra, yiyeceklerin tamamının kendisine izin verilmeyen eşe gideceğini tahmin bile edemezdim. Sonuçlar gayet net: Şempanzelerden biri zinciri tutan mandalı çekmiş ve böylece arkadaşının yiyeceklere ulaşmasını sağlamıştır.

Bu maymunlar tarafından yapılanların, bizim maymunlarımızın jeton tercihinden çok daha karmaşık olduğunu söylemem gerekiyor. Bu maymunlar, başkasının niyetlerini anlamak ve onların istediklerine en uygun çözüm yoluna karar vermek zorunda kalmışlar. Bütün maymunların günlük yaşantılarında her zaman yaptıkları gibi, belli bir gaye doğrultusunda gerçekleştirilen bir yardım örneği sergilemişler. Ne var ki, onların sergiledikleri yardımlaşmanın arkasında yatan temel dürtü, büyük olasılıkla bizim maymunlarınkinden çok farklı değil: Her iki grup da çevrelerinde bulunan arkadaşlarının iyiliğini gözetiyorlar. Testlere tabi tutulan aktörlerin gelecekteki olası çıkarları için böyle yaptıklarına dayanan geleneksel bakış açıları, şu sonuçları açıklamakta yetersiz kalıyor: Toplum yanlısı jetonları seçen maymunlar, bencil olanları seçenlerden farklı herhangi bir kazanç elde etmemiş ve şempanzeler örneğinde görüldüğü üzere, ödüller herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır.

Sıcacık Bir Tatmin Duygusu

Artık gereksinim duyanlarla karşılaşanların zihinsel olarak zararlarını ve kazançlarını tartıp, yardım edip etmemeye karar verdikleri düşüncesini yasaklasak yeridir. Bu hesaplar büyük olasılıkla, onlar için doğal seçilim tarafından çoktan yapılmıştır. Bu davranışın sonuçlarının evrimsel süreç içerisinde yeteri kadar tartılmış olması, primatlara doğru koşullar altında başkalarına yardım etmeyi sağlayan empatiyi vermiştir. Empatinin birbirlerini tanıyan eşler arasında kolayca harekete geçmesi, yardımın bu yakın aktörlerden bir diğerine kolayca akmasını güvence altına almaktadır. Her zaman olmasa da, bu çemberin içinden dışına doğru uygulanabilecek şekilde genişleyebi-

lir. Örneğin maymunlar, ördek yavrularına ya da insanlara yardımcı olabilirler, fakat primat psikolojisi genel olarak öncelikle ailenin, arkadaşların ve ortakların rahatının gözetileceği şekilde tasarlanmıştır.

İnsanlar ortaklarına daha anlayışlı ve daha yapıcı davranışlar göstermelerine karşın, rakiplerine daha "hırçın" tutumlar sergilerler. Düşmanca davranmanın, empatinin zıddı olduğunu görüyoruz. Başkası güldüğünde biz de gülmüyorsak, onun bu memnuniyet bizi rahatsız ediyormuşçasına somurtuyoruz demektir. Diğer taraftan, başkası sıkıntı işaretleri sergilerken biz gülüyorsak, karşımızdakinin acılarından mutlu olduğumuz ortaya çıkmaktadır. Düşmanca davranan bir araştırmacıya gösterilen tepkiler, bir araştırmada şu şekilde sıralanmıştır: "Onun hoşnutluğuna verilen tepki hoşnutsuzluk, hoşnutsuzluğuna verilen tepki ise hoşnutluk olmuştur."[45]

Dolayısıyla, başkalarının rahatı umurumuzda *değilse*, insanların gösterdiği empati pek de cazip olmayan bir şey hâline dönüşebiliyor. Eğer psikolojimiz grup içinde işbirliği yapacak şekilde evrilmişse, diğerlerinin de bizden beklediği gibi, vereceğimiz karşılıklar ayrım gözetmekten uzak olmalıdır. Olumlu bir ilişki kurduğumuz ya da kurmayı umduğumuz kişilere karşı daha yakın davranma eğilimindeyiz. Çoğu zaman farkında olmadığımız bu eğilim, genellikle yardım etme davranışının içine önceden düşünülmüş hesapların girmesine yol açmaktadır. Bizlerin hesap gözetmeyen canlılar olduğumuzu söylemiyorum. Tıpkı iş anlaşmalarında olduğu gibi, bazen yalnızca bir getirisi olacağı için başkalarına yardım ediyoruz. Ancak, tıpkı primat özgeciliğinde olduğu gibi, insan özgeciliği de çoğunlukla duygusal açıdan devreye giriyor.

Dünyanın öbür ucunda tsunami felaketine uğrayan insanlara para, yiyecek ya da elbise gönderme kararımızı belirleyen nedir? Herhangi bir gazetede haber olan, "Tayland'da Tsunami Binlerce Can Aldı," başlığı, bizi kandırmaya çalışmıyor. Televizyonda gördüğü-

[45] Dolf Zillmann ve Joanne Cantor (1977, s.161). Ayrıca bkz. Lanzetta ve Englis (1989).

müz, sahile vurmuş cesetlere, kaybolmuş çocuklara, sevdiklerinden bir daha asla haber alamayacak gözü yaşlı kişilerle yapılmış röportajlara karşı kesinlikle duyarsız kalamıyoruz. Bizim yardımseverliğimiz mantıklı bir seçimden ziyade duygusal özdeşleşmemizin bir sonucudur. Örneğin İsveç'in afet bölgesine gönderilmek üzere diğer devletlerden çok daha büyük bir yardım önerisinde bulunmasının sebebi neydi? 2004 yılında yaşanan bu felakette, orada bulunan beş yüzden fazla İsveçli turistin hayatını kaybetmesi, Güneydoğu Asya ülkesinde afetten etkilenen insanlarla daha içten bir dayanışma kurulmasına yol açmıştı.

Ancak, acaba bu özgecilik midir? Eğer yardım etme, bizim kendi hissettiklerimize ya da mağdurlarla nasıl bir bağlantı kurduğumuza dayanıyorsa, bu aslında kendimize yardım ettiğimiz anlamına gelmez mi? Eğer zor duruma düşen diğer insanlara yardım etmek hoşumuza giden, "sıcacık bir tatmin" duygusu hissetmemize yol açıyorsa, yardım ederken aslında bencillik yaptığımızı da söyleyemez miyiz? Burada karşımıza çıkan sorun, eğer bunları "bencillik" olarak adlandıracaksak, neredeyse her şeyin bencillik tanımının içine girmesi ve sözcüğün anlamını artık yitirecek olmasıdır. Gerçekten bencil olan kişi, bir şeylere gereksinim duyan bir başkasının yanından ayrılıp giderken en ufak bir rahatsızlık hissetmeyecektir. Birileri boğulmak üzereyse, bırak boğulsun. Birileri ağlıyorsa, bırak ağlasın. Eğer birisi uçak biletini düşürmüşse, yüzünü öte tarafa çevir. Bunlar bencil olarak adlandırdığım tepkilerdir, yani empatik sorumluluğun tam karşıtını yansıtan davranışlar. Empati, bizleri başkalarının durumuna bağlar. Evet, başkalarına yardım etmekten zevk alabiliriz, ancak bu zevk bizleri başkasına bağladığı *için*, *sırf* bir başkasına bağladığı için, gerçekten başkasına yöneliktir.

Aynı zamanda, eğer ayna nöronları kişinin kendisi ve başkası arasındaki ayrımı ve empati de insanlar arasındaki sınırları ortadan kaldırıyorsa, özgeciliğin gerçekte ne kadar özgeci bir davranış oldu-

ğunu araştıran soruya verilecek tatmin edici bir yanıt da bulunmamaktadır.[46] Eğer başkasının bir parçası bizim içimizde yer ediyorsa, başkasıyla kendimizi bir hissediyorsak, o zaman diğerlerinin hayatının iyileştirilmesi bizim içimizde kendiliğinden yankı bulabilmelidir. Ayrıca, bu yalnızca bizim için geçerli olan bir durum değildir. Bir maymunun, neden sistematik bir şekilde karşılığında fazladan herhangi bir ödül bulunmadığı hâlde bencil olandan ziyade toplum yanlısı olanı seçtiğini anlamak gerçekten hiç de kolay değil.

Belki de, iyi olanı yapınca kendilerini iyi hissediyorlardır.

[46] Bu durum, Daniel Batson'ın (1991, 1997) insan özgeciliğinin ardında yatan nedenin kişinin kendisi için mi yoksa başkası için mi olduğunu araştırdığı önemli çalışmasında ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Bu konudaki tartışmalar hiçbir zaman bitmeyecğe benziyor, çünkü insanın kendisini başkalarıyla olan ilişkilerinden soyutlaması, özellikle de empati bağlamında mümkün değildir (Hornstein, 1991; Krebs, 1991, Cialdini vd., 1997).

5

Güneşi Balçıkla Sıvamak

Şempanze kendisini aynada ilk kez gördüğü zaman ağzı şaşkınlıktan bir karış açıldı ve karşısındaki cama sorgulayıcı ve meraklı bir şekilde baktı. Sessizce fakat dışarıdan kolayca anlaşılabilecek bir şekilde, "Orada gördüğüm kim acaba?"[1] diye sorduğu apaçık ortadaydı.

Nadia Kohts, 1935

Bir filin size doğru geldiğini mutlaka fark edeceğinizi düşünebilirsiniz. Ne var ki, siz Tayland'daki bir ormanda, güneşin altında aheste gezintinizi sürdürdüğünüz sırada, onlardan biri hemen arkanızdan geldiğinde, ne en ufak bir sarsıntı hisseder ne de en ufak bir ses duyarsınız. Çünkü filler öyle esnek canlılardır ki, sanki kadife bir yastık üzerinde yürüyorlarmış gibi hareket eder ve ayaklarının altına batabilecek ufacık dal parçalarından bile sakınırlar.

Ama bir o kadar da tehlikelidirler. ABD İş İstatistikleri Bürosu, fil bakıcılığını en tehlikeli meslek gruplarından biri olarak niteliyor. Yalnızca Tayland'da, fil bakıcılarından yılda ortalama elli fil bakıcısı yaşamını yitiriyor. Başlıca sorunlardan biri, bu hayvanların akla gelmeyecek kadar hızlı hareket ediyor oluşları. Bir diğer sorun ise, bizi onlara çeken ve onlar karşısında gardımızın düşmesine neden olan o sevimli "jumbo" imajları. Filleri insanlar için çekici kılan unsur, bu hayvanların oldukça şaşırtıcı boyutlarda olmasından başka bir şey değil. Estetik açıdan zor beğenen insanların yaşadığını bildiğimiz eski Roma döneminde bile aynı durumun yaşandığını biliyo-

[1] Ladygina-Kohts (1935, s.160).

ruz. Büyük Pliny (Gaius Plinius Secundus), yirmi filin arenada saldırıya uğraması karşısında seyircilerin verdiği tepkilerden bahseder:

> ... oradan kaçma umutlarını bütünüyle yitirdiklerinde, [filler] tarif edilemeyecek yakarışlarla kalabalığın şefkatini kazanmaya çalıştılar. Gözyaşları içerisinde, kendi kaderlerine öyle hayıflanıyorlardı ki, ağlamayı çoktan unutmuş olan halk onların bu hâli karşısında büyük bir üzüntüye kapıldı. Arenada gözyaşlarını tutamayan nice insan, Pompey'in yöneticilerine lanetler okuyordu.[2]

Bizden oldukça farklı bir anatomik yapıları olsa da, fillerin insanların sempatisini kolayca kazanması, karşılıklı benzeşim sorununun bir başka biçimi olarak karşımıza çıkıyor. Onların bedenlerini kendi bedenlerimizle nasıl eşleştiriyor olabiliriz ki? Düşmanca hareket ettikleri zamanlarda, o ağır hortumlarını öfke dolu hareketlerle savuruşlarını biliyoruz. Ama tam tersine, hortumlarıyla birbirlerini nazikçe ovaladıklarına ve hatta, hortumlarını vücutlarının en hassas kısımlarından biri olan ağızlarına uzatarak birbirlerini eğlendirdiklerine de şahit oluyoruz. Çoğumuz, birbirlerini çamurlu bir su birikintisine ittirirken gördüğümüz fillerin nasıl da eğlendiklerini hemen fark ederiz. İçlerinden biri kayıp çamurun içine düşene kadar bu itiş kakışı sürdürürler. Hatta bazen gözleri öylesine döner ki, gözlerinin içi tamamen beyaza büründüğünden artık çıldırmak üzere oldukları izlenimine kapılırız. Görünüşe bakılırsa, filler de gelişmiş bir mizah anlayışına sahipler.

Eski öğrencilerimden biri olan ve Chiang Mai yakınlarındaki Doğal Fil Parkı'nda fillerin sosyal davranışları üzerinde araştırmalar yürüten Joshua Plotnik'i ziyaret etmek üzere Kuzey Tayland'a gelmiştim. Lampang'da bulunan Filleri Koruma Merkezi buraya oldukça yakındı. Açık alanda çok sayıda Afrika fili görmüştüm, ancak Asya filleri onlardan öylesine farklıydı ki, onları bir cipin içinden *sey-*

[2] *Natural History* (Cilt 3, Loeb Classical Library, 1940).

retmekle yetinmem asla mümkün değildi: Bazen keskin borazan sesleri, bazen de yorgun gurultular çıkaran bu muazzam boyutlardaki canlıların hemen yanı başlarına dikildim. Öylesine büyükler ki, ister istemez insan ırkının aslında ne kadar güçsüz ve hassas olduğu düşüncesine kapılıyorsunuz.

Filler gerçekten de muhteşem canlılar. Ancak Tayland'ın değişen doğa koşulları, fillerin durumunu da oldukça zorlaştırmışa benziyor. Binlerce fil kereste hasatlarında kullanılmış ancak ormanların sürekli tahrip edilmesi sonucunda ortaya çıkan tahripkâr bir sel felaketinin ardından, 1989 yılında fillerin tomruk çekmesi yasaklanmış. Bu yasak sonucunda, sahipleri artık eskisi kadar para kazanamayan fillerin acilen koruma altına alınması zorunluluğu ortaya çıkmış. Korunma ihtiyacı çeken bu filler arasında Thai-Burma sınırında çalışmış, mayın kurbanı olan üç bacaklı filler ve bir an önce bakım altına alınması gereken diğerleri bulunuyor. Bugün fillerin büyük bir kısmı insanları eğitmek için kullanılıyor. Her biri, kişisel seyisleri tarafından gündüz ve gece olmak üzere günde iki kez kontrol ediliyor. Bu hayvanlara en iyi şekilde bakabilmenin tek yolu, onları mümkün olabildiği kadar gözetim altında tutmak, yani dışarı salınma zamanlarını olabildiğince geciktirmek. Diğer türlüsü çok daha uygun olabilirdi, ama Tayland gibi oldukça kalabalık bir toplumda ve az önce bahsettiğimiz tehlikeli koşullar altında fillerin "serbest bırakılması" neredeyse onları ölüme terk etmekle aynı anlama geliyor.

Bu durum, garajınızdaki traktörü canınızın istediği zaman çalıştırıp, etraftaki küçük binaları yerle bir etmeye, insanları ezip geçmeye ve ağaçları kökünden söküp atmaya benziyor. Hiç kimse, birilerinin böyle bir hakka sahip olmasını istemez ve bir filin şehir sınırları içerisinde özgürce dolaşması da bundan farklı bir anlam taşımıyor. Dolayısıyla kontrol altındalar ve zaten öyle olması da gerekiyor. Bu hayvanların Doğal Fil Parkı'nda uzun süre kalabilmelerini mümkün kılanların sahip olduğu sorumluluk duygusu beni gerçek

anlamda etkiledi. Filler yarı özgür oldukları bir ortamda birlikte dolanıyor, ksilofonların çalındığı "orkestra"lar oluşturuyor veya kendi türlerinin bir zamanlar kereste sanayinde nasıl çalıştıklarını canlandırdıkları çeşitli gösteri ve eğitim programlarına katılıyorlar. Bu gösteriler sayesinde, yaşamlarını doğal parklarda ve koruma alanlarında sürdürebilmeleri mümkün oluyor. Hatta, bu filleri görmeye gelen eko turistler, fil dışkılarını kürekle atma ayrıcalığını elde edebilmek için para bile ödüyorlar.

Bugünlerde, başka hangi hayvan böyle bir bağlılık oluşturabilir ki?

Ontogeni (Bireyoluş) ve Filogeni (Türoluş)

Filleri Koruma Merkezindeki oldukça büyük, iki ergen fil uzun ve ağır bir kütüğü, kütüğün her iki ucundan dişleriyle kavrıyor ve yuvarlanmasını önlemek için hortumlarıyla sardıktan sonra hiç zorlanmadan kaldırıyorlar. Daha sonra, tepelerindeki seyisleri sohbet eder ve bir yandan da etraflarına bakınırken, onlar kaldırdıkları kütükle birlikte ve seyislerinden herhangi bir yönlendirmeye ihtiyaç duymadan mükemmel bir uyum içerisinde yürümeye başlıyorlar. Eğitimin bu görüntünün en önemli parçalarından biri olduğuna en ufak bir şüphe bile yok, fakat hiç kimse, herhangi bir hayvanı eşzamanlı hareket etme konusunda eğitemez. Yunuslar eşzamanlı bir şekilde sudan fırlamaları için eğitilebilirler çünkü doğal yaşantılarında bu zaten yaptıkları bir şey. Benzer bir şekilde, atlara aynı tempoda koşmaları da öğretilebilir çünkü vahşi doğada olduklarında bu şekilde hareket ediyorlar. Fillere bir kütüğü kaldırıp başka bir yere birlikte taşımak ve aynı tempoda yürüyüp en ufak bir ses bile çıkarmadan, diğer kütüklerin üzerine eş zamanlı bir şekilde bırakmak da kolaylıkla öğretilebilir çünkü filler doğal yaşantılarında da mükemmel bir uyum sergilerler. Doğal yaşantılarında tabii ki kütük kaldırmıyorlar, ancak yaralanmış ya da yardıma ihtiyaç duyan arkadaşlarına destek

vermek için uyumlu ve ortak davranışlar sergilemek filler için şaşırtıcı bir şey değil.

Doğal Fil Parkı'nda oldukça değişik türde bir işbirliği örneğiyle karşılaştım. Artık gözleri görmeyen bir fil, gören arkadaşının yanında yürüyordu. Daha sonra, onlarla akraba olmadıkları bilinen iki dişi fil daha gruba dâhil olmuştu. Kör olan, diğer arkadaşına mutlak bir bağımlılık içerisindeydi ve bunun farkındaymış gibi görünüyordu. Bir süre sonra ona yardım eden fil oradan ayrılınca, diğer iki fil hortumlarından yüksek tonda sesler çıkartmaya başladılar ve gözleri görmeyen fili az önce kendisine yol gösteren arkadaşının gittiği tarafa doğru yönlendirdiler. Bu gürültülü ve garip davranış, her ikisi yeniden bir araya gelene kadar devam etti. Buluşmalarını, kulaklarını durmadan hareket ettirdikleri, birbirlerine dokundukları ve birbirlerini kokladıkları yoğun bir selamlaşma süreci izlemişti.

Bütün dünya bu hayvanların oldukça zeki olduklarını düşünüyor; ne var ki elimizde bunun doğru olduğunu gösteren pek fazla bir şey bulunmuyor. Maymunlarla yapılan ve onların neyi, ne kadar anladıklarını ortaya koyan deneylerden ancak küçük bir kısmı fillerle de yapılabilmiş durumda. Bu hiç de şaşırtıcı bir şey değil çünkü fillerle çalışmak gerçekten de oldukça zor bir iş. Hangi üniversite kalkıp da bir fil laboratuvarı kurabilir ki? Filleri test etmek isteyen herhangi biri, çalışmalarını fillerin tarihsel olarak denetim altına alındığı Tayland ya da Hindistan gibi ülkelerde ya da hayvanat bahçelerinde sürdürmek zorunda. Joshua Tayland'a gitmeden önce, New York'taki Bronx Hayvanat Bahçesi'nde çalışmış, devasa boyutta bir ayna kullandığımız ilk fil deneyimize de katılmıştı.

Bahsettiğim deney, empati çalışmalarımızın bir parçasıydı. Gelişmiş empati, aynaların test ettiği bir benlik algısından bağımsız düşünülemez. Bütün hayvanlar içerisinde, filler belki de en anlayışlı olanlardır; işte bu nedenle biz de fillerin kendi yansımalarını tanımlamalarını mümkün kılacak bir öz-farkındalığına sahip olup olma-

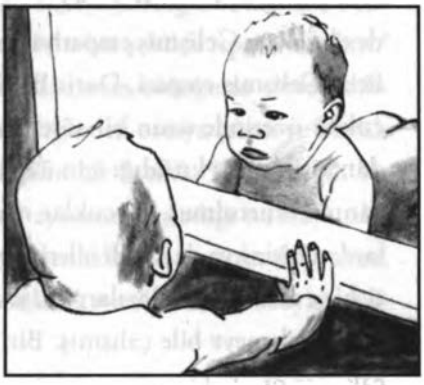
dıklarını öğrenmeye çalışıyorduk. Bu önemli yeteneğin varlığı, büyük maymunların (fakat küçük maymunların değil) kendilerini aynada fark edebildiklerini ilk kez gösteren psikolog Gordon Gallup tarafından on yıllar önce tahmin edilmişti.[3]

Ne zaman yüzümde güneş gözlüklerim varken kapuçin maymunlarıma doğru yanaşsam, tanımakta güçlük çektikleri için beni korkutmaya çalışıyorlar ve bu çabaları da karşılarındakinin kim olduğunu fark edene kadar devam ediyor. Diğer taraftan, gözlüğümün camlarındaki kendi yansımalarını asla bedenlerine bakmak için kullanmıyorlar. Kabaca söylemek gerekirse, gördükleri şeyi "almıyorlar". Oysa büyük maymunlar oldukça farklı ve güneş gözlüğümden yansıyan görüntülere dalıp gittiklerinde yüzlerine tuhaf bir hareketlilik yerleşiyor. Benim kim olduğumu asla karıştırmıyor (bazen onlara emekleyerek yanaştığımda bile, kendilerine kimin yaklaştığını biliyorlar) ve gözlüğümü çıkarıp onlara küçük bir ayna gibi tutana kadar ani hareketlerle başlarını benim yüzüme kadar yaklaştırıyorlar. Daha sonra dişiler yanımda dönüp durmaya ve arkalarını kolaçan etmeye başlıyor –anatomilerinin ilginç bir sonucu olarak, asla görülmek istemiyorlar– ve ağızlarını açıp, dişlerini yokladıktan sonra içine bakmaya çalışıyorlar. Büyük maymunlarla yakınlaşan herhangi biri, ağızlarını açmalarının ya da kendi etraflarında dönmelerinin rastgele davranışlar olmadığını hemen fark eder Çünkü bu hayvanlar, aynada gördükleri her hareketlerini gözleriyle dikkatle takip ediyorlar.[4]

[3] Gordon Gallup aynada kendini tanıma (AKT) konusundaki ilk çalışmasını 1970 yılında yayımlamış ve yaklaşık on yıl sonra AKT'nin "zihin belirteçleriyle" ilgi ve empati bağlamında nasıl bir karşılıklı ilişki içerisinde olduğuna yönelik açıklamalarda bulunmuştur. Gallup (1983), deniz memelilerinin (yunuslar, balinalar, vd.) ve fillerin de AKT'ye sahip olduklarını gösteren yeteri kadar anlayışlı sosyal davranışlar gösterdiklerini öne sürmüştür.

[4] Henüz bir lisans öğrencisiyken, iki genç erkek şempanze üzerinde çalışmıştım. Okuldan bir başka erkek arkadaşım ve ben, bu büyük maymunların bir kadın (örneğin, sekreterler, öğrenciler) gördüklerinde neden cinsel istek duyduklarını ve insan cinsleri arasındaki farkı nasıl algılayabildiklerini öğrenmek istiyorduk. Bu nedenle kadın elbiseleri giymiş ve sesimizi değiştirmiştik. Fakat şempanzelerin kafası kesinlikle karışmamıştı, en azından cinsel istek bakımından.

Gallup, gelişmiş bir empatiye sahip, büyük beyinli hayvanların tümünün aynı özelliğe sahip olmaları gerektiğine inanıyordu. Acaba empatiden bir gereklilik olarak bahsetmesinin nedeni neydi? Acaba, aynalar büyük maymunların sosyal yetenekleri hakkında bize ne gösteriyor olabilir? Bu soruların yanıtlarından bir kısmı çocukların gelişiminde bulunabilir. Bebekler, kendilerini aynada hemen tanımazlar. Bir yaşındaki bebek, tıpkı diğer bazı hayvanlarda olduğu gibi, aynada gördüğü "bir başkası" karşısında şaşkınlığa uğrar. Genellikle gülümser, elleriyle vurmaya çalışır ve hatta aynadaki yansımalarını öpmeye kalkışırlar. Yüzlerine sürülmüş hafif lekeyi silmelerinin istendiği, ayna karşısındaki *ruj testi*nden genellikle iki yaş civarında geçebiliyorlar. Aynaya bakana kadar yüzlerinde bir leke olduğunun farkında olmuyorlar, dolayısıyla ona dokundukları zaman aynadaki görüntüleriyle kendileri arasında bir bağlantı kurduklarından emin olabiliyoruz.

Bebeklerin aynada kendilerini tanımaya başlamaları, ancak on sekiz ila yirmi dördüncü aylar arasında mümkün olabiliyor.

Ruj testini geçtikleri dönemde, bebekler başkalarının kendilerine bakışlarına karşı daha duyarlı olmaya başlıyorlar. Utandıklarını gösteriyor, kişi zamirlerini ("O benim!" ya da "Bana bak!") kullanıyor ve oyuncakları vasıtasıyla, senaryolarını bizzat kurguladıkları küçük oyunlar oynuyorlar. Bütün bu gelişmelerin birbiriyle bağlantılı olduğunu görüyoruz. Ruj testini geçen çocuklar, "ben" ve "benim" sözcüklerini bu testte başarısız olanlara göre çok daha fazla kullanıyor ve daha fazla oyun kurgulayabiliyorlar.

İtiraf etmem gerekir ki, ayna karşısında verilen tepkilerin incelenmesini oldukça sıkıcı bir çalışma olarak görüyorum. Bu tepkiler, hayatta kalma içgüdüleri ile bağlantılı değildir ve doğa içerisinde an-

cak çok küçük bir rol oynarlar. Bunun en açık örneği ise hayvanların büyük bir kısmının aynadaki kendi yansımasını tanıyamamasıdır. Ayna testlerini ilginç kılan, bu testlerin bize bireyin kendisini dünyada nasıl konumlandırdığını göstermesidir. Güçlü bir benlik algısı, başkasının durumunu kendimizinkinden ayrı tutabilmemizi sağlar. Örneğin bir çocuk, ilk önce kendisi bir bardak su içtikten sonra aynı bardakla oyuncağına su vermeye çalışırken tam olarak bunu yapmaktadır. Çocuk, oyuncağının suyu içemeyeceğini çok iyi bilmesine karşın ona duygusal durumlar yakıştırmaktan hoşlanır. Yani oyuncak, aynı zamanda hem kendisinin benzeri (benim gibi) hem de ondan farklı düşünülür. Çocuk âdeta bir oyuncuya dönüşür ve susayan, üzülen ya da uyuyan bir oyuncak onun fantezilerine karşı gelmediği için kendisinin ideal eşi konumuna yükseltilir.

Bütün bu yetenekler, aynada kendi tanımayla aynı dönemde ortaya çıktığı için, *birlikte ortaya çıkış hipotezi*nden' bahsetmem yerinde olacaktır. Gelişmiş empatiyi de, aynı dönem paketine dâhil edebiliriz. Gelişmiş empati, Doris Bischof-Köhler tarafından İsviçreli çocuklar üzerinde uzun bir süre test edilmiştir. Test edilen çocuklardan biri, kaşığı kırıldığı için üzgünmüş gibi davranan bir yetişkinin yanına oturtulmuş. Çocuklar masanın sol tarafındaki diğer kaşıklardan birini ya da kendi ellerindeki kaşıkları üzgün görünen bu yetişkine uzatmışlar. Bazıları ise, yanlarında oturan yetişkini kırık kaşıkla beslemeye bile çalışmış. Bir başka testte, yetişkin kendi oyuncak ayısının kolunu "kazara" kopardıktan sonra, uzun bir süre hıçkırıklara boğularak ağlama numarası yapmış. Oyuncak ayıyı tamir eden çocuklar yetişkinlere ya başka bir oyuncak sunmuş ya da toplum yanlısı olarak düşünebileceğimiz bir hareket yaparak onların yanlarına oturmuşlar ve göz teması kurmaya çalışmışlar. Aynı ço-

[5] Bu hipotezin kökenleri, Gordon Gallup'un filogeni ve Doris Bischof-Köhler'in insan ontogenisi konularındaki farklı bakış açılarına dayanmaktadır. Bu bakış açılarının ikisi de, ayna tepkilerini sosyal bilişle bağlantılı kılma çabasındadır. Benim katkım ise, bu iki bakış açısını tek bir hipotez altında birleştirmek olmuştur.

cuklar ayna kullanılarak test edildiklerinde, birlikte ortaya çıkış hipoteziyle kesinlikle aynı doğrultuda sonuçlar ortaya çıktığını görüyoruz. Toplum yanlısı davranışlar sergileyen çocuklar testten başarıyla geçerken, yetişkinlere yardım etmeyen çocuklar, ayna testinde de başarılı olamamışlardır.[6]

Başkalarını gözetmek neden benlik algısıyla birlikte başlıyor? Bu konuda kesin olmayan çok sayıda görüş ortaya atılmış olsa da, nörobilimin bu konuyu bir gün açıklığa kavuşturacağından eminim. Buradan kendilerine şu açıklamamla "el sallıyorum": Gelişmiş bir empati için hem zihinsel ikizleme hem de zihinsel ayrım yapabilme yetenekleri gereklidir. İkizleme, başkasının belirli bir duygusal durumda sergilediği görünümün bizde de ortaya çıkmasını mümkün kılar. Kelimenin tam anlamıyla, paylaşılan temsiller yoluyla onların acısını, kaybını, hoşnutluklarını ve tiksintilerini hissederiz. Nörolojik görüntülemeler, beynimizin kendimizi özdeşleştirdiğimiz kişilerle benzer bir etkileşime girdiğini bir gün kesin bir şekilde ispatlayacaktır.[7] Bunun çok eskilere dayanan bir mekanizma olduğunu söyleyebiliriz: Yaşamın henüz başlarında, kendiliğinden ortaya çıkan ve büyük olasılıkla bütün memelilerde ortak olan bir özellik. Bu özelliğin bir adım ötesine geçtiğimizde, zihinsel ayrımın başladığı noktaya ulaşıyoruz. Kendi durumumuzu, başkasınınkinden ayrı tutabiliyoruz. Eğer kendi duygularımızın bile nereden kaynaklandığını söyleyemi-

[6] Kişi zamirlerin kullanımı, yap-inan oyunu ve aynada kendini tanıma (AKT) konularının gelişimindeki birlikte ortaya çıkış Michael Lewis ve Douglas Ramsay (2004) tarafından gösterilmiştir. Doris Bischof-Köhler, çocuklarda AKT ve empatinin birlikte ortaya çıkışları hakkında detaylı çalışmalar yürütmüş ve aralarında mutlak bir bağ olduğunu öne sürmüştür. "Empati kurabilenlerin" ayna önündeki ruj testinden geçerken "empati kuramayanların" bu testte başarısız olmaları, bu bağın varlığını kanıtlamaktadır. Bu bağlantı daha sonra yaş grupları için yeniden düzenlenmiş (Bischof-Köhler, 1988, 1991) ve ayrıca Johnson (1992) ve Zahn-Waxler vd. (1992) tarafından da onaylanmıştır.

[7] Benliğin empatideki rolü üzerine yapılan nörolojik görüntüleme çalışmalarının, Jean Decety'nin (Decety ve Chaminade, 2003) açtığı yoldan hızla ilerlediğinin söyleyebiliriz. Gelişmiş empati, büyük ölçüde algı-eylem mekanizmasına ve ben-başkası ayrımına dayanır (Preston ve de Waal, 2002; de Waal, 2008). İnsanlarda temporoparyetal bağlantı noktasındaki sağ alt pariyetal korteksi, kişinin kendisi ve başkaları tarafından yapılmış eylemlerin kime ait olduğunun belirlenmesinde yardımcı olur (Decety ve Grèzes, 2006).

yorsak, bir başkasını nasıl gözetebiliriz? Psikolog Daniel Goleman'ın ifadesiyle, "Bencillik, empatinin katilidir."[8] Çocuk, kendini başkasına bağlılığından kurtarma gereksinimi duyarken, aslında kendi duygularının gerçek kaynağına işaret etmektedir.

Dikkat edilirse burada bahsettiğim öz-yansıtma ya da iç gözlem değil çünkü genel anlamda, konuşmaya henüz başlamamış çocukların ya da yavru hayvanların bu türden bir öz-farkındalığına sahip olup olmadıklarını öğrenmemiz ne yazık ki mümkün olamıyor. Bir dizi bilim insanı gibi ben de, insanların bazı sorulara verdikleri yanıtların gerçekten deneyimledikleri şeyi ortaya koyduğuna emin değilim. Öz-yansıtmadan çok daha ilginç olanı ben-başkası ayrımıdır. Acaba kendimizi ayrı bir varlık olarak mı görüyoruz? Ben kavramı olmaksızın herhangi bir bağlanmadan söz edemezdik. Aksi mümkün olsa, birlikte dalgalanan ve batan küçük teknelere benzer, tek bir duygu dalgasıyla birlikte yukarı ya da aşağı doğru çalkalanırdık. Bir başkasıyla gerçekten ilgilenip, karşındakine yardımcı olmak isteyen kişinin kendi teknesini sabit tutabilmesi gerekir. Dolayısıyla, benlik algısının âdeta bir çıpa işlevi gördüğünü söylemek hiç de yanlış olmayacaktır.

Gallup uzun zaman önce, yukarıda söz ettiğimiz bilgiler henüz ortaya çıkarılmamışken, belirli türlere ait ayna süreçlerine dair bilgilerimizin bize benlik algısı hakkında ipuçları sağladığını öne sürmüştü. Gallup'a göre, "kesin biliş" yalnızca kendilerini tanıyabilen türlerde bulunabilecek bir özelliktir. Bu düşünce, çocukların gelişim süreçlerini andırdığı için, bana Stephan Jay Gould'un artık bir klasiğe dönüşmüş *Ontogeni ve Filogeni*[9] kitabını hatırlattı. Kitapta, birey-

[8] Daniel Goleman, *Social Intelligence* (Sosyal Zekâ), (2006, s.54).

[9] Modern biyoloji her ne kadar Ernst Haeckel'in evrimsel tekrar teorisini (bir canlının gelişme ve büyüme safhalarındaki sürecin nesiller boyunca tekrarı) kabul etmese de, teori, anatomik bir özelliğin başka bir özelliğe evrilmeden önceki aşaması için geçerliliğini/doğruluğunu koruyor. Haeckel'in teorisi, embriyo gelişiminin erken safhalarında türlerin paylaştıkları ortak ataları göstermesi bakımından embriyo düzende bile olsa bize önemli bir karşılaştırma fırsatı sunuyor. Aynada kendini tanıma ve sosyal bilişle ilgili olan birlikte ortaya çıkış hipotezi, ikisi arasında zorunlu bir bağlantı olduğunu belirtmeden ontogeni ve filogeni arasındaki benzerliğe dikkat çeker. Ayrıca bkz. Gerhard Medicus (1992).

sel gelişme (Ontogeni) ve türlerin evrimi (Filogeni) arasında bir karşılaştırma yapılıyor. Her iki süreç oldukça farklı zaman ölçeklerinde gerçekleşiyor olsa da, aralarında dikkat çekecek kadar önemli paralellikler var. Benzer bir şekilde, birlikte ortaya çıkış hipotezi de, ontogeni ve filogeni arasında, iki yaşındaki bir çocuğun birlikte evrildiği bazı hayvan türleriyle aynı yetenekleri geliştirmesi bakımından paralellikler olduğunu varsayar.

Eğer gerçekten böyleyse, ayna karşısında kendilerini tanıyabilen türlerin perspektif alma ve amaçlı yardım gibi özellikleri içinde barındıran gelişmiş bir empatiye sahip olmaları gerekiyor. Diğer taraftan, kendilerini tanıyamayan türlerin bu yeteneklerden yoksun olduklarını söyleyebiliriz. Bu, test edilmesi mümkün bir düşünce ve Gallup, büyük maymunlar haricinde yunusların ve fillerin de bu yeteneklere sahip olabilecek türler olduğunu tahmin etmiştir.

Bu tahminlerin doğruluğunu ortaya koyan ilk tür ise yunuslar olmuştur.

Geri Zekâlı Ahmaklar

İnsanlar, bir pop yıldızı hakkında "kuş beyinli" ya da sevilmeyen bir Amerikan başkanı için "şempanze" benzetmesini kolaylıkla kullanırlar. Oysa primatologlar, ikinci benzetmeyi kullanmaktan özellikle kaçınırlar çünkü bunun şempanzelere haksızlık etmek olacağını düşünürler. 2006 yılında, yunusların "salak" ve "geri zekâlı ahmaklar" olduğunu haykıran gazete manşetleri ile karşılaşmak büyük bir şaşkınlık yaşamama neden olmuştu. Büyük saygı duyulan ve web sitelerinin bile kendilerine "akıllı yunus" isimleri seçtiği bir hayvandan acaba böyle mi söz edilmeliydi?

Bu söylediğim, tabi ki yunuslar hakkında gözlemlediğimiz her şeye inanmamız gerektiği anlamı taşımıyor. Örneğin, yunuslar gerçekte "gülümsemezler" (yüz ifadeleri için gerekli olan kasları yoktur) ve bütün bilim insanları "yunusça" sohbetin ne anlama geldiğini on-

lardan öğrenmiştir, çünkü eşleri olmayan erkek yunuslar kadın araştırmacılara büyük bir ilgi gösterirler.

Bununla beraber, yunusların aptal olduğunu söylemek de bir parça abartılı bir yaklaşım olur. Güney Afrikalı bir sinir anatomisti olan Paul Manger, yunusların santral sinir sistemlerinde bulunan yağlı gliyal hücrelerin çok sayıda olmasından dolayı, nispeten büyük beyinlere sahip olduklarını iddia ederken, aslında onların zannedildiği gibi zeki olmadıklarını ima ediyor. Gliyal hücreler, beyin nöronlarının soğuk okyanuslarda bile görevlerini yerine getirebilmelerini sağlayan sıcaklığı sağlıyor. Manger, yunusların ve diğer memeli deniz hayvanlarının (örneğin balinalar ve domuz balıkları) zekâlarının büyük ölçüde abartıldığı konusuna girmek için daha fazla sabredememiş görünüyor. Bu düşüncesini, bazı hayvanları karşılaştırarak temellendirmeye çalışmış. Örneğin, diğer hayvanlar küçük bir bariyerin üzerinden diğer tarafa sıçrayabildikleri hâlde, yunuslar bunu yapamayacak kadar aptalmışlar (örneğin, ton balığı ağlarına yakalandıkları zamanlarda). Bu tezini desteklemek için sunduğu örnekler arasında, bir akvaryum balığının bile akvaryumundan dışarı zıplayabildiğinden bile bahsediliyor.[10]

Gliyal hücrelerin beyne iletkenlik sağladığı ve insan beyninde de gerçek nöronlardan çok bu hücrelerin bulunduğu gibi bazı basit (!) teknik detayları atlayacak olursak, akvaryum balığı örneği bana hayvan zekâsını küçümsemek için sıklıkla kullanılan bir stratejiyi hatırlattı. Bu strateji, bazı küçük beyinli canlıların dikkate değer bilişsel başarılarını "ispat ediyor". Bir fare ya da güvercin bir şeyi yapabiliyorsa ya da onu daha iyi yapıyorsa, bu yapılan o kadar da özel bir

[10] Paul Manger bir röportajında: "Herhangi bir hayvanı, hatta bir laboratuar faresini bile bir kutuya koyduğunuzda, yapmak isteyeceği ilk şey dışarı zıplamak olacaktır. Akvaryumun üstüne herhangi bir şey koymamışsanız, akvaryum balığı bile doğal çevresini genişletmek için dışarı zıplamaya çalışacaktır. Oysa yunuslar kesinlikle böyle bir şey yapmazlar. Büyük su parklarındaki korkuluklar, su seviyesinden yalnızca bir ya da iki adım yüksekliktedir" (Reuters, 18 Ağustos 2006). Manger nedense, bir hayvanın bilmediği bir ortama zıplamaktansa bildiği yerde kalmayı isteyecek kadar zeki olabileceğini düşünememiş.

şey olmasa gerek. Dolayısıyla, büyük maymunların dili kullanabilme yeteneğine sahip olduğu düşüncesini değersizleştirmek için, güvercinlerin özel olarak eğitildiklerine bile tanık oluyoruz. Bu "karşılıklı konuşma" eğitiminde, güvercinlerden biri diğer arkadaşına bilgi verecek bir anahtara dokunurken, diğer arkadaşı, "Teşekkür ederim!" ifadesinin kodlandığı bir başka anahtara dokunuyor. Hatta bu kuşların "kendilerini tanıyabildikleri" iddiasını desteklemek için, bir aynanın önünde kanatlarını yalayıp temizleyecek şekilde konumlandırıldıkları bile olmuştur.

Hiç şüphe yok ki, güvercinler eğitilebilen canlılardır. Ancak güvercinlerin eğitilebilir olması, New York Akvaryumu'ndaki yunuslardan biri olan Presley'in durumuyla nasıl kıyaslanabilir? Presley, herhangi bir ödül ya da yönlendirme olmaksızın, üzerine boya sürülünce kendi havuzuna belli bir uzaklıktaki duvara monte edilmiş bir aynaya ulaşabilmek için iyice hızlanıyor ve var gücüyle zıplıyor. Aynı üzerimizdekilerin nasıl durduğuna bakmak için bir aynanın karşısında dönüp durmamız gibi, Presley de âdeta kendisinin nasıl göründüğünü kontrol ediyor.[11]

Ayna testi, ilk olarak Diana Reiss ve Lori Marino tarafından kullanılmıştır. Onların kullandığı ruj testi yönteminin çocuklarda veya büyük maymunlarda kullanılan yöntemlerden çok daha özenle hazırlandığını söyleyebiliriz çünkü testlerinde "sahte" işaretler de kullanmışlardır. Görülebilen işaretler kullanmadan önce, boya yerine su kullanıp, iyi yetiştirilmiş iki yunusun üzerine görünmeyen birer işaret koymuşlar. Ruj testinde, bedenin bir kısmına ayna yardımı olmadan görülemeyecek (örneğin gözün hemen üstüne) bir işaret koy-

[11] Aynada kendini tanıma eğitilerek gerçekleşen bir yetenek değil, bazı hayvanlarda bulunan ve bazılarında ise bulunmayan, kendiliğinden gelişen bir yetenektir. Ölçüt kabul edilen davranışın (aynada kendini tanıma) eğitimi (Epstein vd., 1981), ruj testinin amacına zarar vermekte ve makinelerin bile yapabileceği "önemsiz bir ilerleme" sağlamaktadır. Bunun dışında, bir başka araştırma ekibi güvercinlerin kendilerini tanıma deneyini yinelediklerinde beklemedikleri bir başarısızlıkla karşılaşmış ve bu çalışmayı "Pinochio (Pinokyo)" başlığıyla yayımlamışlardır (Thompson ve Contie, 1994).

mak büyük bir önem taşıyor çünkü bu sayede, üzerine işaret konan hayvanın bunu ancak ayna karşısında kendini gördükten sonra fark etmesini ve bedenini kullanarak kendi yansımasıyla temas kurmasını sağlamak mümkün olabiliyor.

Bedenleri üzerinde görülebilen işaretler kullanılan yunuslar, ayna karşısında bedenlerinde sahte işaretler kullanılan yunuslara kıyasla çok daha uzun zaman harcamış ve kendi yansımalarını dikkatle incelemişlerdir. Bu da, aynada gördükleri işaretin kendi bedenlerinin üzerine konulduğunu kavrayabildikleri anlamına geliyor. Ayrıca, bu hayvanlar diğer yunusların üzerine konulan işaretlere, genel anlamda işaretlerden çok fazla etkilenmedikleri için çok fazla dikkat etmemişlerdir. Buradan da, yunusların kendi bedenleri üzerine konan işaretlerle çok daha fazla ilgilendikleri sonucuna varabiliriz. Bu çalışmalara katılan yunuslar, kendi bedenlerine dokunmada başarısız oldukları ya da çocukların ve büyük maymunların yaptığı gibi işareti silmeye çalışmadıkları için eleştirilmiştir. Ancak bu eleştirileri yapanların, yunusların kendilerine dokumalarını sağlayacak organları olmadığını akıllarına bile getirmediklerinden eminim. Daha uygun deneyler tasarlanana kadar, yunusları "aynada kendini tanıyabilen hayvanlar" arasındaki bilişsel elitler olarak rahat bırakmanın en güvenli yol olacağını düşünüyorum.

Yunuslar büyük beyinlere sahiptir (aslında insanlardan daha büyük) ve yüksek zekâya sahip olmanın bütün belirtilerini taşırlar.[12] Her biri, diğerlerinin onu tanımasını sağlayan, kendine özgü ve benzersiz bir ıslık sesi çıkarır. Hatta bu sesleri, birbirlerini "isimleriyle" çağıracak kadar özelleşmiş bir konuşma sistemi içerisinde kullanır-

[12] İnsan beyninin ağırlığı ortalama 1,3 kg, gagalı yunusların 1,8 kg, şempanzelerin 0,4 kg ve Asya fillerininki 5 kg civarındadır. Beyin büyüklüğü beden ölçülerine orantılandığında, insan beyninin diğer bütün hayvanlarınkinden ve deniz memelilerininki de insan olmayan bütün primatlardan daha büyük olduğu görülecektir (Marino, 1998). Bazı analizler beynimizin farklı kısımlarına dikkat çekse de, bu bağlamda insanın eşsizliği düşüncesi eski ihtişamını yitirmektedir. Genel inanışın aksine, insanın ön korteksi beynin geri kalan kısmıyla orantılandığında diğer büyük maymunlarınkinden çok da büyük değildir (Semendeferi vd., 2002).

lar. Yaşam boyu süren bağlar kurar ve özellikle erkeklerin güç gösterisi yaptıkları kavgalardan sonra bonoboların yaptığına oldukça benzeyen cinsel okşayışlarla yeniden barışırlar. Bazen bir ringa balığı kümesini çembere alır ve oluşturdukları hareketli çember sayesinde balık kümesinin bir arada kalmasını sağlarlar. Sonrasında ise tıpkı bir ağacın dalından meyve koparır gibi yiyecekleri kadar ringa balığını çekip alırlar.

Yunusların alıkonuldukları ortamlarda bile bakıcılarını kurnazlıkla alt ettikleri biliniyor.[13] Bulunduğu havuzdaki çöpleri toplamak üzere eğitilmiş bir yunus, ödül olarak daha fazla balık alabilmek için öyle bir kurnazlık yapmıştır ki, kurguladığı oyun anlaşılana kadar eğiticilerin elinde neredeyse hiç balık kalmamıştır. Bu yunus, gazete kâğıtları ya da bilet zarfları gibi büyük maddeleri havuzun dibinde saklıyor ve her dalışta onlardan yalnızca küçük bir parça koparak eğiticisine bunları teker teker veriyormuş.

Beyinlerinde gliyal hücreler olsun ya da olmasın, benzer gözlemlere dayanan binlerce örnek vermek mümkün. Kabul etmek gerekir ki yağlı bir beynin yunus uzmanlarını düş kırıklığına uğratmak haricinde işe yaradığı tek yer, benim beynimde yeni düşüncelerin ortaya çıkmasını sağlamak oldu. Bundan sonra, eğer balığımı yerde kıvranırken görecek olursam, akvaryumuna geri zıplamadan önce onu (mutlaka) tebrik edeceğim (!)

Birlikte ortaya çıkış hipotezi çerçevesinde, yunus özgeciliğinin seviyesinden bahsetmemiz büyük bir önem taşıyor. Kendinin farkında olma ve perspektif alma arasında acaba yakın bir ilişki var mı ve yunuslar, insanlarla büyük maymunlarda olduğu bilinen amaçlı yardımın belirtilerini de gösteriyorlar mı? Bilimsel literatüre geçmiş en eski olaylardan biri, 30 Ekim 1954 tarihinde Florida sahili açıkla-

[13] Manger'in (2006) makalesi, dünyanın sayılı yunus uzmanlarının bir araya gelerek kendisine toplu bir şekilde yanıt vermesine neden olmuştur. Yunus uzmanlarının Manger'e verdikleri yanıt "Cetaceans Have Complex Brains for Complex Cognition" başlığı altında yayımlanmıştır (Lori Marino vd., 2007).

rında yaşanmış. Halka açık bir akvaryuma konulacak bir yunus yakalamak için çıkılan seferde, araştırmacılar su altında bir dinamit patlatmışlar. Bu dinamit bir Atlantik yunus sürüsünün yakınlarında patlatılmış. Ortaya çıkan şok dalgasının şiddeti yüzünden afallayan, suyun üstünde baygın bir şekilde yatan yunusa yardım etmek üzere iki yunus derhal oraya gelmiş. Gelen yunuslar, baygın yunusun iki tarafına geçmiş, başlarının üst yanını baygın yunusun göğüs yüzgeçlerinin hemen altına yerleştirmiş ve nefes almasını sağlayabilmek için onu su üstünde tutmaya çalışmışlar. Yardım eden iki yunus sürekli su altında kalmış; yani yaralı arkadaşlarını oradan uzaklaştırana kadar nefes bile almamışlar. Yunus sürüsünün tamamı yakın bir yerde toplanmış (normalde, herhangi bir patlamadan sonra hemen farklı yönlere dağılırlar) ve arkadaşları kendilerine ulaşana kadar toplandıkları yerde beklemeye devam etmişler. Daha sonra, uzun mesafeli zıplayışlarla hızlı bir şekilde oradan kaçmışlar. Kazaya ve sonrasında yaşananlara tanık olan bilim insanları, rapora şu ifadeyi eklemişler: "Kendi türlerinden birine gösterdikleri bu ortak yardımın gerçek ve önceden tasarlanmış olduğuna dair en küçük bir şüphemiz bile bulunmuyor."[14]

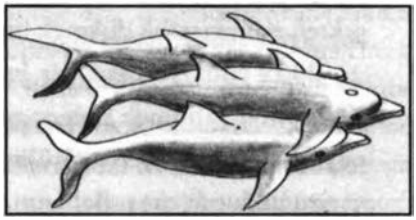
Büyük su canlıların birbirlerine destek olmaları ve yardım etmeleri hakkındaki bilgilerin kökenleri, Grek dönemine kadar uzanıyor olabilir.[15] Balinalar, onları avlamaya çalışan tekneler ve yaralanmış arkadaşlarının arasına girmeye çalışır ya da tekneyi alabora ederler. Aslında, balinaların yaralı arkadaşlarına yardım etmeye geleceklerini bilen balina avcıları, bu durumdan yararlanmaya da çalışmışlardır. Örneğin, bir ispermeçet balina sürüsü görüldüğü zaman, avcılara gereken tek şey onlardan birini yaralamaktır. Sürüde bulunan diğer balinalar geminin etrafında bir çember oluşturup suyu dalgalandırmaya başladıklarında veya yaralanmış balinanın etrafında papat-

[14] Çizdiğim resmin ilham kaynağı için bkz. J.B. Siebenaler ve David Caldwell (1956).

[15] Daha fazla örnek için bkz. Melba Caldwell ve David Caldwell (1966) ile Richar Connor ve Kenneth Norris (1982).

ya benzeri bir çiçek şeklini aldıklarında, avcılar herhangi bir zorluk yaşamadan hepsini teker teker vururlar. Bu tür sempati tuzakları, başka hayvanları yakalamak için de kullanılıyor olmalı.

Boğulma tehlikesi geçiren insanları kurtaran, köpekbalığı saldırılarına karşı koruyan veya kendi arkadaşlarına yardım eden yunus ve balinalara dair çok sayıda kayıt bulunuyor. Aralarında kuşların maymunlar tarafından kurtarıldığı ya da bir fok balığının suya düşmüş bir köpeğe yardım ettiği vakalar da dâhil olmak üzere, bu türden yardım etme eylemlerini türler arasındaki sınırları aşması bakımından oldukça ilginç buluyorum. Son bahsettiğim olay, İngiltere'nin Middlesbrough şehrindeki bir nehirde, insanların gözü önünde yaşanmış. Fok balığı, suya düşen yaşlı köpeğin başını suyun üstünde tutarak onu kıyıya kadar çekmiş. Görgü tanıklarından biri, olayı şöyle anlatıyor: "Aniden bir fok balığı ortaya çıktı. Köpeğin hemen arkasına geldi ve onu itmeye başladı. Eğer fok balığı olmasaydı, köpek kesinlikle boğulmuş olacaktı."[16]

İki yunus, aralarına aldıkları bir üçüncüye yardım ederken görülüyor. Yaralı arkadaşlarının hava deliğinin açıkta kalması için, kendi deliklerinin kapanması pahasına onu su üstünde tutmaya devam ediyorlar.

Yardım etme eğilimleri, başka türlerden ziyade tür içindeki genel yararı gözetecek şekilde evrimleşmiştir. Ne var ki, yardım etme biçimleri bir kez ortaya çıktıktan sonra, yukarıdaki örnekte de olduğu gibi, istenilen şekilde kullanılabilir. Aynı şey, deniz memelerine yardım eden insanlar için de söylenebilir. Buna örnek olarak avcılara karşı balinaları savunan öfkeli eylemcilerin yaptıklarını (aynı mücadeleyi, her ne kadar devasa denizanaları için yapmıyor olsalar da) ya da karaya vurmuş balinaları kurtarmaya çalışanların davranışlarını gösterebiliriz. Çok sayıda insan kıyıya koşuyor, balinaları ıslak

[16] "Fok Balığı Boğulmak Üzere Olan Köpeği Kurtardı" (BBC News, 19 Haziran, 2002).

tutabilmek için gövdelerini havluyla sarmaya çalışıyor ve gelgitler iyice yükseldiği zaman onları gerisingeri okyanusa göndermeye çalışıyorlar. Bu uğraş öyle büyük bir çaba gerektiriyor ki, kendi türümüzün önemli bir yanını oluşturan, gerçek bir özgeci davranışa örnek olarak gösterilebilir.

Yapılan dikkat çekici açıklamalardan biri, balinaların perspektif almayı çağrıştıracak şekilde, insan çabalarını anladığı yönünde. Edilen yardımlardan yararlanmak başka bir şey, bunun karşılığında gerçekten minnettarlık duymak ise bambaşka bir şeydir.

2005 yılında, soğuk bir kasım pazarı, dişi bir kambur balina Kaliforniya sahilinde yengeç avcılarının kullandığı naylon halatlara yakalanmış vaziyette görülmüş. Dişi balina yaklaşık on beş metre uzunluğundaymış. Balinanın yanına ulaşan kurtarma ekibi, kimi kuyrukta kimi de balinanın ağız kısmında bulunan ve birbirine dolanmış çok sayıda halat yüzünden epey zorlanmış. Halatlar yağlı ete battığı için, balinanın gövdesinde ciddi yaralar meydana getirmiş durumdaymış. Balinayı kurtarabilmenin tek yolunun suya dalıp, halatları kesmek olduğu anlaşılmış. Suyun altına dalan ekip üyeleri, bunu gerçekleştirebilmek için bir saatten fazla uğraşmış. Balinanın kuyruğunu şiddetle savurma riskini göze alarak böyle bir kurtarma işine girişmek, gerçekten büyük bir cesaret gerektiriyor. Olayın en ilginç kısmı ise, balina kurtarıldığının farkına varınca yaşanmış. Oradan hemen ayrılmak yerine, civarda dolaşmaya başlamış. Bu devasa hayvan büyük halkalar çizerek, kendisini kurtarmak için suyun altına dalan herkese dikkatlice yaklaşmış. Ekip üyelerinden önce birine burnuyla hafifçe sürtündükten sonra bir diğerine geçmek suretiyle, kendisine yardım eden herkese dokunmuş. James Moskito yaşadıkları bu ilginç olayı şu sözlerle anlatıyor:

> O an bize teşekkür ettiğini hissettim. Artık kurtulduğunu ve bunun bizim yardımlarımız sayesinde olduğunu biliyordu. Hemen önümde duruyordu ve beni hafifçe itti. Bundan keyif al-

dığı belli oluyordu. Bu balinanın yaptığı, köpeğinizin sizi görünce sevinmesine benzer bir davranıştı. Kesinlikle tehdit altında olduğumu düşünmedim. Bu gerçekten büyüleyici, inanılmaz bir deneyimdi.[17]

Balinanın ne anlatmaya çabaladığını ya da kendisini kurtarmak için gösterilen insan çabasını kavradıktan sonra gerçekten minnettarlık duyup duymadığı asla bilemeyeceğiz. Acaba balinalar da, birlikte ortaya çıkış hipotezine uyuyorlar mı? Ne yazık ki (belki de "iyi ki") bazı hayvanlar, deneylerde kullanılamayacak kadar büyükler, tıpkı bazılarının ayna testlerinde kullanılamayacak kadar küçük olması gibi. Bu testler, hem karada yaşayan hem de balinalardan daha küçük olan filler tarafından aslında yeteri kadar zorlanmış durumda.

Mutluluğa sahip olduğumuz için bile yeteri kadar şanslıymışız.

Mutlu Hayvanlar

"Bizi İnsan Yapan Özellikler Nelerdir?" başlıklı bir konferans için hazırlanan web sitesi, bu konuda Amerikalılarla sokakta yapılan röportajların görüntülerini yayınlamıştı.[18] İnsanların verdiği klişe yanıtlar arasında, "İnsan olmanın anlamı, başkalarını gözetmektir," veya "Birbirimizin duygularına karşı duyarlı davranan tek canlı biziz." gibi cümleler de bulunuyor. Bu yanıtları verenler sokaktan geçen insanlar, bunu anlayabiliyorum; ancak aynı şeyleri çoğu kez bilim insanlarından da duyuyorum. Tanınmış nörobilimcilerden Michael Gazzaniga, insan beyniyle ilgili bir makalesine şöyle başlıyor:

[17] Olay, Peter Fimrite tarafından *The San Francisco Chronicle*'da haberleştirilmiştir (14 Kasım 2005). Her ne kadar küçümseyici bir not ("Balina uzmanları, balinanın kendisini kurtaranlara teşekkür ettiğini düşünmenin iyi niyetli bir yaklaşım olduğunu, ancak onun zihninden geçenin tam olarak ne olduğunu hiç kimsenin bilemeyeceğini söylüyorlar") eklenmiş olsa da, gelişmiş türlerde minnettarlığın olağan bir duygu olduğu unutulmamalıdır (Trivers, 1971; Bonnie ve de Waal, 2004).

[18] "Bizi İnsan Yapan Özellikler Nelerdir?" konferansı 2008 Nisanında Los Angeles'ta düzenlenmiştir.

> Ne zaman Garrison Keilor'ın "İyi ol, iyi iş çıkar ve iletişimi koparma" dediğini duysam, gülümsemek için bitmek tükenmek bilmeyen bir enerjiyle doluyorum. İnsanın bütün o karmaşıklığını doldurmaya yetecek olan, evet yalnızca bu basit duygu. Diğer büyük maymunlar bu duyguya sahip değiller. Bunu bir düşünün. Bizim türümüz, başka insanların iyiliğini istemeyi sever, diğerlerinin zarar görmesini değil. Hiç kimse, "kötü bir gün geçir" veya "işlerin berbat gitsin" demez. Ya da "Görüşelim" temennisini, cep telefonu endüstrisi tarafından tüketimi daha fazla artırmak için kullanılan bir slogan olarak değerlendirmez.[19]

Doğru, insanlar bu duyguları sözlü olarak ifade edebiliyorlar, hatta cep telefonunda olsa bile, ancak bu duyguların sadece insanlara özgü olabilecek kadar yeni olduğunu da nereden çıkarıyoruz? Acaba büyük maymunlar her seferinde birbirlerine gerçekten kötü günler mi diliyor? Ya da birbirlerinin gününü berbat etmek için ellerinden ne geliyorsa yapıyorlar mı? Bu tarz standart düşüncelere, ne yazık ki şefkat ve bağlılığın beynin uzun, evrimsel tarihi içerisinde nasıl bir rol oynadığını çok iyi bilen bazı bilim insanlarının çalışmalarında rastlıyoruz. Daha da ileri gidip, bu düşüncelerin tam tersi durumların yaşandığı örnekler verebilirim, ancak bu örnekler kendimi sürekli tekrar etmekten başka bir işe yaramayacak. Ayrıca hayvanlarda gözlemlediğim bütün davranışların iyi olduğu yönünde bir düşünceye sahip olduğum izlenimini bırakmak istemiyorum. Hayvanlar arasında da üstünlük taslamanın, rekabet etmenin, kıskançlık göstermenin ve hainlik olarak nitelendirilebilecek hareketlerde bulunmanın örnekleri istemediğiniz kadar çok bulunuyor. Güç ve hiyerarşi, primat topluluklarının en belirgin özelliklerinden olduğu için, çatışma bu varlıkların sosyal yaşamının her köşesine sinmiş durum-

[19] Michael Gazzaniga, "İnsan Beyni Eşsiz Mi?" (*Edge*, 10 Nisan 2007). Yazar, kendi sorusunu şöyle yanıtlıyor: "İnsan hâline gelirken evre kayması benzeri bir şey yaşanmıştır. Kısacası hiç kimse, dikkat çekici yeteneklerimizin kaynağı olarak beyni gösteremez." Yanıttaki belirsizlik, insan beyninin sanıldığı gibi eşsiz *olmadığı* anlamına geliyor.

dadır. Garip bir şekilde, işbirliğinin en dikkat çekici örneklerine yine kavgalar esnasında, bir başka primatı savunurken ya da kavga sonrasında kötü duruma düşenleri teselli ederken rastlıyoruz. Çoğu kimse için bunun anlamı, ilk başta rahatsız edici olaylar yaşanmış olsa da, en sonunda ortaya çıkan iyilikseverlikten başka bir şey değildir.

Diğer taraftan, hayvanların "birbirlerinin iyiliğini istemesinin" sözlü bir şekilde gerçekleşmiyor oluşu, insan doğasına dair tartışmalarda ne yazık ki güneşin balçıkla sıvanmaya çalışıldığını açık bir şekilde gösteriyor. Gün gibi aşikâr olan bir gerçeğin rahatsızlık verdiği için görmezden gelindiğini anlatan bu deyimi çok seviyorum. İnsanlar daha çocukluktan itibaren, hayvanların da duyguları olduğu ve başkalarını gözettikleri bilgisini bilinçli olarak bastırmaya özen gösteriyor. Nasıl oluyor da dünyanın yarısı sakallarını sıvazlayarak ve göğsünü kabartarak kendisini bu şekilde ikna edebiliyor anlayabilmiş değilim. Ne var ki, bu ikna sürecinin sonunda, insanların her anlamda eşsiz olduğu şeklindeki yaygın safsata bütün düşünce boşluklarını dolduruyor. Bizler insanız ve insaniyetli olmamız gerekiyor, ancak ikincisinin ilkinden çok daha eski olduğunu ve iyiliksever tarafımızın, varlığını artık kavramamız gereken çok daha büyük bir resmin parçalarından biri olduğunu görmemiz gerekiyor.

Burada özellikle hayvan empatisinin varlığını kanıtlamaya çalışmıyorum, çünkü benim açımdan çok daha önemli olan konu hayvanların ona sahip olup olması *değil*, bu empatinin nasıl *işlediğidir*. Öyle zannediyorum ki empati, her ne kadar insanlar ona bazı karmaşık süreçleri eklemiş olsa da, insanlarda ve hayvanlarda aynı şekilde işliyor. Önemli olan çekirdek mekanizmanın varlığı ve empati kurmamızı sağlayan ya da bu mekanizmanın işleyişini engelleyenin ne olduğudur. Diğer taraftan, neye benzediğini el yordamıyla anlamaya çalıştığımız filin durumunu itiraz edilemeyecek bir şekilde ortaya koymaya çalıştım. Öyle ümit ediyorum ki bu çabam, dokundukları kısımlar farklı olduğu için bir türlü hangi hayvana dokun-

duklarına karar veremeyen altı kör Hindu'nun[20] durumundan ziyade, çeşitli türlerden canlıların bir başka canlıyı ne ölçüde gözettiğini, zamanının bilgisini kullanarak göstermeye çalışan bir bilim insanınkine benzemiştir.

Bir başkasını gözetmek, filler arasında oldukça yaygın görülen bir davranıştır. Her biri bakım parkına farklı kaynaklardan gelen, daha önce bahsettiğimiz kör fil ve onun arkadaşının durumunda olduğu gibi, bir başkasına yardım etmek için genetik bir akrabalığı gerekli görmezler. Akraba olmayan fillerin birbirlerine yardım etmelerine vahşi doğada da rastlıyoruz. Aşağıdaki örnekte, vahşi hayvanların doğal yaşamlarını devam ettirdikleri Kenya'nın geniş alanlarından birinde, Eleanor adındaki ve artık ölmek üzere olan, grubunun reisi yaşlı bir dişi file bir başkasının nasıl yardım ettiği anlatılıyor:

> Eleanor, hortumu iyice şişmiş, gövdesi yerde sürünür vaziyette görülmüştü. Kendini biraz toparladıktan sonra bir iki küçük adım atıyor ve o koca gövdesi bir anda yere yığılıveriyordu. İki dakika sonra, bir başka fil grubunun dişi reisi olan Grace kuyruğunu yukarı dikmiş, ağzından tükürükler saça saça, hızlı bir şekilde onun yanına gelmişti. Uzun, sivri dişleriyle Eleanor'un ayağına destek oluyor ve onu kaldırıyordu. Eleanor kısa bir süreliğine ayakta duruyor, fakat ayaktayken şiddetli bir şekilde sallanıyordu. Grace, arkasından iterek Eleanor'u yürütmeye çalışıyordu, ancak Eleanor bir kez daha, bu sefer ilk düştüğü yerin ters istikametine doğru yere serilmişti. Grace oldukça endişeli görünüyordu; bir yandan bağırıyor, diğer yandan da dişleriyle Eleanor'u itip sürüklemeye uğraşıyordu.[21]

Bu örnekte ve diğerlerinde beni en fazla etkileyen, amaçlı yardımın iki aşamalı sürecinin fillerde belirgin bir şekilde gözlenebiliyor olmasıdır. İlk olarak, stres işaretleriyle dolu bir uyarılma yaşan-

[20] John Godfrey Saxe'nin 1873 yılındaki "Kör Adamlar ve Fil" adlı şiirinden.

[21] 10 Ekim 2003 tarihinde gerçekleşen olay, Ian Douglas-Hamilton ve ekibince (2006) kaydedilmiş ve fotoğrafı çekilmiştir.

dığına tanık oluyoruz. Örneğin yüksek sesle bağırmak, idrarını kaçırmak, salgı bezlerinin hızlı bir şekilde çalışmaya başlaması, kuyruğun yukarı dikilmesi ve açılıp kapanan kulaklar duygusal bir geçişlilik yaşandığının en açık belirtileri. İkinci olarak ise, yere düşmüş olan yaklaşık üç bin kilogram ağırlığındaki bir arkadaşı ayaklarının üzerine kaldırmak gibi en uygun yardımın yapıldığı, doğru olanı algılama kısmı geliyor. Bir başka olayda, Amerikalı vahşi doğa biyoloğu Cynthia Moss, kaçak bir avcının silahından çıkan kurşunun Tina adındaki genç bir dişi filin akciğerlerine saplanmasından sonra diğer fillerin verdiği tepkiye tanık olmuş. Dizleri artık bükülmeye başladığı zaman, aynı aileden diğer filler Tina'nın iki yanında gelmiş ve destek olarak onu ayakta tutmaya çalışmışlar. Bütün çabalarına karşın Tina ölmüş. Bunun üzerine, diğerlerinden biri "oradan bir süreliğine ayrıldıktan sonra toplayabildiği kadar çimenle geri dönmüş ve onları Tina'nın ağzına doldurmaya çalışmış."[22]

Bu son küçük detaydan onun için yeni bir kurtarma girişiminde bulunduklarını anlıyoruz. Bu belki doğru çözüm yolu olmayabilir, ama onu kurtarmaya çalıştıkları belli olmuyor mu? Filler normalde başka bir filin ağzına yiyecek doldurmaya çalışmazlar, dolayısıyla henüz ölmüş bir file neden böyle yapmış olabilirler ki? Ve bu otları neden Tina'nın kulaklarına ya da arkasına doldurmaya çalışmadılar? Yine karşılıklı benzeşim sorunuyla karşılaşıyoruz: Yardım eden, normal şartlar altında Tina'nın bedeninde hangi organın bu yiyeceği kabul edeceğini biliyor gibi görünüyor. Benzer olayların diğer canlılarda da gözlemlendiğini biliyoruz. Örneğin yaşlı bir boğa, ölmek üzere olan bir arkadaşı için yakındaki bir kaynaktan su getirerek onun başına ve kulaklarına bir miktar serptikten sonra ona su içirmeye çalış-

[22] Örnek, Cynthia Moss'un (1988, s.73) *Elephant Memories* (Fil Anıları) adlı kitabından alınmıştır. Bir filin diğerine suyla şaka yapması örneği Daryl ve Sharna Balfour'un (1998) *African Elephants* (Afrika Filleri) kitabında anlatılırken, fil yavrusunun balçık kuyusuna düşmesi *National Geographic*'teki *Filler Hakkındaki Düşünceler* (2004) programında gösterilmiştir.

mış. Bu, oldukça sıra dışı bir davranış ve ortadaki sorunun anlaşıldığını ve buna uygun bir yaklaşım sergilendiğini gösteriyor.

Binlerce insan, televizyonda gösterilen bir belgeselde evlatlık bir fil yavrusunun kayarak bir balçık kuyusuna düştüğü anı ve düştüğü yerden çıkmayı bir türlü başaramayışını izlemiştir. Olay üzerine etraftaki filler oldukça heyecanlanmıştı. Borazan sesleri ve gürültüleri o kadar yüksek bir seviyeye ulaşmıştı ki, uzakta bulunan filler bile kendilerini o tarafa doğru ilerlemeye mecbur hissetmişlerdi. Grubun reisi ve bir başka dişi fil, sorunu çözmek üzere derhal harekete geçmişti. Balçık, yavruyu ölümcül bir şekilde kendine doğru çekerken, dişi fillerden biri dizlerinin üstünde çökmeye başlamıştı. İki dişi birlikte çabalamaya devam etmiş, yavrunun balçığa gömülmesini önlemek için sivri dişlerini ve hortumlarını onun altından geçirmeye çalışmış ve nihayet onu kuyudan çekip çıkarabilmişlerdi. Belgeselin bu kısmı bir grup insana izlettirilmiş ve kuru zemine alındıktan sonra tıpkı büyük, bol tüylü bir köpek gibi üzerindeki çamurları silkeleyen yavruyu gösteren sahneler, izleyiciler tarafından hararetli bir alkış yağmuruna tutulmuş.

Bu gözlemlerin büyük bir kısmı, Asya'dakilerden gerçekten de oldukça farklı olan Afrika filleriyle ilgilidir. Bu fillerin yalnızca türleri değil, aynı zamanda cinsleri de farklıdır. Diğer taraftan, benzer gözlemler Asya filleri için de geçerlidir. Joshua'nın Tayland'dan yolladığı e-postalardan biri şöyleydi:

> Olağanüstü bir amaçlı yardım davranışı gördüm. Büyük olasılıkla 65'ine yaklaşmış bir dişi, gecenin bir saatinde olduğu yere yığılıp kalmış. Yağmur hiç durmadan yağıyordu ve orman âdeta bir bataklığa dönüşmüş durumdaydı. Böyle bir ortamda yürümek bizim için bile oldukça güç olduğundan, yorgun ve yaşlı bir dişi için bunun ne kadar zor olacağını kolayca tahmin edebiliyorum. Yaklaşık dört saat boyunca seyisler ve gönüllüler onu kaldırabilmek için uğraştı. Bu arada, kendisiyle akraba olmayan ve yaklaşık 45 yaşında olan en yakın arkadaşı Mae Mai

de onun yanından ayrılmayı kesinlikle kabul etmiyordu. Kabul etmiyordu diyorum, çünkü seyisler onu kenara çekmek için uğraşmışlardı (yiyecekle kandırmaya çalışıyorlardı). İnsanların yaşlı arkadaşına yardım etmeye çalışmaları onu oldukça duygulandırmış olmalıydı çünkü hem kas gücüyle hem de başka bir file bağladıkları iple arkadaşını kaldırma çabalarının defalarca başarısızlığa uğramasından sonra, Mae Mai oldukça sarsılmış bir durumda arkadaşının yanı başına gelmiş ve başından çekerek onu ileri doğru itmek için uğraşmıştı. Bunu defalarca denemiş, ancak zemin yüzünden bütün girişimleri sonuçsuz kalmıştı. O andan sonra ise, artık yaşlı arkadaşının yanına oturmaya karar vermişti.

Yaşlı dişi birkaç gün sonra öldüğünde, Mae Mai idrarını kontrol edemez bir hâle gelmiş ve yüksek sesle âdeta feryat etmeye başlamıştı. Seyisler yaşlı fili büyükçe bir ahşap kasaya yerleştirip kaldırmaya çalışırken, Mae Mai yollarını kesmiş ve ahşap kasayı herhangi bir yere taşımalarına izin vermemişti. Mae Mai sonraki iki günü parkın içinde en yüksek sesiyle, iki dakikada bir bağırarak geçirmiş ve fil sürüsünün geri kalanı da kendisine benzer seslerle tepki vermişti.

Primatların yardımlaşmaları üzerinde pek çok farklı çalışma yürütülmüş olmasına karşın filler arasındaki yardımlaşma hakkında yalnızca bizzat tanık olanların kulaktan kulağa aktarılmış öyküleri var elimizde. Diğer taraftan, bu öyküler çok farklı kaynaklardan geldiği ve her biri içsel tutarlılığa sahip olduğu için, bu hayvanların vurdumduymaz canlılar olmadıklarına, hatta tam tersine, bir başkasına karşı aşırı derecede duyarlılık gösterdiklerine kesinlikle eminim. Aslında Joshua'nın Tayland'da yürüttüğü proje, yalnızca, yarı özgür bir bölgede yaşayan fillerin sıkıntılı tarafların yardımına nasıl koştuklarını incelemekle sınırlı değil. Örneğin, bir yılan tarafından korkutulan genç bir fil, etraftaki diğer grup üyelerinin de uyarılmasına yol açar. Mae Mai'nin dokunaklı haykırışlarının diğer fillerin de benzer

sesler çıkarttığı bir tepkiyi tetiklemesi, bu kapsamda değerlendirilebilir. Ortaya çıkan bu duygusal geçişlilik durumu fillerde, hayvanların büyük bir kısmından çok daha belirgin biçimde gözlenebilir. Örneğin, korkmuş bir filin yanında bulunan ve aynı sürüye mensup diğer fillerin de kuyruklarını salladıklarını ve kulaklarını çırptıklarını biliyoruz. Daha uç durumlarda ise, duygusal bağlılığın görmezden gelinemeyecek, dışa dönük bir göstergesi olarak mesane keselerini ve bağırsaklarını bütünüyle boşaltıyorlar.

Bu yüzden, fillerin ayna karşısında verdikleri tepkiler bizim ilgimizi çeken bir konu. Aynı sürecin fillerde de işleyip işlemediğini görebilmek için, daha önce yunuslar üzerinde çalışmış olan Diana Reiss ile bir ekip oluşturduk. Ne tür bir ayna kullanacağımızı düşünmeye başladığımız ana kadar, bu testleri zorlanmadan yapabileceğimizi tahmin ediyorduk. Kesinlikle büyük düşünüyor, daha önce fillerin başarısızlığa uğradığı ruj testlerindekinden çok daha büyük planlar yapıyorduk. Daha bu çalışmalarda izlenen yöntemlere bakar bakmaz, bazı sorunlar olduğunu görmüştük. İlk olarak, kullanılan aynalar test edilen fillerin bedenlerine göre oldukça küçüktü. İkinci olarak, aynalar zemine belirli bir uzaklıkta yerleştirildiği için en iyi görüntü elde edilmiş olmasına rağmen (fillerin belki de sahip olmadıkları) bütün dikkat ayaklarının yansımasına odaklanmış olmalı. Ve son olarak, aynalar fillerin kaldıkları kafeslerin dışına yerleştirildiği için, aynaları koklamak, onlara dokunmak ya da onların arkasında olanı hissetmek filler açısından mümkün olmamıştır. Oysa filler de, diğer pek çok hayvan gibi, daha ileri bir etkileşime girmeden önce bunları yapmaktan hoşlanırlar. Kısacası, fillerin konumlarının onların bu olağandışı nesneyi tam olarak incelemelerine engel olduğunu söyleyebiliriz.

Bronx Hayvanat Bahçesi mükemmel bir işbirliği örneği sergileyerek bizim için "jumbo boy" olarak adlandırdığımız bir ayna getirtmişti. Üç metreye üç metre boyutlarındaki bu devasa plastik ayna,

metal bir çerçeveye yerleştirilmiş ve sağlam bir sürgülü kapak eklenerek kullanmadığımız günlerde onu kapatabileceğimiz şekilde hazırlanmıştı. Fillerin kendilerini aynada görmelerinden önce, tepkilerini kayıt altına alabilmek için bütün hazırlıkları tamamlamış olmayı istiyorduk. Aynanın ortasına küçük bir parmak kamera yerleştirildiği için aynanın yakınında yaptıkları her hareketi filme alabilmiştik. Her şeyden önemlisi, aynamız "fil geçirmezdi". Hayvanlar, aynaya istedikleri gibi dokunuyor, aynayı koklayabiliyor ve hatta, aynanın arkasında ne olduğuna bakabiliyorlardı. Özellikle bu sonuncusunu yaparken oldukça hevesli görünüyorlardı.

Maxine aynaya doğru yaklaşmış ve hortumunu ona doğru savurmuştu. Daha sonra olduğu yerde tırmanma hareketleri yapmış ve arka bacaklarının üzerinde âdeta şaha kalkmıştı. Bunlarla da yetinmemiş, aynanın monte edildiği duvar üzerinden etrafı dikizlemişti. Herkesin bildiği üzere filler tırmanamazlar. On yıllardır orada fil bakıcılığı yapan insanlar, bu hareketi gördüklerinde, bize ilk kez böyle bir davranış gözlemlediklerini söylediler. Duvar, tonlarca basınca karşı koyabilecek kadar dayanıklıydı; diğer türlü, deneyimiz o anda sona erebilir ve New York trafiğinde Maxine'in peşinden koşmak zorunda kalabilirdik.

Maxine tırmanma uğraşlarından sonra çok daha ilginç bir pozisyona girmişti. Dizlerini tamamen kırarak üstüne çökmüş ve kocaman kıçıyla arka ayaklarını havada sallayarak hortumunun tamamını aynanın altına sokmuştu. Ancak bir gösteride görebileceğimiz bu hareket, aslında onun aynayı ne kadar çok anlamak istediğini gösteriyor. Diğer taraftan, kendi türlerinden bir başkası aynanın bulunduğu bölgedeyse, filler aynanın karşısında kesinlikle herhangi bir tepki vermediler. Bu kayda değer bir olgu, çünkü büyük maymunlar ve çocuklar da ayna karşısına ilk geçişlerinde benzer şekilde davranıyorlar. Acaba koklama duyusu filler için gerçekten hayati bir öneme sahip olabilir mi? Acaba, yakından duyumsadıkları o bildik koku ol-

maksızın "başkasını" görmek onlar için gerçekten de bir anlam ifade etmiyor olabilir mi?

Tıpkı büyük maymunlarda olduğu gibi, filler de aynayı normalde bedenlerinin asla göremedikleri kısımlarını incelemek için kullanmıştı. Aynanın karşısında ağızlarını olabildiğince büyük açmış ve hortumlarıyla ağızlarının içini yoklamışlardı. Fillerden biri aynayla ilk karşılaşmasında hortumunu kullanarak kulak kapakçığını itmişti. Ayrıca garip sallanma hareketleri yapmışlar ya da aynadaki yansımalarının sanki kendileriyle aynı hareketleri yapıp yapmadığından iyice emin olabilmek için aynanın önünde defalarca ileri geri gidip gelmişlerdi. Bu yaptıkları, büyük maymunlarda da sıklıkla görülen "kendini denetleme testi" olarak biliniyor. İşte bizim beklediğimiz de tam olarak buydu: Aynada gördüklerinin ne olduğu hakkında bir şeyler sezmeleri.[23]

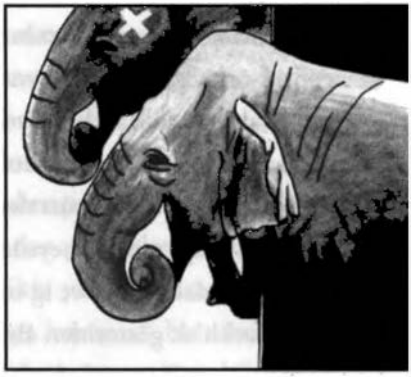
Diana'nın daha önce yunuslara yaptığı sahte işaret uygulamaları da dâhil olmak üzere, ruj testi için bütün hazırlıklarımızı tamamladık. Bir boya firması, testlerde kullanılmak üzere beyaz yüz boyası ve aynı boyanın, bir tek kokusuz bileşeni değiştirildiği için sürüldüğünde hiçbir renk vermeyen türünden bir tanker dolusu boyayı bizim için hazır etmişti. Fillerin gözlerinin hemen üst kısmına, sağ tarafa görülebilen ve sol tarafa ise görünmeyen boya ile büyükçe X işaretleri konulmuştu.

Otuz dört yaşında, Asyalı bir fil olan Mutlu, aynadaki görüntüyle kendisi olarak bağlantı kurduğunu gösteren bütün doğru şeyleri yapmıştı. İlk önce, aynaya doğru yürümüş ve aynanın önünden ayrılmadan önce orada yalnızca on saniye kalmıştı. O an, büyük bir hayal kırıklığına uğramıştık. Ancak, başındaki işarete hiç dokunmadan yedi dakika sonra geri dönmüş, bir kez daha oradan uzaklaşana kadar aynanın önünde durmuş ve birkaç kez kendi görüntüsüne bak-

[23] Daniel Povinelli'nin (1989) fil deneyi için hazırladığı düzeneği gösteren bir çizim bulunmaktadır.

mıştı. Geri döndüğünde ise, başındaki görülebilen işareti fark etmeye başlamıştı. Aynanın önünde hiç kıpırdamadan durmuş ve hortumunu kullanarak birkaç kez başındaki işarete dokunup, ne olduğunu anlamaya çalışmıştı. Kamera kayıtlarımıza göre, Mutlu görülebilen işarete bir düzineden fazla dokunuş gerçekleştirmiş ve sahte işaretin konulduğu yere ise hiç dokunmamıştı.

Yunuslarla karşılaştırıldığında, en büyük farklılığın fillerin kendilerine dokunabilmeleri olduğunu söyleyebiliriz. Büyük maymunlarda ve çocuklarda standart olan prosedürler uygulanmış ve Mutlu ruj testini başarıyla geçmişti. Bir tanesi Maxine olan iki fili daha test etmiştik, fakat onlar testi geçememişlerdi. Bu, göründüğünden daha az şaşırtıcı olan bir durum, çünkü en fazla test edilen primat grubu olan şempanzelerde bile bireylerin bu testten geçme oranları yüzde 100'ün oldukça altındadır ve bazı çalışmalarda bu oranın yüzde 50'nin bile altında olduğunu biliyoruz.

Başının üstüne büyük, beyaz bir X işareti konmuş olan Mutlu, aynaya doğru yürülmüştü. İşareti aynanın yardımı olmadan görememiş, ancak orada bir şeyler olduğunu hissedip, ona dokunmuştu.

Mutlu, ayna yardımı olmaksızın göremediği büyük, beyaz çarpı işaretine doğru hortumunu ritmik olarak sallamaya başlamıştı. Aynaya iyice yaklaşıp, büyük bir dikkatle ve kesin olarak başındaki işarete dokunana kadar bunu yapmaya devam etmiş ve orada bir şey olduğunun kesin olarak farkına varmıştı. Bu durum karşısında oldukça sevinmiştik. Çünkü bu test, ayna karşısında fillerin de tıpkı insanlar, yunuslar ve büyük maymunlar gibi kendilerini tanıyabilme kapasitesine sahip olduklarını gösteren ilk test olmuştu.

Bu bilimsel buluşumuz üzerine kaleme aldığımız bilimsel rapor, Cumhuriyetçi Parti'nin 2006 yılındaki ara seçim yenilgisinden he-

men sonra medyada geniş bir yer bulmuştu. Çünkü Cumhuriyetçiler sembol olarak fili kullanıyorlar. Gazeteler, aynanın karşısında yaralı ve sargılı bir şekilde oturup, kendine ümitsizce bakan fil karikatürleriyle dolup taşmıştı. Fakat en komik taş Associated Press'ten gelmişti: "Eğer Mutlu olduğunu biliyorsan, başına vur."

Bütün bu veriler, birlikte ortaya çıkış hipotezine fillerin de uygun olduğunu gösteriyor. Açıkçası, onların kesin empati seviyelerini daha iyi bir şekilde anlayabilmemiz için daha fazla filin ruj testine sokulması büyük bir önem taşıyor. Ulaştığımız bu kanıtın umut verici olduğunu söyleyebilirim. Ancak kesin bir şeyler söyleyebilmek için beyin incelemelerinin yapılması gerekiyor, çünkü ayna karşısında kendini tanıyabilen bütün memelilerin ender görülen bir beyin hücresine sahip oldukları biliniyor.

Yaklaşık on yıl önce, bir nörobilimci ekibi Von Economo nöronları olarak bilinen VEN hücrelerinin yalnızca insansıların (insanlar ve büyük maymunlar) beyninde bulunduğunu açıklamışlardı.[24] VEN hücreleri daha uzun ve iğ biçiminde oldukları için normal nöronlardan farklılık gösterirler. Beyinde daha ileriye ve derine ulaşabildikleri için, uzak katmanlar arasındaki bağlantıyı sağlama görevi bu hücrelere yüklenmiştir. Ekibin üyelerinden John Allman, VEN hücrelerinin çok daha fazla bağlanabilirlik sağladığı için büyük beyinlere uyum sağladığını düşünüyor. Farklı hayvan türlerinin beyinlerinde yapılan incelemeler sonucunda, bu hücrelerin yalnızca insanlarda ve onların en yakın akrabalarında bulunduğu ortaya çıkarken, diğer primat türlerinin hiçbirinde bu hücrelere rastlanılmamış. VEN hücreleri bizim türümüzde oldukça büyük boyutta ve bol miktarda, özellikle de beynin "insaniyetli" olarak değerlendirdiğimiz davranışların yapılmasında hayati bir önem taşıyan kısmında bulunuyor.

[24] Esther Nimchinsky ve ekibi (1999) yirmi sekiz primat türünün beyinlerini karşılaştırmış ve VEN hücrelerinin yalnızca dört büyük maymun türünde ve insanlarda bulunduğunu saptamışlardır. VEN hücrelerinin dağılımı ve yoğunluğu bakımından insan beynine en fazla benzeyenin bonobonunki olması, bu türün neden en anlayışlı maymun olarak kabul edilmesi gerektiğini ortaya koyuyor (de Waal, 1997).

Beynin bu önemli kısmının hasar görmesi, en açık belirtilerini perspektif almanın, empatinin, utanmanın, mizah duygusunun ve geleceğe yönelimin yitirilmesinin oluşturduğu bir tür bunamayla sonuçlanıyor.[25] En dikkat çekici olansa, bu hastaların ayrıca benlik algılarını da yitirmesi.

Diğer bir deyişle, insanlar VEN hücrelerini yitirdiklerinde, birlikte ortaya çıkış hipotezinin parçaları olan bütün yeteneklerini kaybediyorlar. Kesin olarak bilinmese de, beynin kendi içindeki iletişimi büyük oranda bu hücrelerin sağladığı düşünülüyor. Dolayısıyla, VEN hücreleri bütün hayvanlar âlemi içinde yalnızca insanlar ve büyük maymunlar açısından böylesine hayati bir rol oynuyorsa, bir sonraki soru onların mutlak bir şekilde gerekli olup olmadıklarıyla ilgili olacaktır. Acaba yunuslar ve filler gibi başka hayvanların, VEN hücreleri olmadığı için aynı yeteneklere sahip olamayacaklarını düşünebilir miyiz?

Fakat bu konuda endişelere kapılmayı gerektirecek bir durum da yok, çünkü Allman ve ekibi tarafından yürütülen araştırmalarda elde edilen son veriler, VEN hücrelerinin yalnızca insanlarla ve büyük maymunlarla sınırlı olmadığını ortaya koyuyor.[26] Bu nöronların, memeli ağacının yalnızca iki dalında daha bağımsız bir şekilde görüntüğünü öğreniyoruz: büyük deniz canlılarında (yunuslar ve balinalar) ve fillerde.

Kendi Küçük Dünyalarında

Birlikte ortaya çıkış hipotezi; ontogeniyi, filogeniyi ve nörobiyolojiyi bir araya getirmeye çalışarak önümüze derli toplu, güzel bir öykü

[25] Frontotemporal bunamanın görüldüğü insanlar üzerinde çalışan William Seeley vd. (2006), bu hastaların ön singulat kortekslerindeki VEN hücrelerinin dörtte üçünün yok olduğunu saptamışlardır.

[26] Dolayısıyla, aradaki bağlantı kesinlik kazanmış görünüyor: Aynada kendini tanıyabilen bütün memelilerde VEN hücreleri bulunuyor ya da VEN hücresine sahip bütün memeliler aynada kendini tanıyabilir. Ancak istisnaların bulunabileceği ve bu hücrelerin kesin işlevlerinin hâlâ tam olarak bilinmediği akıldan çıkarılmamalıdır. Primatlar dışında VEN hücrelerinin bulunduğu canlılar için bkz. Atiya Hakeem ve ekibi (2009).

bırakıyor. Bu öyle bir öykü ki, her ne kadar biz her şeyin daha fazlasına sahip olsak bile insanları kesinlikle diğer hayvanlardan ayrı tutmadan değerlendiriyor: Daha fazla empati, daha fazla VEN hücresi, daha fazla öz farkındalık. Diğer hayvanların yapabildiklerinin ötesine geçiyoruz; örneğin bakışlarımız daha bilinçli oluyor ve baktığımız bir şey hakkında gerçek bir düşünceye sahip oluyoruz. Kimimiz ondan hoşlanmazken, kimimiz hoşlanabiliyor. Aynanın karşısında her gün tıraş oluyor, taranıyor ya da kendimize çekidüzen veriyoruz. Kendimizi yalnızca fark etmekle kalmıyor, aynı zamanda görünüşümüze de önem veriyoruz. Bu özelliğimiz yalnızca bize özgü olmayabilir (Almanya'daki bir hayvanat bahçesinde yaşayan orangutanlardan biri, aynanın karşısında kendine bakmadan önce başına marul yaprakları takma alışkanlığı edinmiş), ancak gezegendeki en büyük narsistlerin kesinlikle bizim türümüz olduğunu söyleyebiliriz.

Hayvanların çoğunluğuyla kıyaslandığında, bizler yüksek zihinsel yeterlilik gerektiren bir uçağı kullanan az sayıdaki zeki seçkinler grubunun üyeleriyiz. Bu seçkinler grubunun üyeleri dünyadaki yerlerini mükemmel bir şekilde kavrama yeteneği taşıyorlar ve çevrelerinde bulunan diğer canlıların önemini daha yüksek bir kavrayışla takdir ediyorlar. Ancak bu öykü kulağa hoş geliyor olsa da keskin sınır çizgileri konusunda ciddi şüpheler taşıyorum. Aynı sebeple, insanlar ve büyük maymunlar arasında zihinsel bir uçurum olduğuna ya da şempanzelerin veya maymunların ele aldığımız bu yeteneklerden bütünüyle yoksun olduklarına inanmıyorum. Perspektif almanın ve öz farkındalığın, diğer bütün hayvan türlerinin herhangi bir gelişim basamağında ortaya çıkmadan tek bir sıçrayışla yalnızca bir avuç tür içinde evrimleşmiş olabileceği düşüncesi bana akıl almaz geliyor.

Ancak önce farklılıklara göz atmakta fayda var. 1990'lı yılların başlarında, çalışma arkadaşım Filippo Aureli'yle birlikte şempanzelerdeki teselli davranışları hakkında çalışmaya karar vermiştik. On-

ların da, tıpkı büyük maymunlarda olduğu gibi, sıkıntılı taraflara moral vermeye çalışıp çalışmadıklarını öğrenmek istiyorduk. Her ikimiz de çeşitli türlerin saldırgan çatışmaları sonucunda olanları binlerce kez izlemiştik ve izlediğimiz o çalışmalarda kullanılan düzenekler, bizim o gün için kullanmayı düşündüklerimizle büyük oranda örtüşüyordu. Yaklaşımımız, bir primat grubu içinde kendiliğinden çıkan kavganın sonuna kadar beklemek ve sonrasında olanları ayrıntılı bir şekilde kaydetmekten ibaretti. Bu yöntem büyük maymunlarda teselli davranışlarının olduğunu kesin kanıtlarla gösterdiği için, aynı şeyi şempanzelerde de yapabileceğimizi düşünmüştük çünkü onlarda teselli etme davranışlarının bulunmaması için herhangi bir sebep göremiyorduk.

Ne var ki, hiçbir şey bulamadık ve büyük bir şaşkınlık yaşadık. Çatışan tarafların bir araya getirilmesini sağlayan arabuluculuk davranışına neredeyse bütün şempanze çalışmalarında değinilirken, tesellide bulunma davranışından bahseden tek bir araştırma bile yoktu. Böyle bir şey nasıl mümkün olabilirdi? Gerçekten de, şempanzeler üzerine yaptığımız gözlemler dehşete düşürücüydü, çünkü iyice hırpalanmış bir maymunun bir köşede öylece sinip oturduğunu ve kendi ailesinin bile onunla ilgili en ufak bir kaygı taşımadığını görmüştük. Şempanzelerle ilgili yürüttüğümüz çok sayıda başarısız çalışmadan sonra, İtalyan bilim adamı Gabriele Schino teselli etme davranışının en iyi şekilde bir anne ve çocuğu arasında gözlenebileceğini, çünkü iki canlı arasındaki en yakın bağın bu olduğu düşüncesini bizimle paylaştı. Ne var ki, Schino bu tezini Roma Hayvanat Bahçesi'nde yaşayan makaklar üzerinde test ettiğinde, kafa karıştırıcı ve kesin olmayan sonuçlara ulaştı. Anneler, saldırıya uğramış ya da ısırılmış çocuklarına güç bela ilgi göstermiş ve onları rahatlatmak için yoğun bir çaba içine girmemişlerdi. Her şeyden daha şaşırtıcı olan ise, saldırgan davranışları itici bulan annelerin, çocuklarını her türlü saldırganlığa karşı koruduklarını görmek olmuştu. Ayrıca

gençler de kendilerine yönelik bir saldırıdan sonra annelerine koşuyor, genellikle onların memelerini ağızlarına alıyorlardı ve bu davranış da bir tür rahat ettirilme arayışı olarak değerlendirilebilirdi. Ancak bu gençlerin, annelerinin sadece onları rahatlatmak için kendi düzenlerini bozmalarını beklemedikleri de görülüyordu.

Bazı maymunlarda empati eksikliğine işaret eden daha başka göstergeler de bulunuyor. Örneğin, Bostwana'daki Okavango Deltası'nda babun bakıcılığı yapanlar, korkudan nehrin karşısına geçemeyen küçük babunların yetişkinler tarafından hiç dikkate alınmadığını âdeta "çileden çıkarak" anlatıyorlar. Nehrin kenarında panik hâlinde bekleyen yavru babunlar, yırtıcı hayvanlar tarafından öldürülme riskiyle burun buruna olmalarına karşın anneleri onları almak için nadiren geri dönmektedir. Kendi gezintisini hiçbir şey yokmuş gibi sürdüren bir babun annesine dair anlatılanlarsa şöyle:

> Gerçekten de yavrusunun canhıraş çığlıklarından etkilenmişe benziyordu. Ancak, bu telaşın sebebini anlamaktan oldukça uzaktı ve kendisi nehrin karşısına geçebiliyorsa, herkesin geçebileceğini belli etmek istercesine davranmaktaydı. Diğer türlüsü, dikkate alınmaya bile değmezdi.[27]

Dickensvari bir başka gözlem ise, babunların bir adadan başka bir adaya yüzmek zorunda kaldıkları büyük bir sel felaketi sırasında kayda geçirilmiş. Yetişkinler bir gün başka bir adaya geçerken, neredeyse bütün gençleri arkalarında kendi kaderlerine terk etmişler. Arkada kalan yavrular oldukça stresli bir hâlde, yakınlarındaki bir ağaca sıkı sıkıya yapışarak yardım çığlıkları atıyorlarmış. Saha çalışanları, yetişkin babunların belli bir uzaklıktan yavruların yardım çığlıklarını duyduklarını ve nadiren onlara doğru döndüklerini fakat herhangi bir yardımda bulunmayı bırakın, onlara yanıt vermeye bile te-

[27] Dorothy Cheney ve Robert Seyfarth (2008, s.156), babunlarda empatik perspektif alma yeteneği bulunmamasına karşın duygusal uyarılma olduğunu ima ederler.

nezzül etmediklerini görmüşler. Yavrular daha sonra hep birlikte suya girip karşı kıyıya geçmişler ve oradaki gruba katılmışlar.

Bütün bunlar eksiksiz bir duygusal geçişlilik olduğunu, ancak bir başkasının bakış açısına uyum sağlama yeteneğinden yoksun olduklarını gösteriyor. Bu durum, küçük çocuklarda da rastladığımız, pek çok hayvanda karşılaştığımız ve bilinen bir eksiklik. Öyle ki, bu durum bazen çok komik şekillerde karşımıza çıkabiliyor. Evimizde, Loeke adında siyah-beyaz bir erkek kedimiz var. Yabancılardan, özellikle de büyük ayakkabılı erkeklerden âdeta ölümüne korkuyor ve konuklarımıza alışana kadar büyük bir travma yaşıyor. Konuklar eve girer girmez panik hâlinde üst kata kaçıyor ve yatak örtülerinin altına kıvrılıp saklanıyor. Yaşadığı korkuyla, girdiği örtülerin altında saatlerce kalabiliyor ve dışarıdan rahatça görünüyor olduğundan tamamen habersiz. Yatağın üzerinde şüpheli bir şişkinlik gördüğümüzde Loeke'nin nerede olduğunu hemen anlıyoruz, fakat öyle sanıyorum ki, orada kimseyi göremediği için kendisinin de görülmediğini düşünüyor. Kendisine fısıltıyla yaklaştığımızda, örtünün altından mırıldadığını bile duyabiliyoruz. Ayrılan konuklarımızın arkasından kapıyı kapatır kapatmaz, Loeke'nin aşağıya dönmesi yirmi saniyeyi bile bulmuyor.

Diğer taraftan böyle bir perspektif alma yetersizliği, yukarıdaki babun örneğinde görüldüğü gibi yürek burkan şekillerde de karşımıza çıkabiliyor. Japonya'daki bir maymun parkını ziyaret ettiğimde, orada görevli bakıcılardan birinin anlattıkları beni dehşete düşürmüştü. Annelerinin sırtında, sıcak su kaynağına girmek zorunda kalan yavruların neredeyse boğulduklarından bahsetmişti. Genç anneler, bellerine sıkı sıkıya sarılmış olan yavruların durumuna yeteri kadar dikkat etmiyor ve muhtemelen kendi kafaları suyun üstünde olduğu için, herkesin aynı şekilde rahat ettiğini düşünüyorlar. Bu duruma diğer bir örnek olarak, dönen büyük bir çemberin içinde tehlikeli akrobasi hareketleri yapan tutsak maymunlar gördüğüm günü

hatırlıyorum. Yavru maymunlar da çemberin içinde tutuluyor ve hayatta kalabilmek için annelerine sarılmak zorunda kalıyorlardı. Yaralanmış, genç bir dişi makak kırılmış ve sallanıp duran koluyla annesini takip etmeye çalışıyor, fakat annesi çocuğunun bu sıkıntısını gidermek için en küçük bir şey yapmıyordu.

Oysa bu örneklerdeki annelerden oldukça farklı olan bir şempanze annesini tanıyorum. Bileği kırılmış olan genç oğlunun her isteğini şefkatle karşılayan bu anne, yıllar önce sütten kesilmesine karşın iyi geleceğini düşünerek yavrusunu emzirmeye bile çalışıyordu. Bileği tam olarak iyileşene kadar, ona, küçük kardeşinden bile daha fazla özen göstermişti. Başkasının yaralarına, özellikle de açık yaralarına karşı daha duyarlı olmak, yaralanmış olanın hareket yeteneğinin ne ölçüde aksadığını anlayabilmeyi gerektirir. Büyük maymunlar tıpkı yunuslar ve filler gibi bu durumun kesinlikle farkındalar. Fillerin insanlara doğrudan yardım etme örneklerine çok sık rastlamıyoruz, ama Joyce Poole, bir çobanın ayağını kıran deveye oradaki dişi bir filin nasıl saldırdığını anlatıyor. Aynı fil, deveyi kovaladıktan sonra geri dönerek hortumuyla birlikte ön ayaklarını kullanıp adamı bir ağacın altına taşımış ve güvende olması için başında beklemiş. Hortumuyla ara sıra ona dokunmuş ve kendilerine yaklaşan bir sığır sürünü kovalamış. Gece de dâhil olmak üzere bütün bir gün boyunca adamın yanından ayrılmamış ve hatta ertesi gün bir arama ekibi kendilerini bulduğunda, arkadaşını teslim etmemek için epey direnmiş.[28]

Yukarıda verdiğim örneğin aksine, küçük maymunların sakatlanmaları göz ardı ettikleri ve yaşanan sıkıntı ve kayıpla ilgili en küçük bir kaygılarının bile olmadığı görülüyor. Bu konuya dikkat çeken önemli çalışmalardan biri, bir aile üyesinin leopar, aslan ya bir sırtlan tarafından sürüklenerek götürülmesine tanık olan babunların stres seviyelerini ölçen Anne Engh tarafından yürütülmüştür. Bu

[28] Joyce Poole, *Coming of Age with Elephant* (1996, s.163).

olaylarda ölüm oranının oldukça yüksek olmasından dolayı Engh çok sayıda örnek olayı inceleyebilmiştir. Engh'in gözlemlediği babunlar, aslında olayların yaşandığı yerlere öylesine yakındırlar ki, bu korkutucu hayvanların kendi ailelerinden birini kemiklerini kırana kadar yediklerini bile duymaktadırlar. Tahmin edileceği üzere, bu olaylara tanık olan ve sesleri duyan babunların stres seviyeleri oldukça yüksek çıkmıştır. Engh, korkmuş olan babunlardan kalan atıklardaki [idrar, dışkı] kortikosteronu (bir stres hormonu) damıtarak ölçümlerini gerçekleştirmiştir. Ayrıca, yakınlarını yitirmiş olanların üzüntülerini azaltmak için diğer babunlar tarafından tımarlandıklarını ve yitirilmiş olanın yerine yeni ilişkiler kurmak üzere teşvik edildiklerini saptamıştır. Engh, gördüğü bir dişi hakkında şöyle diyor: "Sylvia'nın sosyal bir bağ kurma gereksinimi o kadar fazlaydı ki, normalde herhangi bir ilişki kurmaya tenezzül etmeyeceği, daha alt tabakadan bir başka dişinin kendisini tımarlamasına bile razı olmuştu."[29]

Engh, tıpkı insanlar gibi babunların da yaşadıkları üzüntünün üstesinden gelebilmek için dostça ilişkilere bel bağladıklarını belirtiyor. Benzerlikler aslında açık bir şekilde görülebiliyor, ancak burada büyük bir çelişkiyle de karşılaşmıyor muyuz? Arkadaşlarını ya da aile üyelerini kaybedenlere karşı diğer babunların davranışlarında herhangi bir değişikliğin olmaması, bizim türümüzle onlar arasındaki en temel farklılıklardan biri. Bizler, bir başkasının yaşadığı acı kaybın farkına varır ve bunu uzun yıllar boyunca aklımızda tutarız. Bu konuda şempanzelerin de oldukça duyarlı olduklarını söylemem gerekiyor. Örneğin, birlikte çalıştığımız dişilerden bir tanesinin kızını başka bir bölüme gönderdiğimizde anne şempanze uzun bir süre kendine gelemiyor. Hatta diğer şempanzeler haftalar boyunca onu teselli etmeye uğraştıkları için pek çok çalışmamız yarım kalı-

[29] Anne Engh ve ekibi (2005) tarafından yapılan çalışma için bkz. "Baboons in Mourning Seek Comfort Among Friends" (www.sciencedaily.com 31 Ocak 2006).

yor. Şempanzeler, bizim rahatlıkla anlayabileceğimiz gerçek bir teselli davranışı sergiliyor olmalarına rağmen yakınlarını kaybetmiş babunlar kendi içsel durumlarıyla baş başa bırakılırlar. Aslında babunlar da aynı şeye gereksinim duymalarına karşın, başkalarından anlayış göstermelerini çok fazla beklemiyorlar. Babun bakıcılarından biri, bu maymunların hayatını gözlemlerinin ışığında doğal olarak şöyle tanımlıyor: "Her gün yeniden görülen bir kâbus."[30]

Küçük maymunların bu sınırlı duyarlılığı, duygusal etkenlerden çok bilişsel etkenlerden kaynaklıyor. Başkalarının yaşadığı sıkıntıyı onlar da hissediyor, fakat böyle durumlarda yapılması gerekenlere dair yeterli anlayışı geliştirmiyorlar. Meydana gelen olaydan önceki yaşantıyla sonraki arasında herhangi bir karşılaştırma yapamadıkları için, başkasının gerçekte neye gereksinim duyduğunu kavrayamıyorlar. Bu yüzden, her bir küçük maymun kendi küçük dünyasında yaşayıp gidiyor.

Sarı Kar

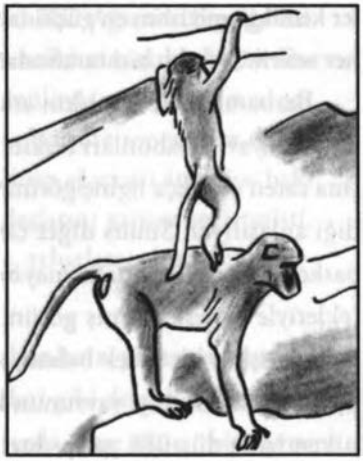
Bilimsel ilerleme, genellikle istisnai durumlara dikkat edildiği ölçüde gerçekleşir. Birlikte ortaya çıkış hipotezinde de istisnai durumlar bulunduğunu söylemek mümkün.

Küçük maymunlar da bazen, aile ağacında bizim ait olduğumuz dalın özelliklerinden biri olan gelişmiş empatiye işaret eden bir takım kavrayış belirtileri gösterirler. Nadiren ortaya çıktıkları için istisna olarak değerlendirilen bu tür davranışlar, kavrayışın sınırlarını göstermesi bakımından önem taşır. Örneğin, evcil kapuçin maymunu olan bir arkadaşım elindeki üzüm taneleriyle onu beslemeyen bir konuğunun nasıl ısırıldığını anlatmıştı. Kanamalı olmayan, hafif bir ısırık olmasına karşın kadın yaralanmış ve elindeki üzümleri düşürmüş. Bunun üzerine, maymun oldukça nazik bir şekilde her

[30] Güney Afrikalı bir doğa bilimci olan Eugene Marais'in 1939 yılında yayımlanan kitabı *My Friends The Baboons* (Babun Dostlarım)'dan.

iki kolunu da açarak hemen kadının boynuna sarılmış. Tıpkı bir insanın teselli etmesi gibi, yere düşen üzüm tanelerine aldırmadan kadının yaşadığı sıkıntıya tepki vermiş.[31] Kendi kapuçin kolonimizde de bu tür durumlarla karşılaşıyoruz, ancak bizim kapuçinlerin gösterdikleri tepkilerin, tesellinin ne olduğunu oldukça iyi bilen primatları asla tatmin etmeyeceğinin de farkındayız.

Kapuçin kolonimizde yaşanan sıra dışı olaylar genellikle dişilerle ilgili. Hamile olan dişiler yere inmeyi pek istemezler. Kapuçinler yukardayken kendilerini daha güvende hissediyorlar. Ne var ki, kolonimiz için hazırlanan meyve ve sebzelerin olduğu tepsiler her sabah yere bırakılıyor. Yakın arkadaşların veya aile üyelerinin ağız ve kucak dolusu yiyeceği alarak (bazen kuyruklarına da takarak) gebe dişinin bulunduğu platforma çıktıklarını ve getirdikleri her şeyi ortaya koyduktan sonra mutlu bir şekilde beraberce yediklerini görüyoruz.

Maymunlar bir başkasının tırmanışına nadiren yardım ederler. Bir babun annesinin burada çocuğuna yardım ettiği görülüyor.

Aklımda kalan bir başka örnek ise on yıllar önce gördüğüm, Habeşistan babunlarının en saygın uzmanlarından İsviçreli Hans Kummer tarafından çekilmiş bir fotoğraftan. Fotoğrafta bir yetişkinin sırtına basarak önündeki kayalara tırmanmaya çalışan genç bir maymun görülüyor.[32] Fotoğraf altı yazısı da Kummer'den: "Bü-

[31] John Allman (kişisel görüşme). Kapuçinler teselli etme yeteneğine sahip olsalar bile, bu durum araştırmalarda her zaman ispatlanamıyor, çünkü araştırmalarda izlenen yöntem genellikle çatışma sonrası verileri ve temel verilerin karşılaştırılmasından ibaret kalıyor. Fakat Peter Verbeek, saldırıya uğrayan kapuçinlerin başkalarıyla temasa geçmek istediklerini ve olağanüstü bir şefkatle tedavi edildiklerini teselli davranışının bir kanıtı olarak değerlendiriyor (Verbeek ve de Waal, 1997).

[32] Çizim, Hans Kummer'in *Social Organization of Hammandryas Baboons* (Habeşistan Babunlarının Sosyal Yapısı) (1968, s.60) kitabındaki bir fotoğrafın kopyasıdır.

tün çabalarına karşın kayaya bir türlü tırmanamayan bir yaşındaki bu maymun çığlık atmaya başlamıştı. Annesi sonunda geri döndü ve kendi sırtını ona bir basamak olarak kullandırdı." Böyle bir yardımda bulunan annenin, çocuğunun neye gereksinim duyduğunu bilmemesi acaba mümkün mü?

Hindistanlı primatolog Anindya Sinha, benzer durumların boneli vahşi maymunlarda da yaşandığına tanık olmuş. Birbirinden ayrı üç olayda, genç bir maymun bir duvara atlamaya ya da tırmanmaya çalışmış, ancak başarılı olamamıştır. Defalarca denedikten sonra, yetişkin bir maymun duvarın üstünden aşağı doğru sarkmış ve genç maymunun kolundan tutarak onu yukarı çekmiş. Yetişkinler, genç maymunun yaşadığı üç olaydan yalnızca birinde onun çağrılarını dikkate almış, diğer ikisinde kesinlikle yardım etmemişlerdir. Her üç olayda da yardım edenler kendi gruplarının en güçlü (alfa) erkekleri olmuş, ancak yardımların her seferinde farklı biri tarafından yapıldığı gözlenmiştir.[33]

Barbara Smuts, yetişkin erkek babunların ara sıra hafifçe guruldayarak yavru babunları teskin etmelerine tanıklık etmiş. Kendi başına zaten oldukça ilginç görünen bu davranışla, sesli bir teselli verildiği anlaşılıyor. Smuts diğer taraftan, yetişkin bir erkeğin bunu yaparken tıpkı yukarıdaki maymunlar gibi kendini bir yavrunun istekleriyle özdeşleştirmiş göründüğünü fark etmiştir. Achilles adındaki yetişkin bir erkek babun, annesinin kendisini tımarlamaya çalıştığı küçük bir dişi yavrunun kumlu bir tepeciğe tırmanmaya çalışırken içine düştüğü garip durumu izlemiştir. Yavru babun tam tepenin zirvesine ulaşacağı anda, tutunamayıp aşağı kaymaktadır. Bu durum yeniden yaşandığında, Achilles o yavruya yönelik olduğu anlaşılan teskin edici guruldamalarda bulunmuştur.[34]

[33] Anindya Sinha (kişisel görüşme).

[34] Barbara Smuts (1985, s.112). Smuts yetişkin erkeklerin, yavruların herhangi bir sıkıntısının olmadığı durumlarda da teskin edici şekilde guruldamalarının etkileyici olduğunu ekliyor: "Achilles öyle davranışta bulunmuştu ki, normalde bir dişi arkadaşının yavrusu çığlık attığında ya da acı içinde kıvrandığında onu nasıl teselli ediyorsa sanki şimdi kendisi de kumda kayarsa benzer bir etki yaratacağını düşünmüş gibi görünüyordu."

Zor bir durumdan kurtulan babunların, diğerlerinin de içine düşebileceği o durumun ne kadar zor olduğunu kavramalarını sağlamak için rahatlama ifadelerini sesli bir şekilde vurguladıklarını görüyoruz. Robert Sapolsky her zamanki eğlenceli üslubuyla, beceriksiz bir anneden dünyaya gelen bir babun yavrusunun hayatta kalabilmek için annesinin kuyruğuna nasıl sarılmak zorunda kaldığını anlatıyor:

> Bir gün, yanında küçük oğlu olduğu hâlde yine bir daldan bir başkasına atlarken, oğlu dengesini kaybetmiş ve dört metre yukarıdan yere düşmüştü. Farklı primat gruplarından olan bizler, âdeta ne kadar yakın akraba olduğumuzu kanıtlamak istercesine, izlerken tepki gösterdiğimiz bu olay sırasında muhtemelen beynimizdeki sinapslardan aynı sayıda kullanarak, sanki sözleşmiş gibi aynı anda, aynı şeyi yapmıştık. Ağaçtaki beş dişi babun ve bir insan evladı olarak ben, nefeslerimizi tutmuş ve hemen sonra da derin bir sessizliğe gömülmüş ve bakışlarımızı çocuğun üzerinde odaklamıştık. Kısa bir süre sonra, yere düşen yavru kendine gelmiş, kafasını kaldırıp ağaçtaki annesine bakmış ve sonrasında yakındaki arkadaşlarını yanına seğirtmişti. Ve izleyici korosu olarak bizlere de, rahatlamış bir şekilde birbirimizi gıdıklamak düştü.[35]

Benzer gözlemler sonucunda, babunların yalnızca kendileriyle ilgili yardım çağrıları ya da yüz ifadeleri gibi dışa dönük sıkıntı işaretleri (tepkileri) göstermelerinin yanında, yere düşen bir yavrunun tekrar ayağa kalkması ya da bir anneyle yavrusunun yeniden bir araya gelmesi gibi olaylara da tepki verdiklerini söyleyebiliriz.

Şimdi de, bir keçi çiftliğinde çalışan Ahla adındaki babunun ilginç durumuna bakalım. Ahla, sürüdeki bütün anne-oğlak ilişkilerini yakından biliyormuş. Anneler ve yavruları ayrı ağıllara düştüğünde, ne zaman yavrulardan biri mızırdanmaya başlasa Ahla he-

[35] Robert M. Sapolsky, *A Primate's Memoir* (Bir Primatın Anıları) (2001, s.240).

men harekete geçiyormuş. Yavrunun olduğu ağıla gidiyor ve onu elleriyle diğer ağıla kadar taşıyormuş. Asla hata yapmadan, orada yavruyu bakılması için doğru dişinin altına sürüyormuş.[36] Bunu hataya düşmeden yapabilmek, kimin kimle ilişkisi olduğunu bilmeyi gerektiriyor. Ancak bu durum, ilişkiler ağını bilmenin ötesinde görünüyor. Çünkü başka bir hayvanın, eğer bir oğlağın neden mızırdandığını kavramakta sorun yaşıyorsa, bu şekilde davranması için eğitilebileceğini hiç sanmıyorum. Bu arada, Ahla'nın anne ve yavrularını bir araya getirmede yalnızca gayretli değil, âdeta "çılgınca" bir çaba sergilediği belirtilmiş.

Aşırı yorumlara kaymamak için elbette dikkatli olmalıyız, fakat bütün bu örnekler küçük maymunların da perspektif alma yeteneklerine sahip olduklarına dair belirtileri açıkça gösteriyor. Ele aldığımız örnekleri dikkatle incelediğimiz zaman, bu davranışları çok tutarlı bir şekilde sergilemediklerini ve büyük olasılıkla da yalnızca sınırlı koşullar altında böyle davrandıklarını görüyoruz. Buradan hareketle, küçük maymunlarda amaçlı yardım ve teselli etme konusunda yapılmış olan sistematik çalışmaların neden herhangi bir sonuca ulaşamadığını anlıyoruz. Bu primatlar, belki de düzensiz aralıklarla böyle davranmaktan hoşlanıyorlardır, kim bilir!

Ciddi bir araştırma için yeterince yaygın olan tek doğal duruma örnek olarak köprüleme davranışı[37] gösterilebilir. Güney Amerika'daki bazı primatlar sıkıca kavranabilecek kadar sağlam kuyruklara sahiptirler ve bu kuyruklarını kullanarak büyük çocuklarıyla ağaçların arasına canlı köprüler kurarlar (daha küçük olan yavrular

[36] Babunların Güney Afrika'da büyük keçilerden birinin üzerine bindirilerek genellikle keçi çobanı olarak nasıl kullanıldıkları Walter von Hoesch (1961) tarafından betimlenmiştir. Cheney ve Seyfarth (2008, s.34), önceden bir babunu olan bir köylüyle yaptıkları yüz yüze görüşmeden sonra, babunların keçilerdeki anne-çocuk ilişkisinde uzmanlaşmaları için özel bir eğitime gerek duyulmadığını aktarırlar.

[37] Vahşi örümcek maymunları hakkında Filippo Aureli ve Colleen Schaffner (kişisel görüşme). Köprüleme davranışıyla ilgili ilk örnekler ve yorumlar Ray Carpenter'dan (1934) alınmıştır. Ağaç üzerinde hareket yeteneği ile benlik algısı arasında bağlantı kurmaya çalışan bir başka çalışma için bkz. Daniel Povinelli ve John Cant (1995).

yer değiştirme boyunca annelerinin sırtında olurlar). Anneler kuyruklarıyla bir ağaca ve elleriyle de başka bir ağacın dalma tutunarak çocukları karşıya geçene kadar askıda kalmayı sürdürürler. Yavrular orman zemininden yüksekte, oldukça tehlikeli bir şekilde yapılan bu yer değiştirme eylemini annelerin kurduğu köprüler olmadan bir başlarına gerçekleştiremezler. Her gün yapılan bu ilginç yardım etme davranışı, maymunların başkasının yeteneklerini ne ölçüde dikkate aldıklarını göstermesi bakımından büyük bir önem taşıyor. Ormanda kapuçin maymunlarını takip etmeye çalışmış, fakat hiçbirini görememiştim çünkü bunlar da köprü kurmakta ustalaşmış maymunlardı. Hatta, uluyan ve örümcek maymunları gibi daha büyük ve ağır primatların da köprü kurabildiklerini ve bazen bunu akraba olmadıkları gençler için bile yaptıklarına tanık oluyoruz. Dişiler, örneğin kolu kırılmış bir yavru olduğunda ya da ağaçlar arasındaki mesafenin normalden daha fazla olduğu ormanlarda, köprü kurma davranışlarını o an içinde bulundukları şartlar doğrultusunda uyarlayabiliyorlar.

Yavrular bazen kendileri için köprü kurulmamışsa ağlayarak annelerinden yardım etmelerini isterler. Anneler yavrularının uzanabilecekleri mesafeyi tespit eder ve yaşlarına göre bu uzanma mesafesini gerekli ölçüde değiştirirler. Bu yardım etme eylemi, özellikle küçük maymunlarla örneğin orangutanlar gibi daha büyük maymunların davranışlarının doğrudan karşılaştırılabilmesi bakımından bize perspektif alma konusunun araştırılabileceği mükemmel bir düzenek sunuyor. Orangutanlar (kuyruk kullanmadan) küçük ağaçları eğip, onun gerilimiyle yanlarındaki yavrularını karşıya geçirirken benzer bir yardım davranışı sergilerler. Acaba böyle bir yardım davranışında bulunan orangutanların çocuklarının gereksinimlerini anlamada Güney Amerikalı maymunlardan daha başarılı olduklarını söyleyebilir miyiz? Sanırım öyle, ancak bazıları bundan iyice emin olmak isteyecektir.

Büyük maymunlar ve küçük maymunlar arasında var olduğu iddia edilen empati farklılıkları, aslında düşünüldüğünden çok daha az belirgin olmasına karşın şimdilik fazla kurcalanmadan kalmayı sürdürecektir. Dolayısıyla, birlikte ortaya çıkış denkleminin diğer parçası olan "ayna tepkileri" hakkındaki bilgileri incelemeye geçebiliriz. Ayna karşısında, bütün koşullar gözetilerek pek çok kez test edilmelerine karşın, küçük maymunların ruj testini kesinlikle geçemediklerini görüyoruz.[38] Her ne kadar bazı pozitif sonuçlara ulaşılsa da, elde edilen bu sonuçların hiçbiri detaylı incelemeler sonucunda başarılı olarak kabul edilmemiştir. Bu yüzden, küçük maymunların bu testi geçemedikleri yaygın bir kabul görmektedir. Ancak bu durum, küçük maymunların aynaları hiçbir şekilde anlayamadıkları ya da benlik algısından yoksun oldukları anlamına gelmiyor. Az da olsa benlik algısına sahip olmaları gerekiyor, çünkü hiçbir hayvan benlik algısı olmadan herhangi bir şey yapamaz.[39] Bütün hayvanlar bedenlerini, kendilerini kuşatan çevrenin dışında konumlandırma gereksinimi duyarlar ve bir temsil algısına sahiptirler. Herhangi bir maymunun, kendi bedeninin tutunmak istediği cılız bir dal üzerinde nasıl bir etkide bulunacağını bilmeyeceği düşünülemez. Ya da arkadaşıyla itişip kakışan bir maymunun, bu oyun esnasında kendi ayağına basmaya çalıştığını düşünelim. Küçük maymunlar kesinlikle böyle bir hata yapmazlar ve mutlaka oynadıkları arkadaşlarının ayağına basmaya çalışırlar. Benlik, bir hayvanın –bütün hayvanların– sergiledikleri her hareketin en önemli parçasını oluşturur.

Marc Bekoff, "Yerinden Edilmiş Sarı Kar Masalları" gibi ilginç bir başlıkla sunduğu çalışmasında, köpeği Jethro'nun Colorado Boulder'da yerdeki rengi değiştirilmiş karlı parçalara nasıl tepki ver-

[38] Primatlar üzerinde yapılan ayna çalışmalarının genel değerlendirmesi için bkz. James Anderson ve Gordon Gallup (1999).

[39] Hayvanlarda benlik algısı ve öz-farkındalık için bkz. Emanuela Cenami Spada ve ekibi (1995), ayrıca Mark Bekoff ve Paul Sherman (2003). Bununla birlikte, aynada kendini tanıyamayan hayvanlar karşılarındaki görüntünün bir şeye ait olduğunu genellikle anlayabiliyorlar (Jorgensen vd., 1995; Toda ve Watanabe, 2008).

diğini incelemiştir. Bekoff, Jethro'nun görmesinin mümkün olmadığı bir yerde, başka bir köpeğin üzerine yeni işediği karı eldiven kullanarak almış ve Jethro'nun gezindiği bisiklet yoluna yerleştirmiştir. Başkalarına oldukça tuhaf görünse de, Bekoff bu deneyi Jethro'nun kendi bıraktığı işaretleri diğer köpeklerinkinden ayırt edip edemeyeceğini görmek için yapmıştır. Jethro elbette başarılı olmuştur. Kendi idrarı üzerine çok daha az eğilerek, kendi işaretini hızla tanıdığını belli etmiştir. Kendini tanıma oldukça farklı biçimlerde ortaya çıkabilir.

Aynanın karşısına geldiğimizde ise, nesnelerin keskin hatları daha az belli olur. Örneğin maymunlar, ayna kullanarak bir yiyeceğin yerini tespit edebilirler. Eğer yiyeceği yalnızca ayna kullanarak bulunabilecek bir köşeye saklamışsanız, bir maymun ona ulaşmakta herhangi bir güçlük çekmeyecektir. Aynı şeyi köpekler de yapabilir: Onlar aynadan sizi izlerken, eğer siz arkalarından bir bisküviyi havaya kaldırırsanız derhal size doğru dönerler. Oysa köpekler bile aynanın temel kullanımını anlayabildikleri hâlde, üzerlerine gizli bir işaret koyacak olur ya da aynı şeyi küçük maymunlarda denerseniz, ne yapacaklarını bilemez bir vaziyette kalır ve büyük bir şaşkınlık yaşarlar. Özellikle kendi bedenleriyle kendi benlikleri arasındaki ilişkiyi kavramakta belirgin bir güçlük yaşadıkları söylenebilir.[40]

Diğer taraftan, aynaya bakan küçük maymunların orada bir yabancı gördükleri yönündeki bilindik iddianın gerçekliği de ciddi anlamda kuşkuludur. Bu iddiayı test etmek için basit bir deney yaptık. Yaptığımız bu küçük deney şaşırtıcı bir şekilde daha önce kimse tarafından denenmemiş. Küçük maymunların aynadaki kendi görün-

[40] Türleri, aynada kendini tanıyabilenler ve tanıyamayanlar olarak ayırmak yerine, anlama kapasitelerini öğrenmek için başka yollara başvurulabilir. Örneğin, muhabbet kuşu ya da beta balıkları kendi ayna görüntüleriyle kavgaya etmeye bir an olsun ara vermezken, köpeklerin ya da kedilerin büyük bir kısmı aynadaki görüntülerine olan ilgilerini zamanla kaybederler. Kapuçin maymunları daha da ileri giderek kendi yansımalarının gerçek bir maymun olmadığını algılamış görünürler (de Waal vd., 2005). Küçük çocuklardaki ayna anlayışının zamanla değişimi için bkz. Rochat (2003).

tülerine ve yabancılara ait görüntülere verdikleri tepkileri karşılaştırdık. Şeffaf bir panelin arkasına tanıdık bir maymun, kendi türlerinden yabancı bir maymun ve bir ayna yerleştirdik. Panelin önüne koyduğumuz kapuçin maymunlarını paneli açıp arkasındakileri göstermek suretiyle test ettik. Acaba farkı anlayabildiler mi?

Aynadaki kendi görüntülerine yaklaşma biçimleri gerçek maymunlara yaklaşmalarından bariz bir şekilde farklı olmuş ve bunu yalnızca birkaç saniye içinde yapmışlardı. Aradaki farkı anlamak için fazladan zamana bile gerek duymamışlardı. Açıkça söylemek gerekirse, ayna kavrayışının çok farklı seviyeleri vardır ve bizim küçük maymunlarımız kendi yansımalarını asla bir başka maymununkiyle karıştırmamışlardı. Örneğin, yabancılara sırtlarını dönerek ve garip bakışlar atarak tepki verirken, kendi yansımalarıyla uzun uzadıya göz temasına girmiş ve kendilerini gördükleri için heyecana kapılmışlardı. Testler yapılırken annelerle çocuklarını kesinlikle ayırmadığımız için küçük yavrular da test edilmiş oldular. Benim açımdan bütün çalışma içerisinde en fazla dikkat çeken bulgu, diğer yanda bir yabancı varken annelerin yavrularını sıkıca tutmaları ve onların başıboş gezmelerine kesinlikle izin vermemeleri olmuştu. Diğer taraftan, ayna testleri yapılırken çocukların serbestçe dolaşmasına izin vermişlerdi. Annelerin herhangi bir tehlike anında derhal koruyucu müdahalelerde bulunmaları, aynadaki görüntülerine yabancı kalmadıkları konusunda beni en çok ikna eden veri olmuştu.

Hem empati hem de kendini tanıma, türler arasındaki ayrımı belirleyen sınırlar olarak kullanılmaya devam etse de, farklılık sınırı olarak kullanılmaya başlandıkları ilk döneme göre biraz daha esnekleşmiş görünüyorlar. Her zaman böyle olmaz mı zaten? Keskin sınırlar çizerek işe koyuluruz; aynı insanlar ve büyük maymunlar arasında ya da büyük maymunlar ve küçük maymunlar arasında yaptığımız gibi. Ne var ki, yaptığımız şey aslında kumdan kaleler inşa etmekten farksızdır, çünkü bilgi denizinin dalgaları bunlara çarpı-

ğı zaman geriye kalan yalnızca belirsiz yapılardır. Artık yığınlaşmış olan bu yapılar, bize her zaman yardımcı olmuş evrim teorisiyle bu eğimli kumsalın tarihinde geri gidene kadar üst üste kalmayı sonsuza kadar sürdüreceklerdir. Öyle inanıyorum ki, birlikte ortaya çıkış hipotezi incelediğimiz bu kumsalın eğimiyle ilgili kullanışlı ipuçları sunacaktır, ancak bunların da kısa süre içerisinde "geçici saplantılara" dönüşmesine kimse şaşırmamalıdır. Perspektif alma, teselli etme ve aynada kendini tanıma konularıyla ilgili yalnızca maymunların değil, aynı zamanda büyük beyinli kuşların ve köpeklerin de incelendiği sayısız yeni çalışma âdeta bir çığ gibi önümüze çoktan düşmüş görünüyor. Bahsettiğimiz dalgaların üst üste geldiği, çok yoğun bir dönemden geçiyoruz.

Saksağanları ele alalım. Kısa süre önce yapılan bir çalışmada, daha önce yunuslarda ve fillerde kullanılan aynı sahte işaret yöntemi kullanılarak saksağanların ayna karşısında kendilerini ne ölçüde tanıyabildikleri araştırılmış. Kesinlikle akıldan çıkarmamak gerekir ki, saksağanlar başka herhangi bir kuşa benzemezler. Son derece büyük beyinlere sahip kargaların ve kuzgunların bulunduğu kargagiller familyasına dâhildirler. Saksağanlar aynanın önüne konuldukları zaman, boğaz tüylerine iliştirilmiş küçücük, renkli bir etiketi bile anında kaldırmaya çalışırlar. Üzerlerine konulmuş olan işareti düşürene kadar ayaklarıyla eşelemeye devam ederler, fakat siyah boğaz tüylerine konulan işaret eğer siyah renkteyse, herhangi bir renk farklılığı göremedikleri için o işareti boğazlarından atmak için hiçbir girişimde bulunmazlar. Ayrıca eğer konuldukları yerde kendilerini görebilecekleri bir ayna bulunmuyorsa, herhangi bir eşeleme hareketi yapmazlar. Helmut Prior ve kendisine eşlik eden diğer Alman bilim insanlarının kargagiller üzerine hazırladıkları videolar izleyenleri hayrete düşürüyor. Tamamı kargagiller familyasına ait kuşların uzmanlarından oluşan bir izleyici top-

luluğunda bu videoları izlediğimde, açıkça söylemeliyim ki "onların" kuşlarından gurur duydum.

Saksağanların oldukça ilginç bir şöhrete sahip olduklarını söyleyebiliriz. Henüz küçük bir çocukken çay kaşığı gibi küçük, parlak eşyaları kesinlikle dışarıda bırakmamam gerektiğini öğrenmiştim, çünkü bu yüksek ve bet sesli kuşlar o korkunç gagalarıyla tuttukları her şeyi çalabilirlerdi. Hatta bu halk inanışı, Rossini operalarından biri olan *La Gazza Ladra*'nın (Hırsızlık Yapan Saksağan) asıl ilham kaynağıdır. Şimdilerde ise bu halk inanışı yerini ekolojik dengeyle daha uyumlu bir açıklamaya bırakmış görünüyor. Saksağanlar, masum ötücü kuşların yuvalarını tarumar eden, kan dökücü hırsızlar olarak tasvir ediliyorlar. Yani anlayacağımız, her hâlükarda aklı karalı gangsterler olarak hor görülmeye devam ediyorlar.

Diğer taraftan, bugüne kadar hiç kimse kalkıp da bir saksağanın aptal olduğunu iddia etmemiştir. Benim açımdan ise saksağanların taşıdığı önem, kendilerini tanıyabildiklerini gösteren davranışları mı, yoksa birlikte ortaya çıkış hipotezini çürütecek bir kayıtsızlık mı sergiledikleriyle ilgili. Şahsen ilkinin doğru olduğunu düşünüyorum. Perspektif alma, başka kuşların yuvalarını talan eden ya da insanlardan bir şeyler çalan bir kuş türü için hayati derecede önemli olabilir. Bu kapasitelerini, tür içi ilişkilerinde çok daha verimli kullanıyor olabilirler. Saksağanlar yiyecekleri saklarlar ve hiç şüphe yok ki tıpkı alakargaların yaptığı gibi birbirlerinden bir şeyler çalmaya çalışırlar. Bunun için birilerinin sizi izleyip izlemediğini takip etmeniz gerekir, çünkü eğer bir başka kuş yiyecekleri nereye sakladığınızı görmüşse, kısa süre içinde onların kaybolacağını bilirsiniz. İngiliz bilim adamı Nicky Clayton, Davis'teki California Üniversitesinde uzun süre öğle yemeklerinden sonra alakargaları gözlemlemiştir. Clayton, atılan artıklar için amansız bir rekabete girişildiğini ve kuşları yiyecekleri birbirlerinden sakladıklarını fark etmiştir. Bazı kar-

galar oldukça uzağa gitmiş, fakat rakipleri oradan ayrıldıktan sonra ele geçirdikleri hazineleriyle birlikte geri dönmüşlerdir.

Gözlem çalışmalarına Cambridge Üniversitesinden katılan Nathan Emery, ilginç bir tespitte bulunuyor: "Yaptığı şeyin hırsızlık olduğunu biliyor ve diğer hırsızlardan çalıyorlar."[41] Alakargalar kendi deneyimlerinden açıkça yararlanarak başkalarının niyetleri hakkında çıkarımda bulunabiliyorlar. Özellikle de geçmişte başkalarının yiyeceklerini çalanlar, aynı şeyin kendi başlarına gelmemesi için saklama işinde çok daha dikkatli davranıyorlar. Büyük olasılıkla, böyle süreçlerin gerçekleşebilmesi de, ancak kendini başkalarından ayırt edebilme yeteneği sayesinde mümkün oluyor. En yetenekli hırsız kuş olan saksağan, başkalarının niyetlerini tahmin etmeye herkesten daha fazla ihtiyaç duyuyor olmalı. İlginç bir şekilde, kendilerini tanımaları da bu yüzden suç yaşantılarıyla yakından ilişkili olabilir.

La Gazza Ladra'yla ilgili bu yeni düşünceler, en azından onların parlak nesnelere neden tutkuyla bağlandıklarını açıklamada bize yeni fırsatlar sunuyor.

İşaret Eden Primatlar

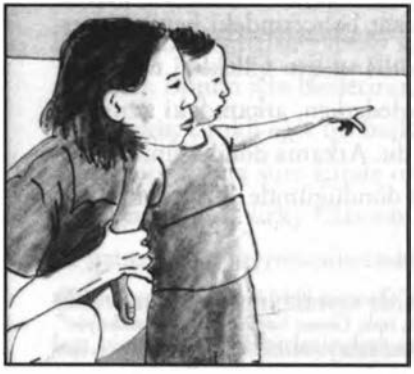
Şempanzelerimizden Nikkie, bir başkasının dikkatini kendi isteği doğrultusunda nasıl yönlendirdiğini bir keresinde bana göstermişti. Bunu yaparken de, çalıştığım hayvanat bahçesindeki hendeğin etrafına fırlattığım yaban çileklerini kullanmıştı. Çilekleri tamamen unutmuş bir hâlde başka verileri kaydederken, arkamdaki uzun çalılıklardan birinin dalında sallanıyordu. Arkama döndüğümde Nikkie artık orada değildi. Tekrar önüme döndüğümde onu tam karşım-

[41] Brandon Keim'in şakayla karışık dediği gibi: "Önce kendilerinin farkına varıyorlar, daha sonra ise suç işlemenin. Kuşlarımın durumu, tıpkı *Cennet Bahçesi Efsanesi*ni andırıyor!" (*Wired*, 19 Ağustos, 2008). Kargalar, perspektif alma yeteneklerini yalnızca aldatma için değil, bazı kanıtların gösterdiği üzere ayrıca yardım etme ve/veya teselli etme davranışları içinde kullanıyor olabilirler (Seen vd., 2007). Bu etkileyici kuşlarla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nathan Emery ve Nicky Clayton (2001, 2004).

da, kızıl-kahve gözlerini benimkilere dikmiş vaziyette buldum. Dikkatimi kendi üzerine çektikten sonra gözlerini aniden benimkilerden çekmiş ve aynı yoğunlukla sol omzumun üstündeki bir noktaya sabitlemişti. Daha sonra arkama geçmiş ve aynı hareketi tekrarlamıştı. Bir şempanzeyle kıyaslandığında kalın kafalı bir adam sayılabilirim, ancak ikinci seferinde arkama dönerek neye baktığını görmeye çalışmış ve çilekleri fark etmiştim. Nikkie ne bir ses ne de herhangi bir el kol hareketi olmadan istediği şeye işaret etmişti.

İşaret etme ve dil arasında bir bağlantı kuran bütün bir yazın içerisinde bu basit iletişim hareketine ne yazık ki değinilmiyor ve dolayısıyla bu yazın içerisinde dillerini kullanamayan canlılara kesinlikle yer verilmiyor. Anlamı kullanıldığı ortama göre değişen bir jest olan işaret etme, bir başkasının dikkatini ulaşma mesafesinin dışında olan bir nesneye çekmek olarak tanımlanıyor. Başkasının sizin gördüğünüz şeyi *görmediğini* anlamanız hâlinde işaret etmeye devam etmenin açıkçası hiçbir anlamı olmaz. İşaret ederek yaptığınız şey, aslında başkalarını sahip olmadıkları bir bilgiyle yüz yüze getirmekten başka bir şey değildir. Dolayısıyla işaret etmeyi, perspektif almanın bir başka örneği olarak değerlendirebiliriz.

Bununla birlikte, işaret etme akademisyenler tarafından kaçınılmaz olarak ağır teorik silahlarla çepeçevre kuşatılmıştır. Bazıları, tipik bir insan jesti olarak uzatılmış kola ve işaret parmağına odaklanmıştır. Sembolik iletişimle bağlantılı değerlendirilen bu jest, geniş ovalarda dolaşan, sürekli işaret eden ve nesnelere isim veren ilk insanların görüntüsünü akla getiriyor: "O ilerdeki zebra var ya, işte ona zebra diyelim." Böyle bir senaryo, atalarımızın dilin evri-

İnsanlar her zaman işaret ederler ve işaret edilen şeye kendiliğinden dikkat kesilirler.

minde işaret etmeye öncelik verdikleri anlamına gelmiyor mu? Eğer böyleyse, dil kullanma becerileri olmayan akrabalarımızın işaret edebiliyor olması düşüncesi hiç kimseyi üzmemeli.

Bu düşünceyi kavrayabilmek için gerekli ilk adım, örneğin ileri doğru uzatılmış işaret parmağının gerekliliği gibi saçma sapan Batı tanımlarından uzaklaşılmasıdır. Kendi türümüz içinde de eller kullanılmadan farklı şekillerde işaret edilebiliriz ve aslına bakarsanız, dünyanın pek çok bölgesinde, elle işaret etmek zaten bir tabu olarak değerlendirilmektedir. 2006 yılında önemli bir sağlık örgütü, iş gezisine çıkmış olan Amerikalılara parmakla işaret etmemelerini tavsiye etmiştir, çünkü parmakla işaret etmek pek çok kültürde kaba bir davranış olarak kabul edilmektedir. Örneğin Amerikan Kızılderilileri arasında kabul görmüş işaret etme şekilleri dudak bükerek, çeneyi hareket ettirerek, başı sallayarak ya da diz, ayak veya omuzlar kullanılarak yapılanlardır. Hatta bununla ilgili olan ilginç bir öykü işitmiştim. Çok ünlü bir av köpeği sahibi olan bir Kızılderili, onu satın almak isteyen Beyaz Adam'a köpeği nasılsa yine kendisine geri getireceğini ve bu yüzden alma konusunu iyi düşünmesi gerektiğini söylemiş. Kendisine söylenenleri küstahlık sayan Beyaz Adam köpeği satın almış. Aradan fazla zaman geçmeden köpeği yeniden eğitilmesi için Kızılderili sahibine geri götürmüş, çünkü köpek yalnızca dudak bükülerek verilen işaretleri anlıyormuş.

Pek çok insan, davet edildikleri bir partiye birlikte katılacakları arkadaşlarını içeri girmeden önce bazı şeyleri söylememesi ya da yapmaması konusunda uyarma zorunluluğu hisseder. Böyle bir durumda, oldukça doğal eğilimler olmasına karşın canınızın istediği gibi işaret edemez ya da konuşamazsınız. Bunun yerine, arkadaşınıza kaşınızı kaldırarak ya da kafanızı hafifçe eğerek yakına gelmesi gerektiğini anlatmaya çalışırsınız. Eğer konuşulacak şey ortama uygun değilse, arkadaşınız dudaklarını sıkıca birleştirerek sessiz kalmanız gerektiği hususunda sizi uyaracaktır.

Bu yüzden, işaret etme hareketleri listemizi olabildiğince geniş tutmamız gerekiyor. Sonuçta, bıldırcın sürülerini göstermek için belirli bir şekilde donmuş gibi duran eğitimli köpeklerimiz (avcı köpekleri) bulunuyor.[42] Küçük maymunlar da kavgaya tutuştuklarında arkadaşlarını yardıma çağırmak için genellikle bütün bedenleriyle ve başlarıyla işaret ederler. Eğer A maymunu B maymununu tehdit ediyorsa, B maymunu kendisinin koruyucusu olan C maymununun yanma gidecektir. C'nin yanına oturduktan sonra ona bakarak başını homurtular eşliğinde aniden çevirir ve A'ya gözdağı verircesine defalarca ileri geri sallanarak C'ye şunu anlatmaya çalışır: "Şuna bak, bana musallat oluyor!" Makaklar arasında, saldırıya geçmek isteyen bir makak arkadaşlarıyla göz göze geldikten sonra çenesini kaldırıp, gözlerini rakibinin üstüne dikerek onu işaret eder. Aynı davranışa babun topluluklarında da sıklıkla rastlanır ve istasyon çalışanları tarafından tehdit etme anlamında "kafa sallama" olarak adlandırılır. Bu davranışın amacı, dostlara (kavgada yardım edeceklere) düşmanın kim olduğunu açıkça göstermektir.

Emil Menzel'in artık klasikleşmiş bilgi yorumlama çalışmalarında, şempanzelerden birine gizlenmiş yiyeceğin ya da tehlikeli bir hayvanın yeri bildirilirken, diğerlerine herhangi bir şey gösterilmez. Diğerleri, saklanmış olan nesnenin çekici mi yoksa korkutucu mu olduğunu ve yaklaşık olarak nereye bırakıldığını ilk şempanzenin beden dilini okuyarak hızla kavrarlar. Menzel, bedensel yönelimi özellikle ağaçta ya da başka yüksek noktalarda bulunan bir gözlemci için kesinliği yüksek bir işaret edici olarak değerlendirir ve şunu ekler: "Örneğin insan gibi iki ayaklı hayvanların beden duruşları bir 'işaret edici' olarak çok fazla kesinlik ifade etmez. Oysa dört ayaklı hayvanlar, yönlerini işaret edebilmek için gelişmiş bazı ikincil uzuvlarını da kullandıkları için işaretleri iki ayaklılara göre daha fazla kesinlik ifade eder."[43]

[42] Örnekler Susan Stanich'ten (kişisel görüşme).

[43] Emil Menzel'in yayınlanmamış 1974 tarihli notundan alınmıştır. Yazar sıra dışı ayrıntılar kullanarak şempanzelerin doğayı anlayışlarını ve gizlenen nesnelerin yerini bilen başkalarından nasıl öğrendiklerini betimler ve sonuç olarak "öylesine etkin bir yön iletişimine sahiptirler ki, buna kişisel tek bir işaret bile ekleme gereksinimi duymazlar."

İşaret etme davranışının amacına ulaşıp ulaşmadığının anlaşılması için işaret edici kendi davranışının sonuçlarını kontrol eder. İşaret edici, işaret ettiği nesne ile yanındaki eşi arasında ileri geri bakarak, eşinin gösterdiği şeye gerçekten odaklandığından ve kendisinin de yanlış bir şeye işaret etmediğinden iyice emin olmalıdır. Nikkie gözlerini benimkilere kilitleyerek bunu yapmıştı. Bu konu, yakın zamanda gerçekleştirilen bir dizi deneyde elle işaret etme yöntemi kullanılarak büyük maymunlar ölçeğinde araştırılmıştı. Elle işaret etme büyük maymunların kullandığı doğal bir yöntem olmasa da, tutsak maymunlar, insanlardan bir tepki alabilmenin en iyi yolunun jest hareketlerini kullanmaktan geçtiğini kısa zamanda öğreniyorlar.

David Leavens, Yerkes Primat Merkezinde insanları sürekli yürürken gören şempanzelerle çalışmıştır. Maymunlar açısından istedikleri şeylere dikkat çekebilmeyi, örneğin kafeslerinin içine bir parça meyve atılmasını istemeyi öğrenmek oldukça mantıklıdır. Bu durum, belirli noktalara yerleştirilen yiyeceklerle sistematik olarak test edilmiştir. Deneye başlandıktan sonra binden fazla şempanzenin en az üçte ikisi araştırmacılara jest (el kol hareketleri) yapmıştır. İçlerinden küçük bir kısmı kollarını uzatıp, avuçlarını açarak bunu yapmıştır. Diğer taraftan, geri kalanların çoğu ellerinin tamamını kullanarak kafeslerinin dışındaki bir muzu işaret etmiştir. Oysa daha önce bu maymunlardan hiçbirine bu şekilde işaret etmeleri yönünde herhangi bir eğitim verilmemiştir. Hatta bu maymunların küçük bir kısmı da işaret parmaklarını kullanarak ne istediklerini göstermiştir.

Tıpkı küçük çocuklar gibi, büyük maymunların da jestlerinin etkilerini kontrol ettiklerine dair belirtiler bulunmuştur. Büyük bir maymun bir insanla göz temasına girdikten sonra gözlerini sırasıyla yiyecek ve insan arasında kaydırarak ne istediğine işaret eder. Yanlış anlaşılmaktan korkan bir şempanze, eliyle önce muzu sonra da parmağıyla ağzını göstermiştir!

Şempanzelerin aslında ne kadar yaratıcı olduklarını gösteren bu olaylardan biri kısa zaman önce benim de başıma gelmişti. Arazi is-

tasyonundaki genç dişilerden Liza, kafes örgüsünün arkasından bana homurdanarak seslenmiş ve (ilginç bir şeyler bildiğini gösteren) parlayan gözlerini önce üzerimde tutmuş, sonrasında ise ayağımın yanındaki çimenlere işaret edecek şekilde bakışlarını kaydırmıştı. Açıkçası, yakınımdaki çimenlere tükürene kadar ne istediğini tam olarak anlayamamıştım. Tükürük yörüngesini takip ettiğimde, küçük bir üzüm tanesi bulmuştum. Bunu ona verdiğimde, Liza başka bir noktaya koşmuş ve aynı şeyi tekrarlamıştı. Ne kadar isabetli bir tükürücü olduğunu kanıtlamış ve bu yolla üç adet ödül kazanmıştı. Liza, bakıcılardan birinin bu meyveleri düşürdüğü yerleri ezberlemiş olmalı; daha sonra ise beni bulmuş ve ihaleyi bana havale etmişti![44]

Bu konuyla ilgili daha fazla kanıtı, büyük maymunlar hakkındaki en çarpıcı araştırma konularından biri olan gönderimsel işaretleşme (referential signaling) çalışmalarından elde edebiliriz. Dış nesnelere ya da olaylara gönderimde bulunarak işaret etme konusundaki çalışmalar, Georgia Devlet Üniversitesi Dil Araştırmaları Merkezinde çalışan Charles Menzel (Emil'in oğlu) tarafından yürütülmüştür. Yakındaki bir ağaçlık alana bir nesne saklayan Menzel, Panzee adındaki dişi bir şempanzenin kafesinden izlemesine izin vermiştir. Bakıcılar ertesi sabah oraya geldiklerinde, Menzel'in ne yaptığını kesinlikle bilmiyorlarmış. Panzee başını sallayarak, hızlı hızlı nefes alarak ve gerektiği yerde seslenerek bakıcıları yönlendirmiş ve bakıcılar ormanın içinde saklanan nesneyi bulup ona getirene kadar işaret etmeyi sürdürmüş. Panzee, yönlendirmelerinde oldukça ısrarcı ve isabetli olmuş. Dahası ara sıra parmağıyla işaret ettiği bile görülmüş.

Hâlbuki büyük maymunların kendi aralarında bir şeye açıkça işaret etmeleri çok sık karşılaşılan doğal bir durum değildir. Yanlarında insan olmadığı anlarda açıkça görülecek şekilde işaret etmeye büyük olasılıkla gereksinim bile duymuyorlardır, çünkü beden dilini okumada inanılmaz derecede başarılılar. Ne var ki, elle işaret etme

[44] *Chimpanzee Politics* (Şempanze Siyaseti) (de Waal, 1982, s.27).

yöntemini kullandıklarına dair bazı raporlar bulunuyor. Bu raporlardan birini, 1970'li yıllardaki gözlemlerimden sonra hazırlamıştım:

> Tehdit edilen dişi, rakibine gözdağı vermek için bir yandan çok tiz ve öfkeli çığlıklar atarken diğer yandan da bir erkeği öpüp, kavgaya karışması için onu kışkırtıyor. Ara sıra rakibini doğrudan işaret ediyor. Bunu, doğal olmayan bir jest olarak düşünebiliriz. Şempanzeler parmak kullanarak işaret etmez ve ellerinin tamamını kullanırlar. Birkaç olayda, ortalık iyice karıştığında onları gerçekten parmaklarıyla işaret ederken gördüm; örneğin, üçüncü taraflar uyumaya hazırlanırken ya da çatışmaya daha başından itibaren katılmadıkları durumlarda. Böyle zamanlarda, saldırgan taraf rakibini işaret ederek kendi yanında mücadele edeceklere onu gösteriyor olmalı.[45]

Bir başka örnek olarak, İspanyol primatolog Jordi Sabater-Pi'nin 1989 yılında, Demokratik Kongo Cumhuriyeti'ndeki gür ormanlarda yaşayan vahşi bonobolar hakkında yaptığı çalışmalar verilebilir. Maymunlardan biri yanındaki arkadaşlarını gizlenmiş olan bilim adamlarının varlığından haberdar etmiş:

> Otların arasından gürültüler geliyor. Genç bir erkek bir ağacın dalından salınarak başka bir ağaca atlıyor... Göremediğimiz başkalarının seslenişlerine keskin çığlıklarla yanıt veriyor. Sağ elini uzatmış, işaret ve yüzük parmakları açık kalacak şekilde, otuz metre ilerideki çalılıkların altında gizlenmiş iki grubun yerlerini gösteriyor. Aynı zamanda hem çığlık atıyor hem de diğer arkadaşlarının olduğu yere dönüp bakıyor. Aynı maymun, arkadaşlarına dönerek bizleri işaret etmeye ve onlara bir şeyler anlatmaya devam ediyor. Maymun grubunun geri kalanı bize doğru yaklaşıyor. Doğrudan gözlemcilere bakıyorlar. Genç erkek de onlara katılıyor.

[45] Joaquim Vea ve Jordi Sabater-Pi (1998, s.289).

Her iki örnekte de, koşullar bütünüyle uygun düşmüş (maymunlar, diğer arkadaşlarının fark edemedikleri şeylere işaret etmiş) ve işaret edenler yaptıkları davranışın etkilerini görsel olarak da kontrol etmişler. Ayrıca, diğerleri gösterilen yöne baktıklarında ya da oraya doğru yürüdüklerinde işaret etmeye son verilmiş. Arazi istasyonumuzda şempanzelerimiz arasında da benzer olaylarla karşılaşıyoruz. Videoya çektiğimiz olaylardan birinde, kolunu tamamen açarak kendisine az önce vurmuş olan bir erkeği parmağıyla işaret eden bir dişi, bu jestiyle sanki onun suçlu olduğunu göstermeye çalışıyordu.

Primatlar, insanlardan farklı olarak böyle bir davranışa nadiren başvururlar ve yalnızca, örneğin yiyecek ya da tehlike gibi çok acil olduğunu düşündükleri durumlarda işaret ederler. Bilginin serbestçe paylaşımı, bizim her zaman yaptığımızın aksine, onlar arasında sıklıkla karşılaşılan bir durum değildir. İki insan müzede dolaşırken bir yandan eski sanat eserleri hakkında tartışıp bir yandan da birbirlerine beğendikleri farklı eserleri gösterebilirler. Bir çocuk, havada uçan bir balona işaret ederek anne babasının onu görmesini sağlayabilir ya da birileri bisikletimin gece lambasına işaret ederek beni lambanın yanmadığından haberdar edebilir. Bu davranışın diğer primatlarda bulunmayışı, onlarla bizim aramızda büyük bir bilişsel uçurum olduğunu vurgulamak için kullanılabilir, ancak ben bunun güdülenme eksikliğinden kaynaklandığını tahmin ediyorum. Sonuçta, bir yiyeceği almak için insanlara onu işaret edebilen bir türün, aynı şeyi yenilmeyen nesneler söz konusu olduğunda neden yapamadığını anlamak oldukça güç görünüyor. Eğer yapmıyorlarsa, bu, öyle yapmayı sevmemelerinden kaynaklanıyor olmalı.

Ancak burada da istisna durumlar bulunuyor. Bonobolar ilginç bir şey keşfettikleri zaman tiz ve kısa seslerden oluşan hafif çığlıklar atarlar. San Diego Hayvanat Bahçesi'nde her gün bonoboları izlemeye gidiyordum ve gençlerden oluşan bir grup bonobonun yaptıkları beni büyük bir şaşkınlığa düşürmüştü. Bu gençler her sabah kafes-

lerinden çıkarıldıktan sonra bir araya geliyor ve büyük bir çimenlik alanın olduğu tepeye doğru çıkıyorlardı. Benim nadiren görebildiğim pek çok şey karşısında o ünlü çığlıklarını atıyor ve hep birlikte işaret edilmiş nesneye doğru bakıyorlardı. Dikkatlerini büyük olasılıkla böcekler, kuş artıkları, küçük çiçekler ya da benzeri şeyler çekiyordu. Diğerlerinin verdiği tepkilerden, çığlıklarıyla sanki, "Şuna gel, bak!" benzeri bir şeyler dedikleri anlaşılıyordu.

Bizim şempanze kolonisinde etkin bilgi paylaşımı, gözü kara Katie büyük bir traktör lastiğinin çevresini kazmaya giriştiğinde başlamıştı. Katie kazmaya başladıktan sonra hafifçe sevinç çığlıkları atmış ve kıpır kıpır eden canlı bir kurtçuğu çekip topraktan çıkarmıştı. İşaret ve orta parmağıyla sanki bir sigarayı tutar gibi onu kendisinden uzakta tutmuştu. Önce koklamış, ardından annesinin de içlerinde olduğu gruba dönmüş ve kolunu ileri doğru uzatarak onu diğerlerine de göstermişti. Katie daha sonra solucanı atmış ve oradan ayrılmıştı. Annesi Georgia, kurtçuğun başına gelmiş ve aynı yeri kazmaya başlamıştı. O da bir şeyler çıkarmış, bulduklarını koklamış ve aniden kızının çıkardığından çok daha şiddetli uyarı çığlıkları atmaya başlamıştı. Çıkardığı nesneyi yere atmış ve ona belirli bir mesafede otururak çığlık atmaya devam etmişti. Daha sonra Georgia'nın kardeşinin küçük kızı (Katie'nin kuzeni) aynı yere, tekerleğin yanına gelmiş ve o da topraktan bir şeyler çıkarmıştı. İki ayağı üzerinde Georgia'ya doğru yürümüş ve elindeki nesneyi ona doğru kaldırmıştı. Georgia o anda uyarı çığlıklarının şiddetini bir kat daha artırmıştı.

Bu olanları baştan sona izleyen Vicky Horner, maymunların dikkatini çeken nesnenin bir fare leşi ya da maymunların tekerin altından bile kokusunu alabilecekleri ve etrafını kurtçukların sardığı bir şey olduğunu düşünmüş, ancak bundan emin olamamış.

Bilgi paylaşımını ilginç kılan husus, gelişmiş bir empati için de gerekli olan, birinin kendi perspektifini bir başkasınınkiyle aynı anda eşleştirmesi, yani başkalarının bilmek isteyecekleri bir şeyleri or-

taya çıkarmasıdır. Bunu yapabilme yeteneği, büyük olasılıkla yalnızca güçlü bir benlik algısı olan birkaç türde kendi gösteriyor. İki yaşındaki bir çocuğun da böyle bir davranışta bulunmasını sağlayan, sanırım aynı yetenek olsa gerek. Ancak çocuklar kısa bir zaman içerisinde çok daha ileri giderler ve bilgi paylaşımını âdeta bir takıntı hâline dönüştürürler. Karşılaştıkları her şey hakkında yorum yapma ve soru sorma gereksinimi duyarlar. Bu, yalnızca insanlara özgüdür ve büyük olasılıkla dili kullanma yeteneğimizden kaynaklanmaktadır. Dil; kesintisiz bir karşılaştırma ve sınama yapılmadan asla erişilemeyecek bir uzlaşı üzerinden inşa edilir.[46]

Eğer uzaktaki bir hayvanı gösterip "zebra" diyorsam ve siz de bana katılmayıp "Hayır, o bir aslan," diyorsanız, ortada bir sorun var demektir ve bu durum, farklı bir zamanda gerçekleşecek başka bir olayda çok daha derin bir ayrılığa düşebileceğimizi gösterir. Bu kesinlikle insana özgü bir sorun, fakat gösterimde bulunan jestlerin ve dilin evriminin birbiriyle yakından ilişkili olduğunu ortaya koyması bakımından büyük bir önem taşıyor.

[46] Michael Tomasello, açıklayıcı işaret etmeyi insandaki dil gelişiminin önemli bir parçası olarak değerlendirir: "Büyük maymunlar, ne bilgi paylaşımı ve başkalarına karşı olan tutumlarından kaynaklanan güdülerle kolayca harekete geçerler, ne de bu güdülerle iletişim kurmaya çalışan başkalarını anlayabilirler" (Tomasello vd., 2007, s.718). İleride kullanacağım, saklanmış bilim insanlarına işaret etme ve kokmuş kurtçukları gösterme örnekleri bu düşünceyle çelişmektedir. Gönüllü bilgi paylaşımının büyük maymunlarda hiçbir şekilde bulunmadığını iddia edemeyiz. Ne var ki, büyük maymunların bu tür davranışları insanlarla karşılaştırıldığında çok daha az yapma eğiliminde oldukları bir gerçek.

6

Adalet Adalettir

Her insanın, doğası gereği iyi olanı yalnızca kendisi için ve adil olanı da, yürekten olmasa bile, yalnızca barış için istediği varsayılır.[1]

Thomas Hobbes, 1651

1940 ilkbaharının başlarında Nazi birlikleri şehre doğru uygun adım ilerlerken, Paris sakinleri bavullarını çoktan toplamış ve kaçmaya başlamışlardı. Birkaç yıl sonra Auschwitz toplama kampında hayatını kaybedecek olan Irene Némirovski, *Suite Française* (Fransız Süiti) adlı eserinde, yaşanan toplu göç esnasında zenginlerin bütün ayrıcalıkları da dâhil olmak üzere sahip oldukları her şeyi nasıl kaybettiğini ayrıntılı bir şekilde betimler. Zenginler öncelikle değerli mücevherlerini yanlarına alır ve çok kıymetli porselenlerini hizmetçilerine dikkatlice paketlettirerek arabalarına yerleştirirler, ancak çok geçmeden önce hizmetçileri onları yüz üstü bırakır, sonra benzinleri biter, arabaları dağılır ve porselenleri... Can pazarı kurulmuşken kim düşünür ki porselenleri?

Némirovski de varlıklı bir aileden gelmektedir, ancak kitabı okuyanlar onun sınıf farklılıklarının kriz zamanında ortadan kalkması nedeniyle duyduğu memnuniyeti kolaylıkla fark ederler. Herkes acı çekiyorsa, özellikle de üst tabaka acı çekiyorsa, bir adalet unsurunun varlığından söz edilebilir. Normalde kimseye söz hakkı tanımayan aristokratlar, örneğin konaklamak istedikleri bir otelin bütün odaları ağzına kadar dolmuş olduğu durumda, burunlarından kıl aldırmayan tavırlarını tümüyle terk edeceklerdir. Hiç şüphe yok ki ben-

[1] Thomas Hobbes, *De Cive* (1651, s.36).

zer bir durum aristokratların midesi için de geçerlidir; boş kalan aristokrat mideleri de diğer boş midelerle aynı tepkiyi verir. Tek fark, üst sınıftan olanların mevcut durumun küçük düşürücülüğünü çok daha şiddetli hissetmeleridir:

> Tek bir gün bile hiçbir işte kullanmadığı, yalnızca heykellere, antika gümüş parçalara, deri ciltli kitaplara ya da ara sıra Elizabeth dönemi mobilyalarına dokunduğu o güzel ellerine baktı. Karakterinin özünü oluşturan ince zevkleri, kültürlülüğü, bilinci, asaleti ne olacaktı? Bu çıldırmış ayak takımının arasında ne yapacaktı?[2]

Bunun gibi daha pek çok pasaj, sanki empatinin karşıtı olan Schadenfreude'yi (başkalarının acılarından alınan zevk) ortaya çıkarmak için kurgulanmış gibi görünüyor. Bu pasajlar, zenginlerin içine düştüğü kötü durumlardan duyduğumuz gizli tatmini kötüye kullanıyor. Oysa romanı yazan kişi, hayatı boyunca yoksulluk çekmemiş biri. Biz insanlar, kolayca sosyal hiyerarşiler oluştururken bir yandan da bundan tiksinti duyan ve kıskançlık çekmedikçe, tehdit edilmedikçe ya da yalnızca kendi rahatımızı düşünmedikçe kolayca başkalarına sempati duyabilen karmaşık karakterli canlılarız. Biri toplumsal, diğeri bencil olan iki ayağımızın üstünde duruyoruz. Statü ve gelir farklılıklarını bir dereceye kadar devam ettiriyor ve aradaki sınır aşılır aşılmaz güçsüz durumda olanlara yardım etmeye başlıyoruz. Bütün insanların eşit koşullarda yaşadığı uzun geçmişimizden kalan ve içimize derinden işlemiş bir adalet duygusu taşıyoruz.

Tavşan mı Avlansın Geyik mi?

Bizi büyük maymunlardan ayıran sosyal hiyerarşilere yönelik yaklaşımımız, normalde bizim deliye döneceğimiz olaylar karşısında özellikle şempanzeler herhangi bir tepki vermedikleri zaman bütün açıklığıyla ve hatta zekâ parıltılarıyla ortaya çıkıyor.

[2] Irene Némirovski (2006, s.35).

Bu bahsettiğim ilk kez olduğunda, çok güçlü bir alfa erkeği olan Yeroen tüyleri diken diken olmuş vaziyette, çevresindekilere gözdağı vermeye çalışıyordu. Ortada gırgır geçilecek herhangi bir durum yoktu. Diğer büyük maymunlar, testosteronları neredeyse damarlarından fışkıracak bu erkeğin verdiği mesajı dehşet içinde izliyorlardı: Patron oydu. O anda ayağına dolaşacak herhangi biri çok ciddi şekilde dayak yiyebilirdi. Âdeta kürkle kaplı, buharlı bir lokomotif gibi önüne çıkacak her şeyi ve herkesi dümdüz edip geçebilecek Yeroen, ağır adımlarla eğilmiş bir ağaç gövdesine doğru ilerleyecek ve ne kadar güçlü ve dayanıklı olduğunu daha net anlatabilmek için ağaçtan çatırtı sesleri yükselene kadar onu şiddetle sallayacaktı. Bütün alfa erkekleri, kendilerine özgü etkileriyle ortaya çıkarlar. Ne var ki, o gün hava yağmurluydu ve ağaç gövdesi iyice kayganlaşmıştı. Tahmin edileceği üzere, bu gülünç manzaranın zirvesinde güçlü liderimizin ayağı kaymış ve yere düşmüştü. Ağaç gövdesine birkaç saniye tutunsa da, çimlerin üzerine düşmüş ve yolunu kaybetmiş bir şaşkın gibi etrafına bakınmıştı. "Gösteri devam etmeli" yaklaşımıyla olsa gerek, kendisine bakan gruba doğru koşmuş ve korkunç çığlıklarıyla onları çil yavrusu gibi dağıtarak performansını bitirmişti.

Yeroen'in yere düşmesi beni gülmekten kırıp geçirdiyse de, şempanzelerin bu olayda gülünecek hiçbir şey bulmadıklarını söylemem gerekiyor. Yaşananlar her ne kadar Yeroen'in tasarladığı gibi gelişmese de, diğerleri gözlerini bir an olsun ayırmadan, sanki bunlar aynı gösterinin bir parçasıymış gibi onu izlemişlerdi. Benzer bir olay, başka bir kolonideki alfa erkeği yerdeki sert plastik topu kaldırdığında yaşanmıştı. Alfa erkeği bu topu genellikle bütün gücünü kullanarak olabildiğince yükseğe –ne kadar yüksek, o kadar iyi– fırlatır ve top muazzam bir gürültüyle bir yerlere düşerdi. Ne var ki, topu fırlattıktan sonra bu sefer şaşkın bir yüz ifadesiyle etrafı kolaçan etmeye başlamıştı, çünkü top mucizevî şekilde ortadan kaybolmuştu. Fırlattığı topun aynı yörüngeyle geri düşece-

ğini bilmediği için, aramayı sürdürürken top büyük bir gürültüyle tam arkasına düşmüştü. Bu, onu oldukça korkutmuş ve gösterisi orada aniden kesilmişti. Ben bu olayı yine gülünç bulduğum hâlde, oradaki şempanzelerden hiçbiri benim verdiğim tepkiyi vermemişti. Eğer oradakiler insan olsaydı, yerlere yuvarlanır gülmekten kırılırlardı ya da –korkudan bunu yapamıyorlarsa– birbirlerini çimdikler ve gülmemek için kendilerini kontrol etmeye çalışırken mosmor olurlardı.

On üçüncü yüzyıl teologlarından Aziz Bonaventura'ya atfedilen, "Bir maymun ne kadar yükseğe çıkarsa, onun arkasını o kadar net görürsünüz," sözü, bizim yüksek makamlar için ne düşündüğümüzü veciz bir şekilde betimliyor. Bu deyişin gerçek anlamını aldığınızda da, maymunlardan çok insanlar için doğru olduğunu göreceksiniz. Benim şahsi tepkilerim de bu deyişle benzerlik gösteriyor, çünkü bir kısım seçkin insan karşımızda güç ve ihtişam gösterisi yaparken ortaya çıkan tutarsızlıklar mutlaka gözümüze çarpar. Aynı şekilde, siyasi liderler utanç verici gaflar yaptıklarında ya da bir striptiz kulübünde iç çamaşırlarıyla ortaya çıktıklarında, güç ve ihtişamlarından geriye kalan yalnızca saçma tutarsızlıklar olduğu için gülmekten kendimizi alamayız. İkinci örnek Avustralyalı bir siyasetçinin başına gelmiş ve polis baskını esnasında kendisi için iki önemli ders çıkardığını söylemiş: "Kimsenin seni kelepçeleyip derdest etmesine izin vermeyeceksin ve her zaman temiz iç çamaşırı giydiğinden emin olacaksın."[3]

Bizim türümüz kesinlikle işleri sekteye uğratan, baltalayıcı bir damara sahip; her ne kadar iktidara saygı duysak da, onları alaşağı etmek bizi her zaman mutlu etmiştir. Avcı-toplayıcılardan bahçıvana varana dek, günümüzün eşitlikçileri hep aynı eğilimi taşıyor. Paylaşmanın üzerinde duruyor ve iktidarla refah arasındaki ayrımı or-

[3] Avustralyalı eski bir siyasetçi olan Nigel Scullion, Rusya'da bir striptiz barında tutuklanmıştı (*Skynews*, 12 Kasım 2007).

tadan kaldırıyorlar. Sözde şef, çevresindekileri sıraya dizerek aslında ne kadar eğlenceli bir insan olduğunu kendisine söylemelerini kafasına bir kere koymuş. Hâlbuki insanlar, şeflerin yüzüne güldükleri gibi arkasından da gülüyorlar! Kabile topluluklarındaki hiyerarşi konusuyla ilgilenen Amerikalı antropolog Christopher Boehm, kendini yücelterek zorbalık eden liderlerin ürünlerin paylaşımını becerememediklerini ya da kabile dışındakilerle kendi çıkarları için anlaşıp bütün saygınlıklarını ve destekçilerini yitirdiklerini kaydediyor.[4] Onlara karşı kullanılan silahlar alay, dedikodu ve itaatsizlikten oluşuyor, ancak unutmamak gerekir ki, eşitlik taraftarları da sıkı denetimlerin dışına çok fazla çıkamıyorlar. Diğer taraftan, kabile şefleri ne kadar etkili ve güçlü olurlarsa olsunlar başkalarının mülkiyeti konusunda kesinlikle başına buyruk davranamazlar. Başkalarının hayvanlarına zorla el koyan ya da onların eşlerini cinsel ilişkiye zorlayan bir şef, ölüm riskiyle burun buruna kalır.

Atalarımız küçük ölçekli topluluklar hâlinde yaşarken sosyal hiyerarşilere gereksinim duymamış olabilirler, ancak tarımsal yerleşim ve servet birikimiyle birlikte hiyerarşik yapıların güçlü bir şekilde kullanıma girdiğini görüyoruz. Fakat bu dikey düzenlemeleri ortadan kaldırma girişimleri bize kalmadan çoktan hâlledilmiştir. Bizler doğuştan devrimcileriz. Sigmund Freud bile bilinçaltından yükselen bu isteği fark ederek, insanlık tarihinin bütün kadınları kendilerine saklayan baskıcı babalara karşı ayaklanan oğulların bir araya gelmesiyle şekillendiğini iddia eder. Freud'un köken mitindeki cinsel çağrışımlar, beyin araştırmalarında kabul gören bir bağlantı olarak bütün siyasi ve iktisadi yaklaşımlarımızda bir eğretileme olarak

[4] Eşitlikçilik gerçekten zor konu, ancak Christopher Boehm'in (1993) çalışmaları konuyu anlayabileceğimiz seviyede ele alıyor. İnsanın temel eğilimlerinden biri toplumsal tabakalaşmadır, ancak birçok küçük ölçekli toplulukta insanlar "eşitleme mekanizmalarını" etkin bir şekilde kullanarak hırslı erkeklerin bütün toplumu kontrol etmelerinin önüne geçerler. Bu tür siyasi organizasyonlar, insanlar tarafından genellikle tarih öncesi dönemlerde kullanılmıştır.

kullanılabilir.[5] İnsanların finansal konularda nasıl karar verdiklerini anlamak için iktisatçılar mali riskleri analiz etmeye devam ededursun, beyin araştırmaları yapan bilim insanları insan beyninin cinsel içerikli görüntüler izlerken de kullandığını ortaya çıkartmıştır.[6] Aslında bu tür görüntüler izlendikten sonra, insanlar ihtiyatlı yaklaşımları bir kenara atıp, normalde kullanacaklarından çok daha fazla parayla kumar oynuyor olmalılar. Tanınmış bir nöron iktisatçısının sözlerini kullanacak olursak, "Cinsel ilişki ve açgözlülük arasındaki bağlantı on binlerce yıl geriye, erkeklerin kadınları kendilerine çekmek için tedarikçi ya da kaynak toplayıcı olarak ortaya çıktıkları evrimci rollerine kadar götürülebilir."

Bu sözler, bizleri rasyonel kâr çoğaltıcılar olarak gören iktisatçıların sözlerine pek benzemiyor. Geleneksel iktisat modelleri, insanın adalet duygusunu ve onun iktisadi kararlardaki açık etkilerini hesaba katma gereği duymazlar. Hatta *Homo economicus*'un beyni cinsellik ve para konularında herhangi bir ayrım gözetmezken, genel anlamda insan duyguları da geleneksel modeller tarafından göz ardı edilir. Oysa reklamcılar bütün bunları o kadar ciddiye alırlar ki, genellikle araba ya da saat gibi pahalı ürünleri çekici kadınlarla eşleştirirler. Ne var ki, iktisatçılar pazar güçleri ve kişisel çıkarda kök salmış rasyonel tercihlerin hüküm sürdüğü varsayımsal bir dünya olduğunu düşlemeyi tercih ederler. Düşledikleri bu dünya, tamamen bencilce davranan ve herhangi bir vicdan azabı duymadan başkalarından ra-

[5] Freud (1913), *Totem and Taboo* (Totem ve Tabu) kitabında bütün kadınları kendine saklayan, kıskanç ve büyür büyümez oğullarını kadınların çevresinden uzaklaştıran bir baba profili çizer. Freud, bireylerin bilinçdışının, çocuğun doğumundan sonraki ilk aylarda, karşılıklı sonsuz bir doyumun yaşandığı anne-çocuk birlikteliğini bozan toplumsal yasalara karşı saldırganlık eğilimi ile dolu olduğunu, toplumsal yasanın da babanın şahsında algılanması nedeniyle babanın katli (primal horde) fantezisinin bilinçdışının önemli arzu doyuran fantezilerinden birisi olduğunu belirtmiştir. Bu toplumsal trajediye yol vermemek için aynı toteme sahip topluluklar arasında evlenme yasağının -tabu- oluşmuş olduğunu belirtir. Bu yasa, toplum düzenini korumak için, belki de kadınların erkekler tarafından korunma ve kollanma arzularının ifadesi olarak simgeselleştirilmiştir.

[6] Brian Knutson ve ekibi (2008) tarafından yapılan çalışma. Alıntı yapılan metin, Kevin McCabe'nin "Men's Brains Link Sex and Money" (CNN International, 12 Nisan 2008).

hatça faydalanan insan ırkının bazı üyelerine kesinlikle uyuyor. Bununla birlikte, pek çok deneydeki istisnai durumlar gibi, bu insanlar da sayıca azınlıktalar. Hâlbuki toplumun büyük çoğunluğu özgeci, işbirliğine yatkın, adalete duyarlı ve toplumun genel hedefleriyle uyumludur. Bu çoğunluk içindeki güven ve işbirliği seviyesi, iktisat modellerinde tahmin edilenlerin çok ötesindedir.

Eğer varsayımlarımız gerçek insan davranışıyla uyumluluk göstermiyorsa, ortada bariz bir sorun olduğunu söyleyebiliriz. Bizim hiçbir şey olmadığımızı ve herhangi bir hesaba katılmamıza gerek olmadığını söyleyerek yalnızca çıkarcıların üzerinden hesap yapmak gibi tehlikeli düşünceler, bizleri de kesinlikle bu şekilde davranmaya zorluyor. Başkalarına olan güvenimizin altını oyan bu düşünceler, bizleri cömert olmamız gerekirken daha ihtiyatlı davranmaya zorluyor. Amerikalı iktisatçı Robert Frank, bu durumu şu söylerle açıklıyor:

> Kendimiz ve kendi imkânlarımız hakkında düşündüklerimiz, ne olmak ya da neye dönüşmek istediğimizi belirliyor... Kişisel çıkar teorisinin zararlı etkileri, toplum üzerinde en fazla dağıtıcı etki yapmış olanlarıdır. Başkalarından en kötüsünü beklememiz gerektiği yönünde yapılan telkinler, bize yalnızca en kötüsünü getirmiştir: ahmak yerine konulma korkusundan, taşıdığımız asil içgüdülerimize kulak vermemeyi öğrendik.[7]

Frank, ilginç bir şekilde, tamamen bencilce olan beklentilerin bizim için en kârlı sonuçları vermeyeceğini düşünüyor. Aslında Frank'in düşüncesi, milyonlarca yıldır insan soyunun devamına hizmet eden uzun erimli duygusal bağlılıkları üstlenmekte bugün ne kadar isteksiz davrandığımızı vurgulayan düşüncelerimizi özetliyor. Eğer iktisatçıların söylediği gibi gerçekten düzenbaz ve açgözlü kişiler olsaydık, avlamak istediğimiz hep geyik olacak, ama sonsuza kadar yalnızca tavşan avlayabilecektik.

[7] Robert Frank'in *Passions within Reason* (1988, s.xi) adlı kitabından. Frank, geleneksel kişisel çıkar modellerinin insanların iktisadi faaliyetlerini anlamada başarısız olduklarını ilk vurgulayanlardan biridir.

Son kullandığım av benzetmesi, ilk kez Jean-Jacques Rousseau tarafından *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Düşünceler* adlı eserde kullanılan ve yüzyıllar sonra oyun teorisyenleri arasında yaygınlık kazanan bir ikileme atıfta bulunuyor. Yapılacak tercih, bireyciliğin küçük kazanımları ve toplu eylemin büyük kazanımları arasında olacak. İki avcı, avdan sonra tek başlarına evlerine hiç geyik avlamadan çekip gitmek ya da bir araya gelip eve geyik götürmek –ikiye bölünecek olsa da– arasında bir karar vermek zorundadır.[8] Günümüz toplumlarında farklı güven tabakalarını başarılı bir şekilde oluşturduk. Örneğin, market sahipleri tek tek insanlara değil, kredi kartı şirketlerine güvendikleri için kredi kartlarıyla ödemeye başladık ve sonuçta bize güvenmelerini yeniden sağlamış olduk. Yani daha karmaşık geyik avcıları hâline geldik. Ancak bunu bilinçsiz olarak yapmıyoruz. Başkalarından daha fazla benimsediğimiz insanlarla işbirliğine gidiyor ve bir girişimde bulunurken çok daha istekli davranıyoruz. Üretici ortaklık, kanıtlanmış sadakat ve karşılıklı "ver-al"ların yaşandığı bir geçmişe dayanır. Yalnızca bu gerçekleştikten sonra kendi ufkumuzdan daha büyük başarılar elde edebiliriz.

1953 yılında, dünyanın en yüksek ve en tehlikeli zirvelerinden biri olan K2'de sekiz dağcı büyük bir sorunla karşılaşmış. Grup üyelerinden birinin bacağında, -40 derece soğukta kan pıhtılaşması meydana gelmiş. Ayağını kullanamayan arkadaşlarıyla birlikte aşağı inmek diğerleri için hayati bir tehlike oluştursa da, içlerinden hiçbiri onu geride bırakmayı aklının ucundan bile geçirmemiş. Grup üyelerinin gösterdiği bu birlik, bir kahramanlık örneği olarak tarihe çoktan geçmiş durumda. Bunun tersine, 2008 yılındaki olayda K2'de mahsur kalan on bir dağcı oraya gitmelerindeki ortak nedeni unutmuş görünüyorlardı. Hayatta kalanlardan biri, yalnızca kendini korumak için mücadele etmiş olmasına hayıflanıyordu: "Herkes kendi-

[8] Brian Skyrms (2004).

si için çabalıyordu ve herkesin o anda birbirini neden terk etmiş olduğunu hâlâ anlayabilmiş değilim."[9]

Dağa tırmanan ilk grup geyiği avlarken, ikinci grup tavşanla yetinmek zorunda kalmış görünüyor.

Göz Ovuşturma Güveni

Bir arkadaşın güven geliştirici bir oyunda geri çekilmesi ne anlam ifade eder? Bir erkek masanın üstüne çıkar, sırtını döner ve onu tutacak olan arkadaşlarının kollarına doğru kendisini bırakır. Ya da bir kadın, her biri bir mayını temsil eden çeşitli nesnelerin sağa sola serpiştirildiği açık bir alanda. gözleri bağlı oyun arkadaşını talimatlar vererek yönlendirir. Güven geliştirme oyunu, bir başkasına inanmayı gerektirir ve oynayanları sırası ile ortaklık kurmaya hazırladığı için bireyler arasındaki engelleri ortadan kaldırır.

Diğer taraftan bu oyunlar, Kosta Rika'daki kapuçin maymunlarının oynadıklarıyla karşılaştırıldığında çok basit kalır. Aslında, insanların kesinlikle maymunların oyunlarını oynamasına izin verilmemeli; böyle bir şeye yeltenecek olanları, hukukçuların daha baştan uyarması gerekiyor. Bu küçük maymunlar ağaçların tepesinde oldukça garip hareketler yapıyorlar. Amerikalı primatolog Susan Perry'nin, heyecanlı bir şekilde empati kurmaya çalışan izleyici kitlesine gösterdiği video kayıtlarını görmeseydim, bu tür hareketleri yaptıklarına asla inanamazdım. En fazla oynadıkları oyunlar, "el koklamaca" ve "göz ovuşturmaca."[10]

İlkinde, iki maymun bir dalın üzerinde karşılıklı oturur ve parmaklarından birini birbirlerinin burun deliklerine, ilk boğum yeri görünmeyecek seviyeye ulaşana kadar sokarlar. Birbirlerine yavaşça üstünlük kurana kadar, yüzlerinde kendilerinden geçtiklerini göste-

[9] Maurice Isserman, "İnsanların Çöküşü" (*New York Times*, 10 Ağustos 2008).

[10] Göz ovuşturmaca oyunu, Susan Perry ve ortak yazarlar (2003) tarafından betimlenmiştir. Ayrıca bkz. Perry (2008).

ren bir ifadeyle oturmaya devam ederler. Maymunlar normalde hiperaktif ve girişken canlılardır, ancak el koklamaca oynayanlar gruptan ayrı bir yerde otururlar ve yarım saatten bir saate varıncaya dek yalnızca oyunlarına odaklanırlar.

Çok daha ilginç olan ikinci oyunda ise, maymunlardan biri diğer arkadaşının göz kapakçığı ile göz yuvarı arasına neredeyse parmağının tamamını yerleştirir. Maymunların parmakları genellikle ince olur, fakat gözleri ve burunlarıyla orantıladığımız zaman bizimkilerden çok da küçük sayılmazlar. Ayrıca parmaklarında, içleri kesinlikle temiz olmayan tırnakları da olduğu için, bu davranış korneaya zarar verebilir ya da enfeksiyona yol açabilir. Oyuna bir kere başlandıktan sonra, maymunlar kesinlikle yerlerinden kalkamazlar; yoksa oyunculardan biri, hayatının sonuna kadar tek gözüyle idare etmek zorunda kalabilir. Bu oyunları izlemek bile, insana büyük bir acı verebilir! Eşlerden biri gözü ovuşturulurken diğerinin burun deliğine parmak atana kadar her ikisi de duruşlarını dakikalarca muhafaza ederler.

Bu tuhaf oyunların hangi amaca hizmet ettiği açık değildir, ancak ileri sürülen görüşlerden biri maymunların aralarındaki bağlılığı sınadıkları yönündedir. Bu açıklama ayrıca, diğer hayvanlarla karşılaştırıldığında birbirimize aslında ne kadar nazik davrandığımızı gösterdikleri için insan ritüellerine saygı duymamız gerektiğini belirtiyor. Oysa en basitinden dudaktan öpüşmek bile hastalık bulaştırma riski taşıyor. Samimi bir şekilde öpüşmenin zevk verici ya da tiksindirici olması tamamen eşlere bağlı bir durumdur. Yani böyle bir şeye kalkışmak, ilişkiyi nasıl anladığımızla yakından ilgilidir. Öpüşme, eşlerden birinin sevgisini, isteğini ve hatta bazen sadakatini sınamak için yapılır. Büyük olasılıkla kapuçin maymunları da birbirlerini gerçekten ne kadar sevdiklerini anlamak için bu oyunları oynuyorlar, çünkü grup içindeki mücadelelerde kendilerine kimin güvenip, destek verebileceğine ya da kendilerinin kime güvenip, destek vermeleri gerektiğine bu şekilde karar veriyor olabilirler. İkinci

bir görüş ise, oldukça stresli canlılar olan maymunların bu oyunlar sayesinde streslerini bir nebze olsun azaltabildikleri yönünde. Maymunların grup yaşantıları tam bir facia. Göz ovuşturmaca ya da el koklamaca oynarlarken görülmemiş bir sakinliği, âdeta bir rüya anını yaşıyorlar. Acaba acı ve zevk arasındaki sınır çizgisinde mi dolaşıyorlar? Bu oyunlar esnasında büyük olasılıkla endorfin (iç uyuşturucu) bile salgılıyor olabilirler, kim bilir!

"Güven Oyunları"ndan söz ediyorum, çünkü birilerinin sizin gözünüzü ovuşturmasına izin vermeden önce en azından bunu yapacak olanla sizin aranızda yüksek seviyede bir güvenin olması gerekir. Kendinizi açığa bırakırken kimsenin bunu istismar etmeyeceğini varsayarak üstlendiğiniz risk, aslında diğerleriyle sizin aranızda kurulmuş olan güven bağının derinliğini açıkça gösteriyor. Bu oyunlar esnasında maymunların birbirlerine iletir gibi göründükleri mesajlar –insanların kendilerini başkalarının kollarına bırakmasına benzer şekilde– aslında birbirlerini ne kadar tanıdıklarına ve birbirlerine olan inançlarına dayanıyor. Açıkçası bu, arkadaşlarımızda ve ailemizde en fazla takdir ettiğimiz, eşsiz bir duygu.

Hayvanlar, bu tarz ilişkileri hem kendi aralarında hem de farklı türler arasında kolaylıkla geliştirirler. Örneğin, evcil hayvanların bizimle kurduğu ilişkiler ve bizim onlara yönelik samimi tutumlarımızı göz önüne getirelim; onları başımızın üstüne kaldırmaktan tutun da kazağımızın içine tıkıştırmaya varıncaya dek, neler neler... Tabi, böylesine korkutucu hareketleri başkalarının yapmasına kesinlikle izin vermezler. Diğer taraftan, kolumuzun tekini büyük bir köpeğin ağzının içine daldırırız; normalde etobur bir hayvan bundan kalın bir parçayı rahatlıkla koparacak güçtedir. Fakat hayvanlar da bir başkasına güvenmeyi öğrenirler. Eski tarz bir hayvanat bahçesinde, bir maymun diş temizleyicisi olarak bir hipopotamla aynı kafese konulurdu. Hipopotam kendisine verilmiş olan salataları yedikten sonra küçük maymun ona yaklaşır ve hipopotamın iyice açtığı

ağzının içindekileri kurcalamaya başlardı. Bunu daha önce defalarca yaptıkları her hareketlerinden belli olurdu. Bir araba kaportasının altındaki mekanik aksam gibi, maymun hipopotamın ağzına yaslanır ve dişlerinin arasında kalan bütün yiyecek parçalarını oradan çekip alır. Bu özel servis hipopotamı oldukça eğlendirir, çünkü maymun çalışırken ağzını olabildiğince açık tutmak zorunda kalır.

Maymunun aldığı risk, aslında dışarıdan görüldüğü kadar büyük değildir. Bir hipopotam öldürücü dişlerinin olduğu büyük bir ağza sahip olabilir, ancak düzenli olarak et tüketen bir hayvan değildir. Asıl tehlikeli olan, böyle bir işi gerçek bir yırtıcının ağzında yapmaktır, lakin bunu yapan hayvanlar da bulunuyor. Çırçır balıkları, daha büyük balıkların dış parazitlerini temizleyerek beslenen küçük deniz balıklarıdır. Temizlikçi balıklardan her birinin mercan kayalıklarının dibinde kendine ait bir müşteri "istasyonu" vardır ve buraya gelen müşteriler göğüs yüzgeçlerini sallayarak onları işlerini yapmaya davet ederler. Temizlikçiler bazen o kadar meşgul olurlar ki, müşteriler sırada beklemek zorunda kalırlar. Bunun adı, kusursuz mutualizmdir (karşılıklı asalakçılık). Temizlikçi balık, müşterisinin üstündeki, solungaçlarındaki ve hatta ağzının içindeki parazitleri küçük ısırıklarla koparıp alır.

Karşılıklı güvenin bir örneği olarak, hayvanat bahçesinde bir maymun bir hipopotamın ağzını temizliyor.

Temizlikçi balık, parazitleri yemesine izin verildiğine ve büyük balığın işi yarıda kesmeyeceğine güvenmektedir. Diğer taraftan, büyük balığın da güvene gereksinimi vardır, çünkü temizlikçilerin hepsi aynı derecede dürüst iş çıkartmıyorlardır. Ara sıra müşteriden hızlı bir ısırık almak için onun sağlıklı derisini yiyenlere de rastlanılır. Böyle bir ısırık, büyük balığın afallamasına ya da yüzüp gitmesine

yol açar. Kızıldeniz'deki bu karşılıklı ilişkileri inceleyen İsviçreli biyolog Redouan Bshary'ye göre, temizlikçiler zarar görmüş ilişkilerini düzeltmek için hiç vakit yitirmeden çalışmaya başlar ve müşterilerini yeniden ayartırlar. Büyük balığın etrafında dolaşırken, sırt yüzgeçleriyle onların karınlarına hafifçe temas eder ve bir "dokunma mesajı" iletirler. Diğerleri bu dokunuşu öylesine severler ki, âdeta hemen çarpılırlar: Dingin bir şekilde kendilerini akıntıya bırakır ve gözlerini mercan kayalıklarda açarlar. Anlaşılan o ki, iletilen mesaj güveni yeniden kurmuş görünüyor, çünkü büyük balık bir sonraki temizlik için orada beklemeye başlamıştır bile.

Temizlikçi balıklar, büyük yırtıcıları asla kandırmaya çalışmaz ve Bshary'nin tabiriyle, onlarla "koşulsuz işbirliği stratejisi" çerçevesinde akıllıca bir uyum sergilerler. Peki, bu küçük balıklar, hangi müşterilerinin kendilerini yiyebileceğini nasıl biliyorlar? Beklenmedik bir şekilde, bunu ilk elden deneyimleriyle, yani yaklaşan balığın ısısından biliyorlar. Yoksa yaklaşan balığın bir başkasını yemiş gibi görünmesinden ya da *Kırmızı Başlıklı Kız* masalında olduğu gibi, onların büyük dişlerinden değil. Balıklarla ilgili genellikle çok fazla şey bilinmiyor, ancak bu, diğer pek çok hayvan söz konusu olduğunda yaptığımız gibi, onların önemini küçümsememizden kaynaklanıyor.

Güven; başkalarının doğruluğuna, işbirliğine ya da en azından onların sizi aldatmayacağına dair beklentilerinize olan inancınız şeklinde tanımlanabilir. Aslında bu tanım, temizlikçi balıkların ev sahiplerinin ağızlarına ya da solungaçlarına girdiklerinde onlarla nasıl iyi ilişkiler kurabildiklerini ya da kapuçin maymunları örneğinde olduğu gibi, göz ovuşturmacayı kiminle oynayacaklarına nasıl karar verdiklerini başka bir söze gerek bırakmadan, açık bir şekilde gösteriyor. Güveni, toplum aksamlarının düzgünce çalışmasını sağlayan bir yağlama maddesi olarak düşünebiliriz. Eğer toplu hâlde bir şeyler yapmadan önce herkesi sınamak zorunda kalsaydık, kesinlikle her-

hangi bir şey elde edemezdik. Kimin güvenilir olduğuna karar vermek için geçmiş deneyimlerimizden yararlanırız ve bazen de toplum üyelerimizin genelleştirilmiş deneyimlerine inanırız.

Bir deneyde, her iki katılımcıya da küçük bir miktar para verilmiştir. Eğer içlerinden biri kendisine verilen parayı almazsa, diğerinin alacağı miktar ikiye katlanacaktır. Aynı durum diğeri için de geçerlidir. Ancak her iki denek de aynı şekilde davranırsa, ikisine de yine ilk aldıklarının iki katı para alacakları söylenir. Dolayısıyla, iki denek için de en iyi seçenek, kendilerine sunulan parayı almamaktır. Ne var ki, deneklerin birbirlerini tanımalarına ve deneyden önce konuşmalarına da izin verilmez ve deneyin sadece bir kez yapılacağı söylenir. Bu koşullar altında, size sunulmuş olan teklifi kabul etmek zekice görünebilir, çünkü diğer insanın ne yapacağını tam olarak kestiremezsiniz. Buna karşın, bazı insanlar hangi gerekçeyle olursa olsun kendilerine sunulan parayı almamış ve eğer eşleri de aynı şekilde davranmışsa, çok daha iyi bir kazanç sağlamışlardır. Bu ve benzeri pek çok çalışmanın ana düşüncesi, insanların rasyonel tercih teorilerinde öngörülenden çok daha güvenilir olduklarını göstermektir.[11]

Başkalarına güven az miktarda paranın ortaya konduğu, tek seferlik bir oyunda iyi olabilir, ancak uzun vadede çok daha dikkatli olmamız gerekir. İşbirliğine dayalı bütün sistemlerin en büyük sorunu, bazı insanların verdiklerinden çok daha fazlasını almaya kalkışmalarıdır. İnsanlar bir başkasıyla anlaşırken avantacılık kurbanı olmamak için doğal olarak daha fazla dikkat gösterir, çünkü eğer avantacılığın önüne geçilemezse, hangi sistem olursa olsun, bütün yapı çok geçmeden mutlaka çökecektir.

Eğer gereken asgari dikkat gösterilmezse, tuhaf şeyler olabilir. İnsanların çok küçük bir kısmı, kendilerini savunmasız bir şekil-

[11] Deney, Toh-Kyeong Ahn ve ortak yazarlar (2003) tarafından betimlenmiştir. İktisattaki "rasyonel tercih" modellerinin sorgulandığı yazın için bkz. Herbert Gintis (ed.), *Moral Sentiments and Material Interests* (2005); Paul Zak, *Moral Markets* (2008); Michael Shermer's *The Mind of Market* (2008); ve Pauline Rosenau (2006).

de açık kılan ve herhangi bir insana kolayca güvenmelerini sağlayan genetik bir bozuklukla dünyaya gelir. Bu bozukluk, yedinci kromozom üzerindeki görece az sayıdaki bazı genlerin silinmesinden kaynaklanır ve Williams Sendromu olarak bilinir.[12] Williams Sendromu hastaları inanılmayacak ölçüde dost canlısı, başka kişilerle bir arada olmaktan büyük keyif alan ve fazlasıyla uzun konuşan insanlardır. Otistik ya da Down sendromlu bir çocuğa, "Bir kuş olsaydın ne yapardın?" diye sorduğunuzda ondan bir yanıt alamayabilirsiniz, ancak Williams sendromlu çocuk şunu diyecektir: "Güzel soru! Gökyüzünde özgürce uçabilirdim. Eğer yürüyen bir çocuk görürsem, onun başına konar ve orada onu mutlu edecek şekilde cıvıldardım."

Bu cana yakın çocuklara karşı duyarsız kalmak mümkün görünmese de, bu insanlar kendilerine arkadaş bulmak konusunda ciddi sorunlar yaşarlar. Çünkü herhangi bir ayrım yapmadan herkese güvenir ve dünyadaki herkesi aynı ölçüde severler. Bizler, bu tür insanları çevremizden mümkün olabildiğince uzak tutmaya çalışırız, çünkü onların ne yapabileceklerini çok fazla kestiremeyiz. Kendilerine yaptığımız iyilikler karşısında minnet duyacaklar mı, bir kavgaya tutuşursak bizi destekleyecekler mi, hedeflerimize ulaşmamızda bize yardımcı olabilecekler mi? Büyük olasılıkla bunlardan hiçbirini yapmayacaklar, yani kendi değerlerimiz doğrultusunda bir arkadaşta aradığımız hiçbir özelliği onlarda bulamayacağız. Ayrıca, başkalarının niyetlerinin ne olduğunu sezmek gibi temel bir sosyal yetenekten de yoksundurlar: Kötü niyetli düşünceleri asla fark edemezler.

Williams Sendromu hastalarının en belirgin özellikleri olan dost canlısı olmanın ve herkese güvenmenin kalıcı bağlar kurmak için yeterli olmaması, doğanın talihsiz deneylerinden biri olsa gerek. Çünkü insanların ayrım yapabilme yeteneğine sahip olmalarını bekliyoruz. Böyle bir hastalığa yol açan az sayıda gen, bizlere her şeyi hesa-

[12] Ursula Bellugi ve ekibi (2000). Çocuğun dedikleri için bkz. David Dobbs, "The Gregarious Brain," New York Times Magazine, 8 Temmuz 2007.

ba katmamızın doğuştan gelen asıl eğilimimiz olduğunu söylüyor. Bizim türümüz de diğer pek çok türün yaptığını yapar ve güvenilir olan ve olmayan arasında dikkatli bir seçimde bulunur.

Örneğin, bir şempanze yavrusu annesine güvenmeyi öğrenir. Annesi, bir ağaçta otururken onu eliyle ya da ayağıyla kaldırır ve yukardan aşağıya doğru sallandırır. Eğer annesi çocuğunu bırakırsa, çocuk aşağı düşünce ölecektir, ama hiçbir anne asla böyle bir şey yapmaz. Gezintiye çıktıklarında, çocuğu küçükse onu karnında tutacak şekilde sarar ya da büyükse onu sırtına alır. Küçük bir şempanzenin annesine bağımlılığı yaklaşık altı yıl sürer ve deyim yerindeyse bu süre boyunca annelerinin sırtında *yaşarlar*. Bir keresinde ormanda bir grup şempanzenin ardından yürürken, çocuklardan biri ayağa kalkmış ve annesinin sırtında takla atmaya başlamıştı. Arabanın arka koltuğunda yaramazlık yapan çocukları kontrol etmemize pek benzemeyen bir şekilde, annesinin bakışı ve küçük bir dokunuşu onu kendine getirmeye yetmişti.

Şempanze yavruları, kendi akranlarıyla oynadıkları oyunlarda başkalarına güvenmemeyi de öğrenirler. Etrafta koşuşturan bütün genç şempanzeler gülme sesleri çıkarırlar. Her ne kadar hepsi eğleniyor görünse de, aslında açık bir rekabet içindedirler. Kendi aralarında oynadıkları oyun aslında, altta kaldığında ya da darbe aldığında kimin ağlayacağını görmek için oynanır. Özellikle genç erkekler, kaba oyunlardan hoşlanırlar. Ancak içlerinden birinin büyük abisi oynadıkları köşeye geldiğinde, oyunun gidişatı baştan sona değişir. Abisi oraya gelen akranlardan biri, aniden cesaretlenir ve daha sert vurmaya başlar, hatta kendi can ciğer arkadaşını bile ısırır. Oyun oynayanların tamamı, başı sıkıştığında kime yardım edileceğini çok iyi bilirler ve bu oyun, oldukça kısa bir süre içerisinde pek de dostane olmayan bir şekle girer. Bunlar olağandışı görüntüler değildir: Şempanzeler çok küçük yaşlarından itibaren oyun uzadığında eğlencenin

ortadan kalktığını öğrenirler. Hiçbir oyun arkadaşı, kimsenin kendi annesi kadar güvenilir olamaz.

İnsanlar, güvenmeyi her zaman en üst seviyeden değerlendirirler. Kung kabilesinden bir grup insanın tümünün kendilerine ait zehirli okları bulunmasına karşın, bu okların tamamını bir tek sadağın (ok kutusunun) içine yerleştirirler ve küçük çocukların erişemeyeceği yüksek bir ağaç dalına asarlar. Bu oklar, onların gözünde bizim el bombalarımız kadar tehlikeli olmalı. Dolayısıyla, eğer erkekler bu okları yerli yersiz kullansalardı grubun hayatı bir felakete dönüşebilirdi. Bizim kültürümüzde de, birbirine bağlı küçük ölçekli topluluklarda güven en üst seviyede aranan bir gerekliliktir. Küçük Amerikan kasabalarında karşılıklı yardımlaşma ve toplumsal gözetim o kadar üst seviyededir ki, insanlar kapılarını açık, arabalarını ise kilitlemeden bırakırlar. Örneğin, Mayberry'de bugüne kadar hangi suçlar işlenmiş? Bilen yok!

Büyük şehirlerde durum doğal olarak çok daha farklı gelişiyor. 1997 yılından hatırladığım bir olay var: Danimarkalı bir anne, on dört aylık bebeğini bir bebek arabasının içinde Manhattan'daki bir restoranın otoparkında bırakmıştı. Çocuk koruyucu bir aileye teslim edilmiş, annesi ise hapishaneye gönderilmişti. Pek çok Amerikalı için bu anne ya bir deli ya da bir suçluydu, ancak bu annenin yaptığı, çok sayıda Danimarkalının alışkanlık hâline getirdiği bir davranıştan başka bir şey değildi, çünkü Danimarka'daki suç oranları hayal edilemeyecek kadar düşük seviyelerdeydi ve aileler, bebeklerinin temiz havaya ihtiyaçları olduğunu düşünüyorlardı. Anne, çocuğunun araba içinde rahat olduğuna ve havanın güzelliğine güvenerek onun yanından kısa bir süreliğine ayrılmıştı. Ancak görünüşe bakılırsa, New Yorklular onun bu düşüncesini paylaşmıyorlardı. Sonuçta kadın hakkındaki bütün suçlamalar ilk celsede düştü ve anne serbest bırakıldı.

Kısa süre önce Danimarka'ya gitmiştim ve oradaki arkadaşlarıma bir çocuğu dışarıda tek başına bırakıp bırakmadıklarını sorduğumda hepsi birden kafasını sallamış ve herkesin böyle yaptığını söy-

lemişlerdi. Bu, bebeklerinin yanlarında olmasından hoşlanmadıkları için değil, temiz havada olmanın onlar için iyi olduğunun düşünülmesindendi. İçlerinden bir tanesi bile bebeğinin kaçırılma olasılığını düşünmemiş. Evlerinde konuk olduğum arkadaşlarım, bir insanın böyle adi bir suç işleyip işleyemeyeceğini ve kaçırılan bir çocukla nereye gidilebileceğini ciddi ciddi düşünmüşlerdi. Eğer birisi evine o bebekle dönerse, komşuları mutlaka şüphelenecektir, çünkü içlerinden biri o çocuğun nereden çıktığını kesinlikle soracaktır. Ve gazetelerde kayıp bir çocuk haberi çıktıktan sonra, bu çocukla haber arasında hızla bağlantı kuran birisi mutlaka bulunacaktır.

Danimarkalıların çok fazla düşünmeden kendilerini başkasının yerine koyabilme yetenekleri "toplumsal sermaye" olarak kabul edilir. Belki de oradaki en değerli sermaye gerçekten de budur. Arka arkaya yapılan araştırmalardan sonra, Danimarkalıların mutluluk sıralamasında en üst sırada yer aldıkları ortaya çıkmıştır.

Benim İçin En Son Ne Yaptın?

Ne zaman bir ofisten diğerine taşınsam, eski odam kesinlikle uzun süre boş kalmaz, çünkü doğa boşluk kaldırmıyor. Olası yeni evler, ağaçkakanlar tarafından açılmış oyuklardan terk edilmiş sığınaklara kadar geniş bir yelpazede uzanıyor. Ev piyasasındaki "boşluk zincirinin" tipik bir örneğine keşiş yengeçleri arasında rastlanabilir. Yengeçlerden her biri, arkasını örtmeye yetecek büyüklükteki kendi evini –bir deniz kabuğu–beraberinde taşır. Buradaki sorun, yengeçler büyürken evlerinin de onlarla aynı oranda büyümemesidir. Keşiş yengeçleri sürekli olarak kalacak yeni bir yer arayışında olurlar. Kendilerine uygun daha kullanışlı bir kabuk bulduklarında ise, diğer yengeçler boşa çıkan kabuk için sıraya girerler.[13]

[13] Ivan Chase (1988).

Bu ikinci el piyasasında işleyen arz ve talebi anlamak oldukça kolay olmasına karşın, bu döngü kişisel olmayan bir seviyede gerçekleştiği için insanların dünyasıyla büyük bir farklılık gösterir. Eğer keşiş yengeçleri, "Yeni bir midye kabuğu bulursam, sen de benim evimi alabilirsin." türünden anlaşmalar yapıyor olsalardı, bu döngü çok daha ilginç olabilirdi. Keşiş yengeçleri anlaşma yapmazlar ve hiçbiri bir diğerini evini boşaltması için zorlamaz.

Adam Smith, bu yaklaşımın bütün hayvanları tanımlamak için kullanılabileceğini düşünüyordu: "Hiç kimse, bir köpeğin kendi kemiğini başka bir köpeğinkiyle değiş tokuş etmek için pazarlık yapıp, adil bir anlaşmaya vardığını görmemiştir."[14] Doğru, ancak Smith hayvanların ticaret yapmadıklarını ya da adaletin onlara yabancı olduğunu düşünürken yanılıyordu. Hayvanların birbirlerine gereksinim duymadıklarına inandığı için, onların sosyalleşmesini yabana atıyordu. Oysa İskoçyalı büyük filozof, hayvanlar arasında bir "Davranışsal İktisat" olduğunu öğrenseydi tahminimce bundan memnuniyet duyardı.

Bu olguyu, içinde yiyecek olan bir tepsiyi çekmeyi öğrettiğimiz kapuçin maymunları arasında yaşanan bir olayla açıklayayım. Tepsiyi tek bir maymuna göre fazlasıyla ağır hazırlayarak, onlara güçlerini birleştirmeleri için bir neden verdik. Bunun üzerine, çekme işi Bias ve Sammy adındaki iki dişi tarafından yapıldı. Daha önce tek başlarına birçok kez yaptıkları için, yiyecekleri tepsinin içinden düşürmeden başarıyla taşıyorlardı. Ne var ki, Sammy kendi ödüllerini süratle toplamış ve daha Bias kendisine bir şeyler alma fırsatı yakalamadan tepsiyi bırakmıştı. Denge bozulduğu için tepsi yere yuvarlanmış ve artık kullanılamaz olmuştu. Sammy ele geçirdiği yiyecekleri mutlu bir şekilde hapır hupur yerken, Bias sinir krizi geçiriyordu. Öfkeden deliye dönmüş bir hâlde, avazı çıktığı kadar bağırmaya başlamasının üzerinden henüz yarım dakika geçmemişti ki Sammy

[14] Adam Smith (1776), *The Wealth of Nations* (Ulusların Zenginliği).

yaklaşmış ve Bias'a bir bakış atarak sanki yeniden deneyelim demişti. Bias ve Sammy tepsiyi daha sonra yeniden taşımışlardı. Sammy bu sefer herhangi bir şey alamamıştı, çünkü tepsinin ona bakan tarafına yalnızca boş bir kap konulmuştu.

Sammy bu düzeltmeyi, Bias'ın kendi ödülü kaybetmesini protesto etmesine doğrudan bir yanıt olarak gerçekleştirmişti. Bu davranış, insanların iktisadi davranış döngüleriyle benzerlik gösteriyor: İşbirliği, iletişim ve bir beklentinin, hatta bir yükümlülüğün yerine getirilmesi. Sammy, alınan bir şey karşılığında bir şey verilmesi gerektiğini akıl etmiş gibi görünüyordu: Bias ona yardım etmişti, dolayısıyla şimdi Bias'a yardım etmeyi nasıl reddedebilirdi? Aynı bizim toplumlarımızda bir arada bulunan işbirliği ve rekabet gibi, maymunların grup yaşantısında da bu tür duyarlılıkların varlığı şaşırtıcı olmasa gerek.

Unutmadan, Sammy ve Bias'ın akraba olmadıklarını belirtmem gerekiyor. Hayvanların kendi kanlarından olanlara yardım etme eğilimleri arı kovanlarında ve karınca yuvalarında aşikârdır. Aynı eğilim memeliler ve kuşlar arasında da gözlemlenebilir. "Et tırnaktan ayrılmaz" diyoruz ve kendi toplumlarımız içinde de ailevi yardımlaşma örnekleriyle sıklıkla karşılaşıyoruz. Akrabalara yardım etmenin genetik avantajları vardır ve bu yüzden biyologlar, akraba olmayan kişilere yardım etmekle akrabalara yardım etmeyi birbirinden ayırmaya özen gösterirler. İnsanların dünyasında bunun avantajları az çok belli. Peki, hayvanlar neden böyle bir davranış sergiliyorlar? Petr Kropotkin, yirminci yüzyılın başında kaleme aldığı *Karşılıklı Yardımlaşma* kitabında bu soruya yönelik bir açıklamada bulunuyor: Eğer yardımlaşma ortaklaşa yapılan bir eylem ise, bütün taraflar bundan kazançlı çıkacaktır.

Ne var ki Kropotkin, herkesin aşağı yukarı eşit katkıda bulunmadığı bir sistemin kesinlikle çalışmayacağını belirtmeyi unutmuş görünüyor. Oysa taraflardan bazıları, ağacı bir kere bile sulamadan

onun meyvelerini yemeye yeltenebilir. Diğer bir deyişle, işbirliği sistemleri avantacılara karşı savunmasız bırakılmamalıdır. Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma* kitabının yayınlanmasından birkaç yıl sonra hatasını anlamış ve "aylak" sınıftan bahsederek, bunlara yönelik kendi çözümünü sunmuştur:

> Belli başlı bazı işletmeleri birleştirmeye çalışan bir grup gönüllüyü ele alalım. Bu girişimin başarılı olması için ortakların hepsi bütün güçlerini seferber etmişken, içlerinden birinin görevini sürekli aksattığını düşünelim. O, işlerini yapmıyor diye grup dağılmalı mı, kendi içlerinden bir başkan seçip cezai yaptırımlar mı uygulamalı, yoksa kimin hangi işi yaptığının çetelesi mi tutulmalı? Bunlardan ne biri, ne de diğerleri yapılmalı, ancak uygun bir zamanda, diğerlerinin işini de tehlikeye atan bu arkadaşla konuşulmalı: "Dostum, biz de tıpkı senin gibi çalışmak isterdik; ancak sen üstüne düşen görevleri genellikle yapmadığın ve yaptıklarını da baştan savma yaptığın için, bizler sürekli çalışmak zorunda kalıyoruz. Git ve senin bu durumuna aldırmayacak, kendine benzeyen başka arkadaşlar bul!"[15]

Benzer bir şekilde, hayvanlar da kiminle çalışmaları gerektiği konusunda seçici davranırlar. Hatta bazen karşılıklı pozitif ortaklığa zemin hazırlayacak bir "eşleştirme sistemi" bile geliştirirler. Niyetim bununla ilgili korkutucu bir örnek vermek değildi, ancak bunun en iyi örneği, masum kurbanlarının kanını emen vampir yarasaların emdikleri kanları geceler boyunca paylaşmalarıdır. Kurbanları genellikle inek ya da eşek gibi büyük memelilerden oluşur, insanlara nadiren yaklaşırlar. Eşleşen iki hayvan arasında o gece Yarasa A çok daha şanslı olmuş olabilir ve ortak tüneklerine döndüklerinde, emdiği kanların bir kısmını Yarasa B için geri çıkaracaktır. Bir sonraki gece Yarasa B daha şanslı olabilir ve aynı şeyi o da Yarasa A için yapacaktır. Vampir yarasalar kan olmadan tek bir gece bile yol alamaz-

[15] Petr Kropotkin, *The Conquest of Bread* (Ekmeğin Fethi) (1906, s.190).

lar, dolayısıyla kansız kalma riskini bu şekilde ortadan kaldırmak onlar için oldukça pratik bir çözüm oluyor.[16]

Diğer taraftan, şempanzeler bunun da ötesine geçen şeyler yapıyorlar. Erkekler, üç boyutlu mekânın belki de en zorlayıcı görevi olan başka maymunların peşine düşerler. Avcılar, yalnız oldukları duruma göre takım hâlindeyken daha başarılı oldukları için, "geyik avlama" modeline uygun bir davranış geliştirirler. Bu manzaraya bir keresinde kendi gözlerimle tanık olmuştum. Aşırı derecede heyecanlanan şempanzelerin dışkılarını bir sağanak gibi boşaltmaları dışında, o an tanıklık ettiğim her şey oldukça ilgi çekiciydi. Maymunların panik hâlindeki çığlıklarına karışan bağırış ve feryatlarından av hakkındaki gerekli bilgileri öğrenmiştik. Kendimi bir anda bir ağacın altında bulmuştum. Hemen yanımdaki ağacın altında toplanan çok sayıda yetişkin erkek, en sevdikleri avları olan kırmızı bir colobus maymununun cesedi başında toplanmışlardı. Kendimi bir anda içinde bulduğum o berbat kokudan kesinlikle şikâyet etmiyorum, çünkü bütün bunları izlemek ve etin nasıl paylaşıldığını takip etmek fazlasıyla heyecan verici bir deneyimdi. Erkekler avı kendi aralarında paylaşmış ve hepsi de kendi paylarına düşen etin bir kısmını iki hamile dişiye vermişlerdi.

Avı genellikle avcılardan biri yakalar ve herkesin gidip avdan bir parça alma gibi bir hakkı yoktur. Bir erkeğin avdan pay alabilmesi, avda oynadığı role, yani av esnasında ne yaptığına bağlıdır. İsterse grubun en baskın erkeği olsun, eğer ava katılmamışsa ancak avucunu yalayabilir.[17]

Karşılıklılığın en iyi gözlenebileceği durumlardan biri de tutsaklıktır. Tutsak bir şempanzeye, örneğin kavun ya da bol yapraklı dallar gibi bol miktarda yiyecek verelim ve sonrasında neler olacağını gözleyelim. Bu yiyecekleri verdiğimiz maymun çevresinde toplanan-

[16] Gerald Wilkinson (1988).

[17] Şempanzenin av sürecindeki katkısı ve aldığı pay arasındaki ilişki için bkz. Christophe and Hedwige Boesch (2000).

ların ilgi odağı hâline gelecek ve etrafta dolaşanlar bu yiyeceklerden azar azar kapmaya başlayana kadar daha küçük ölçekli gruplara bölünüp duracaklardır. Yiyecek dilenmeye başlayanlar ağlayıp sızlayacak ancak saldırganlık içeren çatışmalar nadiren yaşanacaktır. Ara sıra ortaya çıkan bu çatışmaların sebebi ise, yiyecek elde edenlerin bekleme halkasındaki bazılarını saf dışı bırakmak için giriştikleri mücadeleler olacaktır. Örneğin eline bir dal parçası geçiren, bununla diğerlerinin kafasına vuracak ya da diğerleri kendisini bir başına bırakana kadar kulak tırmalayıcı bir sesle bağıracaktır. Sosyal konumları ne olursa olsun, yiyeceğe sahip olanlar yiyecek akışını denetimleri altında tutarlar. Şempanzeler karşılıklılık durumuna bir kez girdiklerinde, sosyal hiyerarşileri artık arka planda kalır.[18]

1980'lerin en fazla dinlenen şarkılarından biri olan 'What Have You Done For Me Lately? (Benim İçin En Son Ne Yaptın?)'da olduğu gibi, şempanzelerin de tımarlama gibi daha önce yaptıkları iyilikleri hatırlatmaya çalışmalarına rastlarız. Kimin başarılı olduğunu görmek için, yiyecek sahiplerine doğru yapılan yedi binden fazla yakınlaşma çabasını analiz ettik. Her sabah, yiyecek saatinden önce kendiliğinden gerçekleşen tımarlama girişimlerini kayıt altına aldık. Daha sonra tedavüldeki birimler olan "yiyecek" ve "tımarlamanın" karşılıklı akışını karşılaştırdık. Örneğin, eğer en güçlü erkek Socko zayıf dişilerden biri olan May'i tımarlamışsa, öğleden sonra ondan bir iki dal parçası alma şansını büyük oranda artırıyordu.[19] Bu karşılıklı etkinin bütün kolonide geçerli olduğunu tespit ettik. Bir yiyeceğin, açık bir şekilde yalnızca hak edene gittiğini gördük. Biri-

[18] Büyük maymunlarda yiyeceğin paylaşımı esnasında hiyerarşik farklılığın önemli bir etkisinin olmaması kayda değer bir durum. Bu durum, istasyon çalışanları tarafından fark edilmiş tutsaklık konusu içinde ele alınmıştır (de Waal, 1989). Primatologların deyişiyle "mülkiyete saygı"- yani, hangi sınıftan olursa olsun eğer yaşlı biri herhangi bir şeyin sahibi olursa, diğerleri bunun üzerinde hak iddia etmekten vazgeçerler (örneğin, Kummer, 1991).

[19] "Tımarlama için yiyecek" çalışmamız, devasa boyutlara ulaşan bilgisayar destekli veritabanımıza eklenmiştir. Dizgesel analizler, şempanzelerin karşılıklı değiş-tokuşa dayanan bir hafıza yeteneğine sahip olduklarını göstermiştir (de Waal, 1997).

nin bize yapmış olduğu iyiliği hatırladığımızda, ona karşı duyduğumuz yakınlık hissine "minnettarlık" diyoruz. Yukarıda bahsettiğimiz türden değiş tokuşlar, daha önce yaşanan olaylara ilişkin anılara ve minnettarlık dediğimiz psikolojik mekanizmaların birleşmesine dayanır. İlginç bir şekilde, daha önce yapılmış olan iyiliklere karşılık verme eğilimi bütün ilişkilerde aynı yoğunlukta görülmez. Bir arada çok zaman geçiren sıkı dostlar arasında, tek bir tımarlama girişiminin çok fazla etkisi olmaz. Büyük olasılıkla çok fazla dikkat etmeden birbirlerini tımarlamış ve pek çok şey paylaşmışlardır. Oysa çok daha mesafeli ilişkilerde yapılan küçük yardımlar öne çıkar ve özel olarak ödüllendirilir. Socko ve May arasında yakın bir ilişki bulunmadığı için, Socko'nun tımarlaması beklendiği gibi öne çıkmış ve ödüllendirilmiştir.

Benzer bir ayrım, insan toplumlarında da mevcuttur. Karşılıklılık hakkında düzenlenen bir konferansta, kıdemli bir bilim insanı eşi için yaptıklarını ve eşinin de onun için yaptıklarını içeren bir tabloyu gösterdiğinde hepimiz şaşkına dönmüştük. Bir insan böyle bir tabloyu nasıl hazırlayabilirdi? Aslında bu tablo üçüncü eşine aitti ve kendisi de o anda beşinci evliliğini yapmış olduğundan, yakın olmayan ilişkilerde yapılan yardımların akılda daha fazla kaldığını vurgulamak istiyordu. Evli çiftler arasında da hiç şüphesiz karşılıklılık bağlamında yapılan iyilikler bulunmasına karşın, yapılan bir iyiliğe hemen misliyle karşılık verme çabasına pek rastlanmaz, çünkü bu ilişkilerdeki karşılıklı fayda ancak uzun vadede ortaya çıkar. Yakın ve samimi ilişkilerimizi bağlılık ve güven temelinde sürdürmeyi tercih eder ve o dehşet veren çıkar hesaplarımızı iş arkadaşlarımıza, komşularımıza, arkadaşlarımızın arkadaşlarına ya da başka ilişki türlerimize saklarız.

Mesafeli ilişkilerimizde misliyle karşılık verme ilkesinin geçerli olduğunu, en fazla bu ilke çiğnendiği zaman fark ederiz. Kayınbiraderimin başından geçen gerçek bir olayı anlatmak istiyorum.

J., Fransa'daki küçük bir sahil kasabasında yaşıyor ve çevresinde elinden her iş gelen biri olarak tanınır. Marangozluk, tesisatçılık, duvarcılık, çatı yapımı ve daha pek çok işi başarıyla becerdiği için bütün bir evi tek başına inşa edebilir. Bu işleri kendi evinde zaten her gün yapıyor ve pek çok insan doğal olarak bu konularda ondan yardım istiyor. J. kimseyi kırmayacak kadar düşünceli bir insan olduğu için, kendisinden yardım isteyenlere ne yapmaları gerektiğini söyler ya da işe kendisi el atar. Bir gün, fazla tanımadığı komşularından biri çatısına bir pencere açmak istediğini söyleyip nasıl yapabileceğini sormuş. J. yapacaklarını anlattıktan sonra adama kendi merdivenini vermiş fakat adam günler geçmesine karşın merdiveni geri getirmeyince gidip bir bakmaya karar vermiş.

J. sabahtan akşamın geç saatine kadar komşusun evinde kalmış ve sanki kendi işiymiş gibi özenle çalışmış, çünkü J.'nin dediğine göre komşusu çekici tutmayı bile beceremiyormuş. Adamın eşi yemek hazırlayıp, çatıdan yalnızca kocasını çağırmış ve J.'ye hiçbir şey getirmeden akşam yemeğini baş başa yemişler. Günün sonunda, J. çatı penceresini başarıyla yerleştirmiş ve bir çatı ustasının normalde altı yüz Euro isteyeceği bu profesyonel işten tek kuruş para almamış. Aradan birkaç gün geçtikten sonra komşusu yeniden gelmiş ve sualtı dalışı için kendisiyle beraber ders alırsa, bunu birlikte yapmaktan büyük keyif alacağını söylemiş. J. bu fırsatı değerlendirerek dersin saatinin 150 Euro olduğunu ve ayrıca böyle bir derse gitmekten memnuniyet duyacağını, ancak ders için gerekli ekipmanları alacak parasının olmadığını söylemiş. Olanları tahmin edersiniz: Adam kursa tek başına gitmiş.

Bu tarz olaylar bizi rahatsız eder, hatta sinirlendirir. Karşılık vermeyi yakından takip eder ve bunu sağlıklı bir toplumun ana ilkelerinden biri sayarız. Karşılık vermeyi çoğu zaman sessiz sedasız hâllederiz çünkü geçmişte yapılan iyiliklerin hatırlatılması toplum tarafından kaba bir davranış olarak değerlendirilir. Bu konu üze-

rine yapılan çalışmalarda, verdiğinden daha fazlasını almaya çalışan yukarıdaki komşu gibi "aldatan" tarafların cezalandırıldığı belirtilse de, gerçek hayatta cezalandırmaya nadiren rastlanır. Örneğin, J. ne yapabilirdi ki? Kalkıp, kendi yaptığı çatı penceresine taş mı atsaydı? Ceza, psikoloji laboratuvarında oyun oynayan yabancılara verilir, ancak herkesin birbirini tanıdığı ve nesiller boyunca aynı yerde oturduğu küçük bir kasabada, insanlar kimin yanlış yapabileceğini deneyimlerine dayanarak, dikkatli bir şekilde tespit ederler. J.'nin durumundaki bir insanın yapabileceği en fazla şey, olan biten hakkında dedikodu yapmaya başlamak olabilir.

Ancak bir teşekkürün bile çok görüldüğü J. türünden insanlar, dedikodu gibi basit bir şeyi bile yapmaktan özenle kaçınırlar. Bir insan eğer çok sayıda arkadaş seçebiliyorsa, kendi iyiliklerine asla karşılık vermeyen iğrenç avantacılar yerine, geçmiş deneyimleri sayesinde iyi olduklarını bildiği ve güven duyduğu insanlara yaklaşır. Bizler, Fransızların kavun seçerken sıkıp, kokladıkları gibi, arkadaşlarımızı özenle seçtiğimiz bir pazarın dikkatli müşterilerine benziyoruz. Her zaman en iyisini istiyoruz. J.'nin komşusu gibi olan insanların ise bu dostluk pazarında hiç şansları yok.

Bu durum, şempanzeler için uzun süre önce öne sürdüğüm "hizmet pazarı[20]" düşüncesiyle yakından ilişkili görünüyor. Arz ve talep ilkesi, arılardan çiçeklere ve babunlardan yavrularına varıncaya dek her yerde geçerlidir. Çiçekler ve arılar arasındaki ilişki oranını belirleyen, çiçeklerin arılar vasıtasıyla polenlerini yaymak için ne ölçüde çekici ve renkli göründükleridir. Dişi babunlar ise yalnızca kendi yavrularına değil, başkalarının yavrularına karşı da büyük bir il-

[20] *Chimpanzee Politics* (Şempanze Siyaseti)'nde (1982), büyük maymunların tımarlama ve destek karşılığında yiyecek ve cinsel ilişki sağlamalarına varıncaya dek çeşitli hizmetlerin ticaretini yaptıklarını belirtmiştim. Ronald Noe ve Peter Hammerstein (1994), kendilerine ait biyolojik pazar teorisini sistemleştirerek alınıp-satılan şeylerin ve ortakların değerinin ulaşılabilirliğe göre değiştiğini öne sürerler. Bu teori, ticaret yapan eşlerin kiminle anlaşılacağı konusunun belirlenmesi de dâhil pek çok duruma uygulanabilir. Babunların bebek pazarı, çizimlerde en fazla kullanılan temalardan birini oluşturur (Henzi ve Barrett, 2002).

gi gösterirler. Yavrulara karşı şefkatle homurdanmaktan ve onlara dokunmaktan büyük bir keyif alırlar. Anneler koruma içgüdüleri yüksek canlılar oldukları için yabancı bir elin kıymetli bebeklerine dokunmasını pek istemezler. Bazı ilginç dişiler, anneyi tımarlarken bir yandan da annenin omzunun üstünden ya da kolunun altından bebeğe bakarlar. Tımarlamanın ardından yaşanan bir rahatlamadan sonra, bazı anneler diğerlerinin bebeğe daha yakından bakmaları için onlara izin verebiliyor. Böylece, diğerleri bebekle geçirilecek zamanı "satın almış" oluyorlar. Pazar teorisine göre, çevredeki bebeklerin sayısı azsa, değerleri de artış gösterecektir. Vahşi Güney Afrika babunları hakkında yapılan bir çalışmada, Peter Henzi ve Louise Barret annelerin tımarlanma süresiyle bebeklerini sürüye gösterme süreleri arasında aslında ters orantı olduğunu belirtirler. Ayrıca, az sayıda yavrusu olan annelerin değerinin, sürü içinde daha çok yavrusu olan annelerden daha fazla olduğunu tespit etmişler.

Primatların kendi aralarındaki ürün ticareti (değiş tokuşları), bizim ekonomilerimize şaşırtıcı ölçüde benzerlik gösteriyor. Hatta doğal avlanma davranışlarından yola çıkarak kapuçin maymunları arasında küçük bir "iş gücü pazarı" bile kurmuştuk. Bu maymunlar, işbirliği yapmada gerçekten ustadırlar. Örneğin, büyük sincapların etrafını çevirirlerken bunu rahatlıkla gözlemleyebiliriz. Yakalanması oldukça zor olan bu hayvanları bir araya gelerek rahatlıkla avlar ve daha sonra da avlarının etini kendi aralarında paylaşırlar.

Bu durum, işbirliği yapmak isteyen taraflardan yalnızca birisine ödül verilerek modellenebilir. Sammy ve Bias örneğinde gösterdiğimiz birlikte taşıma işinin değişik bir versiyonunu, yalnızca bir taşıyıcının içinde elma dilimleri olan bir tabağı ödül olarak aldığı başka bir deney gerçekleştirdik. Ödülü alanı "CEO" olarak adlandırdık. Onunla birlikte taşıyan eşinin önüne yalnızca boş bir tabak bıraktık. Dolayısıyla, bu taşımayı yalnızca CEO'nun yararına yapmış oldu. Bu maymunu da "işçi" olarak adlandırdık. Maymunların ara-

sına yalnızca şeffaf bir ağ gerdik ve yan yana oturtarak birbirlerinin tabaklarını görmelerini sağladık. Daha önceki deneylerimizden yiyeceğe sahip olanların ağın yanına yiyeceklerini getirerek komşularının ona ulaşmasına çoğunlukla izin verdiklerini biliyorduk. Bazı denekler ise, kendi elma dilimlerini arkadaşına doğru itelemişlerdi.

Yapılan deney sonucunda, eğer maymunlardan ikisi de yiyecek almışsa ve diğer maymun aldığı yiyecekleri yalnızca kendisine saklıyorsa, CEO'nun ağın altından diğerine çok daha fazla yiyecek verdiği yani kendi yiyeceğini paylaştığı ortaya çıktı. Diğer bir deyişle, kendisine yardım edildikten sonra daha fazla yiyeceği paylaşmıştı. Ayrıca denekler arasında yiyecek paylaşımına yönelik bir işbirliği olduğunu gözlemledik, çünkü CEO kendi yiyeceklerini paylaşmada cimrilik ederse, taşıma eşlerinin (CEO ve işçi) başarı oranı beklenmedik ölçüde azalıyordu.

Kısacası, maymunlar başkalarıyla gösterdikleri çabaları telafi edecek, yani bir karşılık alacak şekilde bağlantı kurabiliyorlar. Belki de, vahşi doğadaki arayışlarını hep birlikte gerçekleştirdikleri için, geyiği avlayabilmenin ilk kuralını, yani ödüle ortak olabilmek için çabaya ortak olunması gerektiğini kavramışlardır.[21]

Hayvanları Kapsamayan Evrim

Maymunların kendilerine yapılan iyilikleri akıllarında ne kadar süreyle tuttukları bilinmiyor. Maymunlarda görülen karşılıklılık belki de yalnızca anlık tutumları yansıtan "tutumsal" bir eğilimdir. Başkaları düşmanca davranırsa, onlar da düşmanca davranabilirler. Başkaları nazikse, onlar da nazik olabilirler. Sonuç olarak, eğer başka bir maymun ağır bir tepsiyi çekmeleri için yardım ediyorsa, onlar da kendilerine düşen yiyecekleri diğeriyle paylaşacaklardır.

[21] Kapuçin maymunların avlanması ve ele geçirdikleri avın paylaşımı için bkz. Susan Perry ve Lisa Rose (1994) ve Rose (1997).

Hare Krishna tarikatının mensupları, yoldan geçenlere ücretsiz olarak çiçek dağıtırken kendi aralarında bu ilke üzerine bahse tutuşurlar. Dağıtılan çiçekleri kabul eden biri çıkınca, ondan çiçeğin ücreti istenir. Basitçe dilenmek yerine, aslında onların davranışını yansıtacağımızı hesaba katarlar. Aslında trende, partilerde, spor salonlarında ve daha pek çok yerde tanıştığımız insanlarla kurduğumuz kısa süreli temaslarda, sürekli olarak bu prensip doğrultusunda hareket ediyor ve davranışlarımızı şekillendiriyoruz. Tutumsal karşılıklılık kayıt tutmayı gerektirmediği için, bize herhangi bir zihinsel yük de getirmiyor.

Ne var ki, bazı hayvanlar da tıpkı bizim gibi daha karmaşık bir şema izleyerek kendilerine yapılan iyilikleri uzun dönemli hafızalarında saklarlar. Tımarlama karşılığında yiyecek deneyimizde olduğu gibi, şempanzeler de en azından birkaç saat için bile olsa böyle davranırlar, ancak yıllar boyunca minnettarlık duyan büyük maymunların olduğunu da biliyorum. Bunlardan biri, evlatlık edindiği bir yavruyu biberonla beslemesini sabırla öğrettiğim bir dişiydi.[22] Bu dişi, daha önce çok sayıda bebeğini yetersiz emzirmeden dolayı kaybetmişti. Şempanzeler alet kullanabildikleri için, biberonu tutmakta herhangi bir güçlük yaşamamıştı. Hatta sonraki yıllarda, kendi bebeklerini de bu şekilde besleyerek büyütmüştü. Aradan on yıldan fazla bir süre geçtikten sonra bile onun yaşadığı hayvanat bahçesine ne zaman gitsem hâlâ ilk günkü gibi heyecanlanıyordu. Dişlerini takırdatarak sırtımı şevkle sıvazlar ve benim onun kahramanı olduğumu çevresindeki arkadaşlarına gösterirdi. İkimizin arasında yaşananları bilmeyen hayvan bakıcıları, onun neden bu kadar heyecanlandığını bir türlü anlayamıyorlardı. Ona büyük bir sıkıntı veren sorununu çözmesinde yardım ettiğim için bana böyle davrandığına eminim.

Eğer şempanzeler geçmişte yaşanan olayları maymunlardan daha iyi ve daha fazla hatırlıyorlarsa, bu durum onların verdiği karşılığın daha planlı ve iyi hesaplanmış olduğunu gösterir. Örneğin vah-

[22] Roosje'nin evlatlık edinilmesi ve minnettarlık duyan annesi Kuif, *Our Inner Ape* (İçimizdeki Maymun) (de Waal, 2005, s.202) kitabımda ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.

şi bir şempanze, kaçak bir avcının tuzağına bileğinden yakalanmış ve acı içerisinde çığlık atarak kıvranan bir başka şempanzeyi kurtarırsa, yaptığı yardımın ileride hatırlanacağını önceden bildiğini varsayabiliriz.[23] Hatta büyük olasılıkla, şempanzeler yalnızca geçmişi hatırlamakla kalmıyor, aynı zamanda geleceği de hesaba katıyor ve başkalarının gözüne girebilmek için onlara iyi davranıyorlar. Bunun kanıtlanmış bir düşünce olduğunu söyleyemem, fakat mevcut deliller durumun bu yönde olduğunu gösteriyor. Örneğin, daha yüksek bir mevki için yarışan erkek şempanzeler, kendilerine destek çıkabilecek olanlarla arkadaşlık kurmaya çalışırlar. Aynı şekilde dişilerle de dostluk kurarlar ve onları tımarlayıp, çocuklarına yakın ilgi gösterirler. Normalde, erkek şempanzeler gençlerle ve çocuklarla özel olarak ilgilenmez, ancak grup desteğine gereksinim duyduklarında onlardan da uzak kalamazlar. Acaba bütün dişilerin, daha ne kadar açık davranacaklarını anlayabilmek için, gözlerini onların üzerine çevirdiklerini biliyorlar mı?

Uyguladıkları taktik, insanların kullandığı taktiklere tüylerinizi diken diken edecek kadar benziyor. İnternetten düzenli olarak, anne-babaların korku ve memnuniyetlerinin birbirine karıştığı bakışları altında bebekleri havaya kaldıran Amerikalı siyasetçilerin fotoğraflarını indiriyorum. Siyasetçilerin bebekleri kalabalık arasında ne sıklıkla kaldırdığına hiç dikkat ettiniz mi? Bebekleri havaya kaldırmak, insanın dikkatleri kendi üzerine çekmeye çalışmasının ilginç ve ilginç olduğu kadar da garip bir yolu. Fakat böyle bir gösterinin ardında yatan asıl sebep acaba ne olabilir?

Siyasi rakiplerden biri, yavru bir erkek şempanzeyi havaya kaldırarak aslında dişilerin gözüne yüce gönüllü görünme fırsatını yakalamış olur. Böylece, mevcut lideri zorlamak için kendisine destek verebilecek önemli bir dişi kitlesine ulaşabilecektir. Lidere rakip çıkan şempanze

[23] Stephan Arnati ve ekibi (2008), çeşitli organların (el, kol, ayak, bacak, vd.) kopmasına yol açan tuzakları ayrıntılı bir şekilde betimlerler. Bir erkek şempanze, dişi bir şempanzenin elinin yakınlarındaki bir tuzağı fark etmiş ve onu yakalanmadan bulunduğu yerden dikkatli bir şekilde kaldırmıştır.

aylar boyunca devam edebilecek bu süreçte, özellikle genç ve dişi kitlesinden aldığı olumlu tepkilerle mevcut alfa erkeğini oldukça rahatsız eder. Bir yandan da, özellikle de çağırdığı zaman kendisine yardım edebilecek olanlarla yiyeceğini paylaşacaktır. Arnheim Hayvanat Bahçesi'nde, birbiriyle yarışan erkeklerin normalde desteğini aradıkları kitlenin dışına çıkarak yaşlı dişileri de korumaya çalıştıklarını görmüştüm. Etraftaki elektrik kablolarına aldırmadan ağaçlara tırmanmış ve üzerinde bolca yaprağı olan ince dalları aşağıda bekleyen yaşlı dişiler için koparmışlardı. Bu davranış, onların popülerliğini iyice artırmıştı.

Siyasi adaylar, bebekleri havaya kaldırmaktan oldukça hoşlanırlar.

Vahşi doğada, üst sınıfa mensup erkek şempanzelerin diğerlerine rüşvet verdiğini söyleyebiliriz. Örneğin, ele geçirdikleri eti olası müttefiklerine özenle dağıtırken, rakiplerinin ete ortak olmasını da çeşitli yöntemlerle engellerler. Gine'nin Bossou şehrindeki erkek şempanzeler, bütün tehlikeleri göze alarak etrafı çevrili papaya tarlalarını yağmalarlar ve bu lezzetli meyveleri cinsel ilişkiye girme fırsatı yakalamak için gruba getirip ve özellikle de doğurgan dişilerle paylaşırlar. İngiliz bilim insanı Kimberly Hockings'e göre, "Bu cüretkâr davranış onları kesinlikle daha çekici kılıyor. Papaya gibi yenildikten sonra hoşa giden bir yiyeceğe sahip olmak, dişilerin dikkatini pozitif anlamda onların üstüne çekiyor."[24]

Bu örnekler, Smith'in kafasında canlandırdığı kemik ticaretine kesinlikle benzemiyor, ancak oldukça yaklaştığını da belirtmeliyim. Şempanzelerin önceden sezinlediği şöyle bir şey olmalı: "Eğer bunu onun için yaparsam, belki bir karşılık alabilirim." Bu hesapları, İngil-

[24] Büyük maymunlar arasındaki ileriye dönük siyasi ya da cinsel değiş-tokuşlar için bkz. De Waal (1982), Nishida vd., (1992) ve Hockings vd., (2007). Kimberley Hockings'in cümlesi ScienceDaily'den alınmıştır (14 Eylül 2007).

tere'deki Chester Hayvanat Bahçesi'nde yaptığım gözlemlerle açıklamaya çalışayım.[25] Büyük şempanze kolonisinde yaşanan kavgalarda, şempanzeler daha önceden kendilerini tımarlamış olanlara destek veriliyorlardı. Hatta işler bu noktayla da sınırlı kalmıyordu ve şempanzeler kiminle kavgaya tutuşacaklarını önceden planlayıp, kendilerine destek çıkacak olanları günler öncesinden tımarlayarak işlerin kendi lehlerine sonuçlanmasını garantilemeye çalışıyorlardı.

Yakın akrabalarımızın özenle gerçekleştirdiği bu değiş tokuşlar büyük olasılıkla planlama ve önceden sezmeyi de içeriyor. Dolayısıyla, ister istemez, insan karşılıklılığı konusunda çalışanların kendi alanlarını hangi sebeple hayvan davranışlarının tersi olarak tanımladıklarını merak etmeden duramıyorum. Bu düşüncede olanlar, insanlar arasındaki işbirliğini doğal dünya ölçeğinde "büyük bir anomali (aykırılık)"[26] olarak değerlendiriyorlar. Bu ekolünün takipçileri evrim karşıtı oldukları için böyle düşünmüyorlar, hatta tam tersine bunlar kendilerini Darwinci ilan eden kişiler. Ancak nedense, bu tüylü yaratıkları evrim çizgisinin dışında tutmaya oldukça istekli gibiler. Onların yaklaşımını şakayla karışık, "hayvanları kapsamayan evrim" olarak adlandırıyorum. Şempanzeler arasındaki işbirliğini, karıncaların ve arıların komün yaşantılarıyla aynı kategoriye yerleştirerek, onu değersiz kılmak için genetik akrabalığın bir sonucu gibi kabul etmekte biraz fazla acele ediyorlar. Onlara göre, akraba olmayan birileriyle büyük ölçekli işbirliğini yalnızca insanlar kurabilir.

Hayvanat bahçelerinde yapılan incelemeler, şempanzelerin bir arada ve yakın bir şekilde çalışmaları için akrabalığın gerekli/zorunlu bir

[25] Nicola Koyama ve ekibi (2006).

[26] Ernst Fehr ve Urs Fischbacher (2003), özgecilikle ilgili makalelerine "İnsan topluluğu, hayvanlar âleminde büyük bir anomali teşkil eder" cümlesiyle başlarlar. Verdikleri neden ise, hayvanlar yalnızca yakın akrabalarıyla işbirliğine giderken insanların akraba olmadıkları kişilerle bile ortaklık kurmasıdır. Robert Boyd (2006, s.1555) benzer bir tanımlamada bulunur: "Diğer primatların davranışlarını anlamakta herhangi bir güçlükle karşılaşmayız. Doğal seçilimden tek tek yararlanmanın maliyeti oldukça ağır olacağından ve herhangi bir davranıştan yararlanacak olanlar ile aynı genleri paylaşan canlıların orantısızlığı, bu davranışın toplum yanlısı olacak şekilde sergilenmesine yol açar."

unsur olmadığını ortaya çıkardığında, bu düşünce doğal koşulu temsil etmediği için geçerliliğini yitirmişti. Sonra büyük vahşi maymunların da akraba olmayanlarla düzenli olarak işbirliği yaptıkları ispat edildi ve bu düşünce değerini büsbütün yitirdi, çünkü vahşi doğada gerçekte kimin kimle akraba olduğunu belirlemek hiç de kolay değildi. Bir koalisyon kuran erkeklerin kardeş ya da kuzen olma olasılığını gerçekten göz ardı edebilir miyiz? Hiçbir yeni kanıt şüphecileri ikna etmeye yetmeyecektir. Sonuç olarak, hızla gelişen teknolojinin bu kısır tartışmaya bir son verdiğini söyleyebiliriz. Bugünlerde, saha araştırması yapan primatologların yanlarında üzeri dikkatlice etiketlenmiş dışkı örnekleri getirmesi ender yakalanan bir fırsat olmaktan çıkmış görünüyor. Bu örneklerden elde edilen DNA, genetik akrabalık şemasını çok daha kesin bir şekilde görmemizi sağlıyor. Bu sayede bireylerin birbirleriyle kaçıncı dereceden akraba olduklarını, hangi erkeğin kimin babası olduğunu, topluluğa dışarıdan kimin sonradan göç ettiğini ve daha pek çok konuyu kesin olarak öğrenebiliyoruz.

En karmaşık saha projelerinden biri Uganda'daki Kibale Ulusal Parkı'nda, uzun yıllar boyunca orman zemininden toplanan dışkı örneklerinin incelenerek şempanzelerin sosyal davranışları hakkında bilgi edinilmesi için düzenlenmişti. Bu gibi genotip özelliklerin toplandığı bir projede ne kadar çok yorucu ve pis iş olduğu tahmin bile edilemez, ancak elde edilen sonuçları gördükten sonra bu çalışmanın ne kadar önemli olduğunu kavrayabiliyoruz.[27] İlk olarak, Alman-Amerikan bilim insanlarından oluşan ekip akrabalık konusuna açıklık getirdi. Kardeşler birbirleriyle daha fazla vakit geçiriyor,

[27] Kevin Langergraber ve ekibi (2007, s.7788), primatların yalnızca kendi akrabalarına yardım ettiği düşüncesine karşı çıkar ve şempanzelerle ilgili şu sonuca varır: "Topluluk içinde birbirine yakınlık gösteren ve işbirliğine giden erkek çiftlerin büyük bir kısmı ya akraba değildir, ya da uzaktan akrabadırlar." Arnheim Hayvanat Bahçesi'ndeki erkek şempanzeler de yakın ortaklıklar kurmuş ve bir diğerinin adına ciddi riskleri göze almışlardır (de Waal, 1982). İnsanların en yakın diğer akrabası olan bonobolarda ise, erkekler üzerinde egemenlik kurulmasıyla sonuçlanan üst seviyede bir dişi birlikteliği vardır. Dişiler gezici (sürekli göç eden) cins oldukları için, hangi bonobo topluluğuna giderlerse gitsinler genetik bağlardan yoksun olacaklardır. Bonobo dişileri için kullanılan "ikinci kız kardeş" ifadesi bu nedenle oldukça anlamlıdır (de Waal, 1997). Bu da, akraba olmayanlar arasındaki bir başka büyük ölçekli işbirliği örneği olarak değerlendirilebilir.

birbirlerini daha fazla destekliyor ve akraba olmayan erkeklere oranla daha fazla yiyecek paylaşıyorlar. Bu, yalnızca şempanzelerde değil, küçük ölçekli herhangi bir insan topluluğu arasında da ortaya çıkması beklenilen doğal sonuçtur. Fakat aynı çalışmada, akraba olmayanlar arasında yaygın işbirliği olduğunu da kanıtlanmıştır. Aslında, Kibale topluluğundaki yakın ortaklıkların aralarında herhangi bir akrabalık bağı bulunmayan erkekler tarafından kurulduğu ortaya çıkarılmıştır.

Bu bilgi, işbirliğini mutualizm ve karşılıklılık çerçevesinde ele alarak şempanzeleri insanlardan ziyade sosyal böcekler sınıfına daha yakın bir konuma yerleştiriyor. Buraya kadar şaşılacak bir durum yok, ancak aynı bilgi, insan karşılıklılığının nasıl bir psikolojiye dayandığını anlayabilmemiz için önümüze büyük maymunlar örneğini koyuyor. Bu önemli karşılaştırmada, bizim türümüzün karşılıklılığa uymayanları cezalandırmaya yönelik daha gelişmiş bir eğilim taşıması gibi insan işbirliğinin bazı farklılıkları da göz ardı edilmeden, açıkça belirtiliyor. Ancak bu farklılıklar, göründükleri kadar keskin sınırlarla ayrılmış değildir. Şempanzelerin de kendilerine karşı dönenlere bazı yaptırımlara başvurduklarını biliyoruz. Üst sınıftan bir erkek şempanze, bir araya gelip kendisini dövenleri aradan bir kaç saat geçtikten sonra yalnız oldukları yerlerde tek tek sıkıştırıp, onlara asla unutamayacakları bir ders verir. Şempanzeler kendilerine yapılan iyiliğe karşılık verdikleri gibi, arkalarından çevrilen dolaplara da aynı hızla karşılık verirler. Dolayısıyla, başkalarına yaptırım uygulamak tam da onlardan beklenebilecek bir davranış olarak değerlendirilebilir.[28]

İnsanların bütün bu eğilimlere çok daha büyük oranda sahip olduklarını ve böylece çok daha karmaşık, büyük ölçekli işbirliklerini kurabildiklerini tahmin ediyorum. Eğer yüzlerce insan birbirleri-

[28] Primatlarda cezalandırma ve öç alma konusu istatistiksel olarak ilk kez de Waal ve Luttrell (1988) tarafından ortaya konmuş ve *Good Natured* (de Waal, 1996) adlı kitapta ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir.

ne güvenerek bir yolcu uçağı yapabiliyorsa ya da birbirlerinden farklı seviyelerde çalışanlar bir şirketi ayakta tutabiliyorsa, bunu yalnızca organizasyon kurma, iş bölüşümü, geçmişteki karşılıklı ilişkilerin unutulmaması, çabaları ödülle bağlantılı kılabilme, güven inşası ve avantacılığı engelleyebilme gibi gelişmiş becerileri sayesinde yapabiliyorlar. İnsan psikolojisi öyle bir noktaya evrilmiştir ki, hayvanlar âlemindeki her şeyin ötesine geçerek çok daha büyük ve karmaşık işbirliği organizasyonları kurulabilmesine zemin hazırlamıştır. Büyük bir avı ele geçirme yeteneğimiz bu evrimleşme sürecinden geçerken, atalarımız çocukların ortak bakımı, savaş, köprü inşası, yırtıcı hayvanlara karşı korunma gibi konularda yeni işbirlikleri kuruyorlardı. Yani atalarımız, işbirliği yapmanın sayısız yolundan çeşitli ölçülerde ve en uygun olacak şekilde faydalanmışlardır.

Bir başka düşünce ekolü ise, atalarımızın yabancılarla anlaşabildikleri için böylesine büyük takım oyuncularına dönüştüklerini ileri sürer. Böylece, bir daha asla görmeyecekleri yabancılarla çalışırken bile geçerliliğini koruyacak ödül ve ceza sistemleri geliştirmek zorunda kalmışlardır. İşbirliğinin katı kurallarına uymaları gereken bir laboratuvarda bir araya getirilen ve birbirlerini tanımayan insanların, kurallara uymayanlara karşı cephe aldıkları biliniyor. Bu davranış, *güçlü karşılıklılık* olarak tanımlanıyor. Yoğun çaba harcadığımız bir işte gereken karşılığı alamadığımız hâlde başkası bizim çabalarımızdan yararlanarak bir şeyler elde ettiğinde büyük bir üzüntü ve hayal kırıklığı hissederiz. Bu tür insanları dışlamak ya da cezalandırmak için kullanabildiğimiz pek çok yöntem var. Hainlik yapanlardan hoşlanmadığımız konusunda hiç kimsenin en ufak bir şüphesi bile olmaması karşın, bu türden insanlara karşı hissettiğimiz duyguların evrimsel kökenleri tartışma konusu olmaya devam ediyor. Yabancılara karşı çeşitli kuralların uygulanıyor olması gerçeği, bu kuralların özellikle bu amaç için evrildiği anlamını taşımıyor. Yabancılar, insanın evrimleşme sürecinde gerçekten bu kadar önemli olmuş

mudur? Karşılıklı özgecilik teorisinin fikir babası olan Robert Trivers, buna kuşkuyla yaklaşıyor:

> İnsanlar, ilk kez karşılaştıkları yabancılara karşı bile güçlü bir dürüst olma eğilimi gösteriyorlarsa, buradan, bu eğilimlerin tek bir amaç için evrimleşmemiş olduklarını anlıyoruz. Nasıl ki çocuklar izledikleri çizgi filmlere, çizgi filmin kendi bağlamında gelişmiş güçlü duygusal tepkiler veriyorlarsa, ilk kez karşılaşılan yabancılar örneğini de kendi bağlamında düşünmemiz gerekiyor.[29]

"Güdüsel özerklik" konusunda söylediklerimizi hatırlayacak olursak, X nedenden dolayı evrimleşmiş bir davranışın, gerçek hayatta X, Y ve Z durumlarını karşılamak için gerçekten kullanılabilir olup olmadığı tartışmıştık. Konudan bahsetmeye devam ederken, ailenin kendi çocuğuna bakmasını örnek olarak vermiştim. Aile bakımı her ne kadar kendi çocuklarının yararına olacak şekilde evrimleşmiş olsa da, genellikle üvey çocuklar ve hatta evcil hayvanlar için bile uygulanmaktadır. Trivers, değiş tokuş kurallarının öncelikle birbirlerini tanıyan ve bir arada yaşayan bireyler arasında başladığını ve daha sonra bu kuralların yabancılara doğru genişletildiğini düşünüyor. Bu nedenle, ilk kez karşılaşılan yabancılara çok fazla odaklanmamak gerekiyor, çünkü işbirliğinin asıl kaynağını toplum oluşturuyor.[30] Bu durum sosyal değiş tokuşların gerçekleştiği büyük maymunlar için de geçerli olduğu için, büyük olasılıkla insanlarla büyük maymunlar arasındaki farklılıkların teoride olduğundan çok daha az olduğunu söyleyebiliriz.

---

[29] Robert Trivers (2004, s.964).

[30] Güçlü Karşılıklılık (GK) hakkında yeni başlayan çalışmalarda, insanın toplum yanlısı eğilimleri ve işbirliği yapmayanların cezalandırılması konuları sıklıkla işlenir. Bu davranış biçimi aslında sıklıkla çalışılan konulardan biri olmasına karşın (Herbert Gintis ve ortak editörler, 2005), GK'nın, evrimsel modellerde genellikle bir kategori olarak değerlendirilmeyen yabancılarla anlaşmak için mi evrildiği konusundaki sonuç tartışmalar devam etmektedir. Aslında GK, yabancılara yönelik olarak değerlendirilse de topluluk içinde başlayan ve kolayca kavranabilen bir davranıştır (Burnham ve Johnson, 2005).

Gerçekte, evrim asla "büyük anomaliler" üretmez. Her ne kadar farklı olsa da, zürafanın boynu yine de yalnızca bir boyundur. Doğa yalnızca temalar üzerinde çeşitlemeler yapar. Aynı şey işbirliği için de geçerlidir. İnsan işbirliğini; maymunları, vampir yarasaları ve temizlikçi balıkları da kapsayan büyük doğal şemanın dışında tutmaya çalışmak evrimsel bir yaklaşım olarak kabul edilmez.

Sonuncular Birinci, Birinciler de Sonuncu Olacak

Hiç sokakta yürüyen ve bir yandan da ne kadar çok kazandığını haykıran bir zengin gördünüz mü? Ya da bir borsacının kazandıklarına karşılık "devede kulak" sayılacak bir vergiyi verirken sızlanmadığını? Hâli vakti yerinde olanlar daha çok Bob Dylan'ın şu gözlemi doğrultusunda hareket ederler: "İnsan oyunun adil oynanmasına karşıdır, her şeyin kendisinin olmasını ve kendi istediği gibi olmasını ister."[31] Aksine, protesto gösterileri genellikle asgarî ücretin artırılması ya da işlerinin göçmenlere verilmemesi gerektiğini savunan mavi yakalı fabrika işçileri tarafından yapılır. 2008 yılında Swaziland'ın başkentinde toplanan yüzlerce kadın daha egzotik bir protesto gösterisi düzenlenmişti. Kadınlar, ülke ekonomisinin berbat durumda olmasına aldırmadan Avrupa'da alış-veriş etmeleri için kendilerine özel uçak tahsis edilen kralın eşlerini protesto ediyorlardı.[32]

Adalet, sahip olanlar ve olmayanlar tarafından farklı şekillerde algılanır. İnsanların büyük bir kısmı, adalet duygusunun kişisel çıkarların ötesinde, kendimizden çok daha büyük bir şeylerle ilgili olduğu düşünür. Doğru, tıpkı kendi kurumlarımızın yaptığı gibi pek çoğumuz bu ideale katılıyoruz. Böyle olsa da, adaletin nasıl ortaya çıktığı konusundaki belirsizlik hâlâ ortadan kaldırılabilmiş değil. Oysa altta yatan duygularda ve isteklerde, idealin yarısı ka-

[31] 1983 tarihli "License to Kill" adlı şarkıdan.

[32] Ülkenin büyük bir kısmı yiyecek yardımlarıyla hayatta kalmaya çalışırken, kralın on üç karısından dokuzu alış-veriş için Avrupa'ya gitti (BBC News, 21 Ağustos 2008).

dar bile yücelik bulunmuyor. Bunlar arasında en dikkat çekici duygu kıskançlık. En basitinden, kendi pizza dilimiyle kardeşinin dilimini karşılaştırarak aradaki en küçük bir farklılığa bile tepki gösteren çocukları ele alalım. "Bu adil değil!" diye bağırırlar, ancak kendi isteklerinin ötesine geçen bir yolla değil! Doğrusunu söylemek gerekirse, gençlik yıllarımda ben de eşimle bu yüzden kavgaya tutuşuyordum ve bu kavgalar, pizza dilimleme meselesine bir çözüm bulana kadar devam etmişti. En sonunda içimizden birinin dilimlemesine ve diğerinin de seçmesine karar vermiştik. Bu karardan sonra, nasıl olduysa olmuş, pizzalar bir anda mükemmel bir oranda dilimlenmeye başlanmıştı.

Bize yardımcı olduğu sürece, hepimiz oyunun adil oynanması gerektiğini savunuruz. Hatta İncil'de bununla ilgili ilginç bir kıssa vardır. Bir üzüm bağı sahibi, bağında çalışacak işçi aramak üzere günün farklı saatlerinde dışarı çıkarmış. Adam, sabah erkenden bulduğu işçilerle günlüğü bir dinara anlaşıp onları bağına göndermiş. Öğleyin ve saat üçe doğru yine çıkıp, aynı ücret üzerinden anlaştığı başka işçileri de bağa getirmiş. Akşama doğru tekrar işçi bulmaya çıkmış ve onları da çalışmaları için bağa yollamış. Günün sonunda, işçilere paralarını ödemeye bağa en son getirdiklerinden başlamış. Bu son gelen işçilerin her birine bir dinar vermiş. Bunu gören diğer işçiler, onlardan daha fazla çalıştıkları için daha yüksek bir ücret alacaklarını tahmin etmişler. Ancak onlar da birer dinar almışlar. Adam, bağında çalışan bütün işçilerle bir dinar üzerinden anlaşmış olduğundan hepsinin ücretini eksiksiz bir şekilde vermiş. Kısa, şu ünlü sözle bitiyor: "İşte böylece sonuncular birinci, birinciler de sonuncu olacak."[33]

Tekrar etmek gerekirse, yakınma bu örnekte de, bağa ilk getirilen işçiler tarafından tek taraflı olarak yapılmıştır. İlk gelen işçi-

[33] Üzüm bağında çalışan işçilerin meseli parasal ödüllerden çok *Cennetin Krallığı*'na girişle ilgilidir. Ne var ki, meselde dikkatimizi çeken şey işçilerin adalete karşı duyarlı olmasıdır.

ler bağ sahibine "kötü gözle" bakmalarına karşın, son gelen işçiler herhangi bir tepki vermemişlerdir. En son gelen işçilerin mutsuz görünmelerinin tek sebebi ise, kendilerinden önce gelen işçi arkadaşlarına sevdirememiş olmalarıdır. Ayrıca, geç geldikleri hâlde diğerleriyle aynı parayı almalarına sevinmeyecek kadar da akıllı olmalılar. Diğer insanlara göre daha avantajlı konumda olsak bile adalet için mücadele etmemizin başlıca nedeni potansiyel kıskançlık tepkileridir. Kendimi, "Malmesbury Canavarı" olarak bilinen Thomas Hobbes ile aynı tarafta bulmak benim açımdan oldukça şaşırtıcı. Hobbes, insanların adaletle, yalnızca barışa ulaşabilmek için ilgilendiklerini belirtmiştir.

Acaba ben insanlarla kafa bulmaya çalışan, alaycı biri miyim? Buraya kadar benden, durmadan insanların ne kadar empatik, özgeci ve işbirliğine yatkın olduklarını okudunuz, dolayısıyla adaleti kişisel bir çıkar olarak değerlendirmem sizi şaşırtmış olmalı. Aslında bu tutarsızlık, dışarıdan göründüğü kadar büyük değil, çünkü bütün insan (ya da hayvan) davranışının aslında davranışın sahibine hizmet ettiğini düşünüyorum. Evrim, empatinin ve sempatinin hüküm sürdüğü alan içinde, çıkarlarımızın tehlikede olup olmamasına bağlı olarak çalışan özerk bir mekanizma yaratmıştır. Başkalarıyla koşulsuz bir şekilde ve neredeyse otomatikleşmiş bir yaklaşımla empati kurmaya zorlanırız. Kendi durumumuzu çok fazla dikkate almadan, başkalarını gerçekten gözetir ve onları mutlu ve sağlıklı görmeyi isteriz. Bu şekilde olmak için evrildik, çünkü bu yaklaşım orta ve uzun vadede atalarımıza hizmet etmişti. Ancak şimdi bunun adalet duygusuna nasıl uygulanabileceğini bir türlü kestiremiyorum. Başkasını gözetme, onun yalnızca küçük bir parçasını oluşturuyor. Oysa en önemli duygularımız benmerkezci olanlardır.[34] Zihnimizi meşgul eden asıl şeyler, başkalarıyla karşılaştırdığımızda bizim payımı-

[34] Adalet isteğimizin arkasında yatan nedenlerin bencilce düşünceler olup olmadığı, Jason Dana ve ekibi (2004) tarafından Diktatör Oyunu yardımıyla incelenmiştir.

za ne düşeceği ve diğerleriyle aynı noktaya nasıl gelebileceğimizdir. Sonuçta hepimiz adil görünmekten hoşlanırız. Başkaları için gerçekten kaygılanmak ikincil bir konum işgal eder, çünkü çoğunlukla hepimiz daha yaşanılabilir ve uyumlu bir toplum arıyoruz. Uyumlu olma isteği, özellikle aralarındaki uyuşmazlıklara bir son veren ve çatışan tarafları bir araya getiren diğer primatlar arasında da açıkça gözlenebilir. Biz bir adım daha ileri giderek, kaynakların dağılımının çevremizdeki insanları nasıl etkileyeceği konusunda daha duyarlı davranıyoruz.

Çocukların algıladıkları adaletsizliğe karşı verdikleri tepkiler, bu duyarlılıkların ne kadar derin olduğunu ve avcı-toplayıcı eşitliğinin ne kadar uzun bir tarihi süreçten süzülüp geldiğini açıkça gösteriyor. Bazı kültürlerde, avcıların öldürdükleri avlarını bölüştürmelerine ailelerini gözetecekleri endişesiyle bugün bile izin verilmez. Adalet duygusuna, Fransız Aydınlanması sürecinde sanki ilk kez sistemleştirilen bir ilkeymiş gibi yaklaşılması, aslında bu duygunun kökenlerinin ne kadar derinlere indiğinin bilinmemesinden kaynaklanıyor.[35] İnsanın bugünkü konumunu anlayıp, takdir edebilmek için birkaç yüzyıl öncesine bile ciddiyetle bakabileceğimizden emin değilim, kaldı ki milyonlarca yıl öncesini kavrayabilelim. Zeki insanlar acaba herhangi bir yeni sistem kurabilirler mi ya da herkesin aslında bildiği şeyleri tekrarlamakta mı ustalar? Bunu bazen gerçekten takdir edilecek biçimde yapıyorlar, kavramların kendisini bu tekrar edicilere mal etmemiz, demokrasi düşüncesini Greklerin ortaya attığını söylemeye benziyor. Okuma yazma bilmeyen pek çok kabilenin yaşlıları, önemli bir karar vermeden önce kabilenin geri kalan üyelerini saatlerce ve bazen günlerce dinlerler. Bunlar demokratik olmuyor mu? Benzer bir şekilde adalet ilkesi de, atalarımızın birlikte gi-

[35] Elisabetta Visalberghi ve James Anderson (2008, s.283): "Başkalarına karşı adil olmak ve bütün insanların eşit olduğunu savunmak, en azından teorik seviyede temellendirilen Batılı kültürlerde -Fransız Aydınlanması filozofları tarafından vurgulanan-, yeni bir ahlaki ilke olarak değerlendirilebilir."

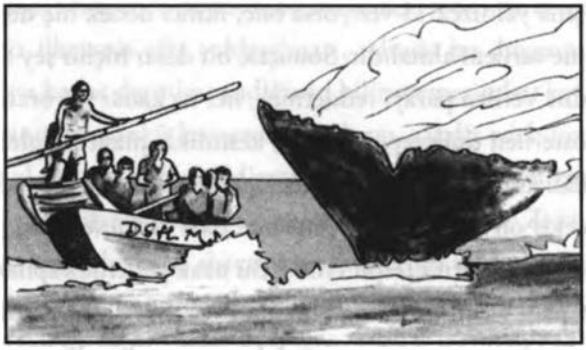
riştikleri işleri berbat edenleri aralarından ayırmak için kullanmaya başladıkları zamandan beri biliniyor olmalı.

Bu ilke, araştırmacılar tarafından deneklere paralarını paylaşma fırsatı verilerek test edilmişti. Deneklerin bu paylaşım için tek bir şansları bulunuyordu. Deneyde, oyunculardan biri parasını ikiye ayırarak bir kısmını kendisine ayıracak ve kalan kısmını da hatırlatıcı olarak eşine verecekti. Bu deneye "ültimatom oyunu" ismi verilmişti, çünkü teklif yapılır yapılmaz güç diğer eşe kaymaktaydı. Eşin kendisine verilen parayı reddetmesi durumunda her iki deneğin de elindeki para alınacak ve ikisi de herhangi bir kazanç elde edemeden ayrılmak zorunda kalacaklardı.

İnsanların amacı kazançlarını en üst seviyeye çıkarmak olsaydı, doğal olarak kendilerine yapılan *en küçük* teklifleri bile kabul etmeleri gerekirdi. Bu önerme doğruysa, ilk denek kendisine 9$ ayırıp, arkadaşına yalnızca 1$ veriyorsa bile, ikinci denek hiç düşünmeden kendisine verileni almalıdır. Sonuçta, bir dolar hiçbir şey alamamaktan iyidir. Verilen parayı reddetmek, her ne kadar 9:1 oranındaki ayrıma gösterilen tipik tepki olsa da, kesinlikle mantıklı olmayacaktır. Amerikalı antropolog Joseph Henrich ve ekibi, karşılaştırdıkları küçük ölçekli on beş toplum içerisinde bazı kültürlerin diğerlerinden daha adil olduklarını tespit etmiş. Bu uzak yerlerde yapılan tekliflerde yerel para birimi, paranın olmadığı yerlerde de bazen tütün kullanılmış. Teklif aralığı birinci denek için 8 $ ve ikincisi içinse 2 $ ortalamalarından başlayıp birinci için 4 $ ve ikinci için 6 $ sunulana kadar devam etmiş. Hatta teklifler arasında oldukça cömert kabul edilebilecek sonuncu teklif bile bazı kültürlerde reddedilmiş, çünkü onlara göre büyük bir hediye göndermek muhatabı küçük düşürmekle bir tutuluyormuş. Ne var ki, pek çok kültürde teklifler birbirine neredeyse eşit olacak şekilde, ilk deneğe 6 $, ikincisine ise 4 $ civarında yapılmış. Bu, aynı zamanda modern toplumlarda en fazla görülen

teklif kategorisini oluşturuyor. Örneğin, üniversite öğrencileri ültimatom oyunu oynarken en fazla bu teklifi kullanıyorlar.

Adalet dünyanın dört bir yanında, hatta Fransız Devrimi'nin mümkün kıldığı aydınlanmanın etkilerinin ulaşmadığı yerlerde bile biliniyor. Ültimatom oyununa katılan denekler, orantısız teklifler vermekten kaçınırlar. Çünkü hiç kimse bu gibi bir oyunda neden açgözlülük yapıldığına bir anlam veremez. Adil olmayan tekliflerle karşılaşan deneklerin beyin taramaları, bu kişilerin beyinlerinde küçük görme ve kızgınlık gibi olumsuz duyguların açığa çıktığını gösteriyor.[36] Ültimatom oyununun güzelliği, hiç kuşku yok ki tekliflerin bu tür duyguların bir sonucu olarak ortaya çıkmasıdır. Küçük görüldüğünü hissederek teklif veren oyuncuyu cezalandırmak isteyen diğer oyuncu da sonuç olarak aynı davranışı benimser ve aslında kendilerini cezalandırmış olurlar.

Lamalera'da yapılan balina avcılığı, çok büyük bedellerin ödendiği, oldukça tehlikeli bir iştir. Bu tür bir ortak faaliyette, adil paylaşım büyük bir önem taşır.

Bu tür fevri davranışları sergilemeye olan eğilimimiz, parasal gelirden önce başka konulara öncelik verdiğimizi açıkça gösteriyor. Yapılan dağılımın adil olmadığını bir kez anladığımızda, derhal ona

[36] Werner Gürth tarafından icat edilen ültimatom oyunu, Daniel Kahneman ve ekibi (1986) tarafından büyük bir yankı uyandıran çalışmalarında kullanılmıştır. Alan Sanfey ve ekibi (2003), düşük teklif alan oyuncuların beyin taramasını yapmış ve beynin olumsuz duygularla ilgili kısımlarının etkinleştiğini saptamışlardır.

karşı çıkmaya çalışırız. Genel anlamda iyi ilişkileri koruma amacı güden bu davranış, örnek verdiğimiz bu kültürler arası çalışmanın, işbirliği seviyesinin yüksek olduğu toplumlarda verilen tekliflerin adil olup olmadıklarını neden ölçtüğünü daha iyi açıklıyor. Konuya açıklık getirebilecek bir başka iyi örnek, Endonezya'nın doğusundaki Lamalera Adası'nda yaşayan balina avcıları üzerinden verilebilir. Bu avcılar, balinaları neredeyse sadece ellerini kullanarak yakalarlar. Bütün aileler, okyanusun engin sularında gerçekleşen bu oldukça tehlikeli faaliyet için bir araya gelir ve büyük kanolara on ikişer kişilik gruplar hâlinde binerek ava çıkarlar.[37] Ava çıkan bu insanlar aynı kanoda oldukları için, zihinlerinde ele geçirilecek yiyeceğin yalnızca adil olarak paylaştırılması vardır. Bu örneğin tam aksine, her ailenin kendisine bakabildiği, genel anlamda öz yeterliğin yüksek olduğu toplumlara mensup bireylerin katıldığı ültimatom oyunlarında adil olmayan tekliflerin verildiği gözlenmiştir. İnsanların geyiği mi yoksa tavşanı mı avlamak istedikleri, adalete olan yaklaşımlarını ortaya çıkarıyor: Adalet, kitlesel kurtuluşla (refaha ermeyle) el ele ilerler.

Bu bağlantı çok eski olabilir, ancak öğrencilerimden Sarah Brosnan'ın maymunlar arasında yaptığı çalışmasını keşfettiğimde benim açımdan çok daha anlaşılır bir konuma yükselmişti. Sarah, kapuçin maymunlarını çiftler hâlinde test ederken, maymunların daha iyi bir ödül almış arkadaşlarını görmekten hoşlanmadıklarını fark etmiş. Bu ilk başlarda, testlerimize katılmayı reddetmelerinden dolayı edindiğimiz bir izlenimden ibaretti. Bu duruma çok fazla şaşırmamıştık. Fakat daha sonra, iktisatçıların bu tür tepkilere "adaletsizlik tiksintisi"[38] adını verdiklerini ve sırf bu konuyla ilgili ciddi aka-

[37] Avcılar, yıllık geçimlerini asgari seviyede sağlayacak kadar az miktarda balina avlarlar. Avcılar önce balinaya doğru kürek çekerek yaklaşır ve ardından kuyruk kısmına zıplayarak zıpkınlarıyla onu etkisiz hâle getirmeye çalışırlar. Bir balinayı saatlerce takip ederler ve sonuçta ya izini kaybederler ya da onu avlayıp kan kaybından ölmesini beklerler (Alvard, 2004).

[38] Ernst Fehr ve Klaus Schmidt (1999).

demik tartışmalar yürüttüklerini öğrendik. Bu tartışma insan davranışları açısından yürütülüyordu, ancak aynı tiksintiyi maymunlar da gösterdiğini gördüğümüzde ne yapmamız gerektiğini bilemedik.

Sarah, iki maymunu aynı anda test etmek için, içlerinden birine küçük bir çakıl taşı uzatacak ve maymunun bunu bir salatalık dilimi karşılığında değiş tokuş ederek geri vermesini sağlayacaktı. Çakıl taşı ve salatalık dilimi arasında karar vermeleri istenen bütün maymunlar, art arda yirmi beş kez bu değiş tokuş işini tekrarlayacaklardı. Ne var ki, bilerek adaletsizlik yarattığımızda ortamın havası bir anda değişmişti. Değiş tokuşlar esnasında, maymunlardan birine yine salatalık dilimi verirken testteki eşine daha cazip bir yiyecek olan üzüm vermiştik. Daha cazip bir yiyecek alarak avantaj elde eden maymunda herhangi bir sorun çıkmamıştı, ancak diğeri salatalık dilimi için mücadele etmeye devam ettiğinde bir bakıma zarara uğramış oluyordu. Eşini lezzetli meyveleri yerken gören diğer maymun bu durum karşısında sarsılmış ve çakıl taşlarını, hatta bazen elindeki değersiz salatalık dilimlerini test odasının dışına fırlatıp atmaya başlamıştı. Normalde bir çırpıda, zevkle yenilen yiyecek bir anda bütün değerini yitirmiş görünüyordu.

Aslında güzel olan bir yiyeceği başkaları daha iyisini aldı diye bir anda elinin tersiyle itmek, bir miktar paranın adil olmayan bir şekilde paylaştırılmasını kabul etmemeye ya da daha önceden anlaşılan bir dinar karşısında söylenmeye benziyor. Bu tepkilerin kaynağı ne olabilir? Bu tepkiler büyük olasılıkla işbirliğini sağlamak için evrilmiş olmalılar. Başkalarının ne aldığıyla ilgilenmek önemsiz ve mantıksız görünebilir, ancak uzun vadede kişinin kendi hakkını korumasına yardımcı olur. Herkesin kendi çıkarlarına önem vermesi, sömürünün ve avantacılığın engellenmesine ve herkesin payına düşen miktarın dikkatli bir şekilde verilmesine yardımcı olur. Yaptığımız testler, hayvanların da kısasa kısas mantığı içerisinde en az insanlar kadar uzun süredir bu tarz tepkiler verdiklerini gösteren ilk çalışma olmuştu.

Bu deneyler sonucunda elde ettiğimiz bulgular göz ardı edilebileceğinden, Sarah ve ben "hınç" ve "kıskançlık" terimlerini kullanmaktan özellikle kaçınmıştık. Ancak maymunlarımızın adaletsizlik karşısında tiksinti duymamaları için herhangi bir geçerli neden görmediğimizden, maymunlarla karşılaştırılmaktan utanan ve çıkarları tehlikeye giren bazı düşünürler, antropologlar ve iktisatçılar açıkça yazdıklarımız karşısında büyük bir sarsıntı geçirmişlerdi. Bize öfke kusan yorumlar birbirinden saygın dergilerde ardı ardına çıkmış ve hızlarını alamayan bazıları pek çok yerde röportaj vererek nasıl bir duyguya kapıldıklarını iyice belli etmişlerdi. Çalışmamızın yayınlanması, New York Borsası başkanı Richard Grasso'nun yaklaşık 200 milyon dolarlık bir maaş çeki almasının toplumda yarattığı infialden sonra istifa etmek zorunda kalmasıyla aynı zamana denk gelmişti.[39] Makalemiz hakkında yorum yapanlar, maymunlarla kıyaslandığında dizginlenemeyen bir açgözlülüğün hüküm sürdüğü insan toplumlarının maymunlardan öğreneceği bir iki şey daha olduğunu vurgulamaktan kendilerini alamamışlardı.

Bu karşılaştırmayı, A.B.D hükümeti 2008 yılında finans sektörünü desteklemek için büyük bir kurtarma paketi hazırladığında yeniden anımsamak zorunda kalmıştım. İnsanların vergilerinden kesilen, tahmin bile edilemeyecek miktardaki paranın finans sektörüne ayrılması ve borsada büyük meblağlar kaybeden "ensesi kalın" CEO'lara duyulan kızgınlığın açığa çıkarttığı toplumsal öfke medyada geniş yer bulmuştu. Önemli iş dergilerinden biri, toplumda yükselen öfkenin nedenini açık bir şekilde özetlemişti: "700 milyar Amerikan Doları tutarındaki konut kredisi yardım paketini âdeta bir mayın tarlasına döndüren ve kamuoyunun zenginlere ve zenginleşmeye bakışının altını oyan asıl etken, bu yardımın büyük ölçüde bankalar ve CEO'larının sorumsuz davranışlarını ve kararlarını sür-

[39] James Surowiecki'nin "Grasso Darbesi," *New Yorker*, 5 Ekim 2003.

dürmelerinde yardımcı olacağı düşüncesiydi."[40] Kimileri bu kurtarma paketini serbest piyasa ekonomisinin sonu olarak görmüş ve Berlin Duvarı'nın yıkılmasından etkilenen komünizm gibi, bu yardımın da kapitalizmi aynı yola sürükleyeceğini öne sürmüşlerdi. Ancak benim açımdan çok daha ilginç olan insanların buna nasıl tepki verdikleriyle ilgiliydi; örneğin, CEO'ların gösterişli köşe ofislerinden taşınarak daha az dikkat çeken bir ofise yerleşmelerinden bariz bir şekilde zevk alınması gibi. Bu durum, Lehman Brothers'ın yöneticisi Richard Fuld'un başına geldiğinde, resim sanatçısı Geoffrey Raymond *Fuld Hakkında Her Şey* adında bir portre çizmiş ve Fuld'un işten çıkarttığı çalışanlar bu tablonun üzerine son sözlerini yazmışlardı. Söylemek bile gereksiz ama multi-milyoner patronlarını pek sevmedikleri açık seçik ortada. Tablonun üzerine yazılan yorumlardan bazıları şu şekilde: "Kan emici!", "Açgözlü!" ve "Umarım villası güvendedir!"

Kriz patlak verdiğinde gösterilen tepkiler aslında çok daha feci boyutlara ulaşabilirdi, çünkü bazı şirketler hükümet yardımı için pazarlıklarını sürdürürlerken, aynı şirketlerin tepe yöneticileri lüks yerlerde stres atmakla meşguldüler. Şirketlerden biri dinlenmeleri için yöneticilerini dünyanın öbür ucundaki bir spa masaj merkezine göndermişti. Bir başkası, yöneticilerinin etrafta tüvit elbiselerle dolaştığı ve ziyafetlerde en seçkin şarapları yudumladıkları bir keklik avı partisi için İngiltere'de özel bir organizasyon düzenlemişti. Burada eğlenen yöneticilerden biri, mesleğini gizleyen bir gazeteciye, "Ekonomideki küçülme 2011 yılına kadar devam edecek, ancak bugünkü av muhteşemdi ve oldukça rahatladık," demiştir. Bir ay sonra, Detroit'in üç büyük otomobil şirketi (Ford, Chrysler ve General Mo-

[40] Alıntı, Mike Sunnucks'ın *Phoenix Business Journal*'daki (30 Eylül 2008) yazısından. *The Huffington Post*'tan Nathan Gardels'in kendisiyle yaptığı röportajda Nobel ödüllü iktisatçı Joseph Stiglitz şu iddiada bulunur: "Komünizm açısından Berlin Duvarı'nın yıkılması nasıl bir etki yapmışsa, aynı şekilde Wall Street'in düşmesi de bizim Pazar sistemimiz için kökten bir yıkım anlamına geliyor. Bu yıkım, bütün dünyaya bu tarz bir iktisadi organizasyonun sürdürülemez olduğunu haykırıyor."

tors) iyi yönetemedikleri işletmeleri için Washington'a finansal yardım dilenmeye gitmiş ve şirket CEO'larının her birinin kendi özel jetiyle oraya geldiği öğrenildiğinde büyük bir öfkeyle karşılaşmışlardı. Acaba ülkedeki herkesin bu tepe yöneticilerden ne kadar usandığının farkına varmamışlar mıydı? İnce zekâsını herkesin takdir ettiği köşe yazarı Maureen Dowd noktayı koymuştu: "Çok kelle gidecek!"[41]

Yapılan haksızlıklar karşısında insanların duyduğu öfke ve primatların davranışındaki apaçık paralelliklere karşın, bizim maymunlarımızın gösterdiği tepkilerin ne *olmadığını* belirtmekte fayda var. En basit ve en karmaşık açıklamaları kapsam dışında tutabiliriz. Sonuçta, bir bardak bira varken kimsenin su dolu bir bardağa bakmaması gibi, ağız sulandıran üzümlerin de salatalığı gözden düşürdüğü söylenebilir. Bir başka deyişle, maymunlarımız aldıkları şeyin miktarıyla değil, daha iyi bir şey alabilmekle ilgilenmişlerdir. Bunu test etmek için, çalışmamızda bir değişiklik yaptık. Bütün maymunların salatalık yediği her adalet testinden önce, bizde üzüm olduğunun anlaşılması için etrafa üzüm taneleri serpiştirdik. Dışarıdan zalimce görünebilir, ancak bu, maymunlarımızı herhangi bir şekilde kaygılandırmamıştı. Mutlu bir şekilde salatalıkları değiş tokuş etmeye devam etmişlerdi. Bu durumu protesto eden yegâne maymun ise eşine üzüm verilmiş olan maymundu. Onları kaygılandıran ve dikkatlerini çeken asıl şey adaletsizlikti.[42]

Elde ettiğimiz sonucu biraz açacak olursak, maymunlarımızın herhangi bir *adalet ilkesini* takip ettikleri söylenemez. Bir ilke herkesi kapsayacak şekilde uygulanır. Bu bağlamda, maymunlarımız yalnızca daha az almakla değil, başkalarından daha fazla almakla da il-

[41] Maureen Dowd, "After W., Le Deluge," *New York Times*, 19 Ekim 2008.

[42] Kapuçin maymunlarıyla ilgili bu çalışmanın aslı Sarah Brosnan ve benim tarafımdan 2003 yılında yayımlanmış ve ardından Megan von Wolkenten ve ekibi (2007) tarafından yürütülen bir maymunun daha fazla sayıda maymun için uğraştığı ve çok daha sıkı kontrollerin uygulandığı başka bir çalışma gelmiştir. Çalışmamızı kısmen destekleyici mahiyette olan diğer çalışmalardan bazıları Grace Fletcher (2008) ile Julie Neiworth ve ekibi (2009) tarafından yürütülmüştür. Brosnan (2009), primatların eşitsizliğe verdikleri tepkileri evrimsel bir açıdan değerlendirmiştir.

gilenmemişlerdir. Ne var ki, ikincisi için herhangi bir kanıt olduğunu iddia edemeyiz. Örneğin, avantaj elde eden maymun üzümlerinden tek bir taneyi bile dağılımı eşitlemek için asla geri vermemişti. Bu yüzden, eğer "adaletten" söz edeceksek, yaklaşımlarımız tıpkı küçük bir çocuğun herhangi bir adaletsiz uygulama karşısında gözyaşlarına boğulması gibi en üst seviyede benmerkezci olmalıdır.

Bunlar, küçük maymunlar için geçerli olabilir. Diğer taraftan, büyük maymunlarda herhangi bir adalet ilkesi bulunmadığını da iddia edemeyiz. Büyük maymunlar etkileşimleri çok daha yakından takip eder ve genel hedefler doğrultusunda bireylerin yaptığı katkıları ayrıntılı olarak değerlendirirler. Örneğin, yiyecek üzerine kavgaya tutuşan şempanzeler, herhangi bir şey elde etmeden kavgayı asla bırakmazlar. Bir keresinde, yetişkin bir dişinin yapraklı bir dalı elde etmek için kavgaya tutuşan iki gencin arasına girdiğini görmüştüm. Dalı onların arasından almış, ikiye bölmüş ve her birine bir parçasını vermişti. Acaba yalnızca kavgayı mı durdurmak istemişti, yoksa bölüşümün nasıl yapılması gerektiğinden anlıyor muydu? Hatta çok fazla aldığı için tedirgin olan bir bonobo maymununa dair bir örnek de var elimizde. Bilişsel tutumların araştırıldığı bir laboratuvarda test edilen bir dişiye çok miktarda süt ve kuru üzüm verilmiş, ancak bu dişi belirli bir mesafeden kendisini izleyen arkadaşlarının bakışlarını üzerinde hissetmiş. Bir süre sonra da, kendisine verilen her şeyi reddetmiş. Deneyi gerçekleştiren araştırmacıya, diğer arkadaşları da yiyeceklerden pay alana kadar onları işaret etmeyi sürdürmüş. Arkadaşlarının da yiyeceklerine kavuştuğunu gördükten sonra, herkesle birlikte önündekileri yemeye koyulmuş.[43]

Bu bonobo akıllı davranmış. Büyük maymunlar bir sonraki adımı da hesaplarlar ve bu bonobo eğer önüne konulmuş olan bütün yi-

[43] *Bonobo* (de Waal, 1997, s.41) kitabımda belirttiğim bir olaydan yola çıkan Sue Savage-Rumbaugh, herkes eşit pay aldığında ya da aynı şeyi aldığında bonoboların oldukça mutlu olduklarını belirtir. Tür içinde adil olmalarına karşın, pek çok primat diğer türlere karşı aslında aynı derecede adaletli olmayabilir (Brauer vd., 2009).

yecekleri yeseydi, daha sonra arkadaşlarının arasına katıldığında büyük bir tepkiyle karşılaşabilirdi. Ayrıcalıklar ancak gözlerden uzaktayken keyif verir. İnsanlık tarihi, büyük kıskançlıklara ve hatta kanlı devrimlere yol açan "ekmek bulamayanlar pasta yesin" sözleriyle doludur. Yine bir pasta etrafında gelişen ve insanların şempanzelerin dehşet verici saldırısına maruz kaldıkları bir olaydan bahsedebiliriz. Olayın ana kahramanı, uzun evcil şempanzelik kariyeri boyunca bir dizi olaya karışan ve medyanın yakından tanıdığı Moe'ydu. Moe medyada en son, etrafı bodur çalılıklarla çevrili California'daki bir hayvan sığınağından 2008 yılında kaçtığında gündeme gelmişti. Çıplaklar kampı yakınlarında kimliği tespit edilemeyen bir "maymun" görülmesi olayının dışında, arama çalışmalarında helikopterler, izci köpekleri ve takip kameraları kullanılmasına karşın Moe bir daha asla bulunamamıştı.

Moe daha bebekken Afrika'dan satın alınmış ve onu ellerinden geldiği kadar çocuklarından ayırmayan Amerikalı bir çiftin yanında uzun yıllar geçirmişti. Ancak büyük maymunlar oldukça güçlü canlılar oldukları için, evcilleştirilmeleri hiç de kolay değildir. Moe bir kadına ve polis memuruna saldırdıktan sonra, aile baskılar karşısında onu bir hayvan sığınağına yerleştirmek zorunda kalmış. Aile, sığınaktaki "oğullarını" düzenli aralıklarla ziyaret ediyormuş. Son kaçışında birkaç yıl önce, aile Moe'nin otuz dokuzuncu yaş gününü kutlamak için ona içi tatlılarla dolu bir paket getirmiş. Moe frambuazlı muhteşem bir pasta, içecekler ve çeşitli oyuncaklar almış. Eğer etrafta başka şempanzeler olmasaydı, bunlar gerçekten de çok güzel hediyeler olarak kabul edilebilirdi. Ancak böyle olmamış: Sığınaktaki diğer şempanzeler, kendilerine kötü davranılan evlerden ve Hollywood eğiticilerinden toplanan havyanlarmış. Moe, onu büyüten ailenin önünde pastasını yerken, yan kafesteki iki erkek şempanze parmaklıklarını kırmayı başarmış ve doğrudan Moe'nun babasına saldırmışlar. Parmaklıkların arkasında olmasa, bu iki şempanzenin as-

lında Moe'ya saldırmayı istediklerini tahmin ediyorum. Buna rağmen olay diğer türlü gelişmiş ve şempanzelerin insanlara saldırdıkları en korkunç olaylardan biri yaşanmış. Erkek şempanzelerin kendi türlerinden canlılara nasıl saldırdıklarını gözünüzün önüne getirebilirsiniz. Bu iki şempanze, saldırdıkları adamın burnunu, yüzünün neredeyse tamamını ve kalçalarını ısırmış, ayağını kırmış ve testislerini parçalamışlar. Olay yerine gelen bakıcılar her iki şempanzeyi de vurmasalarmış, adamın bu deneyimden canlı kurtulması asla mümkün olmayacakmış."[44]

Bu saldırının, şempanzelerin yabancıları pek hoş karşılamamalarına yol açan bölgesel nedenlerden mi, yoksa bütün ilginin ve yiyeceklerin yalnızca Moe'ya verilmiş olmasından mı kaynaklandığı açık değil. Bu talihsiz deneydeki adaletsizlik, çalışmalarımızda yaptığımız her şeyin çok daha ötesinde görünüyor. Maymunların, kendileri salatalık yerken başkalarının üzüm yemesine ne kadar içerledikleri dikkate alınırsa, âdeta bir tatlıcı dükkânına sahip olan arkadaşlarını gördüklerinde nasıl bir tepki vereceklerini tahmin edebilirsiniz. Moe'nin sahipleri, şempanzelerin adaletsiz yaklaşımlara, özellikle de avantaj elde eden kendi arkadaşları olmadığında, ne kadar büyük bir duyarlılık gösterdiklerinin büyük olasılıkla farkında değillerdi.

İnsanların adalet arayışının ardında yatan asıl nedenin, bu tür olumsuz tepkilerin yaşanmasını engellemek olduğunu düşünüyorum. Malmesbury Canavarı da böyle düşünmüş olsa bile, "Baltimore Bilgesi" H. L. Mencken'in de dediği gibi, "Eğer barış istiyorsak, adaleti tesis etmek için uğraşmalıyız."[45] Bu düşünce, başkalarını gözeten duygularımızın önemini asla yadsımıyor. Evrensel olarak kabul edilen ve pek çoğumuzun da kendi yaşantısında uygulamaya çalış-

[44] Amy Argetsinger, "İçerdeki Hayvan," *Washington Post*, 24 Mayıs 2005. 2. Bölümde bahsettiğimiz Arnheim Hayvanat Bahçesi'nde gözlemlenen olayda da belirttiğimiz üzere, kurbanların iğdiş edilmesi vahşi şempanzeler arasında sıklıkla rastlanan durumlardan biridir.

[45] Bu söz, hem Amerikalı deneme yazarı H. L. Mencken (1880-1956) hem de Papa VI. Paul (1897-1978) tarafından kullanılmıştır.

tığı altın kural çok açık: Kendimize nasıl davranılmasını istiyorsak, başkalarına da aynı şekilde davranmalıyız. Adaleti daha güçlü kılan bu mantığı kolayca hayata geçirebiliyor, ancak düşüncelerimizin derinliklerinde tehlikeye düşünenin ne olduğunu da kolayca fark ediyoruz. Adalet ve dürüstlük için hangi asil nedenleri sıralarsak sıralayalım, bütün bunlar, kazanılmış haklarımız ve üretici sosyal çevremizle uyumlu olacak şekilde sunulur.

Diğer primatların çok daha dar bir bakış açısı doğrultusunda anlık çıkarlarına odaklanmaları, onlar arasında herhangi bir adalet ilkesinin bulunmadığı anlamına gelmiyor.[46] Hayvanlardaki adaletsizlik tiksintisi hakkında yürütülen çalışmalar henüz oldukça yeni sayılır. Sarah ve ben, şempanzeleri üzüm - salatalık ikileminde test ettiğimizde, kapuçin maymunlarının gösterdiklerine benzer tepkilerle karşılaşmıştık. Fakat bu çalışmamızda, insanların iyi bilinen bir başka eğilimini, yani kuralların yakın ilişkide olanlar arasında esnetilmesini de araştırmıştık. Tanıdıklarla, komşularla ve meslektaşlarımızla olan ilişkilerimizde gözettiğimiz adalet ve karşılıklı çıkar ilkelerini, aile üyelerimiz ve yakın dostlarımız için aynı derecede dikkate almayız. Şempanzeler üzerinde yürütülen çalışmalar sonucunda elde edilen bulgular da, bu farklılığı onaylar nitelikte. Moe ve sığınaktaki diğer şempanzelerin durumuna benzer bir şekilde bir arada çok az zaman geçirmiş olanlar, kısa çöpü çekmeye en güçlü tepkileriyle karşı koyarken, otuz yıl önce kurulmuş bir koloninin üyeleri arasında bu tür tepkiler nadiren görülür. Çocukluklarından itibaren beraber oynayan ve birlikte büyüyen bu şempanzeler, adaletsizliğe karşı âdeta görsel bir bağışıklık geliştirmişlerdir. Tıpkı insanlar gibi büyük maymunlar da, sosyal yakınlıkları sayesinde bu konuda daha az alıngan olmayı öğrenmişlerdir.

[46] Ültimatom oyunun bir başka versiyonu Keith Jensen ve ekibi (2007) tarafından şempanzelere göre uyarlanmış, ancak büyük maymunlar yapılan bütün teklifleri (sıfır dâhil) kabul ettikleri için, büyük olasılıkla oyundaki koşulları anlayamadıklarını söyleyebiliriz (Brosnan, 2008).

Adaletsizlik tiksintisi, önümüze hiç şüphe yok ki çok geniş bir çalışma sahası açıyor ve her şeyden önemlisi, bunun yalnızca primatlarla sınırlı olmasını gerektirecek herhangi bir neden de göremiyorum. Bütün sosyal hayvanların bu çalışma kapsamında incelenebileceği kanaatindeyim. Tıpkı İrene Pepperberg'in kendisiyle birlikte akşam yemeği yiyen, iki boz Afrika papağanı olan Alex ve küçük arkadaşı Griffin arasındaki ağız dalaşını anlattığı gözleminde olduğu gibi:

> Daha sonra Alex ve arkadaşı Griffin ile birlikte akşam yemeğine oturduk. Yemeği gerçekten de birlikte yedik, çünkü benim yiyeceklerimi paylaşmakta ısrar etmiş, taze fasulye ve brokoliyi oldukça sevmişlerdi. Benim işimse, bütün bunları eşit bir şekilde paylaşmalarını sağlamaktı. Aksi takdirde yüksek sesle birbirlerini suçlamaya başlıyorlardı. Alex, eğer Griffin'in bir tane bile fazla aldığını düşünse hemen "yeşil fasulye" diye bağırıyordu. Griffin de hiçbir şekilde ondan geri kalmıyordu.[47]

Bu tür ilişkilerin bulunmasını bekleyeceğimiz bir başka tür ise, işbirliğine giden avcıların avlarını bölüştükleri evcilleştirilmiş köpeklerdir. Viyana Üniversitesindeki Akıllı Köpek Laboratuvarı'ndan Friederike Range, avcıların köpeklerden yalnızca bazılarını ödüllendirmeleri durumunda, diğer köpeklerin patilerini kaldırarak onlarla birlikte "kutlama" yapmayı reddettiklerini tespit etmiş. İtaat etmeyen köpekler, etrafı kazıyarak ya da uzaklara bakarak sinirli olduklarını belli edecek davranışlar sergilerler. Verilecek ödülün ne olduğu hiç önemli değildir ve onlar için önemli olan, aralarından herhangi birinin ödül alıp almadığıdır. Hep birlikte ödülden mahrum kalmaları durumunda itaat etme konusunda herhangi bir sıkıntı yaşa-

[47] Irene Pepperberg'in *Alex & Ben* (2008, s.153) adlı kitabından.

mazlar. Dolayısıyla, köpeklerin de adaletsizliğe karşı duyarlı olduklarını söyleyebiliriz.[48]

Maymun Parası

1930'lu yıllarda, Yerkes Ulusal Primat Araştırmaları Merkezinin Florida Orange Parkı'nda kurulmasının üzerinden henüz kısa bir süre geçmişken, bilim insanları büyük maymunları paranın muhteşem dünyasıyla tanıştırmaya karar vermişler. Maymunlara ödül olarak "şempomat" makinelerinde kullanabilecekleri poker fişleri verilmiş. "Şempomat", jeton atıldıktan sonra yiyecek veren otomatik bir satış makinesi olarak tasarlanmış. Şempanzelere ilk başta, bu fişlerin biriktirilmesi ve daha sonra alış-verişte kullanılması gerektiği öğretilmiş. Bunu öğrenmelerinden sonra, bilim insanları değişik değerlerdeki fişleri çıkarmışlar. Örneğin, beyaz fişin bir üzüm ve mavi fişin ise iki üzüm değerinde olduğu gösterilmiş. Şempanzeler hızlı bir şekilde en yüksek değerli fişleri tercih etmeyi öğrenmişler.[49]

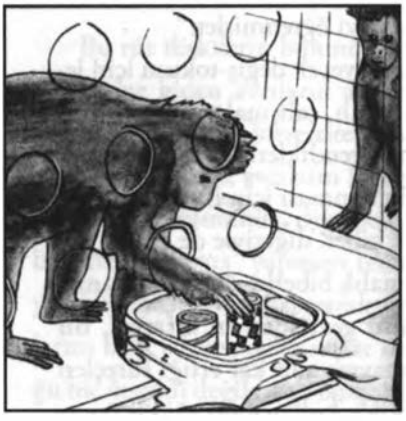
Bizim kapuçin maymunlarımız da, yiyecek değiş-tokuşu için jeton kullanmayı öğrenmişlerdi. Hatta Sarah, çalışmalarımızın birinde maymunların bunu birbirlerinden öğrendiklerini tespit etmişti. Maymunlardan birine değiş-tokuşta kullanması için iki farklı jeton verilmiş ve bunlardan biriyle dolmalık biber, diğeriyle de renkli mısır gevrekleri alması sağlanmıştı. Dolmalık biberler öncelik sırlamasının en altında yer alırken, renkli mısır gevrekleri en üstteydi. Bir başka maymun, değiş-tokuşu yapan maymunun kat ettiği süreçleri yalnızca izleyerek jetonlarını en iyi şekilde kullanabileceği bir öncelik sırası geliştirebilmişti.

[48] Friederike Range vd. (2009) tarafından yapılan çalışma. Vilmos Csanyi (2005, s.69) köpeklere eşit muamele edilmesi gerektiğini anlatır: "Köpekler, verilen her lokmayı ve yapılan her okşama hareketini dikkatle takip ederler. Eğer sahipleri bunu göz ardı ederse, köpekler ciddi şekilde bunalıma girer ya da ilgi gösterilen tarafa karşı saldırganca bir tutum takınırlar."

[49] John Wolfe (1936) tarafından yürütülen jeton değiş-tokuş çalışmaları.

Onların para kullanma yeteneklerinden yararlanarak birkaç bölüm önce bahsettiğimiz deneyi gerçekleştirmiştik. Bu deneye katılan kapuçin maymunu, yalnızca kendisinin ödüllendirileceği "bencil" jeton ile hem kendisinin hem de arkadaşının ödüllendirileceği "toplum yanlısı" jeton arasında bir tercih yapıyordu. Maymunlarımızın büyük bir kısmı toplum yanlısı bir tercihte bulunarak başkalarını da gözettiklerini kanıtlamışlardı. Bu durum, yenilmiş rakiplerine yardım eden, sıkıntılı arkadaşlarını teselli eden, içlerinden birini leoparlara karşı savunan ve deneyler esnasında birbirlerine bilinçli bir şekilde yardım eden şempanzeler için de geçerli olan ve doğruluğundan şüphe edilmeyen bir gerçektir. Toplum yanlısı davranışlar, uzun bir evrimsel tarihe dayanır.

Bununla birlikte, bencillik saklandığı köşeden kafasını her zaman sinsice uzatır. Kapuçinleri test ederken, onların yardımlaşma eğilimlerini yok etmek için başvurulabilecek üç yöntem olduğunu keşfetmiştik. Bunlardan ilki, onları yabancılarla eşleştirmekti: Daha önce hiç görmedikleri bir maymunla eşleştirildiklerinde, daha bencilce sayılabilecek bir davranış şekli geliştiriyorlar. Bu bulgu, işbirliğinin temelinde grup içi dayanışma olduğu düşüncesine uyuyor.

Bir kapuçin maymunu, kolunu bir delikten uzatmış ve yiyecek değiş tokuşunda kullanılabilecek farklı renklerdeki çubuklara ulaşmaya çalışıyor. Bir arkadaşı ise onu izlemekle meşgul. Jetonların bir türü bütün maymunlar için yiyecek anlamına gelirken, diğer tür yalnızca onu kullananın yiyecek almasını sağlıyor. Kapuçinlerin büyük bir kısmı "toplum yanlısı" olan jetonu tercih ediyorlar.

Onların toplum yanlısı davranışlarını önemli ölçüde azaltan ikinci yöntem ise, maymunların arasına birbirlerini görmelerini engelleyecek bir panel yerleştirmekti. Tercih yapan maymun, panelin öbür tarafında ne olduğunu çok iyi bilmesine ve hatta panel üzerinde

açılan bir delikten diğer tarafı görmesinin sağlanmasına karşın toplum yanlısı bir davranış sergilemeyi reddetmektedir. Panelin bu tarafında bulunan maymun, diğer tarafta sanki kimse yokmuş gibi davranıyor ve bütünüyle bencil bir yaklaşım geliştiriyor. Açıkça görüldüğü üzere, paylaşmak için eşlerini aracısız bir şekilde görme gereksinimi duyuyorlar. Yapılan beyin taramaları, insanların iyi şeyler yaparken iyi hissettiklerini ve başkalarına bir şey verirken kendi ödül merkezlerinin çalışmaya başladığını gösteriyor. Maymunlar da eli açık olmaktan dolayı aynı tatmin duygusunu yaşıyor olabilirler ancak bu durumun ortaya çıkması için davranışlarının sonucunu görebilmeleri de gerekiyor. Bu durum, insan sempatisi hakkında yapılmış olan en eski tanımlardan birini getiriyor akla: Başkalarının güzel talihinden memnuniyet duymak.[50]

İnsanlardaki düş gücünün sınırları olmadığı söyleyebiliriz. Gönderdiğimiz elbiseleri giyen yoksul bir aileyi ya da dünyanın öbür ucunda inşa ettirdiğimiz bir okulda okumaya başlayan çocukları gözümüzün önünde canlandırabiliriz. Bunları yalnızca düşünmek bile iyi hissetmemizi sağlayacaktır. Maymunlar kendi davranışlarının etkilerini zamandan ve mekândan bağımsız bir şekilde değerlendiremezler. Dolayısıyla, "sıcacık bir tatmin duygusuna" yalnızca yaptıklarından yararlananı görebildikleri zaman erişebilirler. Hissedilen duygular, maymunlarda ve insanlarda birbirinden çok farklı olmayabilir, ancak maymunlar bu duygularını yalnızca belirli koşullar altında ifade ederler.

İyilik davranışlarını ortadan kaldıran üçüncü yöntem ise, belki de en fazla şaşırtıcı yöntemdir. Çünkü adaletle ilgilidir. Eğer eşleri çok daha iyi bir ödül alıyorsa, maymunlarımız toplum yanlısı seçeneği tercih etmekte daha isteksiz oluyorlar. Paylaşmaya çok daha is-

[50] Adam Smith'in 1. Bölümde de kullandığımız cümleleri. Kapuçin maymunlarındaki bencil-toplum yanlısı tercih çalışmaları de Waal vd. (2008) tarafından yürütülmüştür. William Harbaugh ve ekibi (2007), bağışta bulunmanın insan beynindeki ödül merkezlerini etkinleştirdiğini ortaya çıkarmıştır.

tekli olmaları için eşlerini görmeye ve eşlerinin de kendileriyle aynı ödülleri elde ettiğini bilmeye ihtiyaç duyuyorlar. Eşleri daha iyi bir ödül aldığında, rekabet anında devreye giriyor ve paylaşma isteklerini bir anda yitiriyorlar.

Tıpkı bizim iktisadi sistemlerimizin insanlardan daha fazla yararlanmak için onları rekabete zorlamasındaki gibi, primatlardan da benzer bir rekabet ortamında çok daha fazla yararlanılabilir. Eğer her zaman en iyisi olmak istiyorsanız, "sadece" çok daha fazla çalışmanız gerekiyor. Pepperberg papağanlarının rekabetçiliğinden yararlanmıştı ve biz de, ödülleri alması gerekene değil de diğer arkadaşına verdiğimizde şempanzelerimizin papağanlardan çok daha iyisini yapabildiklerini gözlemledik. Örneğin, dokunmatik bir ekrandan bazı görüntüleri seçmesi istenen bir şempanze bunu peş peşe yüzlerce kez yapabilir. Ancak dikkati hızla dağılacak ve yaptığı yanlışlardan ötürü sonuçta çok daha az meyve alacaktır. Oysa alacağı ödülleri kolayca kısıtlamak yerine bunları yanı başındaki bir arkadaşına verdiğimizde, istenilen görüntüler çok daha çabuk bir şekilde seçilecektir. Gözleri ekrana âdeta yapışacak ve yiyeceklerin bir başkasına gitmesini engellemek için bütün dikkatini ekrana verecektir. Bunu, "rekabetçi ödül paradigması" olarak adlandırıyoruz.

Deneyler esnasında bütün dikkatimizi bu rekabet üzerine yoğunlaştırmışken, beklemediğimiz bir anda bizim "komünist" olduğumuzu iddia eden bir e-posta almanın bizi ne kadar şaşırttığını tahmin edebilirsiniz. E-postayı gönderen kişiye göre, bir komünisten başka kim adaleti insan doğasının bir parçası olarak düşünebilirmiş ki? Zaten bu aralar sürekli tuhaf e-postalar alıyoruz. Bunlardan birtanesi gönderdiği fotoğraftan göğsünde bol miktarda kıl olduğu anlaşılan adamdan gelmişti. Kendisinin büyük maymunların soyundan geldiğini iddia ediyordu. Aslında, biz de farklı bir şey söylemiyoruz! Ancak yukarıdaki e-posta çok daha öfkeli bir tonda yazılmıştı ve bizi, varlığı insanlarda bile kesin olarak kanıtlan-

mamış sosyal eğilimlere meşruluk kazandırmakla suçluyordu. "Adalet ve eşitlik, romantik bir tür saçmalıktan başka bir şey değildir!" diyordu mesajında. Garip olan şu ki, maymunlarımızdan elde ettiğimiz bulgulardan, bu e-postada iddia edilenlerin tam tersi bir izlenim edinmiştik. Aslında onları, başkasının yaptığı işin karşılığını hemen veren, kısasa kısas uygulayan, paranın değerini bilen ve eşit olmayan yaklaşımlara anında gücenen kuyruklu, küçük kapitalistler olarak görüyorduk. Aslına bakarsanız, yaşantılarındaki her şeyin bir fiyatı ya da karşılığı olduğunu bildiklerini söylemek de mümkün.

Adaletin bazen birbiriyle karıştırılan iki yüzü vardır. Bunlardan biri gelir eşitliği, diğeri ise gösterilen çaba ve alınan ödül arasındaki bağlantıdır. Tıpkı bizim gibi, maymunlar da bunların her ikisine karşı da oldukça duyarlılar. Avrupa ile Amerika arasındaki farkı açıklayarak aynı adalet kavramının nasıl iki farklı yüzü olduğunu göstermeye çalışayım.

Amerika Birleşik Devletleri'ne ilk geldiğimde, kafamı oldukça karıştıran bir izlenim edinmiştim: Bir yanda, Amerika'nın o ana kadar bulunduğum her yerden daha adaletsiz olduğunu ve diğer yanda da daha önce yaşadığım her yerden çok daha adil bir yer olduğunu hissediyordum. Burada, yalnızca üçüncü dünya ülkelerinde olabilecek kadar yoksulluk içinde yaşayan insanlar görmüştüm. Dünyanın en zengin ulusu böyle bir durumu nasıl kabul edebilirdi? Bu durum, yoksul çocukların yoksul okullarına ve zengin çocukların ise zengin okullarına gittiğini öğrendiğimde benim için çok daha kötü bir hâl almıştı. Devlet okulları esasen eyalet yönetimleri ve yerel vergilerle finanse edildiğinden, eyaletten eyalete, şehirden şehre ve hatta mahalleden mahalleye büyük farklılıklar ortaya çıkıyordu. Bu ayrım, bütün çocukların nereden geldiğine bakılmadan aynı okulları paylaştığı benim kendi deneyimimle büyük bir zıtlık oluşturuyordu. Bir ço-

cuğun doğduğu yerin alacağı eğitimin kalitesini belirlediği bir toplumda fırsat eşitliğinden söz etmek mümkün olabilir mi?

Ne var ki, kendisini işine veren birinin Amerika'da çok ileri noktalara gelebileceğini de fark etmiştim. Hiçbir şey insanın kendi yolunda ilerlemesine engel olamaz. Kıskançlık yok denecek kadar az ve akademide neredeyse bir fıkra konusu hâline gelmiş durumda: "Akademisyenler neden bu kadar çok tartışıyorlar? Çünkü tehlikeye attıkları çok az şeyleri var!" Genel anlamda konuşacak olursak, başarılı olduğunuzda insanlar da sizin adınıza seviniyor, sizi tebrik ediyor, sizi ödüllendiriyor ve hatta maaşınızı bile artırıyorlar. Başarı, burada gurur duyulacak bir kazanım olarak görülüyor. Kültürlerin rahatlık anlayışında bile oldukça büyük farklılıklar var. Örneğin, Amerikalılar, "çekicin çaktığını tırnakla sökmek" deyişle hayatın zor olduğunu vurgularken, benim ülkem Hollanda'da, "Normal ol, bu yeterince çılgın bir davranış" deyişiyle her şeyi kafaya takmamak gerektiği anlatılır.

İnsanların başarılı olmalarını engellemek için, gösterdikleri çaba ve alacakları ödül arasına bir set çekmeniz yeterli olacaktır. İki insanın gösterdikleri çaba, girişkenlik, yaratıcılık ve yetenekler eğer birbirinden oldukça farklıysa, aynı derecede kazanmaları adil midir? Daha fazla çalışan, daha fazlasını kazanmayı hak etmiyor mu? Bu özgürlükçü adalet düşüncesini, her göçmenin ümitlerini canlı tutma durumunu besleyip rüyalarını süsleyen, kendi doğasına uygun bir Amerikan ideali olarak değerlendirebiliriz.

Bu ideal, pek çok Avrupalı için 1969 yılında çekilen ve Barbara Streisand'ın Dolly Levi karakterini canlandırdığı *Merhaba, Dolly!* filmindeki tavsiyelerinden sonra arka plana atılmıştı. Dolly söyle diyordu: "Para, pardon söylem, tıpkı gübre gibidir. Etrafa saçılmadıktan sonra herhangi bir kıymeti yoktur." Avrupa'da, televizyoncuların devlet başkanlarından daha fazla kazanmaması gerektiğini ve CEO maaşlarının çalışanlara ödenen toplam paradan daha fazla ol-

mamasını tartışmaya açan çok sayıda gazete editörü gördüm. Sonuç olarak, Avrupa çok daha yaşanılabilir bir yerdir. Avrupa'da, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki gibi gıda kuponlarıyla yaşamaya çalışan, tedavi için hastanelerin acil servisinden başka bir yere gidemeyen ve sayıları inanılmaz boyutlara ulaşan cahil bir altsınıf bulunmuyor. Ancak Avrupa'da da en küçük bir girişimcilik kırıntısı yok ne yazık ki. Girişimcilik olmadığı için de, işsizlerin iş bulması ya da insanların yeni bir iş kurması için gerekli olan isteklilik bir türlü sağlanamıyor. Bu yüzden, Paris'ten Londra'ya varıncaya dek bütün Avrupa başkentlerindeki genç girişimciler başka ülkelere göç etmek zorunda kalıyorlar.[51]

Amerika'daki CEO'lar, ortalama bir işçinin yüzlerce katı maaşı kolayca kazanıyorlar ve ulusal gelir adaletsizliğini ölçen Gini indeksine[52] göre, bu adaletsizlik oranı Birleşik Devletler'de eşi benzeri görülmemiş bir seviye ulaşmış durumda. Amerika'nın en zenginlerden oluşan yüzde birlik dilimin kazanç oranı Büyük Buhran dönemini yakalamış görünüyor. Robert Frank'in de dikkat çektiği üzere, Birleşik Devletler, kazananın her şeyi aldığı ve gelir uçurumunun bütün sosyal yapıları tehdit ettiği bir topluma dönüşmüş görünüyor. Yoksullar zenginlere karşı kin besliyor ve zenginler de yoksullardan korkuyorlar. Ciddi anlamda kamplara bölünmüş böyle bir insan yığınını toplum olarak adlandırmak nasıl mümkün olabilir ki? Ancak en büyük yangın sağlıkta yaşanıyor: Amerikalıların ortalama yaşam süresi, sıralamada en az kırk ulusun altında kalıyor. Değerlendirme ilkelerine bakıldığında, böyle bir durumun yakın zamanda alı-

[51] Joel Handler (2004). Girişimciliğin azalması konusunda bkz. Peter Gumbel, "The French Exodus," *Time*, 5 Nisan 2007.

[52] Gini katsayısı, gelir dağılımını yüzde 0 (en büyük eşitlik) ile yüzde 100 (en fazla eşitsizlik) arasında değişen oranlarla belirtir. CIA *World Factbook*'a (2008) göre, Amerika Birleşik Devletleri yüzde 45 ile Uruguay ve Kamerun arasında yer alır. Avrupa ülkelerinin büyük bir kısmı yüzde 25 ile 35 arasında seyrederken, Hindistan (yüzde 37) ve Endonezya (yüzde36) bile Amerika'ya göre çok daha adil bir gelir dağılımına sahiptir. Gelir dağılımındaki adaletsizliğinin ülke ekonomisine nasıl zarar verdiği Larry Bartels (2008) tarafından ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir.

nan büyük göçlerden, sağlık sigortası eksikliğinden ya da zayıf beslenme alışkanlıklarından kaynaklandığını düşünebiliriz. Fakat sağlık ve gelir dağılımı arasındaki ilişki, aslında bu etkenlerin hiçbiriyle açıklanamaz. Aynı ilişki, Birleşik Devletler'in kendi *içindeki* eyalet karşılaştırmalarında da kullanılıyor: Daha az eşitlikçi olan eyaletlerdeki ölüm oranı diğerlere göre çok daha yüksek çıkıyor.[53]

Elde ettiği istatistikleri paylaşan İngiliz epidemiolog (salgın bilimci) Richard Wilkinson, sonuçları yalnızca iki sözcükle özetliyor: "Eşitsizlik öldürür!" Wilkinson, gelir uçurumlarının sosyal uçurumlar ürettiğini düşünüyor. Bu uçurumların karşılıklı güveni yok ederek toplumların altını üstüne getirdiğini, şiddeti körüklediğini, hem zenginin hem de fakirin bağışıklık sistemini felç eden kaygılar yarattığını belirtiyor ve olumsuz etkilerin toplumun bütün katmanlarının içine işlediğini şu sözlerle dile getiriyor:

> Gelir dağılımındaki adaletsizlik toplumdaki sosyal sınıf farklılaşmalarında âdeta katalizatör etkisi gösteriyor ve toplum sağlığının genel anlamda bozulmasında da birinci derecede etkili bir faktör gibi görünüyor. Bu adaletsizliğin, sınıflar arasındaki uçurumu yansıtmanın yanı sıra hızla ortaya çıkan üstünlük ve aşağılık duygularının veya topluma hâkim olan saygısızlığın da kaynağı olduğunu söyleyebiliriz.[54]

Kimsenin beni yanlış anlamasını istemem: Aklı başında olan hiç kimse, gelirlerin bütün topluma eşit biçimde dağılacak şekilde

[53] Utah ve New Hampshire (gelir dağılımının en eşit olduğu eyaletler) sakinleri, genel anlamda Louisiana ve Mississippi (gelir dağılımındaki eşitsizliğin en yüksek olduğu eyaletler) sakinlerine göre çok daha sağlıklıdırlar. S. V. Subramanian ve Ichiro Kawachi (2003), bu durumun eyaletlerdeki ırksal dağılımlarla ilgili olduğu konusunda ısrar ederek, yaşanan adaletsizliği adeta örtbas etmeye çalışmışlardır.

[54] Wilkinson (2006, s.712). Ne var ki, bu duyguların altında yatan neden sanıldığından çok daha temel bir şeylerle ilgili olmalı, çünkü Fatemeh Heidary ve ekibi (2008) tarafından yapılan bir deneyde, benzer olumsuz sağlık etkilerinin tavşanlarda da görüldüğünü saptamışlardır. Hayvanlar sekiz hafta boyunca yiyecekten mahrum bırakılmış ya da yiyecekten mahrum bırakılanların iyi beslenmiş tavşanları görmeleri, duymaları ve koklamaları sağlanmıştır. İkinci grupta önemli derecede, stresle ilgili olduğu bilinen kardiyak atropi belirtilerine rastlanmıştır.

düzenlenebileceğini iddia edemez ve eski kafalı muhafazakârlar haricinde hiçbir insan evladı, yoksullara karşı herhangi bir yükümlülüğümüz olmadığını savunamaz. Adaletin herkes için fırsat eşitliği sağlamayı amaçlayan türü ile kazanılacak ödülleri gösterilen çabayla bağlantılı kılan diğer türü de bizim için hayati bir önem taşıyor. Hem Avrupa hem de Birleşik Devletler, kendi ideal adalet anlayışlarını diğerini yok etme pahasına baskın kılmaya çalışırken çok büyük bedeller ödüyor. Birleşik Devletler'de çok uzun süredir yaşayan biri olarak, hangi sistemi tercih ettiğimi söylemekte gerçekten de zorlanıyorum, çünkü adaletin her iki yüzünün de iyi ve kötü tarafları olduğunu bizzat tecrübe etmekteyim. Ayrıca ikisi arasında bir tercihte bulunmanın da aslında yanlış tercihin ta kendisi olduğunu düşünüyorum: Herkes, sanki her iki adalet anlayışı kesinlikle birleştirilemezmiş gibi davranıyor. Siyasetçiler ve partileri bu denklemin sağında ya da solunda yer alabilirler, ancak bütün toplumlar kendi ulusal karakterlerine uyan en iyi iktisadi reçeteleri elde edecekleri bir dengeye ulaşana kadar iki kutup arasında gidip gelmeyi sürdüreceklerdir. Fransız Devrimi'nin üç ideali olan özgürlük, eşitlik ve kardeşlikten Amerikalılar birinciye, Avrupalılar ise ikinciye vurgu yaparlar, ancak bu ideallerden yalnızca üçüncüsü dürüstlüğü ve toplumu kapsar. Ahlaki açıdan bakacak olursak, bu üç idealin içinde belki de en asil olanı kardeşliktir ve bu ilke yerine getirilmeden diğerlerine ulaşmak mümkün değildir.

Ayrıca kardeşlik, primat perspektifinden bakıldığında anlaşılması en kolay olandır, çünkü hayatta kalabilmek büyük ölçüde bağlılığa, birleşmeye ve grup dayanışmasına bağlıdır. Primatlar, topluluk kurabilen canlılar olarak evrilmişlerdir. Bununla birlikte, çeşitli eğilimleri dengelemeye ve çaba ile ödül arasında bulunan bağlantıya kesinlikle yabancı değildirler. Bias Sammy'ye yiyeceklerini düşürdüğü için bağırdığında, aslında ödül kazanmak için gösterdiği bütün çabaların boşa gitmesine tepki gösteriyordu. Bu yalnızca eşitlikle il-

gili değildi. Tıpkı üzüm bağında çalışan işçiler gibi, Bias da gösterdiği çabayı dikkate almış görünüyordu. Aslında yapmış olduğumuz çalışmaların birinde, ödüle ulaşmak için çok fazla çaba sarf eden bir primatın başkalarının daha iyi bir şey elde etmesine çok daha duyarlı hâle geldiğini keşfetmiştik. Deneylerimize katılan primatlar sanki bize bir mesaj vermeye çalışır gibiydiler: "Bunca emeğin ardından, onun aldığını hâlâ alamayacak mıyım?"

Bu tepkiler, primatların taşıdıkları eşitlikçi eğilimleri belirgin bir şekilde temsil ediyor, ancak bunun babunlar örneğinde olduğu gibi illa hiyerarşik bir düzende gerçekleşmesi gerekmiyor. Babunlar toplumsal toleransın ve empatinin en az olduğu primat grupların biri. Amerikalı primatolog Benjamin Beck, Chicago yakınlarındaki Brookfield Hayvanat Bahçesi'nde dişi bir babunun bir erkeğe yardım ettiğini gördüğünde egemenlik hakkında ilginç çıkarımlarda bulunmuş.[55] Oysa babun erkekleri dişilerin neredeyse iki katıdırlar ve kama gibi keskin köpek dişleri vardır. Dolayısıyla, aslında kimin üstün olduğu konusunda herhangi bir şüpheye gerek bulunmuyor. Pat adındaki dişi, kafesin diğer tarafındaki Peewee adındaki erkeğin ulaşamayacağı uzunca bir çubuğu tutmasını öğrenmiş. Buna karşılık Peewee ise, bu çubuğu yiyecek elde etmede nasıl kullanacağını biliyormuş. Peewee ilk başlarda kendi çubuğunu kullanarak elde ettiği yiyeceklerin çok küçük bir kısmını Pat ile paylaşıyormuş. Ancak Pat, Peewee tarafından uzun uzadıya tımarlandıktan sonra gidip kendi uzun çubuğunu getirdiğinde Peewee âdeta yeni doğmuş bir babun yavrusu gibi sevimli bir hâle bürünmüş. Yiyecekleri bu uzun çubuğun yardımıyla topladıktan sonra, sanki onun nasıl büyük bir katkıda bulunduğunu takdir edercesine onları Pat ile yarı yarıya paylaşmış. Ancak işbirlikleri ilerledikçe Pat'in payına düşen miktar gittikçe azalmaya başlamış. Pat en sonunda yüzde on beş oranına razı olmuş. Bu oranın hiçbir şey alamamaktan çok daha iyi olması, gidip kendi

[55] Benjamin Beck (1973).

uzun çubuğunu neden getirdiğini açıklıyor. Ancak bu oranın, pek çok insanın ültimatom oyununda kabul etmeyi reddettikleri orandan çok daha düşük olduğunu belirtmem gerekiyor. Bu orana tepki gösterenler yalnızca insanlar değil: Eğer Pat bir kapuçin maymunu ya da bir şempanze olsaydı, zararının karşılanması için sinir krizleri geçirene kadar çığlık atardı.

Aristokratların kalabalığın arasına nasıl düştüklerini anlatan *Suite Française* romanını okurken ister istemez sınıf, adalet, adaletsizlik ve hak edilmiş ya da edilmemiş cezalar hakkında bütün bu ayrımları yapmak zorunda kaldım. Sanayileşmiş, çok katmanlı bir toplum görece yeni bir bağlam olabilir, ancak bu çarpışmaların duygusal dip dalgaları, tarihini bilemeyeceğimiz kadar eskilere dayanan evrensel bir primat öyküsünden başka bir şey değildir. Modern toplum, alttakilerin yukarıdakilerden korkmakla kalmayıp, aynı zamanda onlara karşı öfke duyduğu bir hiyerarşik yapılanmanın uzun geçmişinden büyük ölçüde yararlanıyor. Toplumsal basamakları sallamaya her an hazır olarak, aslında uçsuz bucaksız düzlüklerde küçük eşitlikçi topluluklar hâlinde aylak adımlarla dolaşan atalarımızdan bize miras kalmış bir davranışı eksiksiz bir şekilde yerine getiriyoruz. Bize bıraktıkları mirasın içinde, sahip olmayanlarda olanlara kıyasla çok daha güçlü bir şekilde ortaya çıkan, adaletsizliğe karşı asimetrik (orantısız) tepkiler verme huyu önemli bir yer kaplıyor. Bir şeylere sahip olanlar kendilerini bütünüyle değiştirmedikleri sürece, gerçekten çok çalışmasına karşın alması gereken yiyecekleri sağa sola fırlatılmış olanlar, tatlı meyvelerini büyük bir zevkle yiyen bu bir avuç mutlu azınlığın karşısına dikilmekten hiç vazgeçmeyecekler.

Robin Hood haklıydı çünkü hiç şüphe yok ki insanlığın en derin arzusu, refahın adil bir şekilde paylaşımıdır.

7

Eğri Omurga

Bugüne kadar, insanlığın eğri omurgasından daha düzgün hiçbir şey yapılamamıştır.[1]

Immanuel Kant, 1784

Pervasız bir kişisel çıkarın ahlaki açıdan kötü bir ilke olduğunu her zaman biliyorduk; şimdi ise onun iktisadi açıdan ne kadar kötü olduğunu öğreniyoruz.[2]

Franklin D. Roosevelt, 1937

Dini bir dergi tarafından sorulan "Eğer Tanrı olsaydınız, insan türünün hangi özelliğini değiştirmeyi isterdiniz?" sorusu üzerinde uzun uzadıya düşünmek zorunda kalmıştım. Bütün biyologlar, Murphy Kanunları'nın yakın bir kuzeni olan istenmeyen sonuçlar yasasını iyi bilirler. Bir ekosisteme ne zaman yeni türler eklesek ve ekosistemin ayarlarıyla oynasak, bu sistemi daima alt üst ediyoruz. Nil levreğini Victoria Gölü'ne, tavşanı Avustralya'ya ya da Japon sarmaşığını[3] Birleşik Devletler'in güneydoğusuna yerleştirme girişimlerimizden bugüne kadar herhangi bir olumlu sonuç alınamadığını düşünüyorum.

Kendi türümüz de dâhil olmak üzere her bir organizma, kendi içinde ya da kendi başına aslında yeteri kadar karmaşık bir sistem-

[1] Kant'ın 1784 tarihli ifadesinin Almanca aslı: "Aus so krummem Holze, als woraus der Mensch gemacht ist, kann nichts ganz Gerades gezimmert werden." "Eğri omurga" ifadesi, Isaiah Berlin'in kitaplarından birinin başlığında ve popüler bir internet sitesinin (www.crookedtimber.org) adında kullanılmıştır.

[2] FDR'nin İkinci Yıl Açılış Konuşması (20 Ocak, 1937).

[3] 1930lı yıllarda Amerika'nın güneyinde erozyonla mücadele için dikilen Japon sarmaşıkları güneyin başına gelen en büyük felaketlerden biri olmuştu, çünkü Japon sarmaşıkları ekildiği yerde diğer bitkilere zarar vererek yakınlarında herhangi bir şeyin büyümesine engel olmuştu.

dir. Dolayısıyla, böylesine karmaşık bir sisteme yapılacak en küçük bir müdahalenin bile doğuracağı bazı sonuçlar olması şaşırtıcı değildir. B. F. Skinner, *Walden İki* ismini verdiği ütopya romanında, insanların daha büyük bir mutluluk ve üretkenliğe erişebilmesini, ailelerin çocuklarına fazladan zaman harcamayı kesmelerine ve insanların birbirlerine teşekkür etmeyi bırakmalarına bağlar. İnsanlar illa da minnet duymak istiyorlarsa, birbirlerine değil toplumlarına karşı duymalıdırlar. Skinner daha başka tuhaf davranış kuralları da teklif ediyor; ancak özellikle bu ikisi, bir toplumun temellerini oluşturan aile ve karşılıklılığı kökünden sarsmayı amaçladığı için beni oldukça etkilemiştir. Skinner, insan doğasından çok daha iyisini kurgulayabileceğini düşünmüş olmalı.

Bir keresinde, benzer tuhaflıkta ama daha farklı bir teklifi bir psikiyatrdan duyduğumda oldukça şaşırmıştım. Psikiyatr, çocuklara birbirlerini gün içinde birçok kez kucaklamalarını öğretmemiz gerektiğini düşünüyordu. Çünkü kucaklaşma, bütün boyutlarıyla iyi ilişkileri besleyen olumlu davranışlardan biri değil miydi? Olabilir, ancak kucaklaşmanın bir emirle gerçekleştirilebileceğini nasıl düşünebiliriz? İnsanlar arasındaki en anlamlı jestlerden birini, hiç kimsenin güvenmeyeceği bir komuta dönüştürme riskini nasıl göze alabiliriz?

Romanyalı yetimlerin, davranışsalcı psikolojinin düşüncelerinden ilham alınarak kapatıldıkları bebek fabrikalarında başlarına neler geldiğini birlikte görmüştük. Yüzyıllardır ilgi çeken bir konu olsa da, insan doğasının "yeniden yapılandırılmasına" karşı hâlâ çok ciddi şüpheler besliyorum. Lev Troçki, muhteşem Yeni İnsan'ının görünüşünü 1922 yılında şu şekilde tarif ediyordu:

> Hiç şüphe yok ki, komün vatandaşı olan geleceğin insanı son derece ilginç ve çekici bir canlı olacak ve bizimkinden bütünüyle farklı bir psikoloji taşıyacaktır.[4]

[4] Lev Troçki (1922). Ayrıca, esnek bir insan doğası öngören komünist düşünce için bkz. Steven Pinker (2002).

Marksizm, insanın kültürel bir mühendislik sürecinden geçirilebileceği yanılgısına saplanıp kalmıştır ve bizlerin şartlandırma, eğitim, beyin yıkama ya da tercih edebileceğiniz diğer bir isimle anabileceğiniz şekilde, sonradan doldurulan bir tabula rasa (boş levha) olarak dünyaya geldiğimizi varsayar. Dolayısıyla, eğer istersek mükemmel seviyede işbirliği yapan bir toplum kurabiliriz. Benzer bir yanılgı, *yaşasın farklılık* diyen Avrupalı feministlerin aksine, cinsiyet rollerinin baştan aşağı gözden geçirilmesi gerektiğini savunan Amerikan feminist hareketinde de yaygın bir şekilde görülmüştür. Yaklaşık aynı dönemlerde, ünlü bir seksolog penisinin bir kısmını kaybetmiş bir oğlan çocuğunun cerrahi olarak iğdiş edilip, tıpkı bir kız çocuğu gibi yetiştirilebileceğini ve büyüdüğünde ise tam anlamıyla mutlu olabileceğini öne sürmüştü. Bu "deneyden" etkilenilerek üretilmiş olan bir "canlı", oldukça bunalımlı bir hayat sürdükten sonra intihar etmiştir.[5] Hiç kimse, cinsel kimliğinin gerçek biyolojisini kolayca yadsıyamaz. Aynı şekilde, türümüze ait öyle davranış eğilimleri vardır ki, hiçbir kültürel yapı bunları ortadan kaldıramaz. Immanuel Kant'ın da belirttiği üzere, insan doğası üzerinde oynanmaya ve şekil verilmeye, bu işlerde asla kullanılmayan bir ağaç kökü kadar bile uygun değildir.

Bazı insanların kişiliklerindeki en kötü yanların aslında onların en iyi yanları olduğunu acaba hiç fark ettiniz mi? Asla şaka yapmayan ve kendisine yapılan şakalara hiçbir şekilde karşılık vermeyen ve kılı kırk yaran bir hesap uzmanı arkadaşınız olduğunu düşünün. Aslında onu mükemmel bir hesap uzmanı yapan tam da bu yakındığı-

[5] John Colapinto, *As Nature Made Him* (2000) kitabında cinsel organı ameliyatla alınan genç bir erkeğin gerçek öyküsünü anlatır. Ameliyattan sonra, ünlü seksologlardan biri bu olaydan ilham alarak cinsiyetlerin çevresel etkenlerle yeniden inşa edilebileceğini öne sürmüştü. Oğlanın testisleri ameliyatla alınmış, kendisine kadınlık hormonları verilmiş ve kendisine artık bir kız olduğu söylenmişti. Ne var ki, daha doğmadan önce etkinleşen bu hormonların oğlanın beyninde sonradan herhangi bir etkisi olmamıştır. Yine tıpkı bir erkek gibi yürümüş ve kız elbiseleriyle oyuncaklarını şiddetle reddetmiştir. Otuz sekiz yaşına geldiğinde ise artık daha fazla dayanamayarak intihar etmiştir. Cinsel kimliğin artık büyük ölçüde biyolojik olarak belirlendiği düşünülmektedir.

nız özellikleridir. Ya da o koca ağzını ne zaman açsa saman alevi gibi parlayan ve herkesi sürekli olarak utandıran bir teyzeniz olduğunu düşünün. Dolayısıyla, bu ikilemi kendi türümüz için genelleştirebiliriz. Kendi agresifliklerimizden kesinlikle hoşlanmıyoruz –en azından çoğu zaman–, ancak bu özelliğimiz olmadan yaratılacak bir toplumun iyi bir düşünce olduğunu kim iddia edebilir? Bu bizi tıpkı koyunlar gibi uysallaştırmaz mı? Böyle bir durumda spor takımlarımız ne kazanmayı ne de kaybetmeyi umursayacak, herhangi bir girişimci bulmak imkânsızlaşacak ya da pop yıldızlarımız yalnızca sıkıcı ninniler söyleyeceklerdir. Tabii ki agresifliğin iyi bir şey olduğunu söylemiyorum, ancak agresiflik yalnızca birine zarar verirken ya da herhangi bir kargaşaya neden olurken ortaya çıkan bir özellik değildir ve insan olarak yaptığımız her şeye, o ya da bu şekilde karışmış durumdadır. İnsanoğlunun agresifliğini ortadan kaldırmaya çalışmak, aslında insanların her şeyi sineye çekmelerini istemekten başka bir anlam taşımaz.

İnsanlar çift kutuplu büyük maymunlardır. Örneğin, seksi bonoboları andıran aheste bir yönümüz var.[6] Onlar gibi olmaktan çok büyük bir keyif alabiliriz belki, ancak bunun da bir sınırı vardır. Aksi takdirde, dünya özgür seksin ve çiçek iktidarlarının egemen olduğu devasa bir hippi festivaline dönebilir. Bir ihtimalle böyle bir yaşam tarzı bizi mutlu edebilir, ancak bu kesinlikle üretkenliğe dönük bir mutluluk olmayacaktır. Türümüzün zorba şempanzeleri andıran ve bastırmak istesek de engel olmayı bir türlü beceremediğimiz acımasız bir yönü de var. Diğer türlü, yeni yerler fethetmeyi ve sınırlarımızı korumayı nasıl başarabilirdik? Bütün insanların aynı anda barışçıl canlılara dönüşmesinde herhangi bir sakınca görmeyebilirsiniz, ancak hiçbir insan kitlesi, mesela mutantların gelip kendi topraklarını işgal etmesine seyirci kalmayacaktır. Hep birlikte ve en ufak bir

[6] *Our Inner Ape* (İçimizdeki Maymun) (de Waal, 2005), en yakın primat akrabalarımız olan bonobolar ve şempanzelerle aramızdaki benzerlikleri ele alır.

sorun çıkmadan yaşıyor olsak bile bir çılgının ortaya çıkıp, etrafına topladığı orduyla birlikte dünyanın barışçıl topraklarını işgal etmeye kalkışmayacağından kesinlikle emin olamayız.

Yani, her ne kadar kulağa garip gelecek olsa da, insanın mevcut doğasında yapılacak kökten bir değişikliğe kesinlikle karşıyım. Yine de eğer tek bir şeyi değiştirmem gerekseydi, aynı duyguları paylaşma yeteneğimizi daha fazla genişletirdim. Birbirlerinden oldukça farklı grupların bir arada yaşadığı kalabalık gezegenimizin en büyük sorunu, insanların kendi uluslarına, gruplarına ya da dinlerine haddinden fazla bağlılık göstermeleridir. İnsanoğlu, kendinden farklı görünen ya da düşünen birini geçerli herhangi bir neden olmaksızın aşağılama yeteneğine sahip bir varlıktır. İsrailliler ve Filistinliler örneğindeki gibi, birbirleriyle neredeyse özdeş DNA'ları taşıyan iki yakın grup arasında bile böyle bir gerilim yaşanabiliyor. Pek çok ulus komşularından üstün olduğunu ve dinlerinin de gerçeği yansıtan tek din olduğuna inanıyor. En küçük bir tartışmanın sonu kavga ve hatta diğerini yok etmeye kadar varabiliyor. Yakın zaman önce, bir ulusun başkentindeki iki devasa kuleye düzenlenen hava saldırısında, kaçırılan uçaklardaki yolcular da dâhil olmak üzere binlerce masum insanın ölmesi, iyiliğin kötülük üzerindeki zaferi olarak sunulmuştu. Yabancıların hayatı genellikle değersiz olarak kabul ediliyor. Birleşik Devletler savunma bakanı Donald Rumsfeld'e Irak Savaşı'nda kaç sivilin öldürüldüğü sorulduğunda, verdiği yanıt tam olarak şöyleydi: "Pekâlâ, diğer taraftan ölen insanların sayısıyla ilgili bir kayıt tutmuyoruz."[7]

[7] 2001 yılında New York'taki Dünya Ticaret Merkezinin saldırıya uğraması İslam dünyasının dört bir tarafında sevinçle karşılanmış ve Bağdat'ın bombalanmaya başlanması da Birleşik Devletler'de yüz binlerce insan tarafından elinde bayraklarla sokaklarda kutlanmıştı. Hatta Amerika'daki bu kutlamalar, emekli Genelkurmay Başkanı Donald Shepperd tarafından bir senfoniye benzetilmişti: "Bu konuda gevezelik etmek istemiyorum, ancak tıpkı bir şef tarafından yönetilen gerçek bir senfoniyi andırıyor" (CNN News, 21 Mart, 2003). Rumsfeld'in Irak'ta hayatını kaybeden sivillerle ilgili söyledikleri Fox News canlı yayınında gösterilmişti (2 Kasım 2003).

"Diğer insanlara" karşı empati göstermek, aslında dünyada petrolden daha az bulunan ticari bir emtiadan bahsetmeye benziyor. Toprak altından bir parça empati çıkarabiliyor olsaydık, büyük işler başarabilirdik. Bunun nasıl bir değişikliğe yol açabileceği, İsrail adalet bakanı Yosef Lapid'in 2004 yılında akşam haberlerinde gördüğü Filistinli bir kadından nasıl etkilendiğini belirttiği açıklamasında gizli: "Televizyonda evinin yıkıntıları üstünde âdeta emekleyerek yıkıntının altında kalan ilaçlarını bulmaya çalışan yaşlı bir kadın gördüğümde, bir an durup, 'Ya bu kadın benim büyükannem olsaydı, ne yapardım?' diye düşündüm."[8] Lapid'in duyguları, devletin sabit fikirli şahinlerini çileden çıkartsa da, bu olay empati duygusunun yayılması durumunda neler olabileceğini açıkça gösteriyor. İnsanlığın bir mum alevi gibi yanıp söndüğü bu kısacık zaman diliminde, İsrailli bakan Filistinlileri de kendi aidiyet çemberinin içine alma erdemini gösterebilmiştir.

Eğer Tanrı olsaydım, empatinin daha fazla yaygınlık kazanmasıyla ilgilenirdim.

Rus Matruşkası

Empatinin yaygınlaştırılması; hukuk, işletme ya da siyasi bilimler fakültelerinin koridorlarında bile kemikleşmiş bir düşünce olan "insanın rekabetçi bir hayvan olması" kavramının gençlere âdeta bir salgın hastalık gibi bulaştırılması kadar kolay değildir. Viktorya Dönemi'nden kalma bir artık olan Sosyal Darwinizm, bugün belki modası geçtiği için gözden düşmüş olabilir, ancak nefesini hâlâ ensemizde duyuyoruz. David Brooks, 2007 yılında *The New York Times*'daki köşesinden hükümetin sosyal yardım programlarıyla alay ediyordu: "Genlerimizin içeriğinden, nöronlarımızın doğasından

[8] Adalet bakanı, İsrail'in Gazze şehrinde yaptığı bu yıkımın kendisine ailesinin II. Dünya Savaşı sırasında başına gelenleri hatırlattığını söyledi. Lapid, Soykırım günlerinde ailesinden çok sayıda insanı kaybetmiştir ("Gazze'deki Siyasi Fırtına İsrail'i Vurdu," BBC News, 23 Mayıs 2004).

ve evrimci biyolojiden aldığımız dersler sonucunda, doğanın rekabet ve çıkar çatışmalarıyla dolu olduğu ortaya çıkmıştır."[9] Amerikalı muhafazakârlar sanırım bu şekilde düşünmekten hoşlanıyorlar.

Bakış açılarında herhangi bir eksiklik olduğunu söylemiyorum, ancak mantıklı düşünen birisi toplumun doğal yaşantıyı kabul ediş biçiminin hakikatin yalnızca bir yüzünü gösterdiğini fark edecektir. Bu bakış açısı, bizim türümüzün varlığını yoğun bir şekilde hissettiren sosyal doğasını görmezden geliyor. Empati, geçirdiğimiz evrimleşme sürecimizin yalnızca kısa sayılabilecek bir süre önce ortaya çıkan bir parçası değil, çağlar aşan bir yetenek olarak kalıtsal özelliklerimize işlemiş bir parçasıdır. Yüzlere, bedenlere ve seslere olan otomatikleşmiş duyarlılığımız dikkate alındığında, insanların daha en başından beri empati kurduklarını söyleyebiliriz. Aslında empati, kendisini tanımlamakta kullanılan "başkalarının zihinsel süreçlerine katılmak" ya da "bir başkasının deneyimini bilinçli olarak hissetmek" gibi sonradan uydurulmuş yetenekler kadar karmaşık değildir. Hiç kimse, insanın yaşı oranında gelişen empatinin bu yüksek katmanlarını yadsımıyor, ancak yalnızca bunlara odaklanmak, muhteşem bir mimari yapının tuğla ve harçtan yapıldığını unutarak onun güzelliğine hayran olmaya benziyor.

Yazılarında özellikle bu konuyu defalarca tekrarlayan Martin Hoffman, başkalarıyla girdiğimiz ilişkilerin düşündüğümüzden çok daha temel bir seviyede yürütüldüğünü belirtiyor: "İnsanlar, çoğu zaman aşırı derecede yoğun bir bilişsel süreç gerektirmeyen farklı sosyal durumlarda etkin biçimde işlev görecek biyolojik mekanizmalara sahiptirler."[10] Başkasının başına gelenleri kavrayabilmemizi sağlayan çok sayıda yaratıcı yönteme sahip olmamıza karşın bunları her zaman kullandığımız söylenemez. Ağlayan bir çocuğu kucağımıza aldığımızda ya da eşimizle birlikte birbirimize gülümserken, en az

[9] David Brooks, "Human Nature Redux," New York Times, 17 Şubat 2007.

[10] Hoffman (1981, s.79).

zihnimizdeki kadar bedenimizde de kökleşmiş ve günlük davranışlarımızda sıklıkla kullandığımız bir empati yönteminden yararlanırız.

Empatiyi en basit hâliyle anlatabilmek için olabildiğince arındırmaya çabalarken, insan olmayanları da tartışmanın açık bir parçası hâline getirdim. Herkes katılmayabilir. Bazı bilim insanları, "şeytanı görmek istemiyorsan, adını anma" biçiminde özetlenebilecek bir tavırla, hayvanların içsel süreçleri hakkında tek bir söz bile etmemek için elleriyle ağızlarını ve kulaklarını kapatıyorlar. İnsan davranışlarına duygusal etiketler eklerken her şey güzel, ancak sıra hayvanlara geldiğinde bu gevezelik alışkanlığımızı bir anda bastırmaya çalışıyoruz. Pek çoğumuzun hayvanlar için böyle bir şeyin imkânsız olduğunu düşünmesinin altında insanların bütün durumları otomatik olarak "zihinselleştirmesi"[11] yatıyor. Başkalarının davranışını zihinsel bir sürecin sonucu olarak değerlendiren zihinselleştirme eylemi, her gün şahit olduğumuz türlü davranışları anlamamız için bize her zaman kestirme yollar sunar. Patronumuz işe geç kalmamıza kızdığı için (sinirden kıpkırmızı olmuş bir yüzle somurtur, masaya vurur vb.) karşımızdaki manzarayı ağır ağır sindirerek gözlemlemek yerine, tek bir değerlendirme içinde birleştiririz (patron bir deli). Çevremizde şahit olduğumuz davranışları, edindiğimiz amaçlara, isteklere, gereksinimlere ve duygulara uygun olacak şekilde dar bir çerçeveye sokarız. Bu çerçeveleme eylemi her ne kadar durumumuzu düzeltmeye yardım etmese de, patronumuzun içinde bulunduğu durumu daha iyi kavramamız için faydalı olabilir. Benzer bir şekilde, kuyruğunu bize doğru şirin bir şekilde sallayan bir köpek ile başını öne eğerek ve tüylerini kabartarak bize doğru hırlayan bir başka köpeğin durumunu da bu sayede değerlendirebiliriz. Her ne kadar bazı bilim insanları hayvanların zihinsel süreçleri için bu ifade-

[11] Başkalarının zihinsel durum niyetleri (örneğin, istekler, gereksinimler, duygular, inançlar, amaçlar, nedenler), davranışlar gözlemlenerek anlaşılabilecek yani gözleme açık yapılar değildir. Zihinselleştirme, çevremizde meydana gelen davranışları anlamlandırmamıza yardım eder (Allen vd., 2008).

leri kullanmamızla alay edecek olsalar da, ilk köpeği "mutlu", ikincisini ise "sinirli" olarak düşünmek mümkün.[12] Zavallı köpekler, ne hissettiklerinin anlaşılabilmesi için elden gelen her şeyi yapmalarına karşın, bunlardan hiçbir şekilde bahsetmek istemeyen bilimin, o upuzun diline dokuz düğüm attığını görüyoruz.

Açıkçası, böyle bir sakınmanın gerekli olduğu kanısında değilim. Darwincilere göre, duygusal devamlılık varsayımından daha mantıklı başka bir şey olamaz. Hayvanların duygularından bahsetmemek için sarf edilen bunca çabaya karşın, bilim insanları eninde sonunda bu konu hakkında din âlimlerinden daha fazla konuşmak zorunda kalacaklar. Dünya üzerindeki yalnızca belirli dinler hayvanla insan arasındaki fiziksel benzerlikleri gizlemeye çalışıyor. Her köşesinden maymunların fırladığı hiçbir yağmur ormanı kültüründen, insanların doğanın dışında konumlandırıldığı bir din anlayışı çıkmamıştır. Aynı şekilde, çevresini her biri kendi yerel primatlarıyla ünlü Hindistan, Çin ve Japonya'nın sardığı Doğu'da da, dinler insanlar ve hayvanlar arasında keskin bir sınır çizmezler. Reenkarnasyon farklı şekillerde ve biçimlerde gerçekleşebilir: Bir insan balık olarak ve bir balık da Tanrı olarak dünyaya geri gelebilir. Hanuman gibi maymun tanrıları doğu toplumlarında oldukça yaygındır. Yalnızca Akdeniz çevresinde şekillenen dinler insanı bir kaidenin üstüne yerleştirerek onu ruh sahibi tek canlı olarak ilan ederler. Çöl bedevilerinin neden böyle bir düşünce geliştirdiklerini anlamak zor olmasa gerek. Çölde kendilerine ayna tutacak herhangi bir hayvan olmadığı için, doğal olarak "tek" olduğumuz düşüncesini geliştirdiler. Kendilerini Tanrı'nın görünüşünde yaratılmış ve zekâya sahip yeryüzündeki tek canlı olarak görmüşlerdir. Hatta bugün, muazzam teleskopların yardımıyla uzak galaksilerde başka canlıların olup olmadığını araştırdığımız bir zamanda bile, "tek" olduğumuz düşüncesine iyiden iyiye ikna olmuş durumdayız.

[12] Patricia McConnell (2005), köpek davranışlarını duygusal terimler kullanarak yorumlar.

Hayvanların bu düşünceleri zorlayan yeteneklere sahip olduklarını en sonunda anlayan Batılıların nasıl tepki verdiklerini anlatmak bir hayli zor görünüyor. Büyük bir maymunun kanlı canlı hâlde ilk sergilenişini gören insanlar gözlerine inanamamışlar. 1835 yılında, Londra Hayvanat Bahçesi'ne getirilen ilk erkek şempanzeye bir denizcinin kıyafetleri giydirilmiş. Onun ardından getirilen dişi bir orangutana da elbise giydirilmiş ve gösteriyi izlemeye gelen Kraliçe Viktorya dehşete kapılmış. Kraliçe, büyük maymunlar için "İğrenç, bakana ıstırap veren ve insana can sıkacak kadar benzeyen..."[13] ifadelerini kullanmış. Bunlar oldukça yaygın düşünceler ve bugün bile büyük maymunlara "iğrenç" diyen çok sayıda insanla karşılaşıyorum. İşin doğrusu, insanların büyük maymunlar kendileriyle ilgili duymak istemeyecekleri bir takım şeyleri anlatana kadar bu ifadeleri kullanmaya devam edip etmeyeceklerini çok merak ediyorum. Londra Hayvanat Bahçesi'nde aynı büyük maymunlar üzerinde çalışan genç Charles Darwin de kraliçenin düşüncelerini paylaşmış, ancak herhangi bir tiksinti duymamıştır. Darwin, insanların üstün olduğunu savunan kişilere bu büyük maymunlara bir göz atmalarını tavsiye edermiş.

Bütün bunlar uzak bir geçmişte değil, Akdenizli Batı dinlerinin insanın biricikliği inancını bilginin bütün köşelerine yaymaya başlamalarından sonra ortaya çıkmıştır. Felsefe, bu düşünceyi teoloji ile karıştığı dönemde devralmış ve sosyal bilimler de yine bu düşünce mirasını beraberinde götürerek felsefeden kopmuşlardı. Sonuçta psikoloji sözcüğü bile, Greklerin ruh tanrıçası olan Psykhe'nin adından türetilmiştir. Dinsel kavramların iyice kök saldığı düşünce kalıpları, evrim teorisinin ikinci ilkesine âdeta cansiperane bir şekilde karşı koyuyorlar. Birinci ilkeye göre, bizi de kapsayan bütün hayvanlar ve bitkiler tek bir süreç sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu görüş, biyoloji

[13] Matt Ridley (2001), büyük maymunların Londra Hayvanat Bahçesi'ndeki ilk gösterilişlerini ayrıntılı bir şekilde anlatır.

alanının dışında da yaygın bir şekilde kabul ediliyor. Ancak bizimle beraber bütün diğer yaşam formlarının da yalnızca bedensel açıdan değil, zihinsel açıdan da süreklilik arz ettiğini dile getiren ikinci ilkeye karşı çıkılıyor. Bu düşünce, birçokları açısından şimdi bile kabul edilmesi zor bir düşünce olarak görülüyor. İnsanların evrim sonucunda ortaya çıktığını düşünenler bile, hâlâ bizim diğerlerinden farklı olduğumuzu vurgulayacak "büyük anomali" niteliğinde kutsal bir belirtinin bulunmasını dört gözle bekliyorlar. Dinsel bir bağlantının gerekliliği çok uzun bir süredir bilinçaltına bastırılmış olsa da, bilim çevreleri bizim kendimizle gurur duyacağımız özel bir tür olduğumuza işaret edecek bir şeyler arayıp durmaktalar.

Diğer taraftan, sıra sahip olduğumuz karakter özellikleri hakkında konuşmaya geldiğinde, tıpkı sürekliliğin tartışmalara nadiren konu edilmesi gibi, kendimiz hakkında konuşmaktan da nedense pek hoşlanmıyoruz. İnsanlar bir başkasını öldürdüğünde, terk ettiğinde, bir diğerine tecavüz ettiğinde ya da daha farklı şekillerde kötü davrandığında, suçu hemen genlerimize atıyoruz. Mücadele ya da saldırganlık büyük ölçüde biyolojik eğilimler olarak tanımlandığı hâlde, hiç kimse şempanzelerle ya da karıncalarla olan benzerliklerimiz hakkında ikinci bir kez düşünme zahmetinde bulunmuyor. Empati bile ancak insanın asil özelliklerine vurgu yaptığı sürece tartışma konusu ediliyor. Uzun yıllardır bu alanda çalışan pek çok bilim insanı, bizi vahşi hayvanlardan ayıran bir dizi özelliği sıralamaktan kendini alamamaktadır. Amerikalı psikolog David Premack, nedensel akıl yürütme, kültür ve başkasının bakış açısından bakabilme gibi özelliklere yoğunlaşmışken, meslektaşı Jerome Kagan dil, ahlak ve yanlış okumuyorsunuz, evet empatiden bahsetmiştir.[14] Kagan, annesinin kalbini kıran küçük bir çocuğun ona sarılması örneğini vererek teselli etme davranışını da listesine eklemiştir. Bu gerçekten çok önemli bir örnek, ama bu davranış ne yazık ki yalnızca bizim türü-

[14] David Premack (2007) ve Jeremy Kagan (2004).

müze özgü değil. Hâlbuki benim ilgilendiğim nokta, önerilen bu farklılıkların gerçek ya da hayali olmaları değil, bu farklılıkların neden hep bizim iyi yanlarımızı öne çıkartıyor olduğudur. Acaba insanlar işkence, soykırım, aldatma, sömürü, bir şeyi zorla kabul ettirme ve çevreye zarar verme konularında da saygı duyulacak kadar özel canlılar mı? İnsanların farklılığını vurgulayan bütün listeler, neden yalnızca bizi iyi olarak gösteren özelliklerimizle dolup taşıyor acaba?

Bu, beni empatinin toplum içindeki konumunu yeniden düşünmeye zorlayan, aslında çok daha derin bir sorun. Eğer başkalarına karşı duyarlı olmak gerçekten yalnızca bizim türümüze özgüyse, bu durumda onu yakın zaman önce türümüzde evrilmiş yeni bir özellik olarak kabul etmemiz gerekiyor. Ne var ki, yeni özelliklerin en büyük sorunu deneysel olma eğilimi taşımalarıdır. İnsanın sırtını ele alalım. Atalarımız iki ayakları üzerinde yürümeye başladıklarında, sırtları güçlenmiş ve daha dik bir konum almıştır. Dolayısıyla, sırtlarımız daha fazla yükün taşıyıcısı hâline gelmiştir. Oysa omurgamız bu iş için tasarlanmadığından, kronik sırt ve bel ağrısı bizim türümüzün âdeta evrensel hastalığıdır.

Eğer empati tıpkı başımıza daha dün yerleştirdiğimiz bir peruk gibiyse, benim en büyük korkum bu peruğun yarın başımdan uçup uçmayacağı olacaktır. Empatinin, şu anki sıra dışı büyüklüğüne son birkaç milyon yılda ulaşmış olan beynimizin ön loblarıyla bağlantılı kılınması, bizim kim ve ne olduğumuzu büyük ölçüde yadsıyan bir girişim olacaktır. Oysa ben bunun tam tersini, yani empatinin memelilerin ortaya çıkışına kadar geri götürülebileceğini düşünüyorum. Empatinin beyin bölgeleriyle bağlantılı hâle gelmesi yüz milyon yıldan daha fazla bir süre önce meydana gelmiş olmalı. Empati yeteneği önce motor hareketleri ve duygusal geçişlilik şeklinde ortaya çıkmış ve daha sonra üstüne evrim tarafından günden güne yeni katmanlar eklenmiştir. Yeni katmanların eklenmesi, atalarımızın yalnızca başkalarının ne hissettiğini hissetmele-

rine kadar değil, başkalarının ne istediğini ya da neye gereksinim duyduklarını kavrayabilecek bir yapıya erişmelerine kadar devam etmiştir. Empatiyi tam kapasiteye eriştirecek bütün katmanlar tıpkı bir matruşka gibi iç içe geçmiş görünüyor. Empati matruşkasının merkezinde çok sayıda türde ortak olarak görünen otomatikleşmiş bir süreç bulunurken, onun amacını ve hedefini cilalayarak güzelleştiren diğer katmanlar, merkezi içine alacak şekilde genişlerler. Bu katmanların tamamı, bütün türlerde bulunmayabilir. Örneğin, bizim artık ustalaştığımız başkasının perspektifini alma özelliği türlerin yalnızca küçük bir kısmında vardır. Ancak matruşkanın en karmaşık ve süslü katmanları bile merkezle olan bağlantılarını asla yitirmezler.

Evrimin herhangi bir şeyi çöpe atmasına nadiren tanık oluruz. Kullanılmayan yapılar ya da özellikler, başka işlevler ya da yönelimler için dönüştürülüp, yeniden biçimlendirilerek seçilirler. Balığın ön yüzgeçleri bu şekilde değişerek zaman içerisinde kara hayvanlarının toynakları, patileri, kolları ve elleri gibi ön organlarına dönüşmüş, ayrıca daha sonra suya geri dönen memelilerin geniş yüzgeçlerini de meydana getirmiştir. Bir biyoloğun tatmin edici bir örnek olarak matruşkayı kullanmasının altında bu oyuncağın tarihsel bir bölümlemeyi mümkün kılması yatmaktadır. Bir önceki Rusya başkanı Vladimir Putin'in merkezinde olduğu bir matruşka satın almıştım. En dışta Putin olmak üzere, matruşkanın içinde sırasıyla Yeltsin, Gorbaçov, Brejnev, Kruşçev, Stalin ve nihayet Lenin bulunmaktaydı. Putin'in içinde küçük birer

Empati, merkezinde en eski eğilim olan bir başkasının duygusal durumuyla eşleşmenin bulunduğu, iç içe geçmiş bir Rus matruşkasına benzetilebilir. Evrim, bu merkezin çevresine başkaları için kaygılanmak ve onların bakış açılarıyla uyum sağlamak gibi daha karmaşık yetenekler eklemiştir.

Lenin ve Stalin bulunması pek çok siyaset analizcisini şaşırtmayacaktır. Dolayısıyla, aynı durumun biyolojik özellikler için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz: Eskiler, yeninin içinde bulunmaya devam ederler. Bu durumun empatiyle nasıl ilişkilendirebileceğine dair bir örnek vermek gerekirse, başkalarına gösterdiğimiz en ölçülü ve planlı tepkilerin bile küçük çocuklarla, diğer primatlarla, fillerle, köpeklerle ve hatta kemirgenlerle aynı merkezi süreçleri paylaşmasından bahsetmek mümkün.

İyimserliğimin temelinde empatinin evrim tarihi içerisinde en eski zamanlara kadar uzanması bulunuyor. Empatinin bu kadar eskiye uzanıyor olması, onu bütün insanlarda bulunabilecek sağlam bir özellik hâline getiriyor. Bu da toplumun bu sağlam özelliğe güvenebilmesi ve empatiyi daha fazla geliştirip yaygınlaştırabilmesi demek. Empatinin bütün insanlarda bulunan evrensel bir özellik olduğunu söylersek hata etmiş olmayız. Bu bağlamda empati, çok sayıda hayvanla paylaştığımız sosyal hiyerarşiler oluşturma eğilimimize benzetilebilir. Dolayısıyla, empatiyi çocuklara öğretmemize ya da açıklamamıza gerek kalmıyor demektir. Çocuklar daha biz onların ne yaptıklarını anlamadan kendilerini olayların akışı içerisindeki düzende konumlandırırlar. Toplum, savunma mekanizmalarını güçlendiren ordular gibi, empati eğilimini de geliştirebilir ya da tam tersine, küçük ölçekli ve eşitlikçi toplumların yaptığını yapabilir. Aynı şekilde, empati insanlarda öyle kökleşmiştir ki, her koşulda kendisini gösterecek bir yol bulur. Empati özelliğimizle ne yapacağımız tamamen bizimle ilgili bir tutumdur; tıpkı düşmanlarımızı insanlıktan çıkartmak için elimizden geleni yaptığımız gibi yapıp onu bastırabilir ya da hınzırlık yapan bir çocuğun oyun arkadaşlarına karşı daha anlayışlı olmasını sağladığımız gibi onu geliştirebiliriz.

"Yeni İnsan"ı yaratmaya gücümüz yetmeyebilir, ancak eskisini dönüştürmede şaşılacak kadar ustalaştığımız unutulmamalı.

Karanlık Taraf

Bugüne kadar empatiye değer veren ve onun eksikliğini kapatmak için mücadele eden bir organizasyon duydunuz mu? Dünyanın ciddi anlamda gerek duyduğu böyle bir kuruluş gerçekten var ve adı da Uluslararası Af Örgütü. Bu örgütün, türümüzün karanlık taraflarıyla ilgili söyleyecek çok sözü bulunuyor. İngiliz yazar J. K. Rowling, Uluslararası Af Örgütü'nün Londra'daki merkezinde çalışırken başından geçen bir olayı şöyle anlatıyor:

> Hayatım boyunca asla unutmayacağım, bomboş bir koridorda yürüyordum ve aniden bir kapının arkamdan hızla çarpıldığını duymuştum. O güne kadar asla işitmediğim kadar acı ve korku yüklü bir çığlık bana kadar ulaştı. Kapı birden açıldı ve içerden kafasını uzatan araştırmacı, yanında oturan genç adam için acele sıcak bir içecek kapıp gelmemi söyledi. Araştırmacı kadın, bu gencin ülkesindeki yönetimin yaptıklarını anlattığı için annesinin idam edildiğinden bahsediyordu.[15]

Eğer empati gerçekten alın korteksimizin ürettiği zihinsel bir süreçten ibaret olsaydı, *Harry Potter*'ın yazarı, adamın çığlığını duyduğunda ne farklı bir şeyler hissedecek, ne de bunu hayatı boyunca hatırlamak zorunda kalacaktı. Oysa empati, binlerce kat daha aşağıya inerek duyulan çığlıkların yalnızca kayıt altına aldığı yere değil, beyinde korku ve nefretin üretildiği kısımlara da temas eder. Bir çığlığı iliklerimize kadar hissederiz. Aslında böyle olduğu için bir bakıma sevinmemiz gerekiyor, çünkü aksi bir durumda iyiye ulaşmak için empati duymamızın herhangi bir anlamı olmayacaktı. Başkasının bakış açısından bakabilmek, özünde nötr olan bir yetenektir: hem yapıcı, hem de yıkıcı amaçlar için kullanılabilir ve insanlığa karşı işlenen suçların temelinde de kesinlikle bu yeteneğimiz yer alıyor.

[15] J. K. Rowling (2008).

İşkence, başkasının ne düşündüğünü ya da hissettiğini anlayabilmeyi gerektirir. Mahkûmların cinsel organlarına elektrotlar bağlamanın, onları uzun süre baş aşağı sallandırmanın, basınçlı su altında soluksuz bırakmanın ya da onların kutsal bildikleri kitaplara işemenin altında, onların bakış açısını anlama ve onlara en fazla hasarın nasıl verilebileceğini tahmin etme yeteneği yatmaktadır. Herhangi bir ortaçağ işkence müzesine gidip, oradaki darağaçlarını, çivili tabutları, kafa kırıcıları ve tırnak sökücüleri gördüğünüzde insanlardaki düş gücünün başkalarına acı çektirmek için nasıl işlediğini anlayabilirsiniz. Türümüzün bir başkasının nezdinde temsili işkence yapma konusunda da uzmanlaştığını belirtmem gerekiyor. Kocasının önünde bir kadına tecavüz ederek yalnızca ona değil, aynı zamanda kocasına da büyük ıstırap yaşatılır. Bu işkence yönteminde, bir insanın başkasıyla kurduğu duygusal bağlardan yararlanılır. Gördüğünüz gibi, caniliğin içinde de perspektif alma yeteneği bulunuyor.

Perspektif alma ve empati arasındaki bağın kalıcı şekilde hasar görmesi olarak tanımlanan bir akıl hastalığı var. "Psikopatlık" şiddetle kol kola giden bir hastalık ve en yoğun hâliyle Ted Bundy ve Harold Shipman gibi seri katillerde ya da Joseph Stalin, Benito Mussolini ve Saddam Hüseyin gibi soykırımcı kişilerde kendisini açık ediyor. Bu hastalık, kendisi dışında hiç kimseye güvenmemenin yarattığı anti-sosyal kişilik özelliği olarak tanımlanıyor. Banka hesabını boşalttıktan sonra sevgilisinden ayrılan ve aylar sonra elinde bir buket gülle barışmak için geri dönen bir erkeği ele alalım. Barıştıktan sonra, daha önce yaptığı üçkâğıtlarına yeniden başlayacaktır. Ya da Enron'un 2001 yılındaki batışından önce, başkalarının sırtından çuvallar dolusu para kazanan ve kendi hisse senetlerini çoktan elden çıkarttığı hâlde çalışanlarına güven telkin etmeye çalışan Kenneth Lay gibi bir CEO'yu gözümüzün önüne getirelim. Etrafımızda önemli mevkileri işgal eden, merhamet ve ahlaktan yoksun bir sürü insan bulunuyor. Bir kitabın adında, bu gibi insanları tanımlamak

için "Kral Dairesindeki Yılanlar"[16] ifadesini görmüştüm. Hiç şüphe yok ki bu oldukça yerinde bir tanımlama. Bu insanlar nüfusun çok küçük bir kısmını oluştursalar da, acımasızlığı ödüllendiren bir iktisadi sistem içerisinde oldukça başarılı oluyorlar.

Yılan benzetmesi gerçekten de çok uygun düşüyor, çünkü psikopatlar matruşkadaki eski memeli özünden yoksun, âdeta bir başka türe mensup canlılara benziyorlar. Psikopatlar, başkalarının isteklerinin, gereksinimlerinin ve hatta zayıflıklarının ne olduğunu anlamalarına yardım eden bilişsel bütün dış katmanlara sahip olmalarına karşın, kurbanlarının davranışlarından zerre kadar bile etkilenmezler. Bir başka teoriye göre, psikopatlar daha küçük yaşlarda kendilerini yanlış bir öğrenme yoluna sürükleyen gelişimsel bir bozukluktan[17] dolayı bu hâle gelirler. Eğer normal bir çocuk kendisinden daha küçük kardeşini ağlatmışsa, bu yaptığının başkalarını rahatsız ettiğini öğrenebilir. Yani çocuklar, kaçınmalı şartlandırma ilkesinde belirtildiği gibi, başkalarına vurmamayı ya da rahatsızlık vermemeyi deyimleri yoluyla öğrenebilirler. Bütün sosyal hayvanlar gibi çocuklar da, eğer eğlenmek istiyorlarsa oyun arkadaşlarını acı içinde bırakmanın iyi bir düşünce olmadığını keşfederler ve yaşları ilerledikçe, kendilerinden daha küçük ve daha zayıf olanlara karşı daha nazik olmaya başlarlar. Ayrıca, aynı büyük bir köpeğin kendisinden daha küçük bir köpekle ya da kediyle oynarken gücünü daha kontrollü kullanması gibi, çocuklar da güçlerini kontrollü kullanmayı öğrenirler. Yoksa 600 kiloluk bir kutup ayısı, kendisinin onda biri kadar bile çekmeyen bir Husky yavrusu ile başka türlü nasıl oynayabilirdi?[18] Diğer taraftan, küçük psikopat hayata bu duyarlılıktan yoksun ola-

[16] Paul Babiak ve Robert Hare (2006) tarafından iş dünyasındaki psikopatlık üzerine yazılan bir kitabın adı.

[17] James Blair (1995).

[18] Pek çok hayvan, kendilerinden daha küçük ya da zayıf olan eşleriyle oynarken "özengelleme" yaparlar. Genç bir gorili göğsüne tek bir yumruk darbesi indirerek öldürebilecek güçte olan yetişkin bir erkek goril, gıdıklama ve güreşme oyunlarında bu inanılmaz gücünü kontrol altında tutmayı başarır. Bir kutup ayısıyla bir kızak köpeğini ender rastlanan oyunu Alman fotoğrafçı Norbert Rosing tarafından çekilmiştir.

rak başlar. Kendisine göre daha güçsüz bir tarafla karşılaştığında, onu evine ağlatmadan asla yollamayacaktır. Normal çocukların aksine, öğrendiği tek şey başkalarına zarar vermenin kendisinin yararına olduğudur. İşte, oyuncakları ele geçirmenin ve bütün oyunları kazanmanın en kolay yolu! Genç psikopatın değer verdiği tek şey, başkalarını yenilgiye uğratmaktır. Sonuç, davranışlarının başkalarına zarar verebileceği konusunda en küçük bir kaygı duymadan, acı çektirme ve gözdağı vermede zirveye ulaşan, bütünüyle farklı bir öğrenme eğrisidir.

Dikkatle bakıldığında, dünyadaki sorunların büyük bir kısmının matruşkalarındaki empati merkezi boş kalmış insanlardan kaynaklandığı görülecektir. Başkalarının bakış açılarını anlayacak zihinsel yeteneklere sahip olmalarına karşın âdeta başka bir gezegenden gelmiş yabancılar gibi, kendilerinde başka insanlara yönelik en küçük bir duygu kırıntısına rastlamak bile mümkün değildir. Sahte empati kurmada oldukça başarılıdırlar. Gerçeklik ve ahlaka karşı duydukları tiksinti öyle bir boyuttadır ki, Makyavellici yetenekleri sayesinde gücü elde ettikleri andan itibaren, başkalarını kandırarak kendi şeytani planları uğrunda kullanmaktan asla tereddüt etmezler. Otoriteleri her şeyin üstünden silindir gibi geçtiği için, geçen yüzyılda yaşanan Almanya örneğinde olduğu gibi, bazen bütün bir toplum karizmatik bir psikopatın fantezilerine kendisini tamamen kaptırabilir.[19]

Kutup ayısı ve Husky yavrusunun oyununda görüleceği üzere, bütün çocuklar ve hayvanlar, kendilerinden daha güçsüz olanlara karşı nazik davranmaları gerektiğini oyun sırasında öğrenirler.

[19] Robert Waite, *The Psychopathic God: Adolph Hitler* (1977). Hitler hakkında ayrıca paranoyak şizofren tanısı da kullanılır (Coolidge vd., 2007).

Aslında bu akıl hastalığını anlamakta güçlük çekmemizin nedeni, çevremizde acı çeken insanların sıkıntılarına karşı ilgisiz kalmayı hayal bile edemeyişimizdir. Mark Rowlands, *Filozof ve Köpeği* adlı kitabında evcil hayvanının iyileşmesi için nasıl bir yaklaşım geliştirmesi gerektiği konusunda ne kadar güçlük çektiğini anlatıyor. Köpeği Brenin'in düzenli olarak her gün temizlenmesi ve ona dayanılmaz ağrılar çektiren anüs çevresindeki iltihabın geçmesi için antibiyotikler içirilmesi gerekmektedir. Köpeğin yaşadığı sıkıntılar, sahibi tarafından da yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Empatinin yaptığı da tam olarak budur: Çok haklı gerekçeleriniz olsa da, başkalarına zarar vermenizi güçleştirir. Rowlands, Hıristiyanlığın erken dönem teologlarından biri olan Kartacalı Tertullian'ın insanı hayretler içerisinde bırakacak bir düşüncesine takılıp kalmış. Hakikatin ateşli bir savunucusu olan bu teoloğun garip bir cennet tasviri yaptığını öğreniyoruz. Kâfirler cehennemde işkence görürken, kurtuluşa erenler cennetin balkonundan onların yanışını zevkle seyredeceklerdir. İnananlar için kutsal olan ve huzur bulacakları bir yerde böylesine kin ve aşağılama dolu bir eylemin yapılacağını ancak gerçek bir psikopat düşünebilir. Pek çoğumuz açısından, acı çekmekte olan birilerini izlemek oldukça güçtür ve bunu izlerken biz de neredeyse onlar kadar acı çekeriz. Rowlands bu nedenle şunu söylüyor: "Brenin, ona ilaç verdiğim günlerde tarif edemeyeceğim acılar içerisindeydi. Cehennemin böyle bir şey olduğunu düşünmüştüm: Çok sevdiğim köpeğime ilaç verirken, bir yandan da onun çektiği acıları izlemek zorunda kalıyordum."[20]

Yukarıda verdiğim örneklerin tamamı, empati kuranlarla kurmayanlar arasındaki farklılığı açıkça gösteriyor. Ancak bu söylediklerim, empati kuranların bunu her zaman yaptıkları anlamına gelmiyor. Eğer dünyada çekilen bütün acıları paylaşıyor olsaydık nasıl bir

[20] Mark Rowlands (2008, s.181). Tertullian hakkında yapılan bir biyografi çalışması, bu kilise babasının aslında psikopat bir kişiliğe sahip olduğunu belirtir (Nisters, 1950).

hayatımız olurdu? Dolayısıyla, empati kurmak için neye tepki gösterileceğini ayarlayacak bir filtre ve bir de kapatma düğmesi gerekiyor. Bütün duygusal tepkilerde olduğu gibi empatide de, karşılıklı etkileşimi geçiren ya da geçmesine bizim izin verdiğimiz bir "ana kapı" bulunuyor. Empatideki bu ana kapının özdeşleşme olduğunu söyleyebiliriz. Kendimizi özdeşleştirdiğimiz birinin duygularını paylaşmaya daha hazır olmamız nedeniyle kişisel çemberimizin içinde olanlarla çok daha kolay empati kurarız. Kapı, onlar için her zaman açıktır. Bu çemberin dışında kalanlar içinse kapının açılması isteğe bağlıdır. Yani, etkilenmek için çaba gösterip göstermediğimiz ya da isteyip istemediğimiz önem kazanır.[21] Örneğin, yolda bir dilenci gördüğümüzde ona doğru bakmayı seçerek içimizdeki merhamet duygusunu harekete geçirebilir ya da onunla göz göze gelmemek için kafamızı başka bir yöne çevirmeyi, hatta yolun karşısına geçmeyi bile seçebiliriz. Bu kapıyı açacak ya da kapatacak olan bütün yollar aslında bizde kesişmektedir.

Bir sinema bileti satın aldığımız anda filmin ana karakteriyle özdeşleşmeyi seçer ve böylece empati kurmak için kendimizi açık konuma getiririz. Aslında kişisel olarak tanımadığımız bir oyuncunun canlandırdığı bu karakter âşık olduğunda kendimizden geçer ya da beklenmedik bir şekilde öldüğünde salondan gözyaşları içinde ayrılırız. Diğer taraftan, düşman olarak gördüğümüz bir grupla kendimizi asla özdeşleştirmeyip, kapıyı sertçe kapatır. Böyle yaparak, onların özgünlüğü ortadan kaldırmış ve sanki bütünüyle farklı bir cinse ait aşağılık bir tür olarak gördüğümüz bu grubu hoşa gitmeyen, meçhul bir kitle şekline dönüştürmüş oluruz. Bu iğrenç "hamamböceklerine" (Hutulara göre Tutsiler) ya da hastalık yayan "lağım farelerine" (Nazilere göre Yahudiler) neden tahammül edelim ki? As-

[21] Ayrıca "değer verme" mekanizması olarak da bilinen bu uygulamamız, vereceğimiz empatik tepkilerin seviyesini ayarlar. Empatik tutumu en fazla harekete geçiren etmenler özne ve nesne arasındaki yakınlık ve benzerlik seviyeleridir (Preston ve de Waal, 2002). Ayrıca bkz. Frederique de Vignemont ve Tania Singer (2006).

lında mahşerin beşinci atlısı diyebileceğimiz "insanlıktan çıkarma" eylemi, vahşet ve zulüm tarihi içerisinde önemli bir yer işgal eder.[22]

Kadınlara göre daha baskın ve genel anlamda zıtlaşmaya ve şiddet uygulamaya daha yatkın oldukları için, erkeklerin empati düğmesini çok daha kolayca kapattıklarını düşünebiliriz. Erkeklerin de empati kurduğu yadsınamaz, ancak bunu yaparken çok daha seçici olurlar. Kültürlerarası çalışmalarda, dünyanın her yerinde kadınların erkeklere göre daha empatik kabul edildikleri öne sürülüyor. Hatta o kadar ki, bu düşüncede olanlar kadınların beyninin (erkeklerin değil!) empatiyle bütünleşik olduğunu savunuyorlar.[23] Erkekler ve kadınlar arasındaki empati farklılığının bu kadar kesin sınırlarla ayrılabileceğini düşünmüyorum, ancak yeni doğan kız çocuklarının kendilerine bakanların yüzüne erkeklere göre daha fazla baktıkları da bir gerçek. Büyüme dönemlerindeki kızlar, erkeklere nazaran daha sosyal, duygusal ifadeleri anlamada daha başarılı, seslere karşı daha duyarlı oluyorlar ve birisini incittikten sonra çok daha yoğun pişmanlıklar yaşayıp diğerlerinin bakış açılarını çok daha başarılı bir şekilde anlıyorlar. Carolyn Zahn-Waxler, sıkıntılı aile üyelerine verilen tepkileri incelediği çalışmasında, kızların diğer insanların yüzlerine daha fazla baktıklarını, çevrelerindeki insanlara daha fazla fiziksel destek verdiklerini ve "İyi misin?" gibi kaygı belirten ifadeleri daha sık kullandıklarını tespit etmiştir. Erkek çocukları ise, başkalarının duygularına karşı daha ilgisiz, daha fazla eylem –ve özne– odaklı, oyunlarında daha kaba ve toplu fantezi oyunlarına karşı daha mesafelidirler. Erkeklerin tercihinin, birlikte bir şeyler inşa etmek gibi ortak eylemlerden yana olduğunu görüyoruz.

Erkekler empatiye karşı daha ilgisiz kalabiliyorlar. Ancak bunun tek nedeni erkeklerin sergilediği erkekçe davranışlar değil, akade-

[22] Ashley Montagu ve Floyd Matson (1983).

[23] İngiliz otizm araştırmacısı Simon Baron-Cohen (2003) dişi beyninin empati kurmada ve erkek beyninin ise sistem kurmada uzmanlaştığını öne sürer. Çocukluktaki cinsiyet farkları için bkz. Carolyne Zahn-Waxler vd., (1992, 2006) ve kadınların erkeklerden daha "yumuşak huylu" ve şefkatli olmaları konusunda bkz. Alan Feingold (1994).

misyenlerin empatiyi yalnızca başkasının sorunlarıyla fazlasıyla ilgilenen zayıf cinse (kadınlara) yakıştırmaları ve araştırmalarında özellikle bu sonuca ulaşmaya çalışmalarıdır. Akademisyenlerde görülen bu gelenekselci yaklaşımın en eski örneklerinden biri olarak, "merhameti" bir karakter bozukluğu gibi ele alan on sekizinci yüzyılın Hollandalı filozoflarından Bernard de Mandeville gösterilebilir:

> Merhamet, bütün tutkularımızın en hassası ve en az zarar vereni olmasına karşın, tıpkı öfke, gurur ya da korku gibi doğamızın önemli zayıflıklarından biridir. Merhamet gösterenler genellikle zayıf iradeli kişiler olduklarından, hiç kimse kadınlardan ve çocuklardan daha fazla merhamet gösteremez. Merhamet, insana en fazla yakıştırılan ve neredeyse erdemli olmanın tanımı gibi kullanılan en sinsi zayıflığımızdır; oysa merhamet göstermenin makul sınırları aştığı hiçbir toplum varlığını sürdüremez.[24]

Bu dolambaçlı yargı, dünyaya açgözlülüğe iman etmiş ve yaşayan herkesi çıkarcı olarak kabul eden birisine makul görünebilir. Mandeville, duyguların zaten en uygun yerde ortaya çıktığını bilmiyordu, fakat en azından bu duyguların ortaya hiç çıkmadığı bir toplumun büyük bir sıkıntıyla karşılaşacağını fark edecek kadar dürüstmüş.

Empatinin kadınlarda erkeklerden daha fazla olduğu düşüncesinin aksine, bazı çalışmalar önümüzdeki resmin aslında zannedildiğinden daha karmaşık olduğunu gösteriyor.[25] Bu çalışmalar, cinsiyet farklılıkların oldukça "abartıldığını" öne sürüyor. Bu çalışmalardaki iddialar, erkekler ve kızlar arasında varlığına kesin gözle bakılan farklılıkları daha da içinden çıkılmaz hâle getiriyor. Acaba cin-

[24] Bernard de Mandeville, "Ahlaki Erdemin Kökenleri Üzerine Bir İnceleme" (*Arı Efsanesi*, 2.baskı). Mandeville (1670-1773), Ayn Rand'ın bencilliği ahlaki bir erdem olarak kabul etme girişimine tarihsel olarak kaynaklı eden düşünürlerden biridir. Mandeville'in satirik efsanesinin alt başlığı aslında her şeyi açıkça anlatıyor: "Bireyin İçindeki Kötülük, Kamunun Kazancıdır." Açgözlülüğün zenginliği beslediğini düşünen Mandeville, bencilce güdüleri ve iktisadi kazançları diğer bütün insani değerlerin üstünde görür.

[25] Nancy Eisenberg (2000) ile Sara Jaffee ve Janet Shibley Hyde (2000), empati kurmada cinsiyet farklılıklarının etkili olduğu düşüncesine şüpheyle yaklaşırlar.

siyetlerin yaş ilerledikçe birbirine daha fazla benzediğine inanmalı mıyız? Ben kesinlikle böyle olmadığını ve bu karışıklığın erkekleri ve kadınları test eden psikologlardan kaynaklandığını düşünüyorum. Ebeveynler, eş, çocuklar, yakın arkadaşlar gibi sevilen insanlar hakkında bir şeyler sorulduğunda erkeklerin büyük bir kısmı empatik yanıtlar verir. Aynı şey tanınmayan, nötr taraflar için de söylenebilir. Erkekler de, tıpkı bazı romantik ya da trajik film sahneleri karşısında gözyaşlarına hâkim olamayışları gibi, bazı koşullar altında empati kurmaya daha isteklidirler. Empati kapıları açık olduğu sürece, erkeklerin de en az kadınlar kadar empatik olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Ne var ki, erkekler çıkarlarını ya da mesleki kariyerlerini korumak zorunda kalacakları bir rekabet ortamına girdiklerinde her şey radikal bir şekilde değişir. İnce duygular bir anda kapı dışarı edilir. Erkekler potansiyel rakiplerine karşı acımasız olabilirler: Yollarına çıkan kim olursa olsun ortadan kaldırılmalıdır. İş bazen fiziksel dürtülerin açığa çıkmasına kadar varabiliyor. Örneğin, Afro-Amerikalı eski bir başkan adayı olan Jesse Jackson, deneyimsiz olduğunu düşündüğü Barack Obama hakkındaki duygularını 2008 yılında dile getirmişti. Bir televizyon programının reklam arasında söyledikleri gizlice kaydedilen Jackson, Obama'nın "taşaklarını koparmak" istediğini söylüyordu. Bazı durumlarda ise, olaylar gerçekten fiziksel boyuta taşınabiliyor, tıpkı Microsoft'un başkanı Steve Ballmer örneğinde olduğu gibi. Ballmer, oldukça deneyimli mühendislerinden birinin rakipleri Google için çalışmaya başlayacağını duyduğunda oldukça sinirlenmiş. Ballmer'ın yanındaki sandalyelerden birini kaldırıp fırlattığı ve önündeki masayı yumrukladığı söyleniyor. Bu şempanzevari gösteriden sonra, Google elemanlarını becerip, öldürmek istediğine dair uzun bir nutuk çekmiş.[26]

[26] "Ballmer 'kendini Google'ı yok etmeye adadı,'" Ina Fried (CNET News, 5 Eylül 2005).

Pek çok erkek aksiyon filmi izlemekten hoşlanır. Eğer izledikleri filmlerdeki kahramanlara büyük bir sempati besleselerdi, hiç şüphesiz korkunç şeyler olabilirdi. Filmlerdeki kahramanlar, kötü adamları lime lime eder, onları kurşun yağmuruna tutar, köpekbalıklarıyla dolu havuzlara fırlatır ve bir uçaktan aşağıya atarlar. Neyse ki erkek izleyiciler bunları yapmaya kalkışmayıp, yalnızca izlemekle yetiniyorlar. Filmin kahramanı yakalanıp zincire vurulduğunda ya da kendisine ateşle işkence edildiğinde, izleyicilerin bundan rahatsız olduklarını belli edecek şekilde yerlerinde kıpırdanmaya başladıklarını görürüz. Fakat bütün filmlerde olduğu gibi kahramanımız bir şekilde kurtulup intikam almayı başarır ve izleyiciler de derin bir nefes alırlar.

Aynı şey erkek primatlar için de geçerlidir. Ara sıra vahşi babunları sakinleştirmek zorunda kalan Robert Sapolsky, bir erkeğe özellikle rakiplerinin önünde müdahale etmenin ne kadar tehlikeli olabileceğinden bahseder. Müdahale edilen erkeğin bütün dengesi bozulur ve rakipleri onu alt etmek için büyük bir fırsat yakalamış olurlar. Dişilerde herhangi bir sorunla karşılaşılmamasına karşın, erkek babunlar bir başkasının zayıflığından yararlanmak için sürekli tetiktedirler. İşte bu yüzden, saldırıya açık taraflarını gizlemeye çalışırlar. Hasta olduğunda ya da yaralandığında başkalarına gözdağı vermek için gücünü sonuna kadar kullanan ve yıkılmadığını göstermeye çalışan erkek şempanzeler görmüştüm. Acılarını hafifletmeye çalışırken güçsüz görünmelerine karşın, en önemli rakipleri ortaya çıktığında bir anda toparlanır ve ne kadar güçlü olduklarını gösterecek bir pozisyon alırlar. Vücudunda meydana gelen herhangi bir rahatsızlığı, görme yeteneğindeki azalmayı ya da büsbütün güçten düştüğünü saklanarak gizlemeye çalışan atalarımız, başkalarının kendileri hakkında herhangi bir şey öğrenmelerini engellemeye çalışmışlardır. Kremlin'in hasta liderlerini güçlü ve sağlıklı gibi göstermek için olmadık yöntemlere başvurması ya da Apple'ın kendi CEO'su Ste-

ve Jobs'un sağlık sorunlarını gizlemeye çalışmasının nedeni yukarıda bahsettiğimiz şeylerdir. Modern toplumlarda, erkeklerin doktora kadınlar kadar çabuk gitmediklerini biliyoruz, çünkü zor olanı yapabildiklerini göstererek sosyalleşirler. Ancak ya bunun arkasında yatan sebep çok daha derinse? Erkekler sürekli olarak etraflarının kendilerinin tökezlemesini bekleyen insanlarla dolu olduğunu düşünürler.

Ancak erkekler, güven besledikleri taraflarla bir araya geldiklerinde tam tersi gerçekleşir. Bu genellikle eşleri ya da kız arkadaşlarının yanında olur, ancak en samimi erkek arkadaşlarını da bu kapsama alabiliriz. Erkeklerin en fazla değer verdiği şey bağlılıktır ve bu durumlarda kendilerini gizlemek için herhangi bir girişimde bulunmayarak sempatinin kolayca açığa çıkmasını sağlarlar. Ordu ya da spor takımlarındaki gibi aynı ekipte yer alan erkeklerin arasında da empatik ve sempatik bağlılıklara sıklıkla rastlanır. Bir keresinde benzer bir durumun şempanzeler arasında da yaşandığına tanık olmuştum. Yaşlı bir erkeğe, çok daha güçlü ve daha genç, enerjik bir şempanze eşlik etmekteydi. Yaşlı erkek, arkadaşının diğerleri arasından sıyrılarak zirveye ulaşmasını sağlamıştı, ancak bir dişi yüzünden aralarında çıkan tartışmada yeni lider eski dostunu ısırdı. Bu hiç de akıllıca bir davranış değildi, çünkü ulaştığı konumdaki gücü büyük oranda hâlâ yaşlı şempanzenin vereceği desteğe bağlıydı. Doğal olarak, genç erkek bu hatasını telefi etmek için yaşlı şempanzeyi diğer hiç birinin yapmayacağı kadar çok tımarlamış, ancak yaşlı kurt –hayatım boyunca gördüğüm belki de en kurnaz erkek şempanzeydi– ne kadar incindiğini belli etmekten hiçbir zaman vazgeçmemişti. Günler boyunca genç lideri ne zaman görse acı içinde topallamaya başlamış, ancak o uzaklaştığında tekrar normal yürüyüşüne dönmüştü. Erkekler arası ilişkilerde sempati herhangi bir rol oynamıyor olsaydı, bu tür davranışlara da gerek duyulmazdı.

Erkeklerin başkalarına karşı gösterdiği duyarlılık koşullara bağlı olarak ve büyük oranda yalnızca aile ve dostlar arasında ortaya çıkıyor olabilir. Çemberin içinde olmayanlara ve özellikle düşmanca davranışlarda bulunanlara karşı empati kapısı sürekli kapalıdır. Nörobilim, bu düşüncenin insanlar arasında geçerli olduğunu destekleyen kanıtlar sunuyor. Alman araştırmacı Tania Singer, acı içinde kıvranan birisini seyreden erkek ve kadınların beyin taramalarını gerçekleştirerek, nasıl tepki verdiklerini test etmiştir. Her iki cinsiyet de acı çekerken gördükleri kişinin acısını derinden hissetmişlerdir. Eline orta şiddette elektrik akımı verilen kişiyi izlerken kendi beyinlerdeki acı bölgeleri etkinleşmiş ve sanki acıyı çeken kendileriymiş gibi tepki vermişlerdir. Ancak bu tepki, izledikleri sevdikleri ya da deney öncesinde birlikte dostça oyun oynadıkları bir kişiyse gerçekleşmiştir. Eğer acı çeken kişi, bir önceki oyunda dürüst davranmamış biriyse verilen tepkiler büyük oranda değişmiştir. Aldatıldıklarını düşünen izleyiciler, acı çeken kişinin kendilerini aldatan kişi olduğu durumlarda bundan çok fazla etkilenmemişlerdir. Kadınlar az da olsa yine empati göstermelerine karşın, erkekler tamamen duyarsız kalmışlardır. Aksine, az önceki oyunda adil olmayan kişiye elektrik verildiğini izleyen erkeklerin beyinlerdeki zevk alma merkezleri etkinleşmiştir. Bir anda empatiden adalete kaymış ve başkasının cezalandırılmasından memnun olmuşlardır. Belki de, en azından erkekler için düşmanlarının ateşte kavrulduklarını izleyebilecekleri, Tertullian'ın tasvir ettiği bir cennet vardır, kim bilir!

Bütün bunlara karşın, erkeklerin empati düğmesini aslında tamamen kapatamadıklarını görüyoruz. Son yıllarda okuduğum en aydınlatıcı kitaplardan biri, ABD ordusunda görev yapmış Yarbay Dave Grossman'ın yazdığı *Öldürme Hakkında* adlı kitabıydı. *Savaş ve Barış*'ın yazarı Lev Tolstoy'un izinden giden Grossman, askerlerin nasıl ve neden öldürdükleri ve bunu yaparken hissettikleriyle, generallerin ordularını savaş alanında nasıl düzenlediklerinden çok daha

fazla ilgilendiğini belirtiyor. Birini gerçekten öldürmek, tabii ki bu konuyla ilgili bir film izlemekten oldukça farklıdır ve aslında bu farklılık çok fazla şüphelenmediğimiz bir gerçeği ortaya çıkarır: Erkeklerin büyük bir kısmı öldürme içgüdüsünden yoksundur.

Askerlerin büyük kısmının, ne kadar iyi silahlara sahip olurlarsa olsunlar öldürmeye asla yanaşmaması oldukça ilginç bir olgu. II. Dünya Savaşı boyunca her beş Amerikan askerinden yalnızca biri düşmanına gerçekten ateş etmiştir. Aslında diğer dördü de oldukça cesur, büyük tehlikeleri hiçe sayan, sahile çıkarma yapan, ateş altındaki arkadaşlarını kurtaran, başkaları için gidip mühimmat getiren ve daha başka korkusuzca işler yapan askerler oldukları hâlde, silahlarını doğrudan düşmana karşı ateşlememişlerdir. Komutanlardan birinin yazdığı rapor şu şekilde: "Manga komutanlarının ve müfreze çavuşlarının harekete geçerek adamlarının ateş etmesini sağlamaları gerekiyor. Bir mangadan iki ya da üç adamın daha ateş etmesini sağlayabilirsek başarılı oluruz." Benzer bir şekilde, Vietnam Savaşı'na katılan ABD askerlerinin öldürülen her bir düşman askeri için ortalama elli bin mermi yaktığı hesaplanmıştır. Mermilerin büyük bir kısmı havaya sıkılmış olmalı.

Bu bilgiler, Stanley Milgram'ın ünlü deneyine katılan deneklerin, bir başkasına yüksek voltajda elektrik şoku vermeleri istendiğinde gösterdikleri tepkileri akla getiriyor. Deneyi yürüten araştırmacıya şaşırtıcı bir seviyeye kadar uyan denekler, araştırmacı oradan ayrılır ayrılmaz şokun seviyesini hemen düşürmüşlerdir. Denekler, şok vermeye devam ediyor görünseler de, şokun seviyesini düşürerek ceza veriyormuş gibi yapmış, ancak karşılarındakileri cezalandırmamayı tercih etmişlerdir. Grossman, Yeni Gine kabilelerindeki erkeklerin av ve savaş durumlarındaki silah kullanma yeteneklerini karşılaştırmıştır. Ava çıkan erkeklerin ok ve yaylarını mükemmel bir şekilde kullanarak istedikleri avı kolayca vurduklarını, ancak savaşa katılan aynı erkeklerin oklarının arkasındaki tüyleri çıkararak onları âdeta et-

kisiz hâle getirdiklerinden bahseder. Düşmanlarının da aynı şekilde davranacağını bilerek, etkisiz silahlarla savaşmayı tercih ederler.

Pek çoğumuz birini öldürmeyi ya da yaralamayı korkunç bir şey olarak değerlendirdiğimiz için, savaşlar genellikle toplu hâlde hedefi vuramayışların, hüner gerektiren beceriksizliklerin ve gerçekten düşmanca bir mücadele yerine sahte pozların takınıldığı oyunlara dönüşür. Ne var ki, artık bir bilgisayar oyunu hâlini alan günümüz savaşlarında, bu tür doğal ket vurmaların önüne geçilerek istenmeyen başarısızlıklar ortadan kaldırılıyor. Ancak yakın mesafeden birini öldürmenin sevinilecek ya da zevk alınacak herhangi bir yönü olmadığı için, sıradan askerler her ne pahasına olursa olsun böyle bir eylemden kaçınmaya çalışırlar. Bir savaş boyunca gerçekleştirilen öldürme eylemlerinin büyük çoğunluğu erkeklerin yalnızca küçük bir kısmı –yüzde 1 ya da 2– tarafından gerçekleştirilir. Bu kadar büyük bir kıyımı yapanlar, daha önce ele aldığımız ve başkalarının acılarına karşı ilgisiz olduklarını gösterdiğimiz insanlarla aynı kategoriden olabilirler. Askerlerin büyük bir kısmında öldürme eylemlerine karşı derin bir tiksinti duyulduğu rapor edilmektedir. Askerler, öldürülmüş düşmanlarını görünce kusuyor ve gördüklerini bir daha hafızalarından atamıyorlar. Savaş travmalarının hayat boyunca çekildiği Antik Yunan'dan bu yana bilinen bir gerçek. Sofokles'in oyunlarında "kutsal delilik" olarak adlandırdığı şeyi bugün bizler post-travmatik stres bozukluğu (savaş sonrası nevroz) olarak biliyoruz.[27] Eski askerlere tanık oldukları öldürme eylemleri sorulduğunda, savaşın üzerinden on yıllar geçmiş olmasına rağmen gözyaşlarını tutamadıkları görülüyor. Bu görüntülere eşlik eden üzüntü ve tiksinti, Rowling'in aklından atamadığı o çığlığa benzer bir şekilde türümüzün doğal beden dili tarafından harekete geçirilir. Yakın mesafeden öldürücü kuvvet

[27] Büyük savaşçı Ajax, Truva Savaşı'ndan sonra intiharla sonuçlanacak bir bunalıma girmişti. Sofokles, onun geçirdiği cinnetle ilgili: "Şimdi yalnız başına düşünmek bile ona acı veriyor..." A.B.D ordusu, travma sonrası stres bozukluklarının tedavisinde Grek tragedyalarını ve oyunlarını kullanıyor (MSNBC.com, 14 Ağustos 2008).

uygulamayı oldukça zorlaştıran da tam olarak budur: "Ortalama bir asker, düşmanına süngüyle saldırmamak için büyük bir direnç gösterir ve bu direnci aşmasını sağlayan tek şey de düşmanı tarafından yine süngüyle öldürülme korkusudur."

Dolayısıyla, insan empatisine karşı savaşlarda yaşanan acımasızlıkları öne sürecek olanların bunu yapmadan önce iki kez düşünmeleri gerekiyor. Aslında iki kez düşünmeleri de önemli değil, önemli olan erkeklerin aslında tetiği çekmekte ne kadar zorlandıklarını kavrayabilmeleri. Erkeklerin yaşadığı tereddüt düşmanlarıyla kurdukları empatiden kaynaklanmıyorsa, böylesine önemli bir konuda tereddüt yaşamalarının nedeni ne olabilir? Savaş, psikolojik açıdan oldukça karmaşıktır ve yaşananlar saldırganlık ya da merhamet eksikliğinden çok, hiyerarşi ve emirlere uyulmasından kaynaklanır. Gerçekten bir başkasını öldürme yeteneğine sahibiz ve ülkemiz için katıldığımız savaşta bir başkasını öldürebiliriz, ancak bu yaptığımız eylemlerin insanlığımızla en derin seviyede çeliştiğini de biliriz. Düşman yerleşimlerini "tamamen yakma" operasyonlarını yönetmiş olan General William Sherman bile savaş hakkında tek bir iyi sözcük bile kullanmıyor:

> Savaşmaktan dolayı yorgun ve hasta düşmüş durumdayım. Savaşta kazandığınız şan ve şeref tamamen bir saçmalıktan ibaret. Savaşmanın erdemlerinden bahsedenler, sadece hayatı boyunca bir kere bile ateş etmemiş veya kanlar içinde ölüme terk edilmiş bir yaralanın yardım çığlıklarını ve iniltilerini duymamış olanlardır. Savaş, cehennemin ta kendisi.[28]

Görünmez "Yardımcı" El

Empatinin insan yaşamındaki rolü hakkında kafa yoranlardan ilki, bundan yaklaşık iki bin yıl önce yaşamış Konfüçyüs'ün takipçile-

[28] Sherman'ın sözleri ile öldürme ve savaş üzerine yapılan diğer alıntılar için bkz. Dave Grossman (1995), *On Killing*.

rinden Çinli bilge Mengzi olmuş. Mengzi, insanların bir başkasının acı çektiğini görmeye dayanamayacak bir yapıda dünyaya geldiğini belirterek, empatiyi insan doğasının bir parçası olarak görmüştür.

Mengzi'nin verdiği örneklerden bir tanesinde, sarayına giren bir öküzü dikkatle izleyen bir kral vardır. Kral neler olup bittiğini anlamak ister ve canına susamış bu öküzün derhal öldürülerek kanının kullanılabileceği bir tören düzenlenmesini emreder. Ne var ki kral, öküzün korktuğunu belli eden bakışlarına daha fazla dayanamaz ve onun başına neler geleceğini anladığını fark eder. Yeni bir emirle öküzü serbest bırakturır. Ancak töreni iptal etmek istemediği için, öküz yerine bir koyunun kurban edilmesini emreder.

Mengzi, kralın öküze gösterdiği merhamete aldırış etmez ve kralın hayvandan çok onu öldürdüğünde etkilenecek olan kendi duygularıyla daha fazla ilgilendiğini söyler:

> Öküzü gördün, ancak koyunu görmemiştin. İnsan ne kadar üstün ve güçlü olursa olsun hayvanlardan bile etkilenir; onları canlı görmek kimseyi rahatsız etmez, fakat onları ölürken görmeye dayanamazsın. Hayvanların ölürken çıkarttıkları inlemeleri duyan birisi, onların etinden yiyemez. Bu yüzden, kendi mezbahasından ve mutfağından olabildiğince uzak durur.[29]

İlk elden şahitlik ettiklerimiz, bize uzak meselelerden daha fazla çeker ilgimizi. Duyarak, okuyarak ya da düşünerek başkaları hakkında bir şeyler hissetme yeteneğine kesinlikle sahibiz, ancak yalnızca düşlemeye dayalı kaygı, sağlamlık ve öncelikli harekete geçme mekanizmalarından yoksundur. Yakın bir arkadaşımızın hastalandığı ve hastanede yattığını duyduğumuzda ona karşı sempati duyarız. Ancak gerçekten onun dizinin dibine oturup ne kadar solgun göründüğünü ya da nefes alıp verirken ne kadar zorlandığını fark ettiğimizde kaygılarımız on kat daha şiddetlenir.

[29] *The Works of Mencius* (Book I, Part I, Chapter VII).

Mengzi, bizleri empatinin kaynağı ve bedensel bağlantılarla ne ölçüde ilişkili olduğu hakkında düşünmeye çağırıyor. Bu bağlantılar ayrıca tanımadığımız kişilerle kuracağımız empatinin bize ne gibi sıkıntılar getireceğini de ortaya koyuyor. Empatinin yakınlığa, benzerliğe ve samimiyete dayanması, onun grup içi dayanışmayı sağlamlaştırmak için evrildiği düşüncesini çok daha mantıklı bir zemine oturtuyor. Çıkarlarımızın toplumsal uyum ile birleştirilebilmesi için kaynakların adil bir şekilde bölüştürülmesi gerekir ve insan türü empati sayesinde adaletin ve dayanışmanın vurgulandığı küçük ölçekli gruplar hâlinde örgütlenebilme becerisi geliştirir. Şimdilerde bu vurguyu sürdürmeyi zorlaştıran çok daha geniş toplulukların içinde yaşıyoruz, ancak hâlâ bu vurgunun sonuçlarıyla kendimizi rahatta hissedebileceğimiz bir psikolojiye sahibiz.

Bencil güdülere ve piyasa güçlerine dayalı bir toplum zenginlik üretebilir, ama hayatı daha değerli kılacak birliği ve karşılıklı güveni kesinlikle üretemez. Bu yüzden, mutluluğun ölçüldüğü araştırmalarda ilk sıralarda en zengin ülkeler değil, vatandaşlarının birbirine en fazla güvendiği ülkeler bulunuyor.[30] Diğer taraftan, güven kıtlığı çekilen modern işletmeler büyük sıkıntılarla yüz yüze gelirler ve yakın zaman önce olduğu gibi insanların birikimlerini yeri geldiğinde âdeta hortumlayarak onların mutsuz olmasına yol açarlar. Dünya finansal sistemi yıkıcı borçlanmanın, olmayan kârların bildirilmesinin, saadet zincirlerinin ve başkalarının parasını borsada düşüncesizce kullanmanın ağırlığı altında daha fazla dayanamayarak nihayet 2008 yılında çöktü. Bu sistemin mimarlarından olan bir önceki Amerikan Merkez Bankası başkanı Alan Greenspan, böyle bir şeyin olabileceğini daha önce aklına hiç getirmediğini söylemişti. Temsilciler Meclisi Komisyonu tarafından çağrıldığı sorgulamada, olabilecekleri öngörmede başarısız olduğunu belirtmiştir: "Bu yüzden ke-

[30] Paul Zak (2005), kişisel mutluluğun toplumdaki genel güven duygusuyla pozitif ilişkili olduğunu göstermektedir.

sinlikle çok şaşırdım, çünkü bu sistemin herhangi bir sorunla karşılaşmadan kırk sene, belki de daha fazla işleyeceğini öngörüyordum."[31]

Greenspan ve arz yanlısı diğer iktisatçıların en büyük hatası, serbest pazarın ahlaki bir teşebbüs olmadığını ve piyasanın, toplumu herkesin çıkarının en uygun seviyede olacağı bir duruma taşıyacağını düşünmeleridir. Ne de olsa yarı tanrıları sayılan Milton Friedman, sosyal sorumluluğun özgürlükle çeliştiğini ilan etmemiş miydi? Ve en büyük otorite Adam Smith'in "görünmez el" benzetmesine göre, en bencil güdüler bile otomatik olarak daha büyük bir faydanın ortaya çıkmasını sağalamayacak mıydı? Serbest Pazar bizim için en iyi olanı kendiliğinden bilir! Fırıncı para kazanmaya, onun müşterisi ise ekmeğe gereksinim duyar. Ve işte, her iki taraf da istediğini elde edecektir. Ahlakın böyle bir sistem içerisinde nasıl bir yeri olabilir ki!

Ne yazık ki, Smith'e yapılan bütün bu göndermeler bağlamlarından koparılarak yapılıyor. Elinizde tuttuğumuz kitap boyunca anlatmaya çalıştıklarım, aslında Smith'in düşüncesin en önemli kısmıyla büyük bir benzerlik gösteriyor. Şöyle ki, toplumun itici gücü olarak açgözlülüğe bel bağlanması, toplumsal dokunun temeline kibrit suyu dökmeye benziyor. Smith; toplumu, çarklarının düzenli çalışmasını erdemli olmanın sağladığı devasa bir makineye benzetmiş ve erdem olmadan, geri kalan bütün unsurların bu çarkları zamanla aşındıracağını vurgulamıştı. Bu devasa makine, üyelerinin her birinde güçlü bir toplum algısı ve sağduyu olmadan kesinlikle düzgün bir şekilde çalışamaz. Smith dürüstlükten, ahlaktan, sempatiden ve adaletten sıklıkla bahsederek bütün bunları piyasadaki "görünmez el"inin en önemli tamamlayıcıları olarak gördüğünü belirtmiştir.[32]

Toplumun sağlam bir doku taşıması gerçekte başkalarına uzanan ikinci bir görünmez ele bağlıdır. Gerçek anlamda bir toplum inşa etmenin ve başkalarına karşı duyarlı olmanın tek yolu, insa-

[31] Jim Puzzanghera, *Los Angeles Times*, 24 Ekim 2008.
[32] Jonathan Wight (2003).

nın bir diğer insandan farklı olamayacağı düşüncesini kabul etmekten geçer. Bu düşüncenin evrimsel tarih içerisindeki önemi, aslında bunun şimdilerde ne kadar göz ardı edildiğini kendiliğinden ortaya çıkarıyor. İşletme okulları ahlakı ve yükümlülüklerimizi toplumsal bir bağlamda öğretmedikten sonra işlerin gelişimine nasıl bir katkıda bulunabilirler ki? Acaba bu okullar, herhangi bir şirketin yönetimde pay sahibi olan hissedarlara ve bu şirketin ürettiği ürünü kullanan müşterilere eşit derecede önem veriyorlar mı? Ve bu "kötümser bilim" kadınlar tarafından neden çok fazla tercih edilmiyor? Tercih edenler arasından Nobel alabilen bir kadın bugüne kadar neden çıkmadı?[33] Acaba bunun nedeni, hayatının tek amacı kârını en yüksek seviye çıkarmak olan rasyonel varlık karikatürüyle kendisi arasında herhangi bağ olmadığını hissetmesi olabilir mi? Peki bütün bu sistemlerin içinde insan ilişkileri nereye kayboldu?

Bu soruların hiçbirini kendi türümüz için sormamış olsak da, hayvan topluluklarını milyonlarca yıldır bir arada tutan sürü içgüdüsü yabancılara yönelik hiçbir şey yapmadan böyle bir bağ kurabilir miydi? Burada, bir başkasını körü körüne takip etmekten bahsetmiyorum; dayanışmanın olması için ayrılmamak zorunda olduğumuzu vurgulamaya çalışıyorum. Öylece canımızın istediği doğrultuda gidemeyiz. Her birey kendisinden daha büyük bir başka şeye bağlıdır. Bu önemli bağlantıyı uydurma olarak kabul eden ve insan biyolojisinin bir parçası olarak görmeyenler, ortaya çıkan son davranışsal ve nörobilimsel verileri yeterince incelememiş ya da bunlardan hiçbir şey anlamamış görünüyorlar. Bu bağlantı ancak derinlerde bir noktaya temas ederek hissedilebilir ve Mandeville'in de kabul etmek zorunda kaldığı gibi, hiçbir toplum bu bağlantı olmadan varlığını sürdüremez.

[33] İktisatla uğraşan kadınlar için bkz. John Kay, "A Little Empathy Would Be Good for Economics," *Financial Times*, 12 Haziran 2003.

Öncelikle, başkalarının yardıma muhtaç olduğu durumlar ortaya çıkabilir ve biz de yiyecek bankaları, afet yardımları, yaşlı bakımı, fakir çocuklar için yaz kampları ve daha farklı şekillerde bu yardımları onlara kolayca sunabiliriz. Batılı toplumların gönüllü kamu hizmetleri anlamında büyük mesafe kat etmiş gibi göründüklerini söyleyebiliriz ve etraflarına dayanışmacı bir şefkat anlayışı yayma konusunda büyük olanaklara sahipler. İkinci olarak, toplumsal dayanışma, özellikle sağlık hizmetleri, eğitim, altyapı, ulaşım, ulusal savunma, doğal felaketlere karşı korunma ve daha başka alanlarda kamu yararını gözetecek şekilde organize edilmelidir. Empatinin bu alanlarda yalnızca dolaylı bir rolü vardır, çünkü hiç kimse toplumun böylesine önemli sacayaklarının yalnızca iyilikseverlikten alınan bir tatmine bağlı olduğunu görmek istemeyecektir.

Kamu yararına yönelik en sağlam destek, aydınlanmış kişisel çıkardan geliyor: Hep birlikte çalışırsak, çok daha iyi bir durumda olacağımızın kavranması. Yaptığımız katkılardan hemen şimdi faydalanmıyorsak bile, en azından potansiyel olarak gelecekte faydalanabiliriz. Ve yaptığımız bu katkılardan kişisel olarak faydalanmıyorsak bile, bizi çepeçevre kuşatmış olan koşulları biraz daha iyileştirmiş oluruz. Empati bireyleri birbirlerine bağladığı ve herkese bir başkasının zenginliğinde ufak da olsa bir pay öngördüğü için, kişisel çıkar dünyası ile kamunun çıkarlarını gözeten dünyayı doğrudan birleştirir. Empati, toplumsal bağa duygusal bir değer yükleyerek gözlerimizi açacak güce sahiptir. Bunu iki somut örnekle açıklamaya çalışayım.

Katrina Kasırgası 2005 yılında Louisiana'yı vurduğunda, televizyon kanallarımız inanılmaz boyutlara ulaşan çaresizliğimizi gözler önüne sermişti. Böyle bir olay yaşandıktan sonra bölgeye ulaşmasını beklediğimiz çeşitli kurum ve birliklerin gösterdikleri akıl almaz beceriksizlik ve siyasetçilerin sanki hiçbir şey olmamış gibi sergiledikleri rahat tavırlar, afetin yarattığı etkiyi daha da kötüleştir-

mişti. Ulusun geri kalanı korku, acıma ve endişe duygularının birbirine karıştığı garip bir hâl içerisinde bu yaşananları izlemek zorunda kalmıştı. Duyulan endişenin içinde kişisel çıkarların etkili olmadığı söylenemez, çünkü bugün o insanların başına gelen devasa felaket yarın bizim de başımıza gelebilirdi ve biz de aynı beceriksizliklerin kurbanı olabilirdik. Bu afetin ardından hükümetin yaptığı soğuk açıklama âdeta bir kırılma noktası oluşturmuştu. Toplum şaşırtıcı ölçüde eli açık davranmış ve insanların devletin sorumluluğu konusundaki görüşlerinde büyük bir değişim yaşanmıştı. Katrina'ya kadarki dönemde, devleti yönetenlerde her koyun kendi bacağından asılır düşüncesi egemenken, yaşanan afet bu düşünceyle ilgili şüpheleri belirgin bir şekilde ortaya çıkardı. Barack Obama'nın üç yıl sonra söylediği gibi, "Bizler, emekli askerlerinin sokaklarda uyumasına ve ailelerin yoksulluğa yuvarlanmasına göz yuman bir devletten çok daha şefkatli olmalıyız; aksi hâlde, Amerika'nın bir başka büyük şehri biz parmağımızı kıpırdatana kadar gözümüzün önünde yine sulara gömülecek."[34]

Bir diğer örnek, köleliğin kaldırılması için yürütülen kamusal politika tartışmalarında empatinin nasıl bir rol oynadığıyla ilgili. Bu tartışmalardaki itici güç, köleliğin ne kadar kötü bir şey olduğunun teorik olarak zihinde canlandırılmasından değil ondaki acımasızlığın doğrudan gözlemlenmesinden gelmişti. Abraham Lincoln, Kentucky'deki köle sahibi bir arkadaşına yazdığı mektubunda açıkladığı gibi, kölelik hakkında sadece olumsuz duygu ve düşüncelere sahipti:

> 1841 yılında Louisville'den St. Louis'ye uzanan ve insanı bezdiren bir vapur yolculuğu yapmıştık. Belki hatırlarsın –ben hiç unutmadım– güvertedeki on ya da on iki köle ayaklarından demir prangalarla bağlanmışlardı. O görüntü beynime bir çivi gi-

[34] Barack Obama'nın, Colorado Denver'daki Ulusal Demokratik Konvansiyon'daki kabul konuşmasından (28 Ağustos, 2008).

bi saplanmıştı ve ne zaman ona benzer bir şeyler görsem aklıma hep Ohio ya da köleliğin olduğu diğer yerler geliyor. Kendini hiç yorulmadan tekrarlayan bu görüntü öyle bir şey ki, sahip olduğum bütün gücü bir anda emip yok ediyor."

Bu duygu ve düşünceler yalnızca Lincoln'e özgü değildi ve köleliğe karşı savaşan çok sayıda insanı motive ediyordu. Kölelik karşıtı hareketin en büyük silahlarından biri, insanların satılmak üzere getirildikleri köle gemilerinin resimleriydi. Bu resimler, toplum içinde kölelere yönelik empati kurulmasını sağlamış ve onların ticaretini yapanlara karşıysa büyük bir öfkenin oluşmasına yol açmıştı. Şefkatin toplum içerisindeki rolü zor durumda olanlara yalnızca birkaç dakika ayırmak ve onlara bir miktar para vermek değil, herkesin haysiyetine yakışacak bir hayat sürmesini sağlayacak siyasi bir gündem oluşmasına da katkı sağlayabilmektir. Böyle bir gündem yalnızca ona muhtaç olanlara değil, toplumun tamamına yardımcı olabilir. Hiç kimse büyük bir gelir dengesizliğinin, güvensizliğin ve haklarından mahrum edilmiş bir altsınıfın olduğu bir toplumda güvenin yüksek seviyede olmasını bekleyemez. Unutmamak gerekir ki, vatandaşların kendi toplumlarında en fazla değer verdiği şey güvendir.

Açıkçası, yukarıda bahsettiğimiz hedeflere hayvan topluluklarını ya da küçük ölçekli insan gruplarını inceleyerek kesinlikle varılamaz. Yaşadığımız dünya son derece büyük ve çok daha karmaşık. Kişisel ve toplu çıkarlarımızı bir ölçek üzerinde dengeye nasıl ulaştıracağımızı bulmak için gelişmiş zekâmıza güvenmek zorundayız. Yüzyılları aşıp gelen, yani taşıdığı hayati önem bakımından pek çok kez yeniden test edilen ve düşüncelerimizi büyük ölçüde zenginleştirecek bir yeteneğimiz olduğu unutulmamalı. Bu yeteneğimiz, Amerikan halkının Katrina kurbanlarına ve Lincoln'ün göz göze geldiği prangalanmış kölelere yaptığı gibi, başkalarıyla bağlantı kurmamızı,

[35] Joshua Speed'e bir mektubundan (24 Ağustos, 1855).

onları anlamamızı ve onların içine düştükleri zor durumu kendi durumumuz gibi sahiplenmemizi sağlayacaktır.

Doğuştan gelen bu yeteneği hatırlamak, bütün toplumların yalnızca yararına olacaktır.

Kaynakça

BÖLÜM 1: BİYOLOJİ, SOL VE SAĞ

Bar-Yosef, O. (1986). The walls of Jericho: An alternative interpretation. *Current Anthropology* 27:157-162.

Behar, D. et al. (2008). The dawn of human matrilineal diversity. *American Journal of Human Genetics* 82:1130-1140.

Blum, D. (2002). *Love at Goon Park: Harry Harlow and the Science of Affection.* New York: Perseus.

Churchill, W. S. (1991 [orig. 1932]), *Thoughts and Adventures.* New York: Norton.

Darwin, C. (1981 [orig. 1871]). *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

de Waal, F. B. M. (1986). The brutal elimination of a rival among captive male chimpanzees. *Ethology & Sociobiology 7:* 237-251.

de Waal, F. B. M. (1997). *Bonobo: The Forgotten Ape,* with photographs by Frans Lanting. Berkeley: University of California Press.

de Waal, F. B. M. (2006). *Primates and Philosophers: How Morality Evolved.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Fry, D. P. (2006). *The Human Potential for Peace: An Anthropological Challenge to Assumptions about War and Violence.* New York: Oxford University Press.

Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review* 108: 814-834.

Helliwell, J. F. (2003). How's life? Combining individual and national variables to explain subjective well-being. *Economic Modeling* 20: 331-360.

Hockings, K. J., Anderson,J. R., and Matsuzawa, T. (2006). Road crossing in chimpanzees: A risky business. *Current Biology* 16:668-670.

Hume, D. (1985 [orig. 1739]). A *Treatise of Human Nature.* Harmondsworth, UK: Penguin.

Kano, T. (1992). *The Last Ape: Pygmy Chimpanzee Behavior and Ecology.* Stanford, CA: Stanford University Press.

Lemov, R. (2005). *World as Laboratory: Experiments with Mice, Mazes, and Men.* New York: Hill & Wang.

Lordkipanidze, D. et al. (2007). Postcranial evidence from early Homo from Dmanisi, Georgia. *Nature* 449: 305-310.

Marshall Thomas, Ė. (2006). *The Old Way: A Story of the First People.* New York: Sarah Crichton.

Martikainen, P., and Valkonen, T. (1996). Mortality after the death of a spouse: Rates and causes of death in a large Finnish cohort. *American Journal of Public Health* 86:1087-1093.

Niedenthal, P. M. (2007). Embodying emotion. *Science* 316:1002-1005.

Poole,]. (1996). *Coming of Age with Elephants: A Memoir.* New York: Hyperion.

Rodseth, L., Wrangham, R. W, Harrigan, A. M., and Smuts, B. B. (1991). The human community as a primate society. *Current Anthropology* 32: 221-254.

Rossiter, C. (1961). *The Federalist Papers.* New York: New American Library.

Rousseau, J-J. (1762 [orig. 1968]). *The Social Contract.* London: Penguin.

Roy, M. M., and Christenfeld, N. J. S. (2004). Do dogs resemble their owners? *Psychological Science* 15: 361-363.

Saffire, W. (1990). The bonding market. *New York Times Magazine* 0une 24, 1990).

Smith, A. (1937 [orig. 1759]). A *Theory of Moral Sentiments.* New York: Modern Library.

Smith, A. (1982 [orig. 1776]). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* Indianapolis, IN: Liberty Classics.

Thierry, B., and Anderson,]. R. (1986). Adoption in anthropoid primates. *International Journal of Primatology 7*:191-216.

van Schaik, C. P., and van Noordwijk, M. A. (1985). Evolutionary effect of the absence of felids on the social organization of the macaques on the island of Simeulue. *Folia Primatologica* 44:138-147.

Wiessner, P. (2001). Taking the risk out of risky transactions: A forager's dilemma. In *Risky Business,* F. Salter (Ed.), pp. 21-43. Oxford, UK: Berghahn.

Wrangham, R. W, and Peterson, D. (1996). *Demonic Males: Apes and the Evolution of Human Aggression.* Boston: Houghton Mifflin.

Zajonc, R. B., Adelmann, P. K., Murphy, S. T., and Niedenthal, P. M. (1987). Convergence in the physical appearance of spouses: An implication of the vascular theory of emotional efference. *Motivation & Emotion* 11: 335-346.

BÖLÜM 2: ÖTEKİ DARWİNİZM

Carnegie, A. (1889). Wealth. *North American Review* 148:655-657.

Clark, C. (1997). *Misery and Company: Sympathy in Everyday Life.* Chicago: University of Chicago Press.

Dawkins, R. (1976). *The Selfish Gene.* Oxford, UK: Oxford University Press.

de Tocqueville, A. (1969 [orig. 1835]). *Democracy in America,* vol. 1. New York: Anchor.

de Waal, F. B. M. (1996). *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

de Waal, F. B. M. (1999). Anthropomorphism and anthropodenial: Consistency in our thinking about humans and other animals. *Philosophical Topics* 27:255-280.

de Waal, F. B. M. (2007 [orig. 1982]). *Chimpanzee Politics.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Flack, J. C, Krakauer, D. C, and de Waal, F. B. M. (2005). Robustness mechanisms in primate societies: A perturbation study. *Proceedings of the Royal Society London* B 272:1091-1099.

Ghiselin, M. (1974). *The Economy of Nature and the Evolution of Sex.* Berkeley: University of California Press.

Hofstadter, R. (1992 [orig. 1944]). *Social Darwinism in American Thought.* Boston: Beacon.

Kropotkin, P. (1972 [orig. 1902]). *Mutual Aid: A Factor of Evolution.* New York: New York University Press.

Lott, T. (2005). *Herding Cats: A Life in Politics.* New York: Harper.

Mayr, E. (1961). Cause and effect in biology. *Science* 134:1501-1506.

Mclean, B., and Elkind, P. (2003). *Smartest Guys in the Room: The Amazing Rise and Scandalous Fall of Enron.* New York: Portfolio.

Meston, C. M., and Buss, D. M. (2007). Why humans have sex. *Archives of Sexual Behavior* 36:477-507.

Midgley, M. (1979). Gene-juggling. *Philosophy* 54:439-458.

Rand, A. (1992 [orig. 1957]). *Atlas Shrugged.* New York: Dutton.

Ridley, M. (1996). *The Origins of Virtue.* New York: Penguin.

Silk, J. B., Alberts, S. C, and Altmann, J. (2003). Social bonds of female baboons enhance infant survival. *Science* 302:1231-1234.

Smuts, B. B. (1985). *Sex and Friendship in Baboons.* New York: Aldine.

Solomon, R. C. (2007). Free enterprise, sympathy, and virtue. In *Moral Markets: The Critical Role of Values in the Economy,* P. J. Zak (Ed.), pp. 16-41. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Spencer, H. (1864). *Social Statics.* New York: Appleton.

Tinbergen, N. (1963). On aims and methods of ethology. *Zeitschrift für Tierpsychologie* 20:410-433.

Todes, D. (1989). *Darwin without Malthus: The Struggle for Existence in Russian Evolutionary Thought.* New York: Oxford University Press.

Whybrow, P. C. (2005). *American Mania: When More* Is *Not Enough.* New York: Norton.

Wright, R. (1994). *The Moral Animal.* New York: Pantheon.

BÖLÜM 3: KONUŞAN BEDENLER

Alexander, R. D. (1986). Ostracism and indirect reciprocity: The reproductive significance of humor. *Ethology & Sociobiology* 7: 253-270.

Anderson, J. R., Myowa-Yamakoshi, M., and Matsuzawa, T. (2004). Contagious yawning in chimpanzees. *Proceedings of the Royal Society of London* B 271: S468-S470.

Aureli, F., Preston, S. D., & de Waal, F. B. M. (1999). Heart rate responses to social interactions in free-moving rhesus macaques: A pilot study. *Journal of Comparative Psychology* 113: 59-65.

Bard, K. A. (2007). Neonatal imitation in chimpanzees tested with two paradigms. *Animal Cognition* 10: 233-242.

Batson, C. D. (1991). *The Altruism Question: Toward a Social-Psychological Answer.* Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Boesch, C. (2007). What makes us human *(Homo sapiens)?* The challenge of cognitive cross-species comparison, *Journal of Comparative Psychology* 121:227-240.

Bonnie, K. E., Horner, V., Whiten, A., and de Waal, F. B. M. (2006). Spread of arbitrary conventions among chimpanzees: A controlled experiment. *Proceedings of the Royal Society of London* B, 274: 367-372.

Chartrand, T. L., and Bargh, J. A. (1999). The chameleon effect: The perception-behavior link and social interaction. *Journal of Personality & Social Psychology* 76: 893-910.

Church, R. M. (1959). Emotional reactions of rats to the pain of others. *Journal of Comparative Physiological Psychology* 52:132-134.

Cole, J. (2001). Empathy needs a face, *Journals of Consciousness Studies* 8: 51-68.

Darwin, C. (1981 [orig. 1871]). *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Davila Ross, M., Menzler, S., and Zimmermann, E. (2007). Rapid facial mimicry in orangutan play. *Biology Letters* 4: 27-30.

de Gelder, B. (2003). Towards the neurobiology of emotional body language. Nature Review of Neuroscience 7: 242-249.

de Waal, F. B. M. (1996). *Good Natural: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

de Waal, F. B. M. (2001). *The Ape and* the *Sushi Master*. New York: Basic Books.

de Waal, F. B. M., Boesch, C, Horner, V., and Whiten, A. (2008). Comparing children and apes not so simple. *Science* 319: 569.

Dimberg, U., Thunberg, M., and Elmehed, K. (2000). Unconscious facial reactions to emotional facial expressions. Psychological *Science* 11: 86-89.

Dosa, D. M. (2007). A day in the life of Oscar the cat. *New England Journal of Medicine* 357: 328-329.

Eisenberg, N. (2000). Empathy and sympathy. In *Handbook of Emotion* (2nd ed.), M. Lewis and J. M. Haviland-Jones (Eds.), pp. 677-691. New York: Guilford.

Ferrari P. F., Fogassi, L., Gallese, V., and Rizzolatti, G. (2003). Mirror neurons responding to the observation of ingestive and communicative mouth actions in the monkey ventral premotor cortex. *European* Journal *of Neuroscience* 17:1703-1714.

Ferrari, P. F., Visalberghi, E., Paukner, A., Fogassi, L., Ruggiero, A., and Suomi, S. J. (2006). Neonatal imitation in rhesus macaques. *PLoS-Biology* 4:1501-1508.

Gallese, V. (2005). "Being like me": Self-other identity, mirror neurons, and empathy. In *Perspectives on* Imitation, S. Hurley and N. Chater (Eds.), pp. 101-118. Cambridge, MA: MIT Press.

Gallese, V., Keysers, C, and Rizzolatti, G. (2004). A unifying view of the basis of social cognition. *Trends in Cognitive Science* 8: 396-403.

Geissmann, T., and Orgeldinger, M. (2000). The relationship between duet songs and pairbonds in siamangs, *Hylobates Syndactylus. Animal Behaviour* 60:805-809.

Goodall, J. (1990). *Through a Window.* Boston: Houghton Mifflin.

Hatfield, E., Cacioppo, J. T., and Rapson, R. L. (1994). *Emotional Contagion.* Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Haun, D. B. M., and Call, J. (2008). Imitation recognition in great apes. Current *Biology* 18:288-290.

Herman, L. H. (2002). Vocal, social, and self-imitation by bottlenosed dolphins. In *Imitation in Animals and Artifacts.* K. Dautenhahn and C. L. Nehaniv (Eds.), pp. 63-108. Cambridge, MA: MIT Press.

Herrmann, E., Call, J., Hernandez-Lloreda, M. V., Hare, B., and Tomasello, M. (2007). Humans have evolved specialized skills of social cognition: The cultural intelligence hypothesis. *Science* 317:1360-1366.

Hobbes, T. (1991 [orig. 1651]). *Leviathan.* Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Hoffman, M. L. (1978). Sex differences in empathy and related behaviors. *Psychological Bulletin* 84: 712-722.

Hopper, L., Spiteri, A., Lambeth, S. P., Schapiro, S. J., Horner, V., and Whiten, A. (2007). Experimental studies of traditions and underlying transmission processes in chimpanzees. *Animal Behaviour* 73:1021-1032.

Horner, V., and Whiten, A. (2007). Learning from others' mistakes? Limits on understanding a trap-tube task by young chimpanzees and children. *Journal of Comparative Psychology* 121:12-21.

Horner, V., Whiten, A., Flynn, E., and de Waal, F. B. M. (2006). Faithful replication of foraging techniques along cultural transmission chains by chimpanzees and children. *Proceedings National Academy of Sciences, USA* 103:13878-13883.

Iacoboni, M. (2005). Neural mechanisms of imitation. *Current Opinion in Neurobiology* 15: 632-637.

Joly-Mascheroni, R. M., Scnju, A., and Shepherd, A. J. (2008). Dogs catch human yawns. *Biology Letters* 4:446-448.

Langford, D., et al. (2006). Social modulation of pain as evidence for empathy in mice. *Science* 312:1967-1970.

Lipps, T. (1903). Einfühlung, innere Nachahmung und Organempfindung. *Archiv für die gesammte Psychologie,* vol. I, part 2. Leipzig: Engelman.

Lucke, J. F., and Batson, C. D. (1980). Response suppression to a distressed conspecific: Are laboratory rats altruistic? *Journal of Experimental Social Psychology* 16: 214-227.

MacLean, P. D. (1985). Brain evolution relating to family, play, and the separation call. *Archives of General Psychiatry* 42:405-417.

Marshall-Pescini, S., and Whiten, A. (2008). Social learning of nut-cracking behavior in East African sanctuary-living chimpanzees *(Pan troglodytes schweinfurthii). Journal of Comparative Psychology* 122:186-194.

Marshall, J. T., and Sugardjito, J. (1986). Gibbon svstematics. In *Comparative Primate Biology,* vol. 1, D. R. Swindler and J. Erwin (Eds.), pp. 137-185. New York: Liss.

Martin, G. B., and Clark, R. D. (1982). Distress crying in neonates: Species and peer specificity. *Developmental Psychology* 18: 3-9.

Masserman, J., Wechkin, M. S., and Terris, W. (1964). Altruistic behavior in rhesus monkeys. *American journal of Psychiatry* 121: 584-585.

McDougall, W. (1923 [orig. 1908]). *An Introduction to Social Psychology.* London: Methuen.

McGrew, W. C. (2004). *The Cultured Chimpanzee: Reflections on Cultural Primatology.* Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Meaney, C. A. (2000). In perfect unison. In *The Smile of a Dolphin: Remarkable Accounts of Animal Emotions,* M. Bekoff (Ed.), p. 50. New York: Discovery Books.

Meeren, H. K. M., van Heijnsbergen, C. C. R. J., and de Gelder, B. (2005). Rapid perceptual integration of facial expression and emotional body language. *Proceedings of the National Academy oj Sciences, USA* 102:16518-16523.

Meltzoff, A. N., and Moore, M. K. (1995). A theory of the role of imitation in the emergence of self. In *The Self in Infancy: Theory and Research, P.* Rochat (Ed.), pp. 73-93. Amsterdam: Elsevier.

Merleau-Ponty, M. (1964). *The Primacy of Perception.* Evanston, IL: Northwestern University Press.

Miller, R. E. (1967). Experimental approaches to the physiological and behavioral concomitants of affective communication in rhesus monkeys.

In *Social Communication among Primates*, S. A. Altmann (Ed.), pp. 125-134. Chicago: University of Chicago Press.

Miller, R. E., Murphy, J. V., and Mirsky, I. A. (1959). Relevance of facial expression and posture as cues in communication of affect between monkeys. AMA *Archives of General Psychiatry* 1:480-488.

Moore, B. R. (1992). Avian movement imitation and a new form of mimicry: Tracing the evoluting of a complex form of learning. *Behaviour* 122:231-263.

Panksepp, J. (1998). *Affective Neuroscience*. New York: Oxford University Press.

Paukner, A., Anderson, J. R., Borelli, E., Visalberghi, E., and Ferrari, P. F. (2005). Macaques recognize when they are being imitated. *Biology Letters* 1: 219-222.

Payne, K. (1998). *Silent Thunder: In the Presence of Elephants*. New York: Penguin.

Platek, S. M., Mohamed, F. B., and Gallup, G. G. (2005). Contagious yawning and the brain. *Cognitive Brain Research* 23:448-452.

Povinelli, D. J. (2000). *Folk Physics for Apes*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Prather, J. F., Peters, S., Nowicki, S., and Mooney, R. (2008). Precise auditory vocal mirroring in neurons for learned vocal communication. *Nature* 451: 305-310.

Preston, S. D., and de Waal, F. B. M. (2002). Empathy: Its ultimate and proximate bases. *Behavioral & Brain Sciences* 25:1-72.

Preston, S. D_4, and Stansfield, R. B. (2008). I know how you feel: Task-irrelevant facial expressions are spontaneously processed at a semantic level. *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience* 8: 54-64.

Preston, S. D., Bechara, A., Grabowski, T. J., Damasio, H., and Damasio, A. R. (2007). The neural substrates of cognitive empathy. *Social Neuroscience 2:* 254-275.

Proffitt, D. R. (2006). Embodied perception and the economy of action. *Perspectives on Psychological Science* 1:110-122.

Provine, R. (2000). *Laughter: A Scientific Investigation*. New York: Viking.

Repp, B. H., and Knoblich, G. (2004). Perceiving action identity: How pianists recognize their own performances. *Psychological Science* 15:604-609.

Russon, A. E. (1996). Imitation in everyday use: Matching and rehearsal in the spontaneous imitation of rehabilitant orangutans *(Pongo pygmaeus)*. In *Reaching into Thought: The Minds of the Great Apes*, A. E. Russon, K. A.

Bard, and S. T. Parker (Eds.), pp. 152-176. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Sagi, A., and Hoffman, M. L. (1976). Empathic distress in the newborn. *Developmental Psychology* 12:175-176.

Schlossberger, M. (2005). Die *Erfahrung des Anderen: Gefühle im menschlichen Miteinander.* Berlin: Akademic Verlag.

Senju, A., Maeda, M., Kikuchi, Y., Hasegawa, T., Tojo, Y, and Osanai, H. (2007). Absence of contagious yawning in children with autism spectrum disorder. *Biology Letters 3:* 706-708.

Singer, T, Seymour, B., O'Doherty, J. P., Stephan, K. E., Dolan, R.)., and Frith, C. D. (2006). Empathic neural responses are modulated by the perceived fairness of others. *Nature* 439:466-469.

Sisk, J. P. (1993). Saving the world. *First Things* 33: 9-14.

Smith, A. (1976 [orig. 1759]. A *Theory of Moral Sentiments,* D. D. Raphael, A. L. Macfie (Eds.). Oxford, UK: Clarendon Press.

Sonnby-Borgström, M. (2002). Automatic mimicry reactions as related to differences in emotional empathy. *Scandinavian Journal of Psychology* 43: 433-443.

Stürmer, S., Snyder, M., and Omoto, A. M. (2005). Prosocial emotions and helping: The moderating role of group membership, *Journal of Personality & Social Psychology* 88: 532-546.

Taylor, S. (2002). *The Tending Instinct.* New York: Times Books.

Thelen, E., Schoner, G., Scheier, C, and Smith, L. B. (2001). The dynamics of embodiment: A field theory of infant perseverative reaching. *Behavioral & Brain Sciences* 24:1-86.

Thorndike, E. L. (1898). Animal intelligence: An experimental study of the associative process in animals. *Psychological Review & Monography 2:* 551-553.

Tomasello, M. (1999). *The Cultural Origins of Human Cognition.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

van Baaren, R. B., Holland, R. W., Steenaert, B., and van Knippenberg, A. (2003). Mimicry for money: Behavioral consequences of imitation. *Journal of Experimental Social Psychology* 39: 393-398.

van Hooff, J. A. R. A. M. (1972). A comparative approach to the phylogeny of laughter and smiling. In *Non-verbal Communication,* R. Hinde (Ed.), pp. 209-241. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

van Schaik, C. P. (2004). *Among Orangutans: Red Apes and the Rise of Human Culture*. Cambridge, MA: Belknap.

Walusinski, O., and Deputte, B. L. (2004). Le baillement: Phylogenese, ethologie, nosogenie. *Revue Neurologique* 160:1011-1021.

Wascher, C. A. F., Isabella Scheiber, I. B. R., and Kotrschal, K. (2008). Heart rate modulation in bystanding geese watching social and non-social events. *Proceedings of the Royal Society of London* B 275:1653-1659.

Wells, R. S. (2003). Dolphin social complexity: Lessons from long-term study and life history. In *Animal Social Complexity,* F. B. M. de Waal and P. L. Tyack (Eds.), pp. 32-56. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Whiten, A., and Ham R. (1992). On the nature and evolution of imitation in the animal kingdom: Reappraisal of a century of research. In *Advances in the Study of Behavior,* vol. 21., J. B. Slater et al. (Eds.), pp. 239-283. New York: Academic Press.

Whiten, A., et al. (1999). Cultures in chimpanzees. *Nature* 399:682-685.

Whiten, A., Horner, V., and de Waal, F. B. M. (2005). Conformity to cultural norms of tool use in chimpanzees. *Nature* 437: 737-740.

Zahn-Waxler, C, Radke-Yarrow, M., Wagner, E., and Chapman, M. (1992). Development of concern for others. *Developmental Psychology* 28:126-136.

BÖLÜM 4: BAŞKASININ YERİNDE OLMAK

Bailey, M. B. (1986). Every animal is the smartest: Intelligence and the ecological niche. In *Animal Intelligence,* R. Hoage and L. Goldman (Eds.), pp. 105-113. Washington, DC: Smithsonian Institution Press.

Batson, C. D. (1991). *The Altruism Question: Toward a Social-Psychological Answer*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Batson, C. D., et al. (1997). Is empathy-induced helping due to self-other merging? *Journal of* Personality *& Social* Psychology 73:495-509.

Bradmetz, J., and Schneider, R. (1999). Is Little Red Riding Hood afraid of her grandmother? Cognitive versus emotional response to a false belief. *British Journal* of *Developmental Psychology* 17: 501-514.

Bugnyar, T., and Heinrich, B. (2005). Ravens, Corvus corax, differentiate between knowledgeable and ignorant competitors. *Proceedings of the Royal Society of London* B 272:1641-1646.

Burkart, j. M., Fehr, E., Efferson, C, and van Schaik, C. P. (2007). Other-regarding preferences in a non-human primate: Common marmosets provision food altruistically. *Proceedings of the National Academy of Sciences,* USA 104:19762-19766.

Cialdini, R. B., Brown, S. L., Lewis, B. P., Luce, C. L., and Neuberg, S. L. (1997). Reinterpreting the empathy-altruism relationship: When one into one equals oneness. *Journal of Personality & Social Psychology* 73:481-94.

Cools, A., van Hout, A. J. M., and Nelissen, M. H.]. (2008). Canine reconciliation and third-party-initiated postconflict affiliation: Do peacemaking social mechanisms in dogs rival those of higher primates? *Ethology* 114:53-63.

Cordoni, G., and Palagi, E. (2008). Reconciliation in wolves (*Canis lupus*): New evidence for a comparative perspective. *Ethology* 114:298-308.

Dally, J. M., Emery, N. J., and Clayton, N. S. (2006). Food-caching western scrub-jays keep track of who was watching when. *Science* 312:1662-1665.

Darley, J. M., and Batson, C. D. (1973). From Jerusalem to Jericho: A study of situational and dispositional variables in helping behavior. *Journal of* Personality *& Social Psychology* 27:100-108.

de Gelder, B. (1987). On having a theory of mind. *Cognition* 27:285-290.

de Waal, F. B. M. (1989). *Peacemaking among Primates.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

de Waal, F. B. M. (1996). *Good Natured*: The Origins *of Right and Wrong in Humans and* Other Animals. *Cambridge,* MA: Harvard University Press.

de Waal, F. B. M. (1997). *Bonobo: The Forgotten Ape.* Berkeley: University of California Press.

de Waal, F. B. M. (2002). *The Ape and the Sushi Master.* New York: Basic Books.

de Waal, F. B. M. (2003). On the possibility of animal empathy. In *Feelings & Emotions: The Amsterdam Symposium,* T. Manstead, N. Frijda, and A. Fischer (Eds.), pp. 379-399. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

de Waal, F. B. M. (2007 [orig. 1982]). *Chimpanzee Politics: Power and Sex among Apes.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

de Waal, F. B. M. (2008). Putting the altruism back into altruism: The evolution of empathy. *Annual Review of Psychology* 59:279-300.

de Waal, F. B. M. (in press). The need for a bottom-up account of chimpanzee cognition. In *The Mind of the Chimpanzee: Ecological and Experimental Perspectives,* E. V. Lonsdorf, S. R. Ross, and T. Matsuzawa (Eds). Chicago: University of Chicago Press.

de Waal, F. B. M, Leimgruber, K., and Greenberg, A. R. (2008). Giving is self-rewarding for monkeys. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA* 105:13685-13689.

de Waal, F. B. M., and van Roosmalen, A. (1979). Reconciliation and consolation among chimpanzees. *Behavioral Ecology & Sociobiology* 5: 55-66.

Flombaum, J. I., and Santos, L. R. (2005). Rhesus monkeys attribute perceptions to others. *Current Biology* 15:447-452.

Fouts, R., and Mills, T. (1997). *Next of Kin.* New York: Morrow.

Fraser, O., Stahl, D., and Aureli, A. (2008). Stress reduction through consolation in chimpanzees. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA* 105:8557-8562.

Goodall, J. (1986). *The Chimpanzees of Gombe: Patterns of Behavior.* Cambridge, MA: Belknap.

Goodall, J. (1990). *Through a Window.* Boston: Houghton Mifflin.

Hare, B., Call, J., and Tomasello, M. (2001). Do chimpanzees know what conspecifics know? *Animal Behaviour* 61:139-151.

Harris, P., Johnson, C. N., Hutton, D., Andrews, G., and Cooke, T. (1989). Young children's theory of mind and emotion. *Cognition & Emotion* 3: 379-400.

Hobson, R. P. (1991). Against the theory of "Theory of Mind." *British Journal of Developmental Psychology* 9: 33-51.

Hoffman, M. L. (1981). Is altruism part of human nature? *Journal of Personality & Social Psychology* 40:121-137.

Hornstein, H. A. (1991). Empathic distress and altruism: Still inseparable. *Psychological Inquiry 2:*133-135.

Humphrey, N. (1978). Nature's psychologists. *New Scientist* 78: 900-904.

Jensen, K., Hare, B., Call, J., and Tomasello, M. (2006). What's in it for me? Self-regard precludes altruism and spite in chimpanzees. *Proceedings of the Royal Society of London* B 273:1013-1021.

Kagan, J. (2000). Human morality is distinctive. *Journal of Consciousness Studies* 7:46-48.

Krebs, D. L. (1991). Altruism and egoism: A false dichotomy? *Psychological Inquiry* 2:137-139.

Krensky, S. (2002). *Abe Lincoln and the Muddy Pig.* New York: Simon & Schuster.

Kuroshima, H., Fujita, K. Adachi, I., Iwata, K., and Fuyuki, A. (2003). A capuchin monkey recognizes when people do and do not know the location of food. Animal Cognition 6:283-291.

Ladygina-Kohts, N. N. (2001 [1935]). *Infant Chimpanzee and Human Child: A Classic 1935 Comparative Study of Ape Emotions and Intelligence.* F. B. M. de Waal (Ed.). New York: Oxford University Press.

Lakshminarayanan, V. R., and Santos, L. R. (2008). Capuchin monkeys are sensitive to others' welfare. *Current Biology 18*: R999-R1000.

Lanzetta, J. T., and Englis, B. G. (1989). Expectations of cooperation and competition and their effects on observers' vicarious emotional responses, *journal of Personality & Social Psychology* 56: 543-554.

Lordkipanidze, D., et al. (2007). Postcranial evidence from early *Homo* from Dmanisi, Georgia. *Nature* 449: 305-310.

MacNeilage, P. F., and Davis, B. L. (2000). On the origin of internal structure of word forms. *Science* 288: 527-531.

McConnell, P. (2005). *For the Love of a Dog.* New York: Ballantine.

Menzel, E. W. (1972). Spontaneous invention of ladders in a group of young chimpanzees. *Folia Primatologica* 17:87-106.

Menzel, E. W. (1974). A group of young chimpanzees in a one-acre field. In *Behavior of Non-human Primates,* vol. 5, A. M. Schrier and F. Stollnitz (Eds.), pp. 83-153. New York: Academic Press.

Menzel, E. W., and Johnson, M. K. (1976). Communication and cognitive organization in humans and other animals. *Annals of the New York Academy of Sciences* 280:131-142.

Nakamura, M., McGrew, W. C, Marchant, L. F., and Nishida, T. (2000). Social scratch: Another custom in wild chimpanzees? *Primates* 41:237-248.

O'Connell, S. M. 1995. Empathy in chimpanzees: Evidence for Theory of Mind? *Primates* 36: 397-410.

Ottoni, E. B., and Mannu, M. (2001). Semi-free ranging tufted capuchin monkeys spontaneously use tools to crack open nuts. *International Journal of Primatology* 22: 347-358.

Perner, J., and Ruffman, T. (2005). Infants' insight into the mind: How deep? *Science* 308:214-216.

Premack, D., and Woodruff, G. (1978). Does the chimpanzee have a theory of mind? *Behavioral and Brain Sciences* 1: 515-526.

Rosenblatt, P. (2006). *Two in a Bed: The Social System of Couple Bed Sharing.* New York: State University of New York Press.

Silk, J. B., et al. (2005). Chimpanzees are indifferent to the welfare of unrelated group members. *Nature* 437:1357-1359.

Smith, A. (1937 [orig. 1759]). *The Theory of Moral Sentiments.* New York: Modern Library.

Swofford, A. (2003). *Jarhead.* New York: Scribner.

Tomasello, M., and Call, J. (2006). Do chimpanzees know what others see—or only what they are looking at? In *Rational Animals?* S. Hurley and M. Nudds (Eds.), pp. 371-384. Oxford, UK: Oxford University Press.

Viranyi, Z., Topal, J., Miklosi, A., and Csanyi, V. (2005). A nonverbal test of knowledge attribution: A comparative study on dogs and human infants. *Animal Cognition* 9:13-26.

Warneken, F., Hare, B., Melis, A. P., Hanus, D., and Tomasello, M. (2007). Spontaneous altruism by chimpanzees and young children. *PLoS Biology* 5:1414-1420.

Wellman, H. M., Phillips, A. X, and Rodriguez, T. (2000). Young children's understanding of perception, desire, and emotion. *Child Development* 71: 895-912.

Wispé, L. (1991). *The Psychology of Sympathy.* New York: Plenum.

Yerkes, R. M. (1925). *Almost Human.* New York: Century.

Zahn-Waxler, C, Hollenbeck, B., and Radke-Yarrow, M. (1984). The origins of empathy and altruism. In *Advances in Animal Welfare Science,* M. W. Fox and L. D. Mickley (Eds.), pp. 21-39. Washington, DC: Humane Society of the United States.

Zillmann, D., and Cantor,]. R. (1977). Affective responses to the emotions of a protagonist. *Journal of Experimental Social Psychology* 13:155-165.

BÖLÜM 5: GÜNEŞİ BALÇIKLA SIVAMAK

Anderson, J. R., and Gallup, G. G., Jr. (1999). Self-recognition in nonhuman primates: Past and future challenges. In *Animal Models of Human Emotion and Cognition,* M. Haug and R. E. Whalen (Eds.), pp. 175-194. Washington, DC: APA.

Balfour, D., and Balfour, S. (1998). *African Elephants, A Celebration of Majesty.* New York: Abbeville Press.

Bates, L. A., et al. (2008). Do elephants show empathy? *Journal of Consciousness Studies* 15: 204-225.

Bekoff, M. (2001). Observations of scent-marking and discriminating self from others by a domestic dog: Tales of displaced yellow snow. *Behavioural Processes* 55: 75-79.

Bekoff, M., and Sherman, P. W. (2003). Reflections on animal selves. *Trends in Ecology and Evolution* 19:176-180.

Bischof-Köhler, D. (1988). Über den Zusammenhang von Empathie und der Fahigkeit sich im Spiegel zu erkennen. *Sckweizerische Zeitschrift für Psychologie* 47:147-159.

Bischof-Köhler, D. (1991). The development of empathy in infants. In *Infant Development: Perspectives from German-Speaking Countries,* M. Lamb and M. Keller (Eds.), pp. 245-273. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Bonnie, K. E., and de Waal, F. B. M. (2004). Primate social reciprocity and the origin of gratitude. In The *Psychology of Gratitude,* R. A. Emmons and M. E. McCullough (Eds.), pp. 213-229. Oxford, UK: Oxford University Press.

Butterworth, G., and Grover, L. (1988). The origins of referential communication in human infancy. In *Thought without Language,* L. Weiskrantz (Ed.), pp. 5-24. Oxford, UK: Clarendon.

Caldwell, M. C, and Caldwell, D. K. (1966). Epimeletic (care-giving) behavior in Cetacea. In *Whales, Dolphins, and Porpoises,* K. S. Norris (Ed.), pp. 755-789. Berkeley: University of California Press.

Carpenter, C. R. (1934). A field study of the behavior and social relations of howling monkeys. *Comparative Psychology Monographs* 10:1-168.

Cenami Spada, E., Aureli, F., Verbeek, P., and de Waal, F. B. M. (1995). The self as reference point: Can animals do without it? In *The Self in Infancy: Theory and Research*, P. Rochat (Ed.), pp. 193-215. Amsterdam: Elsevier.

Cheney, D. L., and Seyfarth, R. M. (2008). *Baboon Metaphysics: The Evolution of a Social Mind*. Chicago: University of Chicago Press.

Connor, R. C, and Norris, K. S. (1982). Are dolphins reciprocal altruists? *American Naturalist* 119: 358-372.

de Waal, F. B. M. (1988). The communicative repertoire of captive bonobos *(Panpaniscus)*, compared to that of chimpanzees. *Behaviour* 106:183-251.

de Waal, F. B. M. (1997). *Bonobo: The Forgotten Ape*. Berkeley: University of California Press.

de Waal, F. B. M. (2001). *The Ape and the Sushi Master*. New York: Basic Books.

de Waal, F. B. M. (2007 [orig. 1982]). *Chimpanzee Politics: Power and Sex among Apes*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

de Waal, F. B. M. (2008). Putting the altruism back into altruism: The evolution of empathy. *Annual* Review *of Psychology* 59: 279-300.

de Waal, F. B. M., and Aureli, F. (1996). Consolation, reconciliation, and a possible cognitive difference between macaque and chimpanzee. In *Reaching into Thought: The Minds of the Great Apes*, A. E. Russon, K. A. Bard, and S. T. Parker (Eds.), pp. 80-110. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

de Waal, F. B. M., Dindo, M., Freeman, C. A., and Hall, M. (2005). The monkey in the mirror: Hardly a stranger. *Proceedings of the* National *Academy of Sciences, USA* 102:11140-11147.

Decety, J., and Chaminade, T. (2003). When the self represents the other: A new cognitive neuroscience view on psychological identification. *Consciousness & Cognition* 12:577-596.

Decety, J., and Grezes, J. (2006). The power of simulation: Imagining one's own and other's behavior. *Brain Research* 1079:4—14.

Douglas-Hamilton, I., Bhalla, S., Wittemyer, G., and Vollrath, F. (2006). Behavioural reactions of elephants towards a dying and deceased matriarch. *Applied Animal Behaviour Science* 100: 87-102.

Emery, N. J., and Clayton, N. S. (2001). Effects of experience and social context on prospective caching strategies by scrub jays. *Nature* 414: 443-446.

Emery, N. J., and Clayton, N. S. (2004). The mentality of crows: Convergent evolution of intelligence in corvids and apes. *Science* 306: 1903-1907.

Engh, A. L., et al. (2005). Behavioural and hormonal responses to predation in female chacma baboons. *Proceedings of the Royal Society of London* B 273: 707-712.

Epstein, R., Lanza, R. P., and Skinner, B. F. (1981). "Self-awareness" in the pigeon. *Science* 212:695-696.

Gallup, G. G. Jr. (1970). Chimpanzees: Self-recognition. *Science* 167: 86-87.

Gallup, G. G. Jr. (1983). Toward a comparative psychology of mind. In *Animal Cognition and* Behavior, R. L. Mellgren (Ed.), pp. 473-510. New York: North-Holland.

Goleman, D. (2006). *Social Intelligence: The New Science of Human Relationships.* New York: Bantam Books.

Gould, S. J. (1977). *Ontogeny and Phylogeny.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hakeem, A. Y, Sherwood, C. C, Bonar, C. J., Butti, C, Hof, P. R., and Allman, J. M. (2009). Von Economo Neurons in the elephant brain. *Anatomical Record* 292: 242-248.

Johnson, D. B. (1992). Altruistic behavior and the development of the self in infants. *Merrill-Palmer Quarterly of Behavior & Development* 28: 379-388.

Jorgensen, M. J., Hopkins, W. D., and Suomi, S. J. (1995). Using a computerized testing system to investigate the preconceptual self in nonhuman primates and humans. In *The Self in Infancy: Theory and Research,* P. Rochat (Ed.), pp. 243-256. Amsterdam: Elsevier.

Ladygina-Kohts, N. N. (2001 [1935]). *Infant Chimpanzee and Human Child: A Classic 1935 Comparative Study of Ape Emotions and Intelligence.* F. B. M. de Waal (Ed.). New York: Oxford University Press.

Krause, M. A. (1997). Comparative perspectives on pointing and joint attention in children and apes. *International Journal of Comparative Psychology* 10:137-157.

Kummer, H. (1968). *Social Organization of Hamadryas Baboons.* Chicago: University of Chicago Press.

Leavens, D. A., and Hopkins, W. D. (1998). Intentional communication by chimpanzees: A cross-sectional study of the use of referential gestures. *Developmental Psychology* 34:813-822.

Leavens, D. A., and Hopkins, W. D. (1999). The whole-hand point: The structure and function of pointing from a comparative perspective. *Journal of Comparative Psychology* 113:417-425.

Lewis, M., and Ramsay, D. (2004). Development of self-recognition, personal pronoun use, and pretend play during the 2nd year. *Child Development* 75:1821-1831.

Manger, P. R. (2006). An examination of cetacean brain structure with a novel hypothesis correlating thermogenesis to the evolution of a big brain. *Biological Review* 81:293-338.

Marais, E. N. (1939). *My Friends the Baboons.* New York: McBride.

Marino, L. (1998). A comparison of encephalization between odontocete cetaceans and anthropoid primates. *Brain, Behavior, and Evolution* 51: 230-238.

Marino, L., et al. (2007). Cetaceans have complex brains for complex cognition. *PLoS-Biology* 5: el 39.

Medians, G. (1992). The inapplicability of the biogenetic rule to behavioral development. *Human Development* 35:1-8.

Menzel, C. R. (1999). Unprompted recall and reporting of hidden objects by a chimpanzee *(Pan troglodytes)* after extended delays *Journal of Comparative Psychology* 113:426-434.

Menzel, E. W. (1973). Leadership and communication in young chimpanzees. In *Precultural Primate Behavior,* E. W. Menzel (Ed.). Basel: Karger.

Menzel, E. W. (1979). Communication of object-locations in a group of young chimpanzees. In *The Great Apes,* D. A. Hamburg and E. R. McCown (Eds.), pp. 359-371. Menlo Park, CA: Benjamin Cummings.

Moss, C. (1988). *Elephant Memories: Thirteen Years in the life of an Elephant Family.* New York: Fawcett Columbine.

Nimchinsky, E. A., et al. (1999). A neuronal morphologic type unique to humans and great apes. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA* 96: 5268-5273.

Plotnik, J., de Waal, F. B. M., and Reiss, D. (2006). Self-recognition in an Asian elephant. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA* 103: 17053-17057.

Poole, J. (1996). *Coming of Age with Elephants: A Memoir.* New York: Hyperion.

Povinelli, D. J. (1989). Failure to find self-recognition in Asian elephants *(Elephas maximus)* in contrast to their use of mirror cues to discover hidden food. *Journal of Comparative Psychology* 103:122-131.

Povinelli, D.J., and Cant, J. G. H. (1995). Arboreal clambering and the evolution of self-conception. *Quarterly Review of Biology* 70: 393-421.

Preston, S. D., and de Waal, F. B. M. (2002). Empathy: Its ultimate and proximate bases. *Behavioral & Brain Sciences* 25:1-72.

Reiss, D., and Marino, L. (2001). Mirror self-recognition in the bottlenose dolphin: A case of cognitive convergence. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA* 98: 5937-5942.

Rochat, P. (2003). Five levels of self-awareness as they unfold early in life. *Consciousness & Cognition* 12: 717-731.

Sapolsky, R. M. (2001). *A Primate's Memoir: A Neuroscientist's Unconventional Life among the Baboons.* New York: Scribner.

Schino, G., Geminiani, S., Rosati, L., and Aureli, F. (2004). Behavioral and emotional response of Japanese macaque mothers after their offspring receive an aggression. *Journal of Comparative Psychology* 118: 340-346.

Seed, A. M., Clayton, N. S., and Emery, N.J. (2007). Postconflict third-party affiliation in rooks. *Current Biology* 17:152-158.

Seeley, W. W, et al. (2006). Early frontotemporal dementia targets neurons unique to apes and humans. *Annals of Neurology* 60: 660-667.

Semendeferi, K., Lu, A., Schenker, N., and Damasio, H. (2002). Humans and great apes share a large frontal cortex. *Nature Neuroscience* 5:272-276.

Siebenaler, J. B., and Caldwell, D. K. (1956). Cooperation among adult dolphins. *Journal of Mammalogy* 37:126-128.

Smuts, B. B. (1999 [prig. 1985]). *Sex and Friendship in Baboons.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Thompson, R. K. R., and Contie, C. L. (1994). Further reflections on mirror usage by pigeons: Lessons from Winnie-the-Pooh and Pinocchio too. In *Self-Awareness in Animals and Humans,* S. T. Parker et al. (Eds.), pp. 392-409. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Toda, K., and Watanabe, S. (2008). Discrimination of moving video images of self by pigeons *(Columba livia). Animal Cognition* 11: 699-705.

Tomasello, M., Carpenter, M., and Liszkowski, U. (2007). A new look at infant pointing. *Child Development* 78: 705-722.

Trivers, R. L. (1971). The evolution of reciprocal altruism. *Quarterly Review of Biology* 46:35-57.

Vea, J. J., and Sabater-Pi, J. (1998). Spontaneous pointing behaviour in the wild pygmy chimpanzee. *Folia Primatologica* 69: 289-290.

Verbeek, P., and de Waal, F. B.- M. (1997). Postconflict behavior in captive brown capuchins in the presence and absence of attractive food. *International Journal of Primatology* 18: 703-725.

von Hoesch, W. (1961). Über Ziegenhütende Barenpaviane. *Zeitschrft für Tierpsychologie* 18: 297-301.

Zahn-Waxler, C, Radke-Yarrow, M., Wagner, E., and Chapman, M. (1992). Development of concern for others. *Developmental Psychology* 28:126-136.

BÖLÜM 6: ADALET ADALETTİR

Ahn, T. K., Ostrom, E., Schmidt, D., and Walker, J. (2003). Trust in two-person games: Game structures and linkages. In *Trust and Reciprocity,* E. Ostrom and J. Walker (Eds.), pp. 323-351. New York: Russell Sage.

Alvard, M. (2004). The Ultimatum Game, fairness, and cooperation among big game hunters. In *Foundations of Human Sociality: Ethnography and Experiments in 15 Small-scale Societies, J.* Henrich et al. (Eds.), pp. 413-435. London: Oxford University Press.

Amati, S., Babweteera, and Wittig, R. M. (2008). Snare removal by a chimpanzee of the Sonso community, Budongo Forest (Uganda). *Pan Africa News* 15: 6-8.

Bartels, L. M. (2008). *The Political Economy of the New Gilded Age.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Beck, B. B. (1973). Cooperative tool use by captive Hamadryas baboons. *Science* 182: 594-597.

Bellugi, U., Lichtenberger, L., Jones, W, Lai, Z., and St. George, M. (2000). The neurocognitive profile of Williams Syndrome: A complex pattern of strengths and weaknesses. *Journal of Cognitive Neuroscience* 12: 7-29.

Boehm, C. (1993). Egalitarian behavior and reverse dominance hierarchy. *Current Anthropology* 34: 227-254.

Boesch, G, and Boesch-Achermann, H. (2000). *The Chimpanzees of the Tai Forest.* Oxford, UK: Oxford University Press.

Boyd, R. (2006). The puzzle of human sociality. *Science* 314:1555-1556.

Brauer, J., Call,]., and Tomasello, M. (2009). Are apes inequity averse? New data on the token-exchange paradigm. *American journal of Primatology* 71: 175-181.

Brosnan, S. F. (2008). Responses to inequity in non-human primates. In *Neuroeconomics: Decision Making and the Brain, P.* W. Glimcher et al. (Eds.), pp. 283-300. New York: Academic Press.

Brosnan, S. F., and de Waal, F. B. M. (2003). Monkeys reject unequal pay. *Nature* 425: 297-299.

Brosnan, S. F., and de Waal, F. B. M. (2004). Socially learned preferences for differentially rewarded tokens in the brown capuchin monkey. *Journal of Comparative Psychology* 118:133-139.

Brosnan, S. F., Schiff, H., and de Waal, F. B. M. (2005). Tolerance for inequity increases with social closeness in chimpanzees. *Proceedings of the Royal Society of London* B 272: 253-258.

Bshary, R., and Würth, M. (2001). Cleaner fish *Labroides dimidiatus* manipulate client reef fish by providing tactile stimulation. *Proceedings of the Royal Society of London* B 268:1495-1501.

Burnham, T. G, and Johnson, D. D. P. (2005). The biological and evolutionary logic of human cooperation. *Analyse & Kritik* 27:113-135.

Chase, I. (1988). The vacancy chain process: A new mechanism of resource distribution in animals with application to hermit crabs. *Animal Behaviour* 36:1265-1274.

Clark, M. S., and Grote N. K. (2003). Close relationships. In *Handbook of Psychology: Personality and Social Psychology,* T Millon and M. J. Lerner (Eds.), pp. 447-461. New York: John Wiley.

Csanyi (2005). *If Dogs Could Talk: Exploring the Canine Mind.* New York: North Point.

Dana, J. D., Kuang, J., and Weber, R. A. (2004). Exploiting moral wriggle room: Behavior inconsistent with a preference for fair outcomes. Available at *Social Science Research Network,* abstract 400900.

de Waal, F. B. M. (1989). Food sharing and reciprocal obligations in chimpanzees. *Journal of Human Evolution* 18:433-459.

de Waal, F. B. M. (1996). *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

de Waal, F. B. M. (1997). *Bonobo: The Forgotten Ape,* with photographs by Frans Lanting. Berkeley: University of California Press.

de Waal, F. B. M. (1997). The chimpanzee's service economy: Food for grooming. *Evolution of Human Behavior* 18: 375-86.

de Waal, F. B. M. (2000). Attitudinal reciprocity in food sharing among brown capuchins. *Animal Behaviour* 60:253-261.

de Waal, F. B. M. (2007 [orig. 1982]). *Chimpanzee Politics.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

de Waal, F. B. M., and Berger, M. L. (2000). Payment for labour in monkeys. *Nature* 404: 563.

de Waal, F. B. M., Leimgruber, K., and Greenberg, A. R. (2008). Giving is self-rewarding for monkeys. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA* 105:13685-13689.

de Waal, F. B. M., and Luttrell, L. M. (1988). Mechanisms of social reciprocity in three primate species: Symmetrical relationship characteristics or cognition? *Ethology & Sociobiology* 9:101-118.

Fehr, E., and Fischbacher, U. (2003), The nature of altruism. *Nature* 425, 785-791.

Fehr, E., and Schmidt, K. M. (1999). A theory of fairness, competition, and cooperation. *Quarterly Journal of Economics* 114:817-868.

Fletcher, G. E. (2008). Attending to the outcome of others: Disadvantageous inequity aversion in male capuchin monkeys. *American Journal of Primatology* 70: 901-905.

Frank, R. H. (1988). *Passions Within Reason.* New York: Norton.

Frank, R. H., and Cook, P. J. (1995). *Winner-Take-All Society.* New York: Free Press.

Freud, S. (1950 [orig. 1913]). *Totem and Taboo: Some Points of Agreement between the Mental Lives of Savages and Neurotics.* New York: Norton.

Gintis, H., Bowles, S., Boyd, R., and Fehr, E. (2005). *Moral Sentiments and Material Interests.* Cambridge, MA: MIT Press.

Güth, W., Schmittberger, R., and Schwarze, B. (1982). An experimental analysis of ultimatum bargaining. *Journal of Economic Behavior & Organization* 3: 367-388.

Handler, J. F. (2004). *Social Citizenship and Workfare in the United States and Western Europe: The Paradox of Inclusion.* Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Harbaugh, W. T., Mayr, U., and Burghart, D. R. (2007). Neural responses to taxation and voluntary giving reveal motives for charitable donations. *Science* 326:1622-1625.

Heidary, F., et al. (2008). Food inequality negatively impacts cardiac health in rabbits. *PLoS ONE* 3(11): e3705. doi:10.1371/journal.pone. 0003705.

Henrich,J., Boyd, R., Bowles, S., Camerer, C, Gintis, H., McElreath, R., and Fehr, E. (2001). In *search of Homo economicus:* Experiments in 15 small-scale societies. *American Economic* Review 91: 73-79.

Henzi, S. P. and Barrett, L. (2002). Infants as a commodity in a baboon market. *Animal Behaviour* 63: 915-921.

Hobbes, T. (2004 [orig. 1651]). *De Cive.* Whitefish, MT: Kessinger.

Hockings, K.J., et al. (2007). Chimpanzees share forbidden fruit. *PLoS ONE* 9:e886.

Jensen, K., Call, J., and Tomasello, M. (2007). Chimpanzees are rational maximizers in an Ultimatum Game. *Science* 318:107-109.

Kahneman, D., Knetsch, J., and Thaler, R. (1986). Fairness and the assumptions of economics. *Journal of Business* 59: 285-300.

Knutson, B., Wimmer, G. E., Kuhnen, C M, and Winkielman, P. (2008). Nucleus accumbens activation mediates the influence of reward cues on financial risk taking. *NeuroReport* 19: 509-513.

Koyama, N. R, Caws, C, and Aureli, F. (2006). Interchange of grooming and agonistic support in chimpanzees. *International Journal of Primatology 27:* 1293-1309.

Kropotkin, P. (1906). *The Conquest of Bread.* New York: Putnam.

Kummer, H. (1991). Evolutionary transformations of possessive behavior. *Journal of Social Behavior and Personality 6:* 75-83.

Langergraber, K. E., Mitani, J. C, and Vigilant, L. (2007). The limited impact of kinship on cooperation in wild chimpanzees. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA* 104: 7786-7790.

Neiworth, J. J., Johnson, E. T, Whillock, K., Greenberg, J., and Brown, V. (2009). Is a sense of inequity an ancestral primate trait? Testing social inequity in cotton top tamarins *(Saguinus oedipus). Journal of Comparative Psychology* 123:10-17.

Némirovsky, I. (2006). *Suite Eranqaise.* New York: Knopf.

Nishida, T, Hasegawa, T, Hayaki, H., Takahata, Y, and Uehara, S. (1992). Meat-sharing as a coalition strategy by an alpha male chimpanzee? In *Topics of Primatology*, T. Nishida (Ed.), pp. 159-174. Tokyo: Tokyo Press.

Noe, R., and Hammerstein, P. (1994). Biological markets: Supply and demand determine the effect of partner choice in cooperation, mutualism and mating. *Behavioral Ecology & Sociobiology* 35:1-11.

Pepperberg, I. M. (2008). *Alex & Me.* New York: Collins.

Perry, S. (2008). *Manipulative Monkeys: The Capuchins of Lomas Barbudal.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Perry, S., and Rose, L. (1994). Begging and transfer of coati meat by white-faced capuchin monkeys, *Cebus capucinus*. *Primates* 35:409-415.

Perry, S., et al. (2003). Social conventions in wild white-faced capuchin monkeys: Evidence for traditions in a neotropical primate. *Current Anthropology* 44: 241-268.

Range, F., Horn, L., Viranyi, Z., and Huber, L. (2009). The absence of reward induces inequity aversion in dogs. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA* 106: 340-345.

Rose, L. (1997). Vertebrate predation and food-sharing in Cebus and Pan. *International journal of Primatology* 18: 727-765.

Rosenau, P. V. (2006). Is economic theory wrong about human nature? *Journal of Economic and Social Policy* 10:16-78.

Sanfey, A. G., Rilling, J. K., Aronson, J. A., Nystrom, L. E., and Cohen, J. D. (2003). The neural basis of economic decision-making in the ultimatum game. *Science* 300:1755-1758.

Shermer, M. (2008). *The Mind of the Market.* New York: Times Books.

Skyrms, B. (2004). *The Stag Hunt and the Evolution of Social Structure.* Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Smith, A. (1982 [orig. 1776]). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* Indianapolis, IN: Liberty Classics.

Subramanian, S. V., and Kawachi, I. (2003). The association between state income inequality and worse health is not confounded by race. *International Journal of Epidemiology* 32:1022-1028.

Trivers, R. (2004). Mutual benefits at all levels of life. *Science* 304: 964-965.

van Wolkenten, M., Brosnan, S. F., and de Waal, F. B. M. (2007). Inequity responses of monkeys modified by effort. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA* 104:18854-18859.

Visalberghi, V., and Anderson, J. (2008). Fair game for chimpanzees. *Science* 319: 283-284.

Wilkinson, G. S. (1988). Reciprocal altruism in bats and other mammals. *Ethology & Sociobiology* 9:85-100.

Wilkinson, R. G. (2006). The impact of inequality. *Social Research* 73:711-732.

Wolfe, J. B. (1936). Effectiveness of token-rewards for chimpanzees. *Comparative Psychology Monographs* 12 (5): 1-72.

Zak, P. (2008). *Moral Markets*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

BÖLÜM 7: EĞRİ OMURGA

Allen, J. G., Fonagy, P., and Bateman, A. W. (2008). *Mentalizing in Clinical Practice*. Arlington, VA: American Psychiatric Publishing.

Babiak, P., and Hare, R. D. (2006). *Snakes in Suits: When Psychopaths Go to Work*. New York: Collins.

Baron-Cohen, S. (2003). *The Essential Difference: The Truth About the Male and Female Brain*. New York: Basic Books.

Blair, R. J. R. (1995). A cognitive developmental approach to morality: Investigating the psychopath. *Cognition* 57:1-29.

Colapinto, J. (2000). *As Nature Made Him: The Boy Who Was Raised as a Girl*. New York: HarperCollins.

Coolidge, F. L., Davis, F. L., and Segal, D. L. (2007). Understanding madmen: A DSM-IV assessment of Adolf Hitler. *Individual Differences Research* 5: 30-43.

de Mandeville, B. (1966 [1714]). *The Fable of the Bees: or Private Vices, Publick Benefits*, vol. I. London: Oxford University Press.

de Vignemont, F., and Singer, T. (2006). The empathic brain: How, when and why? *Trends in Cognitive Sciences* 10:435-441.

Eisenberg, N. (2000). Empathy and sympathy. In *Handbook of Emotion, M.* Lewis and J. M. Haviland-Jones (Eds.), pp. 677-691. New York: Guilford Press.

Feingold, A. (1994). Gender differences in personality: A meta-analysis. *Psychological Bulletin* 116:429-456.

Freeman, R. E. (1984). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Boston: Pitman.

Grossman, D. (1995). *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society.* New York: Back Bay Books.

Hoffman, M. L. (1981). Perspectives on the difference between understanding people and understanding things: The role of affect. In *Social Cognitive Development,J.* H. Flavell and L. Ross (Eds.), pp. 67-81. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Jaffee, S., and Hyde, J. S. (2000). Gender differences in moral orientation: A meta-analysis. *Psychological Bulletin* 126: 703-726.

Kagan, J. (2004). The uniquely human in human nature. *Daedalus* 133 (4): 77-88.

Kant, I. (1784). Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht. *Berlinische Monatsschrift,* November: 385-411.

McConnell, P. B. (2005). *For the Love of a Dog: Understanding Emotions in You and Your Best Friend.* New York: Ballantine.

Mencius (1895 [orig. fourth century B.C.]). *The Works of Mencius.* Translation: J. Legge. Oxford, UK: Clarendon.

Montagu, A., and Matson, F. (1983). *The Dehumanization of Man.* New York: McGraw-Hill.

Nisters, B. (1950). Tertullian: Seine Persönlichkeit und sein Schicksal. *Münsterische Beitradge* zur *Theologie* 25.

Pinker, S. (2002). *The Blank Slate:* The *Modern Denial of Human Nature.* New York: Viking.

Premack, D. (2007). Human and animal cognition: Continuity and discontinuity. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA* 104: 13861-13867.

Preston, S. D., and de Waal F. B. M. (2002). Empathy: Its ultimate and proximate bases. *Behavioral & Brain Sciences* 25:1-72.

Ridley, M. (2001). Re-reading Darwin. *Prospect* 66: 74-76.

Rowlands, M. (2008). *The Philosopher and the Wolf* London: Granta.

Rowling, J. K. (2008). Magic for Muggles. *Greater Good* V (1): 40.

Sapolsky, R. M., and Share, L. J. (1998). Darting terrestrial primates in the wild: A primer. *American Journal of Primatology* 44:155-167.

Singer, T, Seymour, B., O'Doherty, J. P., Stephan, K. E., Dolan, R. J., and Frith, C. D. (2006). Empathic neural responses are modulated by the perceived fairness of others. *Nature* 439:466-469.

Trotsky, L. (1922). The tasks of communist education. *Communist Review* 4 (7).

Waite, R. (1977). *The Psychopathic God: Adolph Hitler.* New York: Basic Books.

Wight, J. B. (2003). Teaching the ethical foundations of economics. *Chronicle of Higher Education* (Aug. 15,2003).

Zahn-Waxler, C, Crick, N., Shirtcliff, E. A., and Woods, K. (2006). The origins and development of psychopathology in females and males. In *Developmental Psychopathology,* 2nd ed., vol. I, D. Cicchetti and D. J. Cohen (Eds.), pp. 76-138. New York: John Wiley.

Zahn-Waxler, C, Radke-Yarrow, M., Wagner, E., and Chapman, M. (1992). Development of concern for others. *Developmental Psychology* 28:126-36.

Zak, P. J. (2005). The neuroeconomics of trust. Available at *Social Science Research Network,* abstract 764944.

Dizin

A

Açgözlülük, 15, 65, 76
Adalet, 14, 50
Adil, 16, 117
Agulamak, 153
Ayna nöronları, 88, 128, 129, 185
Ayna testi, 195, 199
Aynada kendini tanıma (AKT), 192, 195, 199

B

Babun, 24, 57, 83
Balboa Parkı, 164
Balina, 202, 204
Beatle (Makak), 57, 58
Beden, 22, 27, 28, 94, 98- 100, 123, 132- 134, 150, 157, 178, 200
Belle (Şempanze), 155- 157
Bencil, 2, 9, 11, 16, 37, 62-64, 66, 67, 70- 73, 122, 136, 180, 183, 185, 186
Bencillik, 76, 122, 136, 185, 196
Benzeşim sorunu, 80, 89, 188
Biliş, 99, 138
Bireycilik, 51
Bireyoluş, 190
Birlikte ortaya çıkış hipotezi, 194- 197
Blair, Tony, 90
Bonobo, 5, 44, 147
Bronx Hayvanat Bahçesi, 191
Bugnyar, Thomas, 159
Bush, George W., 90
Buss, David, 69

C

Carnegie, Andrew, 49
Carter, Devyn, 82
Cheney, Dick, 20
Chimp Haven, 168
Church, Russell, 114
Churchill, Winston, 42, 43

D

Darwin, Charles, 21, 39, 48, 49, 52, 53, 56, 57, 67, 136, 137, 148
Davranışsalcı, 163
Dawkins, Richard, 65-68
de Gaulle, Charles, 28, 29
de Gelder, Beatrice, 131
Dert Ortağı, 113
Diğerkâmlık, 16
Dil, 33, 78, 104, 153, 158, 170
Dimberg, Ulf, 109, 129
Doğal Fil Parkı, 188, 189, 191

Doğal seçilim, 53, 55, 71, 73, 76, 183
Doğalcılık yanılsamasını, 53
Duygusal geçişlilik, 90, 110, 121, 126, 152, 154, 155
Duygusal özdeşleşme, 172, 173, 185

E

Empatheia, 108
Empati, 1-3, 9, 13, 73-75, 81, 90, 107, 108, 110-112, 115, 117, 118, 123, 126-131, 134-136, 142, 144, 145, 160, 162, 166, 173, 184-186, 191, 192, 194, 195
Empatik perspektif, 160, 164, 176
Enron, 64- 66, 76
Esneme, 81-83, 87, 103
Evlilik, 43
Evrim, 10, 15, 21, 49, 52, 57, 68, 74
Evrimsel mizaç, 14, 15, 49

F

Ferrari, Pier Francesco, 88
Fifi (şempanze), 86
Fil, 101, 187, 189-191, 200
Filleri Koruma Merkezi (Tayland), 188, 190
Filogeni, 190, 194, 196, 197
Flack, Jessica, 59
Frank, Robert, 166
Freud (şempanze), 86
Freud, Sigmund, 249, 250
Friedman, Milton, 63-65
Frodo (şempanze), 86

G

Geissmann, Thomas, 107
Georgia (şempanze), 60, 67, 68
Gingrich, Newt, 17
Goleman, Daniel, 196
Gombe Ulusal Parkı, 167
Goodall, Jane, 86, 87
Gould, Stephen Jay, 196
Goy, Robert, 125
Gönülsüz empati, 109
Görünmez el, 13
Greenspan, Alan, 56
Gülmek, 81
Güven, 9, 51, 58, 76

H

Haidt, Jonathan, 20
Harlow, Harry, 28
Herding Cats (Aslanları Güderken), 40
Hobbes, Thomas, 2, 15, 149
Hoffman, Martin, 136
Horner, Vicky, 94

I

Indah (orangutan), 158
Isobel (Köpek), 85

İ

İçimizdeki Maymun, 5, 13
İktisadi özgürlük, 48, 50
İktisat, 15
İyilik, 20, 68, 71, 73, 75

J

Jarhead, 150
Jiang Xiaojuan, 166

K

Kahramanlık, 171
Kant, Immanuel, 20, 21, 31
Kapuçin Maymun, 153, 179, 192
Karşılıklı yardımlaşma, 56, 57
Karşılıklılık, 170
Katrina Kasırgası, 12, 17
Kedi, 118, 119, 143, 148, 154
Kedi Oscar, 118, 119, 154
Kesin biliş, 196
Kohts, Aleksandr ve Kohts, Nadia, 136- 142, 146, 148, 154, 187
Komünist, 62
Köken Miti, 38, 41, 46
Kropotkin, Petr, 56, 57
Kung, 34, 35, 36, 42, 43, 45
Kuni (şempanze), 147, 148
Küçük Albert, 26
Kyoto Üniversitesi, 82

L

Lamarck, Jean-Baptiste, 136, 137
Leimgruber, Kristi, 180
Lincoln, Abraham, 12, 143
Lipps, Theodore, 78, 107- 110, 127
Liyakat-merkezli (toplum), 51
Lott, Trent, 40
Lysenko, Trofim, 137, 141

M

Maclean, Paul, 111, 112
Madison, James, 11, 28
Mahale Dağları, 176
Makak, 57, 125, 151, 152
Malthus, Thomas, 53, 56
Manger, Paul, 198
Marino, Lori, 199
Marley (kopek), 148
Marshall Thomas, Elizabeth, 34, 43
Max Planck Enstitüsü, 181
Maymun, 5, 30, 31, 33, 44, 58, 60, 74, 79, 82, 86, 88, 91, 96, 97, 100, 103, 123, 125, 128, 140, 141, 159, 163, 169, 177, 179- 181
Menzel, Charles ve Menzel, Emil, 155, 157, 162, 163, 164, 173, 238
Merleau-Ponty, Maurice, 135
Meston, Cindy, 69
Miller, Arthur, 90
Minnettarlık, 175, 204
Mogil, Jeffrey, 115, 116
Mutluluk, 22, 29, 109, 155

N

Nishida, Toshisada, 178

O

Obama, Barack, 9
Ontogeni, 190, 196, 197
Orangutan, 158, 161
Otistik, 88

Ö

Önce Beden Teorisi, 132
Önce Duygu Teorisi, 133
Özgecilik, 16, 68, 115, 121-123, 136, 141, 174, 175, 185

P

Payne, Katy, 101, 107
Peony (şempanze), 168

R

Reagan, Ronald, 9
Reiss, Diana, 199
Rekabet, 11, 15, 19, 49, 53, 56, 57, 75, 76
Rieman, Tommy, 166
Robespierre, Maximilien, 131
Rock (şempanze), 155- 157, 163
Roosevelt, Franklin D., 12
Roosevelt, Theodore, 12
Ropey (makak), 57, 58
Rosenblatt, Paul, 151
Rousseau, Jean-Jacques, 38, 42
Ruj testini, 193, 199

S

Sapolsky, Robert, 2
Sara (şempanze), 169
Sempati, 115, 136, 141- 143, 146, 154, 160, 167, 203
Sheila (şempanze), 168, 169
Skvara, Steve, 62
Smith, Adam, 11, 13, 136, 160
Sosyal Darwinizm, 49- 51, 61, 76
Spencer, Herbert, 49, 52- 56
Sürü İçgüdüsü, 40, 41, 83
Sürü psikolojisi, 41
Swofford, Anthony, 150

Ş

Şefkat, 12, 50, 112, 120, 148
Şempanze, 5, 31, 33, 74, 86, 93, 96, 98, 101, 103, 110, 111, 130, 131, 138, 140, 146, 147, 155, 161, 163, 167, 168, 170, 176, 177, 182, 187, 192, 197

T

Tabut gemiler, 54
Tai Ulusal Parkı, 19
Taklit Etmek, 90, 133
Tanrılar Çıldırmış Olmalı, 33
Tavşan, 174
Teselli etme, 144, 145, 148, 150, 151
Thatcher, Margaret, 9
Tocqueville, Alexis de, 55
Türoluş, 190

V

van Hooff, Jan, 79

W

Warneken, Felix, 181
Washoe (şempanze), 170
Watson, John, 26, 27, 28
Whiten, Andy, 94
Wiessner, Polly, 45
Wilson, E. O., 14
Wright, Robert, 73

Y

Yerkes, Robert, 17, 67, 80, 140, 146
Yetim Bebek, 27
Yoni (şempanze), 138-142, 144, 145, 148, 154
Yunuslar, 72, 89, 190, 192, 197, 198, 200, 202

Z

Zahn-Waxler, Carolyn, 148

Teşekkür

Empati Çağı için yaklaşık on yıldır empatinin ve karşılıklı güvenin –hem insanlar hem de hayvanlar için– toplum içinde oynadıkları rolle ilgili bilgi topluyordum. Bu kitap, Atlanta'daki Emory Üniversitesine bağlı Yerkes Ulusal Primat Araştırmaları Merkezinde benimle birlikte görev yapan çok sayıda çalışan ve özellikle sayıları yirmiyi bulan öğrencilerim, teknisyenler ve diğer bilim insanları olmadan asla yazılamazdı. Kitabın ilk taslağını okuyarak yapıcı eleştirilerde bulunan, kendi gözlemlerini, düşüncelerini ve alıntılarını bile benimle paylaşma nezaketi gösteren meslektaşlarımın, öğrencilerimin ve dostlarımın isimlerini sayarak kendilerine ayrı ayrı teşekkür etmek istiyorum. John Allman, Filippo Aureli, Christophe Boesch, Peter Bos, Sarah Brosnan, Devyn Carter, Marietto Dindo, Pier Francesco Ferrari, Jessica Flack, Robert Frank, Amy Fultz, Beatrice de Gelder, Milton Harris, Yuko Hattori, Victoria Horner, Scott Lilienfield, Charles Menzel, Alison Nash, Mathias Osvath, Susan Perry, Ing-Marie Persson, Diana Reiss, Colleen Schaffner, Anindya Sinha, Susan Stanich, Benjamin de Wall, Polly Wiesner ve Tiffany Young, hepinize sonsuz teşekkürler.

Ayrıca beni Tanzanya'ya Mahale Dağları'ndaki kampına davet eden Toshisada Nishida'ya; Tayland'daki filleri görmeye gittiğimde beni unutamayacağım bir güzellikte ağırlayan Joshua Plotnik ve Richard Lair'e; Moskova'daki Devlet Darwin Müzesinin karanlık dehlizlerinde benim için gözlerden uzak bir tur ayarlayan Maria Butovskaya'ya; çığır açıcı düşünceleri hakkında kendisiyle bir röportaj yapmama izin veren Emil Menzel'e; son olarak bana resim çizmeyi öğreten Wim Suermondt'a ve empatinin işleyiş biçimiyle ilgili ana düşüncelerimi geliştirmemde bana yardımcı olan Stephanie Preston'a teşekkür ederim. Bu kitapta yararlandığımız çalışma-

lar Ulusal Bilim Destekleme Fonu, Ulusal Sağlık Enstitüleri, Emory Üniversitesi ve özel bağışlar olmadan gerçekleştirilemezdi. Hiç eksilmeyen desteği için temsilcim Michelle Tessler'a ve metnin tamamının eleştirel okumasını yapan ve beni sürekli cesaretlendiren Harmony Books'tan John Glusman'a ayrıca teşekkür ederim.

Benim hiç değişmeyen ilk okurum, hayatıma nêşe katmaktan bir gün bile vazgeçmeyen, sevgili eşim Catherine Marin'e metnin anlaşılır ve okunabilir olmasını sağladığı için sonsuz teşekkürler.

Yazar Hakkında

FRANS DE WAAL, kendi ülkesi Hollanda'da Utrecht Üniversitesinden biyoloji alanında doktorasını aldıktan sonra 1981 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ne taşındı. İlk kitabı *Chimpanzee Politics* (Şempanze Siyaseti)'nde, iktidar mücadelesi veren siyasetçilerle şempanzelerin anlamsız ve entrikalarla dolu tavır ve söylemlerini karşılaştırdı. De Waal ilk kitabından bu yana, kızgınlıktan ahlak ve kültüre varıncaya dek pek çok konuda primat ve insan davranışları arasındaki benzerliklere dikkat çekiyor. On beşten fazla dile çevrilen popüler kitapları, onu dünyanın en tanınmış primatologlarından biri yaptı.

Primatlardaki teselli etme özelliğini keşfettikten sonra, de Wall hayvanlar arası uyuşmazlık çözümlemesi alanını kurarak bu alanda önemli çalışmalar yürüttü. *Pecamaking among Primates* (Primatlarda Arabuluculuk) çalışması, 1989 yılında *Los Angeles Times Kitap Ödülü*'ne layık görüldü. Bilimsel makaleleri *Science*, *Nature*, *Scientific American* gibi saygın dergilerde ve hayvan davranışları üzerine uzmanlaşmış çeşitli yayın organlarında yayımlandı. De Waal, Emory Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nde ve Atlanta'daki Yerkes Ulusal Primat Araştırmaları Merkezinde çalışmalarını sürdürüyor. ABD Ulusal Bilimler Akademisi ve Hollanda Kraliyet Bilimler Akademisi üyeliğine seçilen de Waal, 2007 yılında da *Time* tarafından Dünya'nın En Etkili 100 İnsanı arasında gösterilmiştir.

Eşi Catherine ve kedileriyle birlikte Georgia eyaletinde, Stone Mountain şehri yakınlarındaki ormanlık bir alanda yaşıyor.

Yazar ve kitabı hakkında daha ayrıntılı bilgi için:
www.emory.edu/LIVING_LINKS/Empathy

AÇGÖZLÜLÜĞE HAYIR, EMPATİYE EVET!

Empati ya da duygudaşlık, en basit anlamıyla, kişinin kendisini başkasının yerine koyması olarak tanımlanabilir. Başkalarının yerine geçmek, özdeşleşebilmek, diğerlerinin içinde bulunduğu durumu anlamak tüm insanlarda var olan bir yetenek, bir içgüdü müdür? Acaba empati, karşımızdakinin içinde bulunduğu durumu değiştirmeye yönelik bir eylemi de beraberinde getirir mi ya da getirmeli midir?

Frans de Waal, *Empati Çağı*'nda daha barışçıl ve anlayışlı bir toplumun temelinde empati duygusunun yattığını savunuyor. Waal'a göre yaşadığımız çağ, rekabete dayalı bencillik duygusunun yerine işbirliği ve dayanışmaya dayalı empatinin egemen olduğu bir dönem olacak.

Empati Çağı, hayvanlar üzerinde gerçekleştirilen çok sayıda gözlem ve deneye yer veriyor. Doğadaki yaşam, sosyal Darwinizmin güçlünün hayatta kaldığı rekabete dayalı bir yaşam olduğu iddiasının aksine, canlılar arasında oldukça gelişmiş bir empati duygusunun sonucunda dayanışma ve işbirliğine dayalı bir yaşamdır. Bu nedenle, doğal yaşamdan önemli dersler çıkarmamız gerekiyor. Ne yazık ki, toplumsal gelişme, bir canlı türü olarak insanın doğasında var olan empati ya da duygudaşlık duygusunun kaybolmasına ya da göz ardı edilmesine yol açarak, daha anlayışlı ve barışçıl bir toplumun ortaya çıkmasına engel oluyor.

Empati Çağı, yaşadığı çağın sorunları üzerinde kafa yoran, barışçıl ve daha anlayışlı bir toplum için çaba gösteren insanların önünde yeni ufukların açılmasını sağlıyor.

Herkesin okuması ve dersler çıkarması gereken bir kitap.

"İnsanın bencil olduğu düşünülse de, onun doğasında, başkalarının talihiyle yakından ilgilenmek vardır." ***Adam Smith***

www.akilcelenkitaplar.com

Yayıncı Sertifika No: 12382

ISBN 978-605-5069-26-1

9 786055 069261

₺19